

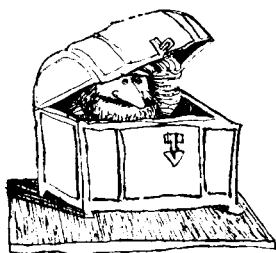
...Жуда соз, жуда яхши. Ана шулардан ёзувчиларимиз ўргансалар экан, бир жумла билан чилпарчин қилиб ташлайди-я... Катта мақоллар тўпламини тузиш керак. Бу эса ёзувчиларимиз ва нотиқларимиз учун катта бир хазина бўлиб хизмат этади.

В. И. ЛЕНИН

---

*Арининг захрини чекмаган —
Болнинг қадрини билмас.*

---

*Бир ёмон анжир кесар,
Икки ёмон занжир кесар.*

Тошкент, Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1987

ШОТУРСУН ШОМАҚСУДОВ ❁ ШУҲРАТ ШОРАҲМЕДОВ

НЕГА ШУНДАЙ ДЕЙМИЗ

Тошкент, Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1987

81.2Ўз
Ш 77

Р а с с о м В. А п у х т и н

С $\frac{4803000000-2}{М 352 (04)-87}$ 140— 87

© Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987 й.

МАҶОЛЛАРДА ОЛАМ ЯШИРИН

Халқ — тарих ва маданиятни, моддий ва маънавий бойликларни яратувчи буюк куч. Ҳар бир халқ асрлар давомида жуда катта ҳаётӣ тажриба тўплайди, шу тажрибани турли воситалар билан келажак авлодларга мерос қилиб қолдиради. Мақол ва ҳикматли сўзлар ана шундай бебаҳо меросимиз ҳисобланади. Тафаккурнинг бундай дурдоналарини халқимиз асрлар оша кўз қорачиғидай асраб-авайлаб, сайқал бериб, турли замон ҳаводисларидан эсон-омон олиб ўтган.

Жаҳонда ҳикмат дурдоналари яратмаган, уларни асрлар оша дилида, тилида сақлаб келмаётган бирор халқ йўқ. «Халқ поэзияси ғайратли, тийрак, жўшқин ҳаёт кечирувчи, софдил, боэътибор ва олийжаноб халқлардагина камол топади», дейди Н. Г. Чернишевский¹. Жаҳондаги кўп халқлар каби ўзбек халқи ҳам ана

шундай ғайратли, тийрак, жўшқин ҳаёт кечирувчи, софдил, боэътибор, олийжаноб хусусиятлари билан машҳур. Жаҳон маданиятининг равнақи учун Ал-Хоразмий, Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Мирзо Улуғбек, Алишер На-

¹ Н. Г. Чернишевский, Полн. собр. соч., т. II, стр. 295.

войи сингари кўплаб буюк олим ва мутафаккирлар етиштириб берган халқимизнинг маданиятини, донишмандлигини, умуман, камолотини ер юзининг илғор жамоатчилиги қадимдан эътироф этиб келган, ҳозир ҳам эътироф этади.

Европанинг таниқли шарқшунос олими, профессор А. Вамбери бундан бир аср муқаддам ўлкамизга қилган сафаридан қайтгач, қуйидагича ёзган эди: «...Шарқ қадимдан шеърият туйғулари ўлкаси бўлиб келган... Шунинг учун ҳам ўтовда истиқомат қилувчи кишиларда шеъриятга бўлган иштиёқ Париж ёки Лондондаги маълумотли жамият аъзоларидагига қараганда кучлироқ эканлигига ҳеч ким ажабланмаслиги керак... Ўрта Осиёда бир-бирига муҳаббат қўйган ёш ошиқ-маъшуқлар ҳам, мункайиб қолган қариялар ҳам, шунингдек, аскарлар ва чўпонлар ҳам, руҳонийлар ва оқсуяклар ҳам — хуллас, ҳамма-ҳамма поэтик ижодиётга бир хилда қизиқади... Мақолларни ёзма тилда ҳам, жонли тилда ҳам учратиб, юрт казоларининг саройида ҳам, кўчманчининг ўтовида ҳам эшитиш мумкин... Сахро ўғлони бундай «оталар сўзи»ни ҳаммавақт юзига жиддий тус киритган ҳолда тинглайди. Мақол маъносига зид бўлган ҳеч қандай оқилона гап, ҳеч қандай ишонтирувчи сўз унинг фикрига таъсир қила олмайди, унинг табиатидаги туғма мутаассиблик ҳеч нарсада аждоқлар ва улар қолдирган ҳикматларнинг донолик билан айтилганига, нотўғри айтилмаганига астойдил, қаттиқ ишончидан бошқа ҳеч бир нарсада бунчалик кучли тарзда намоён бўлмайди»¹.

Улуғ рус ёзувчиси Л. Н. Толстой «Ҳар бир мақолда шу мақолни яратган халқнинг сиймоси кўринади², деган эди. Дарҳақиқат, мақолларда ота-боболаримиз босиб ўтган йўлни, кечирган турмушларини, шодликлари ва чеккан азоб-уқубатларини, эзувчи синфга нисбатан бўлган қаҳр-ғазабларини, теран мазмунли панд-наспхатларини, қадимги даврларда, ўрта аср ва ундан кейинги асрларда яшаган аждоқларимизнинг урф-одатларини, анъаналарини кўрамиз, ҳис этамиз.

Халқ ҳаётий тажрибасидан келиб чиқадиган хулосаларнинг бадий ифодаси бўлиш мақоллар, гарчи бир-икки лўнда жумлалари ё минерали бўлсалар-да, уларнинг ҳар бирига, М. Горький таъбири билан айтганда: «...бутун-бутун китобларга етадиган фикр ва туйғу жо қилинган³. Халқ асрлар давомида сайқал берган ҳар бир мақол етук бадий асардир. Ана шу бой ижод дурдоналари-

¹ Г. Вамбери. Очерки Средней Азии. М., 1868, стр. 323-324; Г. Вамбери. Очерки жизни и нравов Востока. СПб., 1877. (перевод с немецкого), стр. 313-314.

² Бу цитата Х. Исмагуллаевнинг «Инглизча мақол, матал ва идиомалар» (Т., «Ўқитувчи», 1969, 3-бет) китобидан олинди.

³ М. Горький. Материалы и исследования. Т. I, М., 1934, стр. 114.

ни имкони борича тўла тўплаш, чуқур ўрганиш ва нашр этиб, халқ оммасига қайта тақдим этиш — эзгу ва муҳим вазифалардан биридир.

Ўзбекистонда мақол тўпламлари анча-мунча нашр этилган. Лекин, афсуски, уларни ҳали мукамал йиғилган мақоллар деб бўлмайди. Халқимиз асрлар давомида яратган ва ҳозир ҳам яратётган минглаб, ўн минглаб ажойиб мақоллар оғиздан-оғизга, авлоддан-авлодга ўтиб юрибди, аммо ҳали қоғозга тўла туширилганича йўқ. Ҳамма гап шу дурдоналарни бир хазинага жамулжам қилишда қолган. Бу ишни сира-сира кечиктирмаслик керак, албатта. Чунки, мақолларнинг тўлиқ ва тўғри вариантларини кўп биладиган кекса авлод аста-секин ҳаётдан ўтиб кетяпти. Улар билан бирга ҳали кўпчиликка маълум бўлмаган бир қанча ажойиб мақол ва иборалар ҳам ўз умрини тугатяпти. Шу маънода, вақт — ғанимат.

В. И. Ленин комсомол-ёшларга қарата шундай деган эди: «...Сиз инсониятнинг яратган билими, тўплаб келган нарсаларини ўзлаштириб, билиб олмасдан туриб, коммунист бўлиш мумкин, деган хулоса чиқармоқчи бўлсангиз, жуда катта хато қилган бўласиз»¹. Ота-боболарнинг бой тажрибаларига амал қилиш, уларнинг анъаналарини ҳозирги замон анъаналари билан бойитган ҳолда давом эттириш учун эса, бизга мерос қилиб қолдирган ҳикмат дурдоналарининг маъносини чуқур билмоқ керак бўлади.

Мазкур сатрларнинг муаллифлари бир неча ўн йиллардан берн халқ оғзаки ижодини кузатиб, ўн мингдан ортиқ мақол йиғиб, улардан кўпчилигининг тўғри ва кўчма маъноларини аниқлашга ҳаракат қилдилар. Ушбу изоҳли луғат шунинг самараси ўлароқ муҳтарам китобхонларимизга тақдим этилаётир.

Мақоллар замонлар оша тобора сайқалланади, пишйди, мазмуни теранлашади. Баъзи ҳолларда эса, бунинг аксича, эшитувчи ва қайта талаффуз этувчиларнинг муайян мақолда айтилмоқчи бўлган маънони тушунмаслиги ёхуд эшитганини эслай олмай, ўзича қўшиб-чатиб айтиши, ёинки маълум бир фикрни исботламоқ, маълум бир ҳолни ифодаламоқ учун эшитган мақоли таркибидаги айрим сўзлар ўрнига атайин бошқа сўзлар ишлатиб, асл маъноси ва мазмунини бошқа томонга буриб айтиши оқибатида кўпгина мақоллар кейинги авлодлар орасида аслига нисбатан нотўғри, мантиққа зид тарзда қўлланиладиган бўлиб қолган. Бу ҳолни ҳозир ҳам халқимиз орасида қўлланилаётган ва ёзма адабиётда, кинофильмлар ва театр томошаларида, матбуот, радио ва телевиденида ишлатилаётган, ҳатто ҳикмат дурдоналарининг айрим тўпламларига киритилган бир қанча мақолларда кўриш мумкин. Масалан: айрим асарлар ва мақол тўпламларида «Ҳайт»

¹ В. И. Ленин. Асарлар, 31-том, 293-бет.

деган — туяга мадад» мақолини «Ҳой» деган туяга мадад», «Чу» деган ҳам туяга мадад», «Ҳа-ҳа» деган туяга мадад» тарзида. «Эрни номус ўлдирар, Қуёни қамиш ўлдирар» мақолини «Эрни номус ўлдирар, Қуёни қамчи ўлдирар» тарзида; «Пиёзнинг пўсти кўп, Ёмоннинг дўсти кўп» мақолини «Ёнғоқнинг пўсти кўп, Ёмоннинг дўсти кўп» тарзида, «Касални яширсанг, иситмаси ошкора қилади» мақолини «Ўлимни яширсанг, иситмаси ошкора қилади» тарзида; «Арзимаиди ғалласи, куйдиради шогирдонаси» мақолини «Арзимаиди ғалваси, куйдиради шавласи» тарзида: «Ёв қочса, ботир кўпаяр» мақолини «Ёв қочса, душман кўпаяр» тарзида учратамиз ва ҳоказо. Булар ва булар сингари мақолларнинг қайси варианти тўғри-ю, қайси бири нотўғри эканлигига ҳурматли китобхонларимиз ушбу тўпламни ўқиғач, озми-кўпми қапоат ҳосил қиладилар, деган умиддамиз.

Мақолларнинг халқимиз ўртасида (ҳозир ва ўтган асрларда, турли областларда, районларда) ҳамда туркий халқларда мавжуд бўлган вариантларини бир-бирига чоғиштириб, текстологик ўрганиб, энг тўғри ва тўлиқ вариантини топиш айниқса муҳимдир. Излаанишимиз давомида кўпгина мақолларнинг тўғри ва тўлиқ вариантини топишга бир қадар муваффақ бўлдик. Масалан: «Яланғоч сувдан тоймас» мақолининг иккинчи, асосий фикрни билдирувчи компоненти тушиб қолганлиги аниқланди. Асли тўлиқ варианти: «Ечилиган сувдан қайтмас, Кезанган ёвдан қайтмас», экан. Одатда «Уста кўрмаган шогирд ҳар мақомга йўрғалар» тарзида қўлланиладиган мақолнинг тўғри ва тўлиқ варианти А. Вамберининг бундан бир аср муқаддам чоп этилган тўпламида учрайди: «Уста кўрган шогирд ҳар мақомга йўрғалур, Уста кўрмаган шогирд андин-мундин қармалур». Давлат архивида Н. П. Остроумов фондида сақланаётган мақоллар қўлёзмалари орасида ҳам шу вариант бор. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Мақоллар мағзига уларни яратган халқнинг асрий ҳаёти, дунёқараши, урф-одатлари сингиб кетган. Модомики шундай экан, мақолларнинг тарихий илдизларини аниқлаш, уларнинг ғоявий-тематик мазмунини очиб бериш кўп излавишни, узоқ йиллар мобайнида сабр-тоқат билан иш олиб боришни тақозо этади. Академик В. А. Гордлевский: «Мақолларни тушуниш, шак-шубҳасиз, катта қийинчиликлар туғдиради»¹, деган эди.

Мақолларни муваффақиятли этимологизация қилиш — ижтимоий тараққиётнинг тадрижий ривожланиш йўлларини, халқи-

---

¹ В. А. Гордлевский. Замечания на «Пословиц крымских татар», изд. П. А. Фалевым, Записки Восточного отделения императорского Русского археологического общества: том XXV, вып. 1-4, М., 1921, стр. 95.

мизнинг одати-қадималарини, барча касб ва ҳунарларининг ўзига хос томонларини, уларда ишлатилган қурол-асбобларни, ҳар бир касб-ҳунар аҳлининг жаргонларини, ҳайвонот дунёсидаги кўплаб жондорларнинг ва ўсимликлар оламидаги қанчадан-қанча ўсимликларнинг специфик хусусиятларини. табиат ҳодисаларининг қонуниятларини, табобат илмининг кўпгина томонларини, ислом дини идеологиясини, фалсафий тушунчаларни, қўйинг-чи, серқирра ҳаётнинг жамик томонларини атрофлича билишни талаб этади.

Ушбу тўпلامни тайёрлаш давомида мақолларнинг тўғри ва мажозий маъноларини, уларда учрайдиган архаик сўзлар ҳамда ибораларнинг асл ва кўчма маъноларини аниқлаш мақсадида тарих, этнография, шарқшунослик, педагогика, илмий атензм, филозофия, ҳуқуқшунослик, деҳқончилик, чорвачилик, боғдорчилик, биология, зоология, ўсимликшунослик, медицина, астрономия, метеорология ва бошқа фанларга оид тадқиқотлар, энциклопедиялар, луғатлар, справочниклардан, шунингдек, араб, форс тилларининг, барча туркий тилларнинг луғатларидан фойдаланишга; кўпини кўрганлардан ҳамда бир қанча соҳаларнинг мутахассисларидан, бир қанча касбларнинг эгаларидан (ҳатто, собиқ беданабоз, каптарбоз, қиморбозлар, даллод, жаллоб, савдогар ва дўкондорлардан, косиб, ҳунарманд, кўнчи, мискар, заргар, деҳқон, чўпон, овчи ва бошқалардан) сўраб-суриштиришга тўғри келди.

У ёки бу мақолнинг кўчма маъносини, унда нима дейилмоқчи бўлаётганини аниқлаш учун мақолда келтирилган образларнинг моҳиятини тўғри англамоқ керак. Халқ оғзаки ижодининг кўпчилиги жанрларида, жумладан, мақолларда халқ жамиятидаги муносабатлар, ҳодиса ва ҳолатларни соддароқ, ойдинроқ ифодаламоқ мақсадида табиатдаги ўз хусусиятлари билан шунга мос келадиган турли предметлар (ҳайвонлар, ўсимликлар, уларнинг мевалари, жисмлар, уй жиҳозлари, кийим-кечаклар, иш қуроллари, меҳнат маҳсулотлари ва ҳ. к.) образдан усталик билан фойдаланади. Ана шу предметларнинг ҳар бирини тимсол қилиб олиб, улар воситасида муайян сифатларга (хоҳ ижобий, хоҳ салбий) эга бўлган кишиларнинг образини гавдалантиради. Масалан: халқимиз шерни — мард, довюрак, ботирларга; туяни — эл-юрт оғаларига, бузуруklarига, шунингдек кучли, чидамли, сабот-матонатли, баъзи ҳолларда эса такаббур кишиларга; эшак ва ҳўкизни — бефаҳм, бефаросат дангасаларга; қўйни — ювош, мулоим табиатли кишиларга, шунингдек мазлумларга; эчкини — айёрларга, енгил табиатлиларга; бўта, бузоқ, той, қулун, қўзи, улоқ, кучук, хўтук, палапонни — болаларга; итни — очкўз, суллоҳ, тамагир, уришқоқ, калтафаҳм, аҳмоқ, дангаса ва шу каби инсоний иллатларга эга бўлган кишиларга; бўрини — қонхўр, зolimларга; тулкини — айёр, иккиюзламачиларга; қуёни — қўрқоқларга; қулонни — сергак,

ҳушёр, ақли, тadbиркорларга; сичқон, каламуш, чумчуқ, чигирткани — текинхўр ва зараркунадаларга (айрим ҳолларда сичқонни — мазлумларга); чумолини — меҳнатқаш, мазлумларга; қурбақани — ишёқмас, дангаса, қуруқ, мақтанчоқларга; бургут, лочин, шунқорни — доворак, боғир, мард, чаққон одамларга; қарга, қузғуни — кўшинча тошкўнгил, қора ниятли кишиларга; гулни — кўшинча қизларга; янтоқ, қамғоқни — қуруқ, мақтанчоқларга; қовун, бугдой, олма сингариларни — яхши одамларга; қовоқ, таррак, арпа, қорамуг, курмак сингариларни — ёмон одамларга ташбиҳ этади ва ҳоказо.

Кўшгина мақолларнинг тўғри ва мажозий маъноларини аниқ далиллар, шак-шубҳага ўрин қолдирмайдиган қатъий хулосалар асосида тўлақонли ифодалаб беришнинг имкони йўқ, албатта. Шундай ҳолларда тадқиқотчи илмий фараз қилишга мажбур бўлади. Француз мақоллари ва ибораларини изоҳлаш билан шугулланган олим А. Г. Назарян бу хусусда шундай хулосага келган: «...Муайян иборанинг хусусиятларини ҳар томонлама ҳисобга олиш ва семантик тузилишини батафсил таҳлил этиш асосида қилинган гипотеза унинг келиб чиқишини ёритишга қўшимча нур бахш этиши мумкин. Идиоматизмнинг фараз қилинган этимологиясини ҳужжат билан исботлаш ва мисоллар ёки далиллар билан мустаҳкамлаш мумкин бўлмаган ҳолларда унинг шундай бўлиши эҳтимолдан холи эмаслигини кўрсатмоқ жуда муҳимдир. Бу нарса муайян идиоматизмни тадқиқ этишни анча илгарига суриши ва бизни унинг аниқ этимологиясига яқинлаштириши мумкин»¹.

Ҳар бир халқнинг мақолларини ўзига хос бир энциклопедия деса бўлади. Уларда серқирра ҳаётнинг ҳамма томонлари ўз инъикосини топган. Халқ мақолларининг тематикасини, ғоявий йўналишини аниқламоқ, синфли жамиятда уларнинг қайсилари қайси синфнинг идеологиясини, дунёқарашини, ахлоқини акс эттирганлиги, ҳаётини кузатишлар натижасида турмушнинг муайян томонлари хусусида қандай хулосаларга келинганлиги тўғрисида фикр юритмоқ ва шу асосда тегишли хулосалар чиқармоқ учун мақолларни тасниф қилиш керак бўлади. Бу нарсанинг зарурлигига фольклоршунос олимлар ва мақолларни нашрга тайёрловчилар қарийб бир ярим асрдан буён аҳамият бериб келмоқдалар. Ана шу давр ичда мақолларни тўплаб, нашр эттирганларнинг ҳар бири уларни ўзича тасниф қилган. Натижада мақолларни тасниф қилишнинг бир неча тури вужудга келган. Бу турларнинг асосийлари қуйидагилар: алифбе тартиби; мақолдаги асосий сўзга қараб тасниф этиш тартиби (бу айни замонда лексик ёхуд энциклопедик тасниф деб ҳам юритилади); монографик тасниф; гене-

¹ А. Г. Назарян. Почему так говорят по-французски. М., «Наука», 1968, стр. 294.

тик тасниф; тематик тасниф. Мақолларнинг бирмунча тўпламлари тасниф қилинмай дуч келган мақол тартибсиз равишда қоғозга туширилиб, нашр этилаверган.

Ушбу лугатдаги мақолларни алифбе тартибида жойлаштиришни лозим кўрдик. Аксарият кўпчилик мақолларнинг тўғри ва мажозий маънолари изоҳлаб берилган тақдирда бу тартиб афзалликдан холи бўлмайди. Чунки, китобхон истаган мақолни китобдан осонгина топиб, унинг тўғри ва мажозий маъносини, қандай ҳолатларда қўлланилишини билиб олади.

У ёки бу мақолнинг ҳозир қўлимизда мавжуд бўлган бир-икки ёхуд бир печа вариантнинг, шунингдек, у ёки бу мақол билан мазмундош бўлган мақолларни бош ҳарфига кўра турли ҳарфлар орасига тарқатиб юбормасдан, иложи борича бир жойда келтиришга ҳаракат қилдик. Масалан: «Айтилган сўз — отилган ўқ» мақолнинг изоҳ қисмида шу мақол билан айнан мазмундош бўлган ёки мазмуни жуда яқин турадиган қуйидаги мақоллар ҳам келтирилди: «Оғиздан чиққан сўз қайтмас», «Гап эгаси билан юрмайди», «Сўзлаганинг кумуш бўлса, тек турганинг — олтин», «Сақланган сўз — соф олтин», «Айтар сўзини айт, айтмас сўздан қайт», «Билган сўзини айт, билмаган сўздан қайт», «Айтмасдан бурун сўзга сен эга, Айтгандан сўнг сенга сўз эга», «Арзимаган гап оғизда қолсин!» ва ҳоказо.

Ўзбек мақолларининг анча-мунчаси изоҳсиз ҳам тушунарли. Лекин, кўплаб мақоллар борки, улар изоҳ талаб қилади. Бундай мақолларни баҳоликудрат изоҳлашга ҳаракат қилдик.

Юқорида қайд қилганимиздек, мақоллар кўҳна тарихнинг муайян даврларида, муайян дунёқарашдаги кишилар томонидан айтиб қолдирилган. Модоники, шундай экан, уларнинг тарихий илдиэларини юзлаб топишда, тўғри ва мажозий маъноларини изоҳлаб беришда бир-икки тадқиқотчи бирмунча камчиликлар, ноаниқликлар, англашилмовчиликлар ва чалкашликларга йўл қўйиши табиий. Бу ишимиз мақолларни изоҳлаш соҳасидаги дастлабки уринишдир. Келажакда мақоллар этимологиясига ва ушбу ишимизга доир фикр-мулоҳазалар билдирадиган, шунингдек, ҳали кўпчилик эшитмаган, қоғозга туширилмаган янги-янги мақолларни ёзиб юбориб, ота-боболаримизнинг асрлар оша яратган бой маданий меросини янада тўлароқ сақлаб қолишдек хайрли ишга ўз ҳиссаларини қўшадиган барча ўртоқларга олдиндан ўзимизнинг ғойибона миннатдорчилигимизни билдирамиз.

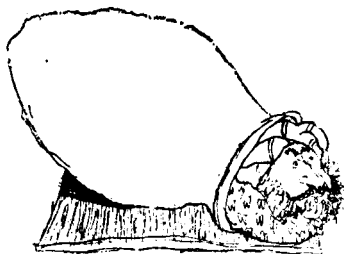
Муаллифлар

Мақоллар халқ бадий тафаккурининг ўзига хос маҳсули бўлиб, уларда инсоннинг табиат ва ижтимоий борлиққа бўлган ғоявий-эстетик муносабатлари ўта мухтасар ҳамда мукаммал тарзда ўз ифодасини топган.

Мақолларнинг ҳаётийлиги, яшовчан ва таъсирчанлигининг асосий сабаби ҳам мухтасару мукаммалликдadir.

АВВАЛ ҲЙЛА, КЕЙИН СҲЙЛА. Маън¹: Айтадиган ҳар бир сўзингни пухта Ҳйлаб айт. Ҳйламай айтилган сўз шарманда қилиши, бошинга кўп савдо солиши мумкин. Вар.: «Кўп Ҳйла, оз сўйла», «Минг Ҳйла, бир сўйла», «Ҳн қатим Ҳйла, бир қатим сўйла», «Дилда пишир, тилда гапир», «Ҳйнаб гапирсанг ҳам Ҳйлаб гапир», «Тез сўзлаган тез пушмон бўлар», «Оғизга келган сўз арзон, Овулга келган бўз арзон», «Ҳйланмаган жойдан тулки чиқар, Ҳйланмаган сўздан кулки чиқар».

АДАБНИ БЕАДАБДАН ҲРГАН. Бу мақол тарихи Луқмон Ҳаким ҳақидаги нақллардан бирига бориб тақалади. Саъдийнинг «Гулистон»ида бу нақл қуйидагича изоҳланган: «Луқмон Ҳакимдан: «Адабни кимдан Ҳргандинг?» деб сўрадилар. Луқмон жавоб берди: «Адабни беадаблардан Ҳргандим, уларнинг ҳаракатларидаги менга мақбул бўлмаган нарсалардан ўзимни сақладим»². Вар: «Ақлли ақлсиздан Ҳрган», «Тамизни бетамиздан Ҳрган», «Ақлли Ҳрганар, аҳмоқ Ҳргатар».

¹ Китобда қуйидаги шартли қисқартмалар қўлланилди: Вар.— вариантги ёхуд вариантлари, маз.— мазмундошлари, маж.— мажозий маъноси, маън.— маъноси, м-н.— масала, ш. к.— шу каби-лар, ҳ. к.— ҳоказо.

² Саъдий. Гулистон. Тошкент, 1968, 76-бет.

АЁЗ, КЎРГАН КЎНИНГ УНУТМА, КЎН ЧОРИҒИНГ ҚУРИТМА. Аёз исмли бир чўпон ақллилиги ва ҳозиржавоблиги туфайли хон вазири даражасига кўтарилади. У олий мартабада ўзидан кетиб қолмаслиги ва ҳаддидан ошмаслиги, илгари кўрган азобли купларини унутмаслиги учун чўпонлигида кийиб юрадиган эски кўн чоригини кўзи тушиб турадиган жойга — саройнинг тепасига осиб қўйган экан. Ҳар гал чоригига кўзи тушганда, ўзига ўзи: «Аёз, кўрган кунинг унутма, кўн чоригинг қуритма», деб танбеҳ бериб қўяркан. Бу мақол ана шу афсона билан боғлиқ. Ўтмишда кўндан (хом теридан) тикилган чориқ вақти-вақти билан намлаб турилган. Шундай қилмаса тери қовжираб, ёрилиб-ёрилиб кетган. Шундан келиб чиқиб, «кўн чоригинг қуритма» дейилган. Маз: «Атлас кийсанг — бўзингни унутма, Қимхоб кийсанг — алагингни».

АЁЛ ЕРДАН ЧИҚҚАН ЭМАС — ЭРҚАҚ БОЛАСИ, ЭРҚАҚ КЎҚДАН ТУШГАН ЭМАС — АЁЛ БОЛАСИ. Тарихдан маълумки, феодализм даврида хотин-қизлар таҳқирланган, эзилган, уларнинг инсоний ҳуқуқлари поймол қилинган, уларга ихонат кўзи билан қаралган. Шариятга тиш-тирноғи билан ёпишиб олган эксплуататорлар синфининг вакиллари ҳамда руҳонийлар хотин-қизларни камситувчи мақоллар «ижод» қилганлар. М-н: «Олтин бошли хотиндан бақир бошли эр ортиқ» (бақир — мис); «Хотиннинг сочи узун, ақли қисқа», «Хотин ғайратланиб, қозон қайнатолмас», «Хотин бошлагандан тўй бўлмас», «Байтал чоғгани билан пойга ололмас»¹. «Зар — пинҳон, зан — пинҳон» (Бу билан: «Зарингни олтинларингни ҳам ҳеч кимга кўрсатмай сақла, занингни (хотинингни) ҳам», деб «насихат қилганлар»); «хотин деган эрдан тўрт энлик пастда юриши керак» ва ш. к. Аммо халқ оммасининг илғор дунёқарашли вакиллари ҳаётнинг паст-баландини ақл тарозусига солиб, хотин-қизлар ҳам чин инсон эканлигини, улар оилавий ҳаётда ҳам, жамиятда ҳам муҳим ўрин тутишларини таъкидлаганлар, уларни

¹ Қарап: Ўзбекистон ССР Давлат Марказий архиви. Н. П. Остроумов фонди, инв. № 1009, опись № 1, дело № 111, Пословицы и загадки (собранные и записанные Н. П. Остроумовым), 35, 50-варақлар; Н. П. Остроумов, Пословицы туземного населения Туркестанского края (В кн. Труды Сыр-Дарьинского областного статистического комитета в 1887—1888 г. г., вып. 1, стр. 1.

севиш, қадрлаш, ҳурмат қилиш зарурлигини уқдирганлар: «Аёл ердан чиққан эмас — эркак боласи, эркак кўндан тушган эмас — аёл боласи», «Хотинли рўзғор гулдир, Хотинсиз рўзғор чўлдир», «Оилангнинг иззати — ҳаётингнинг лаззати», «Хотинга бўздан сўз яхши», «Мард хотинин қаритмас, ботир отин ҳоритмас» ва ш. к.

АЗАГА БОРГАН ХОТИН ЎЗ ДАРДИНИ АЙТИБ ЙИҒЛАЙДИ. Халқимизнинг қадимий урф-одатига кўра, бирор киши ўлса, қариндош хотинлар азага келиб, аввал аза эгаси билан тик туриб кўришиб йиғлайдилар, сўнгра уйга кириб, давра қуриб ўтирадилар. Ўлик эгаларидан бири марҳумнинг афт-ангори ва қилган яхши ишларини қўшиқ қилиб айтиб, мақтайди. Даврадаги хотинлар унга қўшилиб, баравар ув тортиб йиғлайдилар. Борди-ю, ўлик эгаси қўшиқчи бўлмаса, азага келган хотинлар ўзларининг бирор ўлган кишиларини ёдлаб ва уни мақтаб йиғлайдилар. Мана шуни «ўз дардини айтиб йиғлаш» дейдилар. Бу — мақолнинг тўғри маъноси. Мажозий маъноси шуки, киши бирор кулфатга учраб, дард-ҳасратини айтиб, «юрагини бўшатиб» турганда яна бир одам келиб, у ҳам ўз дард-ҳасратини айта бошлайди. Мазкур мақол шунга ўхшаш ҳолатларда қўлланилади.

АЗРОИЛНИНГ БИР ТУРҚИ — БЎРИДА. Азроил — жон олувчи фаришта. Диний тушунчага кўра, гўё худо бирор кишини ўлимга маҳкум этса, Азроилни юбориб, унинг жонини олармиш. Азроил ҳеч кимга раҳм-шафқат қилиб ўтирмасмиш. Мазкур мақолда қонхўр, золимлар тимсоли бўлмиш бўри шу Азроилга ташбиҳ этилган ва «золимлар раҳм-шафқат деган нарсани билмайдилар», деган фикр илгари сурилган.

АЙБИНГ БЎЛСА ҚИЛДАЙ, КЎРСАТУРЛАР ФИЛДАЙ. Бу — ижтимоий тенгсизлик, ҳақсизлик ва адолатсизлик ҳукм сурган ўтмиш замонадан нолиб айтилган мақол.

АЙБИНИ БИЛГАН — АВЛИЁ. Вар.: «Ҳар ким ўз айбини билса, вали бўлади», «Ўз айбини билган — мард», «Ҳар ким ўз айбини билмас», «Ҳар ким ўз айбини билса,

ёрилиб ўларди», «Аввал ўз айбингни бил, кейин ўзгадан кул», «Аввал ўзингни тузат, кейин ўзгани кузат».

АЙБСИЗ ЁР ҚИДИРГАН ЁРСИЗ ҚОЛАР. Йигит уйланиш учун қиз танилашда, қиз турмушга чиқиш учун йигит танилашда «У ери ундай экан, бу ери бундай экан», деб инжиқлик қилаверса, рад этаверса, ахири ундан ҳам ёмонроғига дучор бўлади. Бу фикрни «Гулни танилаган қора толга ҳам қўнолмайди», «Танилаб-танилаб, тозга йўлиқибди» деган мақоллар ҳам қувватлайди.

АЙТИЛГАН СЎЗ — ОТИЛГАН ЎҚ. Мақоллар кишига сўзлаш одобини ўргатар экан, жамоа орасида ёхуд айрим шахсларга бирор гапни айтишдан аввал уни обдан ўйлаб, атрофлича мулоҳаза қилиб олиш зарурлигини қайта-қайта уқдиради. Чунки, кишининг оғзидан чиққан ҳар бир сўз, хоҳ яхши-ю хоҳ ёмон, хоҳ ўринли-ю хоҳ ўринсиз бўлсин, уни асло қайтариб бўлмайди. Айтилган сўз (айниқса, ҳақорат, пичинг, кесатиқ, мазах, камситиш, тухмат, ғийбат, чақмачақарлик, мақтанчоқлик, хушомадгўйлик ва ҳ. к.) атрофдаги кишилар томонидан мазкур сўз эгасига (аччиқ сўз билан ёхуд жисмоний зарба билан) қайтариладиган жавобнинг сабабчиси бўлади. Вар.: маз.: «Оғзидан чиққан сўз қайтмас», «Гап эгаси билан юрмайди», «Сўзлаганинг кумуш бўлса, тек турганинг — олтин», «Сақланган сўз — соф олтин», «Айтмасдан бурун сўзга сен эга, айтгандан сўнг сенга сўз эга», «Айтар сўзни айт, айтмас сўздан қайт», «Арзимаган гап оғизда қолсин!»

АЙТИШСАНГ СЎЗ ЧИҚАДИ, ТУРТИШСАНГ КЎЗ ЧИҚАДИ. Киши бир-бири билан сўз талашганда икки тараф ҳам ўзига лойиқ сўз топа олади. Натижада гапдан гап чиқиб, жанжалга айланиб кетиши мумкин. Шунингдек, киши бир-бири билан туртишса (гарчи бу ҳазил бўлса ҳам) ахири бориб чинга айланиши, уришишга, муштлашишга олиб келиши мумкин. Мазкур мақол: «Арзимаган нарсага гап талашма, ҳуда-беҳудага уришиб, туртишиб, жанжаллашиб юрма!» деб таълим беради. Вар.: «Айтишган сўнг дов эмасму, олишган сўнг ёв эмасму», «Баҳс баҳсдан туғилади». «Бир гапдан қолсанг — олам гулистон!»

АЙТМАГАН ҚҰНОҚ — ЙЎНМАГАН ТАЁҚ. Шох-шаббаси йўнилмаган таёқ эшикдан сизмайди. Халқ бу мақолда айтилмаган ерга борувчи меҳмонни йўнилмаган таёққа тамсил қилади; «Айтмаган ерга борма, сизмайсан, сиздирмайдилар, ўзинг ноқулай аҳволда қоласан», демоқчи бўлади. Вар.: «Айтган ерга бор, айтмаган ерда нима бор?», «Айтган ерга эришма, айтмаган ерда кўришма», «Чақиргандан қолма, ўзинг босиб борма», «Эр тилаган жойда азиз», «Сўзинг қайтар жойдан ўзинг қайт»; «Очилар қопқани билиб қоқ», «Эшик очиқ бўлса ҳам, сўраб кир», «Индаксиз келган — тўшаксиз ўтирар». Кейинги мақолда келтирилган «индак» сўзи «индов» деб ҳам талаффуз этилади ва «чақирув», «таклиф қилув» деган маънони англатади. Ҳатто тўйларда махсус индакчилар ҳам бўларди (ҳозир ҳам учраб туради). Маълумки, пикоҳ кунни кувёни келинпикига кузатиб бормоқ ва келинни олиб келмоқ мақсадида ёр-дўстлар кувёникига йиғилдилар. Шунда то келинникидан индакчи келиб, «Қани, марҳамат қилаверинглар» деган маънода тўйбошининг қулоғига шипшитиб қўймағунича ёхуд шундай маънода имо-ишора қилмағунича кувёв ва унинг ҳамроҳлари йўлга тушмайдилар. Индакчи келганидан кейингина ўринларидан туриб, карнай-сурнай ва ўйин-кулги билан йўлга тушадилар. Юқоридаги мақол: «Чақирилмаган ерга борган «меҳмон» яхши қабул қилинмайди», деган маънода қўлланилади.

АЙТСАМ ТИЛИМ ҚУЯДИ, АЙТМАСАМ — ДИЛИМ. Киши ҳаётида шундай ҳоллар ҳам бўладики, ўзининг танг, ночор аҳволини бировга айтай деса, бунинг ҳар томонини ўйлаб, «Нима деркин, тўғри тушуниб, ҳамдард бўлармикан ё силтаб ташлармикан, тушунса — хўп-хўп. тушунмаса ўзимга ноқулай бўлади, шармандам чиқади» деган мулоҳазаларга боради-да, айтмайди. Айтмайди-ю. лекин ич-ичидан ўртапади. Мазкур мақолни шундай ҳолларда қўллайдилар.

АЛДАГАНИ БОЛА ЯХШИ. Йиғлаётган, хархаша қилаётган ё бирор жойга эргашаётган болани бирор гап билан ёки қўлига бирор нарса бериб осонгина тинчлантирсалар, кўндирсалар, шундай деб қўядилар.

АМИР БЎЛСА ТАМАГИР, НА ТОВУҚ ҚОЛУР, НА КУЛОНҚИР. Кулонқир — хўрознинг катта жуссали бир тури, уни «бабақ хўроз» ҳам дейдилар. «Амир агар тамагир, олғич, юлғич бўлса, унинг ясовуллари фуқаронинг на товуғини қўяди, на хўрозини», демоқчи. Маз.: «Кўп берсанг, озарлар, кам берсанг, осарлар», «Борма хонга, ўзи келар молга, борма бойга, ўзи келар уйга», «Шоҳ шохида юрса, бек баргида юради» (бу мақол ҳам кўпроқ солиқ ундиришга тааллуқли, унда «шоҳ бирни сўраган бўлса, бек унинг фармони билан келиб, ўз манфаатини ҳам кўзлаб, халқдан иккени ундириб кетади», деган маъно яширинган). Солиқ остида қолиб, хонавайрон бўлган халқ мақоллар воситаси билан эксплуататорлардан, солиқ йиғувчилардан шафқат тилаган, уларни адолатга чақирган: «Бир қўйдан икки тери шилинмас», «Хўкизнинг териси икки қават бўлмайди», «Таланган элдан тортиқ олма, Бузилган уйдан буловуч олма», (буловуч — чархнинг асбобларидан бири).

АНДИШАНИНГ ОТИ — ҚЎРҚОҚ. Баъзи одам сермулоҳаза бўлиб, нафсониятига тегиб айтилган гапга яраша аччиқ жавоб қайтаришнинг, қаттиқ-қурум гапирининг, койиб ташлашнинг ўрни келган бўлса ҳам, узоқ-яқинни, орқа-ўнгини ўйлаб, индамайди, ўзини тияди, андиша қилади. Баъзи одам эса бунинг фарқига бормаи, «мандан қўрқиб, индамай турибди» деб ўйлаб, андишасизлигини тобора ошириб, уни хафа қилади. Ана шундай пайтда «Андишанинг оти қўрқоқ бўпти-да!» деб, киноя тарзида шу мақолни ишлатадилар.

АНҚОВ БЎЛГАН ҚИШИНИНГ, МАЗАСИ ЙЎҚ ИШИНИНГ. Халқ ўз мақолларида анқов, ялқов, овсар, телба, тентак, девона одамлар устидан кулади: «Анқов англамас, ҳанги тингламас»; «Анқов остидаги отини олти ой излабди», «Анқовга қирғовул қайда?!», «Ёр юзини бахмал олса ҳам, анқовга такялик тегмайди», «Анқов, анқовнинг ўртоғи — ялқов», «Ялқов анқов — душман учун ўнғай ов», «Ўта овсар — бўйига ўсар», «Бир шалтоқнинг ишини йигирма эпчил эплай олмас», «Тентакнинг тиними бўлмас, ишининг нуми бўлмас».

АРАВА СИНСА, РАЪЙҚОРЧИ КЎПАЯР. Одатда арава бузилмай ўз йўлидан кетаверса, унга ҳеч ким эътибор ҳам бермайди. Бордию арава йўлда юки билан синиб қолгудек бўлса, «Ана ундоқ қилиш керак, мана бундоқ қилиш керак» деб қуруқ маслаҳат берадиган, аммо уни тузатишга бевосита кўмаклашмайдиган маслаҳатгўйлар, раъйкорчилар чиқиб қолади. Шунингдек, бир одам ўз тирикчилигини ҳеч қандай гап-сўзсиз, типчгина ўтказиб турган бўлса, у билан ҳеч кимнинг иши бўлмайди. Мабодо бирор фалокат юз бериб, молига, жонига шикаст етса, унга маслаҳат берувчилар кўпаяди. Ҳамма ҳар тарафдан ҳар хил маслаҳат беравериб, бечорани гангитиб қўяди. Юқоридаги мақолни шундай ва шунга ўхшаш ҳолларда мажозий маънода қўллайдилар. Вар.: «Иш битгач, маслаҳатчи кўпаяр», «Иш ўтгандан кейин насихатчи кўпаяр», «Иш битгач, ёрдамчи кўпаяр».

АРАВА СИНСА, ЯЛҚОВГА ЎТИН. «Ялқов, дангаса арава синса, уни тузатишга эринади-да, ўтин қилиб ёқиб юбора қолади», демоқчи. Вар.: «Танбалга — арава синса ўтин, ҳўкиз ўлса гўшт».

АРАВЕНИ ОТ ТОРТАР, КЎЛАНҚАСИН ИТ ТОРТАР. Вар.: «Аравани от тортади, ит ҳансирайди». Мазкур мақоллар билан: «От аравани тортиб келса ҳам ҳансирамайди» (яъни, иш қилганини билдирмайди), унинг ёнида ё орқасида бекордан-бекорга чошиб келган ит ҳансирайди (яъни, ўзини гўё ҳамма ишни бажариб келгандай қилиб кўрсатади), дейилмоқчи. Қуруқ мақтанчоқларга нисбатан қўлланиладиган бу мақолнинг мазмуни мос келадиган: «Ишни асбоб қилади, эгаси лоф уради», «Ишни Эшмат қилади, Тошмат лоф уради», «Қурол ишлайди-ю, қўл мақтанади» каби муқобиллари ҳам бор.

АРЗИМАЙДИ ҒАЛЛАСИ, КЎЙДИРАДИ ШОГИРДОНАСИ. Шогирдона — ғаллани тортиб бергани эвазига тегирмончига муштайчи (тегирмонга ғалла олиб борган одам) томонидан тўланадиган ҳақ. Даставвал арзимаган (яъни, озгина) ғаллани тортиб бергани эвазига кўп ҳақ талаб қилган ноинсоф тегирмончига қарата айтилган мазкур мақолни мажозан шунга ўхшаш ҳолларда қўллайдилар. Вар.: «Эшагидан тушови қиммат».

АРЗОННИНГ ШЎРВАСИ ТАТИМАС. Арзон, ориқ гўштининг шўрваси татимсиз бўлади. Ота-боболар мол харид қилишда энг яхши, энг сифатлисини олиш, арзон экан деб яроқсиз нарсага пул сарфламаслик лозимлигини уқтирганлар. Чунки, қиммат нарса шак-шубҳасиз ҳар жиҳатдан яхши бўлади, бир қанча арзон, лекин сифатсиз нарсанинг ўрнини босади. Бу фикрни қуйидаги мақоллар ҳам қувватлайди: «Арзон беиллат эмас, қиммат беҳикмат эмас»; «Қимматда бир ҳикмат бор, арзонда бир иллат бор»; «Асил айнамас, олтин занғламас»; «Ақл қаримас, асил чиримас»; «Айби бор мол арзон юради»; «Арзон алдайди»; «Кераксиз нарса арзон бўлса ҳам — қиммат»; «Арзимаса, арзонга ҳам олма».

АРИ ЧАҚДИ ДЕБ АРАЗЛАМА, БОЛИ БОР. Бу билан: «Қупдалик муомалада бўлиб турадиган одамнинг мабодо сенга бирор аччиқ сўз айтиб қолса ёки бирор ёмонлик қилиб қўйса, бунинг учун аразлаб, ундан бутунлай юз ўгириб кетма. Бугун аччиқ сўз айтган бўлса, эртага ширин сўз ҳам айтар, бугун ёмонлиги теккан бўлса, эртага яхшилиги ҳам тегиб қолар», деган маънода насиҳат қиладилар.

АРИНИНГ ЗАҲРИНИ ЧЕКМАГАН — БОЛНИНГ ҚАДРИНИ БИЛМАС. Вар.: «Аччиқни татиб кўрмагунча, шириннинг қадрига етмайсан». Маън.: «Бирор нарсани (м-н: молни, пулни) қийинчилик билан топмаган одам унинг қадрини билмайди, хор қилади, бўлар-бўлмасга сарфлаб юборади. Шунингдек, турмуш кечиришда илгарӣ қаттиқчилик кўрмаган одам кейинги фаровон турмушнинг қадрига етмайди».

АРИНИНГ УЯСИГА ТЕГСАНГ, ЎРТАГА ОЛИБ ТАЛАЙДИ. Вар.: «Чумоли инига чўп тикма». Маън.: «Тиш ётган, сенга зиёни тегмаган нарсага тега кўрма, ўзингга шикаст етказасан».

АРИҚНИ КИМЛАР ҚАЗИЙДИ, СУВНИ КИМЛАР ИЧАДИ?! Бу мақол меҳнатни биров қилиб, роҳатини биров кўрса, шундай пайтда қўлланилади.

АРОҶ ИЧСАНГ МАСТ ҚИЛУР, АҲМОҶ БИЛАН ДҶУСТ ҚИЛУР. Бу янги яратилган мақоллардан бўлиб, қуйидаги муқобиллари ҳам бор: «Арақ ичган маст бўлар, нодон каби паст бўлар»; «Арақхўр улфат — келтирар кулфат»; «Пиён улфат — зиён улфат»; «Араққа салом берсанг, ақлинг билан хайрлаш», «Мастни урма, ўзи йиқилади»; «Ичкилик ишинг бузар, охири турмушинг тўзар».

АРПА-БУҒДОЙ ОШ ЭКАН, ОЛТИН-КУМУШ ТОШ ЭКАН. Бу мақолнинг келиб чиқиши қийидаги афсонага боғлиқ: «Бир савдогар бой хуржуннинг бир ёғига олтин, бир ёғига кумуш тўлдириб, шу бойлигига ишонган ҳолда ҳеч қандай озиқ-овқат олмай, сафарга жўнабди. Унинг йўли кимсасиз чўлу биёбонга тушибди. Зоғ учмайдиган бу ерларда на сув, на овқат бор. Ҳалиги бой бир печа кун оч-наҳор юриб; ниҳоятда ҳолдан тойиб, нима қиларини билмай кетаётса, қаршисидан бир гадо чиқиб қолибди. Унинг халтаси тўла нон экан. Бойнинг кўзи нонга тушиб, суюнганидан сал бўлмаса ўзидан кетаёзибди. «Мана бу хуржундаги олтин-кумушларга нонингни айрибош қиласанми?» дебди бой гадога. Гадонинг кўзи хуржун тўла олтин-кумушга тушиб, юраги ёрилаёзибди ва дарҳол жон деб рози бўлибди. Бой унга олтин-кумушларини бериб, нонга тўйиб, дармонга кириб, яна йўлига равона бўлибди. Гадо бўлса хуржунни елкасига тапплаб, бир кун юрибди, икки кун юрибди, қорни ўлгудай очибди. Олтин-кумушни аса еб бўлмайди. Ахир очликдан силласи қуриб, ҳолдан тойиб, қумга йиқилиб ётиб қолибди. Улар ҳолга келганда олтин-кумушларни олдига қўйиб, қўли билан қумга ўйиб «Арпа-буғдой ош экан, олтин-кумуш тош экан», деб ёзибди-да, оламдан ўтибди».

АРПА ЭККАН АРПА ОЛАР, БУҒДОЙ ЭККАН БУҒДОЙ ОЛАР. Бу мақолнинг келиб чиқиши билан боғлиқ бўлган ҳикояни XIII асрда Насриддин Бурҳопиддин ўғли Рабғузий ўзининг «Қиссаи Рабғузийи» асарида, XVI асрда Абдулваҳобхўжа ўғли Пошшохожа (тахаллуси — «Ҳожа») ўзининг «Мифтоҳ ул-адл» асарида келтирган. Қуйида «Мифтоҳ ул-адл»даги ҳикоятни айнан келтирамиз: «Луқмон Ҳаким аввал бир қул эрди. Хожаси бир кун айди: ё Луқмон, фалон ерга бориб, арпа экил, фалон ерга бориб, буғдой экил, деди. Эrsa, Луқмон бориб, арпа экил деган

ерга буғдой экти, буғдой эчкил деган ерга арпа экти. Қа-
чонким, экин тамом бўлди, эрса, Луқмоннинг хожаси кел-
ди, кўрдиким, арпа ерида буғдой эчкилмиш ва буғдой ери-
да арпа эчкилмиш. Хожаси айди: нечун мундоқ қилдинг?
Луқмон айди: ман гумон қилдимки, арпа еринда буғдой
битар ва буғдой еринда арпа битар, деб андоқ қилиб эр-
дим. Тағи Луқмон айди: эй хожа, кечукким ёзуқ ўрнида
савоб битар, савоб ўрнида ёзуқ битар?! Туну кун зулм
қилурсан, тақи қиёматда савоб умид этарсан. Хожаси бу
сўзни эшитти, эрса бир оҳ урди, жамиъ эткан гуноҳлари-
дин тавба ва истиғфор қилди ва ҳам Луқмонни озод қил-
ди. Эмди билмоқ керакким, ҳар ким бу дунёда не экса,
они ўрар». Вар.: «Арпа эккан арпа олади, буғдой эккан
буғдой олади, Мадалихон нимангни олади?!»; «Арпа экиб,
буғдой кутма»; «Не эксанг, шу кўкарур»; «Ҳар ким эк-
канин ўрар»; «Нимани эксанг, шуни ўрасан»; «Яхшилиқ
эккан эсонлик ўрар»; (эсонлик тинчлик, саломатлик);
«Қовун эккан қовоқ олмас»; «Қовоқ экиб, қовун кутма»;
«Тикандан тариқ унмас»; «Ўт берган ўтини олади, сув
берган — сувини». Юқорида келтирилган мақолларнинг
ҳаммасини ҳам: «Кимки одамларга яхшилиқ қилган бўл-
са, одамлардан ҳам яхшилиқ кўради, ёмонлик қилган
бўлса, ёмонлик кўради», деган маънода қўллайдилар.

АРПА ТОРТИШМАСАНГ, ТОРИНМА. Одатда арпани
икки киши икки тарафга ўтириб тартади, бир кишининг
ўзи арралай олмайди. Маж.: «Эл-юрт билан меҳнат-ма-
шаққатни баробар тартишмасанг, сенга улуш тегмайди.
Бунинг учун ториниб (хафа бўлиб, ўпқаланиб) юрма,
чунки ўзинг ҳисса қўшмагансан».

АРЧА ХУШБЎЙЛИГИДАН МИНГГА КИРАДИ.
Маж.: «Сен ҳам хуштабиат, хушмуомала, ширинсухан
бўлсанг, кўп яцайсан». Вар.: «Арча минг яшайди, ёнғоқ
билан тенг яшайди».

АРҒАМЧИГА ҚИЛ — ҚУВВАТ. Арғамчи (арқон) ну-
қул жундан қилинса, мўрт бўлади, салга узилиб кетади.
Шунинг учун жунга озроқ қил (отнинг ёли ёки думидан)
аралаштириб эшадилар. Шу озгина қил ҳам арғамчини
пишиқ ва бақувват қилади. Халқ бу мақоли билан мажоз-
ий маънода: «Қийналиб, муҳтож бўлиб турган одамга

озгина ёрдамлашиб юборсанг ҳам, унга анча қувват бахш этган бўласан, у сенинг шу озгина ёрдамнинг билан ҳам ўзини ўнглаб олиши мумкин», демоқчи бўлади.

АСАЛ — ҚИЛМАЙДИ КАСАЛ. Абу Али ибн Синонинг ёзишича, асал гул ва бошқа нарсаларнинг устига тушадиган кўзга кўринмас шудринг (шира) бўлиб, уни асаларилар териб олади. У шундай бир буғки, юқорига кўтарилиб, ҳавода етилади ва кечаси қуюқлашиб, асалга айланиб, пастга тушади. Унда тозаловчи, томирлар оғзини очувчи, ҳўлликларни шимдирувчи қувват бор. Чиркли чуқур яраларни тозалайди, янги жароҳатларни ёпиштиради, темирўткаларни тузатади, қулоқни тозалайди, қуритади ва эшитиш қобилиятини кучайтиради, кўз хиралашини четказди, бўғмаларни тузатади, меъдани кучайтиради ва иштаҳани оширади, газандаларнинг чақишида ва афюн ичганда фойда қилади, қутурган ит қопганга ва заҳарли қўзиқорин еганга даво, заҳарларга қарши фойдали нарса¹ Вар.: «Асалари — оиланинг табиби»; «Болни бол дейди, болни таниган ейди»; «Болнинг тагини е, сутнинг бетини».

АСЛИНИ БИЛМАЙ СЎЗ ДЕМАСЛАР, НАСЛИНИ БИЛМАЙ ҚИЗ БЕРМАСЛАР. Халқимизда қиз узатиш, ўғил уйлантириш билан боғлиқ бўлган мақоллар кўп: «Қизни ошиғига бер»; «Қизни сўраганга бер, қимзини — сувсаганга»; «Қизинг кимни севса — куёвинг шу»; «Беда берсанг тойга бер, қасир-қусир чайнасин, қизни берсанг ёшга бер, ишқи билан ўйнасин»; «Тенгини топсанг, текин бер»; «Гулни гулга қўш»; «Олтин узукка — олмос кўз». Мазкур мақоллари билан халқ қизларни ота-онанинг ихтиёри билан, улар кимни лозим кўрсалар, шунга турмушга бериш одатига қарши чиққан. Этнограф Л. Ф. Моногарова Самарқанд воҳасида яшовчи ўзбекларнинг ўтмиши тўғрисида ёзишича, шундай ҳоллар ҳам бўлардики, ота (ёхуд агар ота вафот этган бўлса, ака) катта қалинга қизиқиб ёки эътиборли шахсинг сўзини қайтаролмай, қизини (синглисини) қари кишига хотинликка (баъзан иккинчи, учинчи ё тўртинчи хотинликка) беради². Ма-

¹ Абу Али ибн Сино. Тиб қонувлари. 2-китоб, Тошкент, 1954—1961, 390-391-б.

² Қаранг: «Этнографические очерки узбекского сельского населения». Москва, «Наука», 1969, стр. 222—243.

қолларда қизни ўқиган, ҳунар эгаллаган, эсли-ҳушли йигитларга бериш тавсия этилади: «Бир ўқиганга бер, бир — тўқиганга», «Пўрдоқ ейман десанг, қизингни қас-собга бер»; «Биясизга қимиз берма, Қизсизга қиз берма»; «Мусофирга қиз берма — шаҳри икки, кўнгли икки»; «Олис ерга қуда бўлсанг, туя-туя ош келар, яқин ерга қуда бўлсанг, туя-туя сўз келар»; «Қариндошдан қарз олма, қариндошга қарз берма, Қариндошдан қиз олма, қариндошга қиз берма», «Қайрағоч қаттиқ экан, сипмас экан, қариндошга қиз берган тинмас экан», «Туққан билан қуда бўлдим, туққанымдан жудо бўлдим». Бу кейинги мақолларда қариндошга, яқин ёр-дўстларга қиз бериш ё улардан қиз олиш тавсия этилмаётганига сабаб шуки, ҳар қандай оилада ҳам уриш-жанжал, унча-мунча гап-сўз бўлиб туради. Бу эса қариндошларнинг, дўстларнинг (яъни, қудаларнинг) бир-бирлари билан хафаланиб, ҳатто юзкўрмас бўлиб кетишларига олиб келади. Бундан ташқари, яқин қариндошлар бир-бирларига қиз бериб, қиз олсалар, кўп ҳолларда туғилган болалар жисмоний ё ақлий тарафдан нуқсонли туғиладилар. Ҳаётини тажрибада бунга амин бўлинган.

АТАЛАДАН СУЯК ЧИҚИБДИ. Одатда аталага гўшт солинмайди. Гўшт солинмагач, ундан суюк ҳам чиқмайди. Бу мақолни мажозий маънода зиқна, хасис одамдан иттифоқо бир саховатли иш чиқиб қолса, ёхуд ҳеч нарса билмайдиган одамдан бирор маънили сўз чиқиб қолса: «Ёпирай, аталадан суюк чиқибди-я!» деб таажжубланиб айтдилар. «Кесакдан олов чиқибди» мақолини ҳам шу маънода қўллайдилар.

АФТИНГ ҚИЙШИҚ БЎЛСА, ОЙНАДАН ЎПКАЛАМА. Маън.: «Ўзинг айбдор бўлсангу, шу айбингни биров сенга тўғридан-тўғри айтса, ундан хафа бўлиб, ўпкалаб юрма, аксинча тан ол, айбингни тузатишга ҳаракат қил». Вар.: «Хунук юз ойнадан гина қилади»; «Қийшиқ юз ойнани қийшиқ дейди»; «Айбингни айтганни айблама».

АЧЧИҚ ТЕР ЧИҚҚАНДАН АЧЧИҚ ТИЛ ҲАМ ЧИҚАДИ. Киши қийналиб меҳнат қилаётган, машаққат чекаётган, ҳориб-чарчаб, ҳаммаёғидан тер чиқиб, кайфияти бузилиб турган пайтда бир одам унинг тепасига келиб:

«Ана уни ундоқ қилмабсан, мана буни бундоқ қилмабсан!» деса, уни аччиқ-аччиқ сўзлар билан койиб ташлаши табиий. Мазкур мақолда шу ҳол ифода этилган. «Бир чарчаганга тегма, бир — оч қолганга»; «Очнинг тили аччиқ бўлади»; «Оч зулук қаттиқ тишлайди»; «Оч билан олишма» деган мақолларда чарчаб ё оч қолиб турган одамга қаттиқ ботадиган гап-сўз ёхуд хатти-ҳаракат қилмаслик лозимлиги уқтирилган.

АЧЧИҚНИ АЧЧИҚ КЕСАР. Вар.: «Заҳарни заҳар қайтарар». Ҳаётини қонуният шундай; илон-чаён чақса, илон-чаённинг заҳрини суртадилар; аччиқ гапга аччиқ гап билан жавоб қайтарадилар; урганни урадилар, сўкканни сўкадилар ва ҳ. к. Мазкур мақоллар билан ҳар бир иш ва ҳаракатнинг ўз муқобили борлиги ва шунга риоя қилиш зарурлиги уқтирилади.

АЯГАН КЎЗГА ЧЎП ТУШАР. Вар.: «Аяган кўзга чўп тушар, ташландиққа тош тегмас»; «Аяган отнинг оёғи синар». Баъзи ҳолларда кўз қорачиғидек авайлаб, папалаб келинаётган нарсага, худди ўчакишгандек бирор шикаст етади, аямай, ўз ҳолига ташлаб қўйилган нарсага эса бало ҳам урмайди. Мазкур мақолларни шундай ҳолларда ишлатадилар.

АЯМАЖУЗ — ОЛТИ КУН, ҚАҲРИ КЕЛСА ҚАТТИ(Қ) КУН. Аямажуз — айём, ажуз — ажуз (кампир) кунлари. Ўрта Осиё халқлари қишни 90 кун ҳисоблаб, «тўқсон» деб атаганлар. Яна бунга аҳтиёт юзасидан 10 кун қўшиб, юз кунга тўлғазиб, «сад пок» деб юритганлар. Тўқсон ҳозирги ҳисоб бўйича 13 декабрдан 13 мартгача бўлган даврга тўғри келади. Шу тўқсон куннинг охири олти кунда қаттиқ совуқ бўлиб, (кўп йиллик кузатишларга кўра) ер яхлайдиган одати бор (баъзи йилларда совуқ бўлмай ҳам ўтади). Ана шу 6 кунни «Шаша» деб ҳам, «Аямажуз» деб ҳам атаганлар.

Абу Райҳон Беруний шубот (февраль) ойи ҳақида шундай ёзади: «Бу ой ичида «кампир кунлари» бўлиб, унинг боши йигирма олтинчи шуботдир. У кетма-кет етти кун бўлади... Қадимгилар ҳикоясича, бу кунларнинг «кампир кунлари» деб аталишининг сабаби шуки, ...од қавми шу кунларнинг қаттиқ совуқ шамоли, гирдоблари ва даҳ-

шатлари билан ҳалок бўлган. Улар жумласидан бир кампир тирик қолиб, ҳалок бўлганларга марсия айтиб, йиғлаган. Шунинг учун бу кунлар «кампир кунлари» деб аталган. У (кеча-кундузларнинг) қиссалари машҳурдир... Баъзиларнинг гумонича, шу (кунларнинг «кампир кунлари») деб аталишига сабаб шуки, бир кампир (ҳавонинг) исиганини кўриб, пахталик кийимини ечиб ташлаган ва шу кунларнинг соғуғида ўлган. Баъзи араблар гумонича, «кампир кунлари»нинг бундай деб аталишига (сабаб), бу кунлар қишнинг «кампири», яъни охиридир¹.

Юқоридаги мақолнинг «Аямажуз олти кун, олти ой қишдан қаттиқ кун»; «Аҳмон-дахмон олти кун, қаҳрига олса қаттиқ кун»; «Аҳмон музи даҳмондай бўлса ҳам кўрқма, кузнинг музи кўзгудай бўлса ҳам кўрқ»; «Ажум момо олти кун, сакангласа — саккиз кун, тўқангласа тўққиз кун», «Ёзнинг пашшасидан эҳтиёт қил, қишнинг — пашшасидан» деган вариантлари ҳам бор. «Тўқсон, бир кунимча йўқсан», деган мақолни эса халқ аямажуз тилидан айтган.

АҚЛ БИЛАН ОДОБ — ЭГИЗАҚ. Халқимиз ўз мақолларида кишига жамиятда ўзини қандай тутиши зарурлиги юзасидан таълим берар экан, аввало, уни ақл, ахлоқ ва одаб эгаси бўлишга, виждонли, ор-номусли, соф кўнгилли, субутли бўлишга даъват этади: «Илмнинг катгаси одоб»; «Ақл—Ҳасандир, одоб—Ҳусандир»; «Одоб бозорда сотилмас»; «Одоб биносидан чиқма, ҳаё хилватидан чиқма»; «Ҳусн хулқи билан чиройли»; «Одобли бола — элга манзур»; «Одобли бола — орли бола, одобсиз бола шўрли бола».

АҚЛ — ОДАМНИНГ ОЛТИН ТОҶИ. Халқимиз ўзининг бир гуруҳ мақолларида ақлни ва ақл эгаларини юксак даражада мадҳ этади, уларнинг ҳаётдаги ютуқларини кўрсатади, ақлсизлик, жоҳиллик, нодонлик, фаросатсизликни қоралайди: «Ақлдан ортиқ бойлик йўқ»; «Ақл — дунёнинг кўзи»; «Ақл — одамнинг кўрки»; «Одамнинг тизгини — ақл»; «Кўз бор — кўрмоқ учун, ақл бор — билмоқ учун»; «Ақл — кўрга кўз, соқовга тил»; «Ақл — сувдан

¹ Абу Райҳон Бериий. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Танланган асарлар. 1-том, Тошкент, «Фан», 1968, 298-300-бетлар.

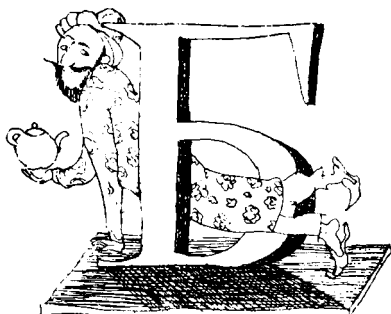
тиниқ, ойнадан равшан»; «Ақл — роҳатда эмас, роҳат — ақлда»; «Одам ақли — олмос, кесмагани қолмас»; «Ой тунда керак, ақл кунда керак»; «Ақл кўпга етказар, ҳунар кўкка етказар»; «Доно — дурдан аъло»; «Доно қариса ҳам, донолиги қаримас»; «Билимлидан ақл чиқар, ақллидан нақл чиқар»; «Ақллик бор уйда аҳиллик бор»; «Одам моли билан одам эмас, камоли билан одам»; «Ақча топгунча ақл топ»; «Ақлсиз боӣ бўлгунча, ақлли гадоӣ бўл»; «Ақлнинг бозори йўқ, фаросатнинг тарозиси»; «Ҳайф сумбат, ақл — қиммат» («ҳайф сохти-сумбатингга, ақлинг бўлмаганидан кейин», демоқчи); «Юзта аҳмоқдан битта ақлли зўр»; «Туядай бўйинг бўлгунча, тугмадай ўйинг бўлсин»; «Ақл ақлдан қувват олади»; «Ақл бошдан чиқади, асл тошдан чиқади»; «Ақл ёшда эмас, бошда»; «Ақл — ёшдан, одоб — бошдан»; «Тотли сув тошдан чиқар, яхши ақл ёшдан чиқар»; «Бўй етмаган ерга ўй етади»; «Бировнинг бўйи калта, бировнинг ўйи калта»; «Ақли ознинг азоби кўп»; «Фикрли одам бош бўлур, фикрсиз одам тош бўлур»; «Ақлсиз калланинг хом қовоқдан фарқи йўқ»; «Боши йўқнинг оши йўқ»; «Ақлсиз оғзидагини олдира»; «Ақли саёз панд ейди, ақли тийрак қанд ейди».

АҲМОҚНИНГ КАТТА-КИЧИГИ БЎЛМАС. «Аҳмоқ» — кенг маънодаги сўз бўлиб, уни ақл-фаросатсиз, бадфеъл, безбет, дилозор, қуруқ мақтанчоқ, дайди, ношуд, подон, худбин ва ҳоказо шу каби иллат эгаларига нисбатан қўллайдилар. Юзларча мақолларимизда ана шундай кишилар қораланади, уларнинг бутун кирдикорлари очиб ташланади, улар устидан заҳарханда билап кулинади: «Аҳмоқнинг шохи-бутоғи бўлмас»; «Аҳмоқдан ақл сўрама»; «Аҳмоқда ақл йўқ, дангасада — дармон»; «Аҳмоқда «ақл» кўп, ялқовда пақл кўп» (Бунда «Аҳмоқ ўзини ақли, доно деб билади, маҳмадонагарчилик қилади. Ялқов эса гапга, баҳонага уста бўлиб, ҳар бир гапини пақл билан айтади», демоқчи); «Аҳмоқнинг онги йўқ, чопонинг енги йўқ»; «Аҳмоқнинг бошига ақл ёпиштириб қўйсанг, қўли билан кўчириб ташлайди»; «Аҳмоқнинг ақли тушдан кейин киради»; «Қўрққан — отасин танимас, аҳмоқ хатосин англамас»; «Аҳмоқ қаримас, қариса ҳам аҳмоқлиги аримас», «Ақлсиз — айтмасанг билмас, очмасанг кўрмас»; «Аҳмоқ — кўздан маълум, сўзласа — сўздан маълум»; «Ачиган қатиқ хурмачасидан маълум»;

«Яхшини ўзидан бил, ёмонни кўзидан бил»; «Айрон — ош бўлмас, нодон бош бўлмас»; «Отхонадан айвон яхши, ҳамоқатдан ҳайвон яхши» (Ҳамоқат — аҳмоқлик, бефаросатлик, тентаклик ва ҳ. к.); «Девонанинг ишини ўзи ўнгалсин!» (Бу мақолни бефаросатлиги оқибатида у ёки бу ишни нотўғри, чала, хом-хатала, шошмашошарлик билан бузиб қиладиган девона, аҳмоқ одамларга нисбатан аччиқ киноя тарзида қўллайдилар); «Девонага — икки дунё баробар»; «Тентакни тентак десанг, терак тепасига чиқади»; «Аҳмоқни аҳмоқ десанг, арпа бўйи ўсади»; «Ақлли десанг аҳмоқни, бошга урар тўқмоқни»; «Бўёқчини бўёқчи деса, отасининг соқолини бўябди»; «Аҳмоқнинг зўри бир жойга икки қоқилади»; «Ит бир суринса, қирқ суринади»; «Тентакнинг ўти тепасида ёнар»; «Телбанинг териси қалин»; «Тентак тепса, темирни узади» (Оддий одамга нисбатан тентакда куч кўп бўлади, дейдилар. Юқоридаги мақол шу фикр асосида юзага келган. Айтмоқчики: «Тентакнинг кучи кўп, бир тепса, ҳатто темирни ҳам узади. Шунинг учун уни алдаб-сулдаб ишга сол»); «Тентак чўқмор йиғар, чумсаҳ чўп йиғар»; «Телба тош тўплар» (Чўқмор — чўяндан ясалган найзодор тўқмоқ. Ўтмишда чўқмор деярли ҳар бир хонадонда бўларди. Кишилар ёвдан, ўғри-ўтрукдан сақланишда ундан мудофаа қуроли сифатида фойдаланардилар. Юқоридаги икки мақол билан: «Тентак, телба, девона одамлардан ўзининг эҳтиёт қил. Чунки, уларнинг аксарияти қўлида ё қўйнида тош олиб юради. Бехосдан сенга тош отиб, бирор ерининг шикастлантириб қўйиши мумкин», демоқчи бўладилар); «Аҳмоқнинг ўз қилиги ўзига хуш кўринади»; «Аҳмоқ ўзи сўзлаб, ўзи кулар»; «Эшак ўз овозига ўзи завқ қилади»; «Ақли қисқанинг тили узуп бўлади»; «Доно ўзини айблар, нодон — ўзгани»; «Доно ўзини тергар. подон — кўзини»; «Ақллининг қадри аҳмоқ ёнида билинади», «Аҳмоқ бузарга бор, тузарга йўқ»; «Аҳмоққа саллави келтир десанг, каллави келтиради»; «Битта аҳмоқ қудуққа тош тапласа, ўнта ақллини овора қилади»; «Икки тентак элга сиғмас»; «Тентак туққан ерин унутар»; «Тентак тўрини бермас»; «Тентак ҳориганин билмас, кўса — қариганин»; «Аҳмоққа Тўйтепа нима йўл?!»; «Аҳмоққа Макка нима йўл?!», «Аҳмоққа Қува — бир тош»; «Тентакнинг оёғи саккиз»; «Аҳмоқ ўз оёғидан ҳорийди»; «Ақлсиз бош икки оёққа тишим бермайди»; «Ақлсизнинг жони

азобда»; «Шармацдага шаҳар кенг»; «Дайдининг боласи: «хуттага», дейди» («Дайди одам боласини ҳам бирга олиб юравериб, уни ҳам дайдиликка ўргатиб қўяди. Оқибатда бола дайдиликни тез-тез қўмсаб, «хуттага», яъни «ху апа-ви ерга олиб бор», деб хархаша қиладиган бўлиб қолади», деган маънода); «Телбага тилмоч керакмас»; «Аҳмоқ — аҳмоқ эмас, аҳмоқни аҳмоқ қилган — аҳмоқ»; «Аҳмоққа жавоб — сукут»; «Аҳмоқ билан гап талашгандан, мохов билан улоқ талашган яхши»; «Аҳмоқ билан ўртоқ бўлгандан, мохов билан ҳамтовоқ бўлган яхши» (Ўтмишда моховлардан ҳазар қилардилар. Уларнинг қўли теккан нарсани емасдилар, ичмасдилар. Моховлардан шу қадар жирканардиларки, уларни шаҳар ва қишлоқлардан «мохов қишлоқ»ларга чиқазиб юборардилар); «Қарғага ўқ отма, ёмонга сўз қотма»; «Эссиз билан олишма, Юзсиз билан талашма».

БАЛИҚ БОШИДАН САСИЙДИ. Маз.: «Сув бошидан лойқар». Маж.: «Ҳар бир иш бошида чатоқ, хом қилинган бўлса, бора-бора баттар бўлаверади. Ҳар қандай бузилиш, емирилиш, инқироз, тартибсизлик, нотинчлик ва ҳ. к. аввало «юқори»дан бошланади». Ўтмишда эзилувчи синфнинг илғор дунёқарашли вакиллари мавжуд ижтимоий тузумнинг бузуқлигига сабаб — жамиятдаги ҳар иккала синфнинг ўзаро антагонистик муносабатларидагина эмас, балки биринчи навбатда, мамлакатни бошқариб турганларнинг (подшо, амир, хонларнинг) ўзи бузуқлиги, адолатсизлиги, калтабинлиги ҳамда халқни нотўғри йўлдан бошлаб боришида эканлигини бир қадар тушуниб етганлар ва мазкур мақолларни уларга нисбатан аччиқ киноя тарзида қўллаганлар.

БАЛЧИҚҚА ТОШ ОТСАНГ, БЕТИНГГА САЧРАЙДИ. Вар.: «Тупроқни чангитсанг, кўзингга уради», «Кўкка тупурсанг, юзингга тушади», «Кўкка кул сочма, кўзингга тушади», «Балчиққа тош отсанг, шатмоғи ўзингга сачрар». Булар билан: «Тинч ётган нарсани қўзғатиб нима қиласан, ўзингга зиёни тегади» ёхуд «Бировга, ўзингдан каттага, мавқеи сендан юқорироқ одамга ёмон сўз иргитма, таънали гап қилма, бунинг зиёни ўзингга уради», демоқчи бўладилар.

БАРИМТАДАН ҚЎРҚҚАН МОЛ ЙИҒМАС, ЧИГИРТҚАДАН ҚЎРҚҚАН ЭКИН ЭКМАС. Вар.: «Чумчуқдан қўрққан тарих экмас», «Тарапчадан қўрққан тарих эк-

мас», «Ўғридан қўрққан мол йиғмас». Ўтмишда зараркунанда ва ҳашоратлар (айниқса, чигиртка ва дала чумчуқлари) экинга ёпирилиб, деҳқонларнинг ҳолини хароб қиларди. Баримта — кўчманчи чорвадорлик давридаги одатлардан бири. Бу шундай: бир эл ё бир уруғнинг одами ёхуд одамлари қўшни бир юртга бориб, қарзга деб мол олади-да, вақтида бермай, еб кетади ённки бир юртга бориб, мол ўғирлаб келади. Еб кетилган «қарз»дан ёки ўғирликдан зиён кўрган элнинг ё уруғнинг одамлари ҳам вақтини топиб, куч тўплаб, «қарздор»нинг, ўғрининг юртига бостириб кириб, дуч келган кишининг мол-ҳолини талон-торож қилиб кетадилар. Шунини «баримта» дейдилар. Мақолда: «Ҳали ёпирилиб келмаган чигирткадан қўрқиб экин экмай, ҳали бостириб келмаган баримтачилардан қўрқиб мол йиғмай (яъни, чорва молингни кўпайтирмай) ўтирма, экиннингни экавер, молингни кўпайтиравер», демоқчи бўлинади ва бу билан бирор ишда иккиланиб ўтирмасликка, дадил ҳаракат қилишга даъват этилади.

БАРС ЙИЛИ — БОЙЛИК, ҚУЁН ЙИЛИ — ҚАХАТЛИК. Бу — мучал йиллари билан боғлиқ бўлган мақолларнинг биридир. «Барс йилида боринг соч, ҳеч бўлмаса тариқ соч», «Сигир йили — тўқлик, қўй йили — йўқлик», «Ит йилида бўрон бўлар», «Ит йилида экканингни тўнғиз йилида ўрасан», «Барс йилида боринг ўсар, ит йилида молинг ўсар», «Сичқон йили — тўқлик, қуён йили — очлик», «Қуён йилида ют бўлади» ва ҳ. к. мақоллар ҳам мучал йилларининг яхши ё ёмон хусусиятларини ифода этади. Бу ўринда шунини айтиш керакки, барча туркий, форсий шунингдек, мўғул, хитой, тува, олтой, хакас, бурят, қалмоқ ва бошқа кўпгина халқларда қадимдан ўн икки ҳайвоннинг номи билан аталадиган, ҳар ўн икки йилда янгидан такрорланадиган йил ҳисобини юритиш системаси мучал қўлланиб келинган. Кишилар туғилиш, ўлиш, жанглар, буюк воқеалар ва бошқаларни шу система асосида «йил ағдариб» ҳисоблаганлар. Янги мучал йили ҳар йилнинг 22 март кунидан бошланади. Мучал йилларининг ҳар қайсиси тўғрисида турли халқлар турлича тасаввурга эга эдилар. Кишилар у ёки бу йилни қутли ё қутсиз келади, деб ҳисоблардилар. Бунда улар асосан об-ҳаво шароитларининг қулай ё ноқулай келишини, у ёки бу йил

кишиларга бахт ё бахтсизлик келтиришини назарда ту-
гардилар.

БАХИЛНИНГ БОҒИ КЎҚАРМАС. Халқимиз бахил, зиқна, хасис, қизғанчиқ одамларга азалдан ёмон назар билан қараб келган. Ўнларча мақолларда уларнинг нақадар пасткаш кишилар эканлиги, ўзлари бировга бир шима бериш у ёқда турсин, биров бировга бир нима берса ҳам ичлари ачиши, ўлган-тирилганларига қарамай мол-дунё тўнлашлари, аммо бу мол-дунёни бировдан тугул ўзларидан ҳам қизғанишлари ва бундай иллатнинг ёмон оқибатлари кўрсатилади: «Бахил билганин буклар, топганин тахлар»; «Қамин сувга тўймас, хасис — пулга»; «Ҳарис қариса ҳам, ҳарислиги қаримас»; «Чўлоқнинг сайри йўқ, Хасиснинг хайри йўқ»; «Бахил эҳсондан қочар, хасис меҳмондан қочар»; «Бермаснинг баҳонаси кўп»; «Бахилнинг тузи татимас»; «Хасиснинг ошини емоққа темирдан тиш керак»; «Бахилнинг бағри қаттиқ»; «Бахилдан пул чиқмас, патирдан қил чиқмас»; «Бахилдан омонат ажаб, каримдан хиёнат ажаб» (Карим карам қилувчи, сахий одам); «Пулнинг кўзи йўқ, бахилнинг юзи йўқ»; «Бахилнинг қўлида ой бўлса, оламни ёритмас»; «Бахил иложини тонса, Ойни ҳам пуфлаб ўчиради»; «Бахилнинг шами оқса, кўзининг ёши оқар»; «Хасиснинг ёнидан моли чиққунча, танидан жони чиқади».

БАХТ — ТИЛАҚДА ЭМАС, БИЛАҚДА. «Кишининг бахти — бел, билаги»; «Бахт йўлда эмас, қўлда»; «Бахт қушини ушламоқ учун, бахт овига чиқмоқ керак»; «Бахтли одамни излама, бахт йўлини изла», деган мақоллар ҳам борки, булар билан: «Қуруқ тилак, орзу-истак, умид билан бахтга эришолмайсан, билагингни ишта сол, меҳнат қил», демоқчи бўладилар.

БАХТИЁР БЎЛСА ЗАМОН, НОШУҚУР БЎЛМА — ЁМОН. Вар.: «Бахтиёр бўлса замон, ношукурлик кўп ёмон». Жамиятда замон қанчалик тинч, осойишта, тўқ ва фаровон бўлмасин, барибир нолиб юрувчи одамлар ҳам йўқ эмас. Мазкур мақолни шундай ношукур шахсларга қарата айтадилар.

БАҚ-БАҚ ЭТГАН ТАКАНИ ЕМҒИР ЕҚҚАНДА КҰР, ШАҚ-ШАҚ ЭТГАН КЕЛИННИ СИГИР СОҚҚАНДА КҰР. Вар.: «Бақ-бақ этган серкани сув кечганда кўр, шақ-шақ этган хотинни сигир ечганда кўр», «Бақ-бақ этган такани қор босганда кўр, ман-ман деган йигитни ёв босганда кўр», «Қақиллаган хотинни қиз берганда кўрармиз». Така ва эчкиларнинг ёгингарчиликка тоқати бўлмайди. Бу ҳолни инсондаги мақтанчоқлик билан қиёслаб: «Олдин мақтаниб юрган одамнинг ҳолини бошига иш тушганда кўр, «попуги пасайиб», тили қисилиб, нафаси ичига тушиб, қизариб қолади», демоқчи бўладилар.

БАҚАНИ БОССАНГ ҲАМ «ВАҚ» ЭТАДИ. Вар.: «Қуйруғини боссанг, сичқон ҳам чийиллайди». Бир одам бир одамга ҳадеб озор бераверса, бўлар-бўлмасга уни койиб, камситиб, кесатиқ ва ҳақоратли гаплар қилаверса, у одам аввалига чидаб, тишини-тишига қўйиб, индамай юраверади, аммо бир кунмас-бир кун ахири жонига теккандан сўнг, у ҳам ҳалиги одамга қаттиқ-қурум гапириб, койиб, сўкиб ташлайди. Мазкур мақоллар шунга ўхшаш ҳолларда ишлатилади.

БАҚИРОҚ ТУЯНИНГ БОРИ ЯХШИ, БАҚИРИБ ТУРГАНИ УНДАН ЯХШИ. Маж.: Қартайиб қолган бўлса ҳам, отанинг бори (яъни, тирик бўлиб тургани) яхши. Чунки, у гарчи бақириб-чақириб, қаттиқ-қурум гапириб, койиб бўлса ҳам, фарзандларни нотўғри, номаъқул йўлдан қайтариб туради». Ўғил-қизлар оламдан ўтган оталарини ёдга олганларида, унинг аччиқ-аччиқ гаплар билан бўлса ҳам, берган панд-насихатларини қўмсаганларида ҳам шу мақолни айтадилар. «Туя чўкса туки қолар, туя ўлса юки қолар», «Емғир ёғса тўнинг ҳўл бўлур, отанг ўлса уйинг чўл бўлур» мақоллари ҳам шундай ҳолларда қўлланилади.

БЕВАФО ЁР — ЖОНИНГГА ДОР. Халқимиз яратган кўпгина мақолларда дўст танлашга ниҳоятда эҳтиёт бўлиш, аввал обдап синаб, кейин дўстлашиш, қалбаки, зиёнзаҳмат етказувчи, кўз ўнгингда дўст бўлиб туриб, орқандан душманлик қиладиган бевафо «дўст»ларнинг баҳридан ўтиш, улардан «қўлни ювиб, қўлтиққа уриш» лозимлиги уқтирилади. Юқоридagi мақолда «ёр» деганда «дўст» назарда тутилган. Вар.: «Вафосиз ёрдан жафоли дор

яхши»; «Бевафо дўстан таёқ яхши, бебаҳра гулдан япроқ яхши»; «Бевафо чиройлидан вафодор чўтир яхши»; «Вафосизга берилма, вафолидан айрилма»; «Билдингки — бевафодир, кўнгил қўймоқ хатодир».

БЕГОНА ТУПРОҚ — ДЕВОНА ТУПРОҚ. Вар.: «Тупроқ бўлса бегона, замин бўлур девона». Илгари деҳқонлар гўнг топилмаса (топилган чоғида ҳам), бошқа бегона ерининг тупроғини, шунингдек, эски деворларнинг тупроғини олиб келиб ерга, экин тагига солардилар, ер чопганда бу бурчакнинг тупроғини нариги бурчакка иргитардилар Чунки, «бегона» тупроқ ерни ҳосилдор қилади.

БЕДАНА ТЕЗОТАР БЎЛСА, ЎЗ БОШИНИ ЎЗИ ЁРАДИ. Илгари бедана ишқибозлари донқовоқнинг уруғини олиб ташлаб, ҳаво кириб турсин учун у ер-бу ерини тешиб, ичига бедана солиб қўярдилар. Бу кўпинча деҳқонларда бўларди. Шаҳарликлар эса, беданани асосан ёғоч гардишли тўрга солиб қўярдилар. Бедана (*хўроз каби*) бошини кўтариб-кўтариб сайрайди. Агар у тезотар бўлса, боши тўрқовоққа кетма-кет урилавериб, ё бошининг пати тушиб кетади, ё ёрилади. Маж.: «Қиши тилим бор экан деб ҳар нарсани гапираверса, маҳмадонагарчилик қилаверса, бир кунмас-бир кун ўз бошини ўзи галвага солиб қўяди».

БЕДАНАНИНГ УЙИ ЙЎҚ, ҚАЙГА БОРСА — ПИТБИЛДИҚ. Вар.: «Ошпичоқнинг қини йўқ, питбилдиқнинг ини йўқ». Бу мақоллар ҳеч қаёққа сифмайдиган, қўнимсиз, бир ишга қовушмай, ҳаралла-таралла қилиб юрувчи боқибегам одамларга қарата айтилади.

БЕДАНАНИНГ ҲАМ ЎЗИГА ЯРАША БОТМОНИ БОР. Маж.: «Ҳар бир одамнинг (*хоҳ у катта бўлсин, хоҳ кичик*) ўзига яраша қадр-қиммати бор. Уни кўзга илмай, بازار-писанд қилмай юрма».

БЕЛИ БОҒЛИҚНИНГ ДИЛИ БОҒЛИҚ. Ўрта Осиё халқларининг, жумладан, ўзбекларнинг бир одати қадималари борки, оила аъзоларидан, яқин қариндош-уруғлардан бирортаси вафот этса, белларини боғлайдилар. Бу — мотам аломати, таъзия нишонаси. Бел боғлаган одам мо-

тамзада бўлиб, кўнгли, дили бошқа нарсага мойилланмай, фақат шу мотам қайғуси билан банд бўлади. Бу мақол билан айтмоқчики, агар шундай бели боғлиқни кўрсанг, унга одатдаги ҳазил-мутойибани йиғиштириб қўйиб, боғлиқ кўнглини очишга, тасалли беришга ҳаракат қил, қайғусига шерик бўл.

БЕЛИ ОҒРИМАГАННИНГ НОН ЕЙИШИГА ҚАРА. Ўзи меҳнат қилмай, ўзгалар меҳнати эвазига келган нарсалардан фойдаланувчи, уларнинг қадрига етмай, шартта-шуртта сарфлаб юборувчи текинхўр, анойи одамларга қарата шу мақолни айтадилар. Ўтмишда уни марҳум отасининг текин меросига эга бўлиб қолган ва бу бойликларни ҳуда-беҳудага катта-катта сарфлаб, айшу ишрат қилувчи бойваччаларга нисбатан ҳам қўллаганлар.

БЕЛЛАШГАНДА ОТАНГНИ АЯМА. Вар.: «Авваламбор беллашма, беллашган сўнг аяшма»; «Қурашганда отанг бўлса ҳам йиқ!»; «Гап келганда отангни ҳам аяма». Булар билан: «Фақат беллашганда, курашганда, гап келгандагина эмас, умуман бирор ишга киришсанг, бирор мақсад сари чоғлансанг, ҳар қандай шароитда ҳам, ҳар қандай одамга ҳам бўш келма, дадил ҳаракат қил!» деган маънода насиҳат қиладилар.

БЕЛНИ ПЕШЛАГАН БИЛАР, ЕРНИ ИШЛАГАН БИЛАР. Вар.: «Эл қадрини билмайди, эл ичида ёмонлар, ер қадрини билмайди, ер экмаган одамлар». Мазкур мақолларда: «Меҳнатнинг ва меҳнат орқасидан келадиган неъматларнинг қадрини меҳнат заҳматини чекканларгина яхши биладилар. Ўзлари меҳнат қилмаган, ўзгалар меҳнати ҳисобига яшайдиган одамлар бунинг қадрини қайдан билсинлар?!» деган маъно яширинган.

БЕМОР ЎЗИГА ЕЌМАГАН ОВҚАТГА ЎЧ БЎЛАДИ. Ҳамма беморлар ҳам шундай бўлмайди, албатта. Бу мақолни ўзи касал бўлатуриб, шу касалига салбий таъсир қиладиган, ботмайдиган, аҳволини баттар оғирлаштирадиган овқатларни орқа-ўнгига қарамай еяверувчи, шундай ўзига ёқмайдиган овқатларни пишириб ё келтириб беришни сўровчи беморларга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар. «Мараз бўлсанг ёнгоқ е, қулғуна бўлсанг — қалам-

пир», деган мақол ҳам борки, бунда «ёнғоқ е, қалампир е» деб, тўғридан-тўғри насихат қилинмаяпти, аксинча «ҳа, еявер, касалинга ёқмайдиган нарсаларни еяверсанг тезроқ тузаласан!» деб киноя қилиняпти. Мараз — (тузалиши қийин бўлган, йиринг боғловчи, юқумли) яра. Ёнғоқ марази баттар қичитиб, қўзғатиб юборади. Қулғуна — жароҳат, безларнинг оқма касали. Қалампир қулғунани баттар ачиштиради.

БЕНОМУСГА — НЕ НОМУС?! Халқимизда беномус, беҳаё, ориятсиз, юзсиз, бетамиз, безори, имонсиз, уятсиз одамларни қораловчи, уларнинг бутун кирдикорларини очиб ташловчи, улар устидан заҳарханда билан кулувчи мақоллар кўп: «Беорга — не ор?!»; «Орсизнинг юзига тупурса, ёмғир ёғяпти, дермиш»; «Орли орига қараса, орсиз, енгдим дер»; «Бетамизда бет бўлмас, безорида — уят»; «Вафосизда ҳаё йўқ, ҳаёсизда вафо йўқ»; «Яхшининг ёти бўлмас, ёмоннинг — уяти»; «Бемаънида — не маъни?!»; «Бадхўйнинг бети қора»; «Телбанинг териси қалин»; «Бешармга арпа — баҳона»; «Ҳаёсизлар йиғилган ерда ҳаёлилар тоққа қочар»; «Беҳаёлар бел боғласа, ҳаёлилар уйга кирар».

БЕРИ БЎЛСА — ЭМЧИМАН, НАРИ БЎЛСА — ҚИМЧИМАН?! Ўтмишда халқ медицина ёрдамини нодон табиб, азайимхон, парихон, эшон, мулла ва бошқалардан оларди. Бундай «шифокор»лар халқнинг бор-йўғини шилиб олардилар-у, аммо дардини даволай олмасдилар. Омма орасида турли касалликларнинг пайдо бўлиши ва кўплаб кишиларнинг ёстиғини қуритишига, хавфли юқумли касалликларнинг (вабо ва бошқаларнинг) кенг тарқалиши ва қирғин келтиришига, чечак, қизамиқ сингарилар туфайли ёш болаларнинг кўплаб нобуд бўлишига сабаб ҳам асосан ана шунда эди. Халқнинг илғор вакиллари, мутафаккирлар буни тушуниб етганлар ва сохта, нодон, саводсиз табибларга ўзларининг салбий муносабатларини билдирганлар¹. Масалан, Навоий шундай деган: «...Саводсиз табиб жаллод шогирдидир, у тиг билан, бу заҳар билан

¹ Бу ҳақда батафсил қаранг: А. А. Асқаров. Медицина, табиблик ва диний хурофотлар. Тошкент, 1961; Б. А. Ваҳובה. Ўрта Осиё медицинаси тарихига доир (Ўрта аср), Тошкент, 1968.

азобловчидир. У шубҳасиз бундан яхшироқдир: у гуноҳкорларни ўлдирур, бу бегуноҳларни. Ҳеч гуноҳкор унинг қўлида хорланмасин ва ҳеч бегуноҳ бунинг қўлига касал бўлиб тушмасин¹. Халқ оғзаки адабиёти асарларида, жумладан, мақолларда ҳам, аслида ҳеч қандай билими ва мутахассислиги бўлмаган, алдам-қалдамлик билан иш кўриш орқасида енгил-елпи ҳаёт кечириш йўлига кириб олган бундай «шифокор»ларнинг асл башараси очиб ташланган. Юқоридаги мақолни нодон табиблар тилидан айтганлар ва уларнинг ўзларига нисбатан киноя тарзида қўллаганлар. Мақолда нодон табиб тилидан: «Касалинг ажалдан бери бўлса — эмчима (яъни, тузатаман), аммо ажалдан нари бўлса — кимчима?! (яъни, бундай касалликнинг қаршисида мен кимман — ҳеч ким эмасман, ожизман, тузатолмайман, қўлимдан келмайди)», демоқчи бўлинган. «Нодон мулла имонингни олар, нодон табиб — жонингни», деган мақол ҳам бор.

БЕРСАНГ ЕЙМАН, УРСАНГ ЎЛАМАН. Бу мақол ночор аҳволга тушиб, бировга муҳтож бўлиб қолган одам тилидан ҳам айтилади, ўзи меҳнат қилиб топишни хоҳламай, бировнинг инъом-эҳсонига умид боғлаб, тама қилиб юрувчи дангаса, ишёқмас одамларга нисбатан киноя тарзида ҳам қўлланилади.

БЕТГА АЙТГАННИНГ ЗАҲРИ ЙЎҚ. «Агар биров сенинг айбингни, камчилигингни тўғри юзингга айтса, бундан хафа бўлма, ундан гина ҳам қилма. Чунки, унинг бу гапи сенга фойдадан холи бўлмайди. Айбингни ўзингга айтмай, орқандан бировларга айтса — бу ёмон, бунинг учун ундан ҳар қанча хафа бўлсанг арзийди», демоқчи.

БЕТИМНИНГ ҚАЛИНИ — ЖОНИМНИНГ ҲУЗУРИ. Беандиша, безбет, очкўз, суллоҳ, еб тўймас одамнинг тилидан айтилган ва шундай одамга нисбатан кипоя тарзида қўлланиладиган бу мақолнинг бир неча варианты бор: «Маза-маза — бетамизники»; «Ҳузур-ҳузур-бетамизники»; «Уялмаснинг ҳази кўп» (ҳаз — роҳат, ҳузур); «Даш-

¹ А. Навоий. Асарлар, 15 томлик. 13 том. Тошкент, 1966, 190-бет.

ном еганим — беш нон еганим»; «Ишни қилар Маҳамад-шарип, гўштини ер териб-териб»; «Лаганинг таги — бети қаттиқники». Қадимдан келаётган одат ва одоб юзасидан, бир неча киши бир лагандан овқат еганда таом озая бошлагани сайин, қоринлари тўйса-тўймаса, бирин-кетин қўл арта бошлайдилар. Лаганинг тагида қолган озгина овқатни «Сиз олинг-сиз олинг», деб бир-бирларини қистайдилар. Уятни билмаган бети қаттиқ одам эса, ҳамма қўл артиб бўлганидан кейин ҳам ейишда давом этаверади, лаганинг тагини ялаб қўймагунча овқатдан бош кўтармайди. Мазкур мақол шунга қарата айтилган; «Ош озга қолди, боши тозга қолди»; «Безбетга қошиқ берсанг, овқатни оппоқ уради»; «Уялмаган буюрмагани ейди»; «Эси пас(т) — уятни билмас»; «Элдан бурун тўйдим, ёмонлигимни қўйдим».

БЕШ БАРМОҚНИНГ БИРИНИ ТИШЛАСАНГ, БАРИ ОҒРИР. Маж.: «Оила аъзолари ёхуд яқин қариндош-уруғлардан бирортасининг бошига фалокат тушса, қийналса, азоб чекса, фақат унинг ўзигина эмас, ҳаммаси баравар қайгуради». Вар.: «Бир тиш оғриса, ёнидагиси ҳам оғрийди»; «Бағр оғриги киндик тўлғар»; «Хўкизнинг шоҳига урсанг, туёғи зирқирайди».

БЕШ ҚЎЛ БАРОБАР ЭМАС. Маж.: «Одамлар бир-бирларида фарқ қиладилар, улар орасида яхшилари ҳам, ёмонлари ҳам, ақлли ва ақлсизлари ҳам, одобли ва одобсизлари ҳам ва ҳ. к. бўлади».

БЕШ ҚЎЛ ОҒИЗГА СИҒМАС. Вар.: «Беш панжа — оғиз йиртар»; «Беш панжангни оғзингга бирдан тикма». Маж.: «Ҳар бир нарсанинг ҳам меъёри бўлади. Ҳаммаси менга бўла қолсин, деб кўп нарсага ёпишсанг, катта-катта ейишга ҳаракат қилсанг, ўз жонингга жабр қилган бўласан, кўпчилик ўртасида обрўйинг тўкилиб, шарманда бўласан. Шунинг учун бориға қаноат қил».

БЕШИҚДАГИ БОЛА БЕШ ТУРЛАНАДИ. Вар.: «Бола еттига киргунча етмиш турланади». Бу мақоллар билан боласининг тоби қочиб қолганидан ташвиш тортаётган ота-оналарга тасалли берадилар.

БЕҒАЛВА БОШ — БОШ ЭМАС. Ишлари ва ташвишлари кўплигидан, боши ғалвадан чиқмаётганидан куюнувчи, ҳасрат қилувчи одамларга: «Бундан хафа бўлманг, ҳамманинг бошида ҳам шундай ғалва бор, ғалвасиз бош ҳам бош эканми?!» деган маънода шу мақолни айтиб, тасалли берадилар.

БИЗНИКИ — ХАЛТАДА, СИЗНИКИ — ЎРТАДА. Ўз нарсасини бировдан қизганадиган, аммо бировнинг нарсасидан жон-жон деб фойдаланадиган муғамбир, айёр, аноий одамларга қарата қочирим қилинадиган бу мақолнинг қуйидаги вариантлари ҳам бор: «Бўри ови — ўртада, қузғун ови — тепада»; «Сеникени еяйлик, меникени ўйнайлик»; «Сизникига борганда еяйлигу ичайлик, бизникига келганда куйлайлигу ўйнайлик»; «Сенинг отинг юра турсин, менинг отим тура турсин»; «Амирнинг оти олтин қозиқда, фақирнинг оти доим ёзиқда»; «Бугун сиздан, эртага биздан».

БИЛГАНИНГ ДАРЁ БЎЛСА, БИЛМАГАНИНГ — ДЕНГИЗ. Вар.: «Билганинг — бир тўққиз, билмаганинг «тўқсон тўққиз»; «Билгандан билмаганинг кўп, кўргандан кўрмаганинг кўп», «Билган киши «билдим» демас, «Билдим» деса — билгани эмас». Булар: «Мен биламан, кўп нарсани биламан, деб мақтанма, чунки ҳали билмаган нарсаларинг ҳам кўп, сендан ортиқ биладиганлар ҳам кўп», деган маънода қўлланилади.

БИЛДИМ ДЕДИМ — ТУТИЛДИМ, БИЛМАДИМ ДЕДИМ — ҚУТИЛДИМ. Маън.: «Ҳар бир нарсага гувоҳлик бераверма, мен биламан, мен кўрганман, деяверма, акс ҳолда бошинг ғалвага қолади, қайта-қайта сўрайвериб, ҳол-жонингга қўймайдилар, овора қиладилар, қимматли вақтингни оладилар». Вар.: «Кўрдим дедим—тутилдим, Кўрмадим дедим — қутилдим»; «Кўрдим деган — кўп сўз, кўрмадим деган — бир сўз»; «Қочган қутилар, турган тутилар».

БИР АНОР МИНГ БЕМОРГА ДАВО. Анорнинг шифобахш хусусиятлари ҳақида Абу Али ибн Сино ўзининг «Тиб қонуллари» асарида шундай ёзади: «Нордон анор ва хусусан унинг шароби сафрони босади ва чиқиндиларнинг

ички органларга оқишини тўхтатади. Унинг пўсти, айниқса, куйдирилгани, жароҳатлар учун доридир. Анорнинг уруғи асал билан бирга тиш оғриғига ва қулоқ оғриғига фойда қилади, кўздаги ҳароратга ва кундузи кўрмай қолишда фойда қилади, кўкракни қувватлантиради, қон тупуришда, хафақонга, меъданинг яллиғланишига, ич кетишига фойда қилади, гижжани ҳайдайди¹. Мазкур мақол XV аср шоири Лутфий ижодида учрайдики, бу унинг қадимий мақоллардан бири эканлигидан далолат беради:

Назар аҳли кўруб нортэк янгоқинг,
Масал: «Бир нору минг бемор», дерлар.

БИР БАЛОСИ БЎЛМАСА, ШУДГОРДА ҚУЙРУҚ НА ҚИЛУР? Бу мақол тулкининг тилидан айтилган. Тулки ёнга ўч бўлади. Ўтмишда овчилар уни тутиш учун қопқонни тупроққа кўмиб, устига бир парча думба ёғи қўйиб қўядилар. Тулки уни ейман деб келиб, қопқонга илинади. Аммо, ҳамма тулкилар ҳам осонликча қўлга тушавермасди. Чунки, тулки бошқа ҳайвонлар ичида энг сезгир, айёр ва ҳушёрдир. Мазкур мақол шунинг натижасида юзага келган бўлиб, мажозий маънода одамларни ҳушёр, аҳтиёткор бўлишга ундайди. Вар.: «Бозордаги ботмон қуйруқ, тарозига тортган қуйруқ, бир балоси бўлмаса, нега шудгорда ётган қуйруқ?!»; «Бир балоси бўлмаса, қавакда кабоб на қилур?». Бу кейинги мақол сичқон тилидан айтилган. Зарарқунанда сичқонни йўқотмоқ учун инининг оғзига маргимуш сепилган жизза, кабоб жази қўйиб қўядилар.

БИР БОШГА — БИР ЎЛИМ. Бу мақол «Қиши ахир бир кун ўлади. Шундай экан, қўрқоқлик қилиб, номардларча тирик қолгандан кўра, мардонаворлик билан ўлган яхшироқ», деган маънода қўлланилади.

БИР БОШОҚ ДОН — БИР САВАТ НОН. Бу мақол билан: «Доннинг бирор бошоғини ҳам ерда қолдирма, нобуд қилма. Бир бошоқ донни эксанг, унинг ҳосилидан бир сават нон бўлади», деган маънода иқтисод ва тежамкорликка ундайдилар.

¹ Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари. 2-китоб, 570-572-б.

БИР ЁМОН АНЖИР КЕСАР, ИККИ ЁМОН ЗАНЖИР КЕСАР. Маън.: «Бир ёмоннинг қўлидан унчалик катта иш келмайди, аммо икки ёмон биргаликда иш кўрса, ҳар қандай қабоҳат ишни қилишга ҳам қодир бўлади».

БИР ЙИГИТ ҚИРҚ ЙИЛДА БИНО БЎЛАДИ. Йигит — бу ерда «чин инсон, ҳар тарафлама етук одам» маъносида ишлатилган. Киши дунёда қирқ йил, яъни анча яшаганидан кейингина ҳар жиҳатдан камол топади, ҳаётнинг паст-баландига тушунади, уйланиб, бола-чақалик бўлиб, ҳақиқий ҳаёт йўлини топиб олади.

БИР КЕРАҚ БЎЛГАН НАРСА ИККИ КЕРАҚ БЎЛМАЙ ҚОЛМАС. «Бирор асбобни ишлатиб, ишинг битгач ташлаб юборма, яна бир кун керак бўлиб қолади» ёхуд «бир одамдан ишингни битказиб олгач, унга тескари қараб кетма, ишим битди, энди бу одамнинг менга кераги йўқ, деб у билан алоқангни узма, муомалангни бузма», демоқчи.

БИР КҮН МИНГ КҮН БЎЛМАС. «Бир кеча минг кеча бўлмас» деб ҳам ишлатиладиган бу мақолни вақтинча бўлаётган қийинчиликка сабру тоқат қилмай, ҳадеб нолийверадиған одамга тасалли берганда ёхуд бирор ноқулай жойда тунаб қолишга тўғри келганда айтадилар.

БИР КҮН ТУЗ ИЧГАН ЖОЙГА — ҚИРҚ КҮН САЛОМ. «Бир кунги танишга минг кун салом бер»; «Тўйган ерга — тўққиз кун таъзим»; «Тузини ичиб, тузлуғига туपुरма». Булар билан: «Яхшилик кўрган ерингни, одамигни асло унутма, унга сира ҳам ёмонликни раво кўрма, уни ҳамиша ҳурмат қил», деб таълим берадилар.

БИР КҮН ТУҒИЛМОҚ, БИР КҮН ЎЛМОҚ БОР. Бу — ўлган одамнинг яқинларига тасалли берганда айтиладиган мақоллардан бири.

БИР КҮН ЖАНЖАЛ БЎЛГАН УЙДАН ҚИРҚ КҮН БАРАҚА КЕТАР. Оилада бўлар-бўлмасга жанжал қилавермаслик, айниқса эр билан хотин аҳил бўлиши зарурлигини уқтирувчи бу мақолнинг бир неча варианты бор:

«Бир кун урушганинг қирқ кун насибаси кесилади»; «Жанжалли уйда барака бўлмас»; «Жанжалли уй — азобли гўр»; «Оила аҳил бўлса, омад ўз оёғи билан келади».

БИР ҚЎНГИЛ ИМОРАТИ — МИНГ МАҚҚА ЗИЁРАТИ. Халқ бу мақолида яхшилик қилиб, кўпчилик тугул ҳатто бир кишининг қўнглини шод ва обод қилиш («иморат» солиш) ҳам Маққага юз марта бориб, ҳаж қилиб келишдан кўра яхшироқ, хайрлироқ эканлигини кўрсатади. Худди шундай фикрни классик адабиётда ҳам учратиш мумкин:

Қимки бир қўнгли бузуғнинг хотирин шод айлагай,
Онча борким, каъба вайрон бўлса, обод айлагай.

Навоий.

БИР КЎРГАН — БИЛИШ, ИККИ КЎРГАН — ТАНИШ. Бирор киши билан биринчи марта танишганда ёхуд бир марта кўрган, танишган, ҳамсуҳбат, ҳамроҳ, ҳамкор бўлган одам билан яна учрашиб қолган пайтда қўлланиладиган бу мақолнинг «Бир кўрган — ошна, икки кўрган — қариндош»; «Тор ерда топшган, кенг ерда кўришар», деган вариантлари ҳам бор.

БИР МАЙИЗНИ ҚИРҚ КИШИ БЎЛИБ ЕБДИ. Сахийлик, тотувлик, аҳиллик, ҳамжиҳатликка ундовчи бу мақолнинг қуйидаги маънодошлари бор: «Ёртини ёриб еган — тотувликнинг белгиси»; «Халтадаги — ўртадаги», «Ўлиб егунча, бўлиб е».

БИР ОДАМ АРИҚ ҚАЗИЙДИ, МИНГ ОДАМ СУВ ИЧАДИ. Маън.: «Кўпчиликнинг манфаати йўлида қилган хизматнинг зое кетмайди. Меҳнатнинг самарасидан баҳраманд бўлган кишилар сенинг номингни яхшилик билан ёдга оладилар, кўпчиликнинг ҳурмат-эҳтиромига сазовор бўласан. Шундай экан, эл-юрт манфаати йўлида меҳнату гайратингни аяма».

БИР ОДАМ ОМОЧ БИЛАН, ЕТТОВЛОН ЧЎМИЧ БИЛАН. Бу мақолда ўтмишдаги тенгсизлик, ҳақ-ҳуқуқсизлик ўз изини қолдирган. «Бир деҳқон омов билан ер ҳайдаб, экин экиб, қанчадан-қанча меҳнат қилиб, ҳосил

етиштириб, энди роҳатини қўраман деганда, хирмон тепа-сида амир ё хону бекларнинг закотчи, ушурчи, капсанчи сингари балохўрлари қоп-халталари билан ҳозир у нозир бўладилар», демоқчи. «Ўроқда йўқ, машоқда йўқ, хирмон-да ҳозир»; «Мард тонади, номард ейди»; «От топади, эшак ейди»; «Тулки бор жойда товуқ урчимас»; «Эл устида эллик қарға, энди буларга ем қайда?!» мақоллари ҳам текинхўр бой ва амалдорларга қарата аччиқ киноя тарзида қўлланилган.

БИР ОНАДАН АЛВОН ХИЛ БОЛА ТУҒИЛАДИ.

Вар.: «Бир палакдан неча хил қовун етишади»; «Овул бошқа бўлса ҳам тилак бир, бармоқ бошқа бўлса ҳам биллак бир»; «Бир уядан неча алвон қуш учади»; «Бир онанинг боласи — бир тоғнинг лоласи»; «Доно онадан ҳам подон ўғил туғилади»; «Бир уядан — бир саситқи»; «Бир палакдан — минг хомак»; «Тангри берганнинг ўғли тўрт бўлар, бири номард бўлса, бири мард бўлар», Маж.: «Бир ота-онадан бир неча бола туғилса, шу болалар ташқи кўринишда бир-бирларига ўхшасалар ҳам, хулқ-атворлари жиҳатидан ҳар хил бўладилар, бир-бирларига ўхшамайдилар».

БИР ОЧЛИКНИНГ БИР ТЎҒЛИГИ БОР. Ночор аҳволга тушганларга тасалли берганда айтиладиган бу мақолнинг қуйидаги вариантлари ва маънодошлари ҳам бор: «Бир очликнинг бир тўқлиги бор, бир тўқликнинг бир шўхлиги бор», «Ориқ семирар, оч тўйинар», «Очиқ оғиз оч қолмас»; «Қул ўлмас, ризқи камимас»; «Борлиқдан мақтанма, йўқлиқдан қайғурма»; «Эшакли отли ҳам бўлар»; «Той минган от ҳам минар»; «Бир аччиқнинг бир чучуги ҳам бор»; «Бугун юпун, эртага бутун» ва ҳ. к.

БИР САВАТ ТУХУМГА БИР ТЕПКИ КИФОЯ. Вар.:

«Бир гала қарғага бир кесак кифоя». Бу мақоллар билан: «Ў-ҳў, кўп экан, деб дунмандан қўрқма. Сиртидан кўп кўрингани билан, бир зарбалик ҳоли бор» деган маънода жангчи йигитларга далда берганлар.

БИР ТОВУҚҶА ҲАМ ДОН ҚЕРАК, ҲАМ СУВ. Маж.:

«Бола-чақани (айниқса, улар кўп бўлса) боқиб осон эмас. Ҳар бирига аллақанча нарса керак. Бу нарсаларни

муҳайё қиламан, деб ота-она озмунча қийналмайди». Вар.: «Қуш нима топса, боласининг оғзига тутади»; «Жўжасига истаб дон, товуқ боши қора қон»; «Овчи дат ейди, болалари эт ейди».

БИР ТУЛКИ ЕТТИ БЎРИНИ ЕТАКЛАЙДИ. «Бир айёр, ҳийлагар одам ўзидан ҳар томонлама кучли, аммо тўғри, андишали, ҳийла-найрангли билмайдиган бир қанча одамни «бурнидан ип ўтказиб», ўз манфаати йўлида етаклаб юради», демоқчи. «Тулки бўридан тўқроқ яшайди»; «Шер ўрмонда оч ётади, тулки қуш гўшти ейди» деган мақоллар ҳам борки, буларни: «Тўғри, ҳалол, виждонли, инсофли, сабру қаноатли одам ҳар қанча оч қолса ёхуд бирор нарсага ҳар қанча муҳтож бўлиб қолса ҳамки, бировдан бир нима тама қилмайди. Очкўз, айёр, пасткаш одам эса турли ҳийла-найранг ишлатиб, бировнинг ҳақи-га хиёнат қилиб, тўқ яшайди», деган маънода қўллайдилар.

БИР ЮЗИНГНИ УРИШГА ҚЎЙ, БИР ЮЗИНГНИ — ЯРАШГА. «Биров билан уришганда, сўкишганда кейин ярашадиган, муроса-мадора қилиб кетадиган тарафини ҳам кўзлаб иш кўр, бутунлай юз кўрмас бўлиб кетадиган даражада қаттиқ уришиб-сўкишма», демоқчи.

БИР ҚИЗГА — ЕТТИ ҚЎШНИ ОТА-ОНА. «Қиз ахлоқ-одоби, иффати билан гўзалдир. Унинг бундай бўлиб етилиши биргина ота-онанинг эмас, балки кўпчиликнинг тарбиясига боғлиқ. Шундай экан бир қизга атрофдаги қўни-қўшнилари ҳам мураббийлик қиладилар ва шундай килишга уларнинг ҳақлари ҳам бор», демоқчи.

БИР ҚИЛГАН — МАДАД, ИККИ ҚИЛГАН — ОДАТ. «Бировга бирор нарсага муҳтож бўлиб қолганда ёрдам қилсанг, бу унга мадад бўлади. Аммо, ҳадеб ёрдам қилверсанг, унинг учун бу нарса одат ҳукмига кириб қолади. Шунинг учун уни ёрдамнингга одатлантириб қўйма, қийналса ҳам ўз тирикчилигини ўзи ўтказсин», демоқчи. «Гадони гадо қилувчи — садақа берувчи» деган мақол ҳам шу маънода қўлланилади.

БИР ҚИШГА ҚУЁН ЧОРИҒИ ҲАМ ЧИДАЙДИ. Қуён териси бошқа ҳайвонларнинг (масалан: қўй, эчки, қўзи, тулки, ҳатто сичқон) терисидан юпқа бўлади. Ундан пўстин ё телпак тикилса, кўпга чидайди. Ҳатто оёқ кийими — чориқ тикилса ҳам, бир қишни бемалол чиқзади. Мақол мажозан: «Қуён териси шундай юпқа, нозик бўлатуриб, бир қишга чидайди-ку, наҳотки сен озгина қийинчиликка чидай олмайсан?!» деган маънода қўлланилади.

БИР ҚИШНИНГ БИР ЕЗИ БҮЛАДИ, ҚАРҒАНИНГ ҚАҒИЛЛАГАНИ ҚОЛАДИ. Бу билан: «Ёмон кунлар ўтиб кетади, яхши кунлар ҳам етиб келади. Йўқлик, муҳтожлик, қийин кунларингда сенга таъна қилганлар валдираганча қолаверадилар. Бундай таъналарни ўзинга олма, ўксинма, умидсизланма, аксинча, дадил бўл, қилаётган ишингни давом эттиравер», деган маънода қийин аҳволда қолган кишиларга тасалли берадилар. Вар.: «Қиш ўтар, қоралик қарғага қолар».

БИР ҚОРИН МОЙНИ БИР ҚУМАЛОҚ ЧИРИТАР. Вар.: «Битта чириган олма бир омбор олмани чиритади»; «Бир қўтир эчки бутун подани қўтир қилади»; «Тиррақ бузоқ бутун подани булғайди»; «Қўтир така қўра булғар». Булар билан: «Битта ёмон, ахлоқсиз, фасодчи, ифвогар, дилозор ва ҳ. к. одам бутун бир коллективни, ҳатто бутун бир юртни булғайди, унинг номига доғ туширади, номус келтиради; битта ноқобил фарзанд бутун оиланинг юзини ерга қаратади», демоқчи бўладилар.

БИРГА ТУҒИЛМОҚ — БОР, БИРГА ТУРМОҚ — ЙЎҚ. Бир ота-онанинг фарзандлари бирга туғилган бўлишларига қарамай, катта бўлгач бошқа-бошқа оила қуриб, алоҳида-алоҳида турмуш кечиришлари зарурлигини уқтирувчи бу мақолнинг қуйидаги вариантлари ва маънодошлари ҳам бор: «Бирга туғилмоқ — бор, бирга ўлмоқ — йўқ»; «Молинг кўп бўлса мақтанма, бошинг кўп бўлса тўпланма»; «Қизил оёқ пайдо бўлса, қизил юздан айирар» (Қизил оёқ — яланг оёқ. Ёш болалар кўпинча яланг оёқ юрганлари учун уларни «қизил оёқ» ҳам дейдилар, «Қизил юз» деганда, ака-укалар назарда тутилган); «Йи-

роқдаги кишнашар, яқиндаги тишлашар»; «Эллик йилда эл янги, қирқ йилда қозон янги».

БИРИККАН КУЧ — КУЧ, БИРИКМАГАН КУЧ — ПУЧ. Инсон — жамият маҳсули. У якка ўзи, жамиятдан ажралган, жамият билан алоқа қилмаган ҳолда яшамаган ва яшай олмайди ҳам. Халқимиз ўзининг бир қанча мақолларида кишига жамият билан, кўпчилик билан бирга бўлиш зарурлигини уқдиради, кўпчиликнинг коллективнинг куч-қудрати қанчалар буюклигини, коллективдан ажралиш, якка-ёлғиз яшаш эса ёмон оқибатларга олиб бораётганини ажойиб тамсиллар орқали кўрсатади: «Бир таёқни синдириб бўлади, ўн таёқни букиб ҳам бўлмайди»; «Бир киши — бир, икки киши — шер»; «Эр бирлиги билан кучли, шер — билагги билан»; «Икковга биров ботолмас, отлиққа яёв етолмас»; «Бешнинг боши бўлгунча, олтининг оёғи бўл»; «Бир оғиздан сўз чиқар, бир ёқадан бош чиқар»; «Бирлашиб дарё бўлур, тарқалиб ирмоқ бўлур»; «Куч — бирликда»; «Бирлашган куч енгар»; «Бирлашган пода бўри ҳужумин қайтарар»; «Тарқоқлик йўқ бўлса, душманга ўқ бўлар»; «Кўплашган ёвни қайтарар» ва ш. к.

БИРНИ КЕССАНГ, ЎННИ ЭК. Халқимизнинг бу ва бошқа сингари бир туркум мақолларида кўчат экиш, боғ қилишга тарғиб этилади: «Бир дарахтдан ўн бўлур, ўнтасидан — ўрмон»; «Бир туп ток эсанг, бир туп тол эк», «Боғбоннинг тол эккани — ўзига ном эккани».

БИРОВ ЎЛАМАН ДЕЙДИ, БИРОВ КУЛАМАН ДЕЙДИ. Бу мақолни кўпроқ азали, қайғули жойда ўзини тута билмайдиган, одатдаги кулгисини, ҳазил-мутойibasини қилаверадиغان, шунингдек, азоб-уқубат чекаётган кишининг устидан куладиган одамларга нисбатан қўллайдилар. Вар.: «Эшак ўламади дейди, кети куламади дейди».

БИРОВГА ЧОҲ ҚАЗИСАНГ, ЎЗИНГ ЙИҚИЛАСАН. Бу қадимий мақоллардан бири бўлиб, «Бировга ёмонликни раво кўрсанг, унга ўзинг гирифтор бўласан», деган маънода қўлланилади. Вар.: мазм.: «Юриб-юриб йўл оздим, йўлларда қудуқ қаздим, ўзим қазган қудуққа йиқилиб ўлаёзим»; «Еқма — пишарсан, қазима — тушарсан»; «Ўзингга яхшилик тиласанг, ўзгага ёмонлик қилма»; «Би-

ровга қасд қилган — ўзини паст қилади»; «Бировга ўлим тилагунча, ўзингга умр тила».

БИРОВДАН ЎТГАННИ БИРОВ БИЛМАЙДИ. Бушга маънодош бўлган «Омочнинг қийналганини тиркиш қаёқдан билсин?!» (Тиркиш — хом теридан аёлларнинг сочига ўхшатиб ўрилган қайиш. У омочнинг «қулоғи»га, аравага ва бошқа нарсаларга боғланади); «Бировнинг қулоғини кесган — бировга кийиз кесганча бўлмас»; «Тани бошқа дард билмас, уйи бошқа мунг билмас»; «Уйи бошқанинг — мунги бошқа», деган мақоллар ҳам «Бировнинг қийналганини биров ҳис қилмайди» маъносида қўлланилади.

БИРОВНИНГ ИШИ — КЎНГИЛНИНГ ХУШИ. Вар.: «Бировнинг ишига бировнинг қўли саратонда совқотибди»; «Бировнинг гами эрта кирса, кеч чиқар»; «Бировга қолган кун — тонг отмаган кун». Булар билан: «Бировга орқа қилма. Биров сенинг гамингни емайди. Ўз тирикчилигингни ўзинг ўтказиш ҳаракатида бўл», демоқчи бўладилар.

БИТМАС ИШНИНГ БОШИГА, БОТИР КЕЛАР ҚОШИГА. Вар.: «Ёқар ишнинг бошига, яхши келур қошига»; «Бузилган ишни ботир тузар». Бу мақолларни: «Айрим одамларга оғир, мушкул, бажаришнинг иложи йўқдай бўлиб туюлган ишни мард, ботир, ғайратчан, меҳнат машаққатидан қўрқмайдиган одам келиб, юзага чиқариб беради», деган маънода қўллайдилар.

БИТТА ЭДИ МОЯМ, ИККИТА БЎЛДИ ДАСТМОЯМ. Бу мақол ўзининг ташвиши етмай тургандай, яна бировнинг ҳам ташвишини ейишга мажбур бўладиган одам тарафидан мажозий маънода айтилади.

БОЗОР КЎРГАН ЭЧКИДАН ҚЎРҚ. Эчки бошқа чорва молларига қараганда анча айёр, чарс бўлади. Мабодо у бозорга олиб борилсаю сотилмай қолса, ўз жойига баттар айёрроқ бўлиб қайтади. Чунки у шаҳарга борган, бозорни, ғала-ғовурни, одатдагидан ташқари нарсаларни кўрган. Мазкур мақол айёр одамлар устидан кулинганда

ёхуд айёр одамлардан сақланиш, эҳтиёт бўлиш зарурлиги уқтирилганда қўлланилади.

БОЗОРДАН БИР БОЙ ЧИҚМАЙДИ, БИР — ГАДОЙ. «Савдогар бой яна бирор фойда орттириш умидида кечгача бозордан чиқмайди, дўконини қош қорайгунча очиб ўтираверади. Гадой эса яна бир парча нон умидида бозордан кечгача чиқмайди», демоқчи. Бойларнинг пул ва мол-дунёга харислигини ифодаловчи бу сингари мақоллар кўп: «Ой ботса ҳам, бой ётмас»; «Ит тинар, қуш тинар, бой тинмас»; «Бойнинг кунда ҳаловат бўлмас, гадойнинг кўзида қаноат бўлмас»; «Бир бойнинг уйқуси келмас, бир — гадойнинг».

БОЙ БОЙГА БОҚАР, СУВ СОЙГА ОҚАР. «Эзувчи синф вакиллари меҳнаткаш халқни эзиб ишлатиш, талаш, қийнаш, ўзлари учун тобора яхшироқ яшаш шароитларини яратиш, кўпроқ мол-дунё орттириш йўлида бир-бирларини қўллаб-қувватлайдилар, бир-бирларининг ёнларини оладилар», деган маънони ифода этувчи бу мақолнинг бир неча варианты бор: «Сув сойга оқар, пул — бойга»; «Бой ҳам бойга, худой ҳам бойга»; «Бой бойга тиришар, камбағал камбағалга бўлишар»; «Бойнинг эшигини бой очиб, бойвачча бекитади»; «Авлиё ўз ченини қўллайди» (Чен — теварак-атроф, туташганлик, яқинлик); «Султон суягин хўрламас».

БОЙ БОРИН БЕРМАС, ЙЎҚ ҚАРАБ ТУРМАС. Бу каби бир қанча мақолларида халқ зиқна, хасис ва бахил бойлар устидан заҳарханда билан кулади, уларнинг пасткаш одамлар эканлигини рўйирост очиб ташлайди: «Бекники — бежоғлик, бойники — тежоғлик»; «Бойнинг ошини ейишга темирдан тиш керак»; «Бойнинг ошини бойтеват қизгани» (Бойтеват — бароқ, юнги ўсиқ, кўппак ит. Бойларнинг аксарияти эшик олдида шундай қопағон ит боғлаб қўярди. Мақолда гўё ўзини бойга содиқ қилиб кўрсатадиган, бойнинг кўзига яхши кўринмоқ пиятида унинг ҳар бир нарсасини «пуф-пуфлаб» авайлайдиган, лаганбардор хизматчи бойтеват итга ташбиҳ этилган); «Бой эшигин бойтеват қўргалайди»; «Бойнинг ўзидан ҳам бойтевати ёмон»; «Бойлар — бойнинг йўлдоши, гадой — бойнинг зиёndoши»; «Бойлик десанг қоп-қоп, бир пул десанг

Аштархондан топ»; (бу мақолнинг «Гап десанг қоп-қоп, иш десанг Самарқанддан топ»; «...Олатоғдан топ»; «...Қоратоғдан топ»; «Кўҳи Қофдан топ», «Ҳиротдан топ», деган вариантлари ҳам бор); «Ёнидан пули чиқди — танидан жони чиқди»; «Бой бувамнинг оши бор, ичи тўла тоши бор»; (Маън.: «Бой сенга бекордан-бекор ош бермайди. Унинг берадиган оши миннатли бўлади. Ош бергач, сени ишга солиб, бирор мўлжаллаб қўйган юмушини битириб олади. Ҳа, у анойи эмас»), «Бой бир қўли билан ош беради, бир қўли билан тош беради»; «Бойнинг оши — кўзининг ёши»; Бир туркум мақолларда камбағал деҳқонлар ва хизматчиларга бой ҳамда амалдорларнинг бундай миннатли ош-шонидан ҳазар қилиш тавсия этилади: «Бойнинг ёғлиқ паловидан ўзининг қуруқ қатирмочинг яхши»; «Бойнинг юмurtқасидан йўқнинг юдуруғи яхши» (Юмurtқа—тухум, юдуруқ—муштум); «Амирнинг ошидан фақирнинг мушти яхши».

БОЙНИНГ БОЖАСИ КЎП, ҚУЛНИНГ ХЎЖАСИ. Маън.: «Бойнинг божаси, яъни кўчма маънода унинг ёнини олувчи, қўллаб-қувватловчи одамлари кўп. Қулнинг, яъни меҳнаткашнинг эса устидан турувчи, унинг меҳнати ҳисобига яшовчи, текинхўрлик билан кун кечирувчи хўжайинлари кўп». Битта ишловчининг устидан бир неча одам хўжайинлик қилса, ишлаётган одамга раъйкорлик қилувчи, ўргатувчи одамлар кўп бўлса, киноя тарзида: «Битта-битта туяга — икки-икки карвонбош»; «Саккиз эчкига саксон така»; «Тиланчига — тўрғамчи, бир қўйчига — тўрт гапчи», деган мақолларни ҳам қўллайдилар.

БОЛАГА ТЕГМА, БАЛОСИ ЧИҚАР, ХОТИНГА ТЕГМА, ҚАЛОСИ ЧИҚАР. Қало(қ) — чўқморга ўхшаган ёғоч, «косов» маъносини ҳам англатади. Мазкур мақол билан: «Болани ҳам, хотинни ҳам урма, ё балосига қоласан, ё калтак ейсан», демоқчи бўлганлар. Вар.: «Хотиннинг урма, этагининг бурма».

БОЛАГИНАМНИНГ БОЛАСИ — ҚАНДАК ЎРИҚНИНГ ДОНАСИ. Вар.: «Болам боласи — болам»; «Болам — болим, болам боласи — жоним»; «Болам севсин десанг, боласин сев». Булар билан чол-кампирлар: «Боланга боласи ширин, агар сен болангининг боласини жонди-

линг билан севсанг, ардоқласанг, эркалатсанг, боланг бундан руҳланиб, сени янада севади, қадрлайди, иззат-ҳурматингни жойига қўяди», демоқчи бўладилар.

БОЛАЛИ УЙ — БОЗОР, БОЛАСИЗ УЙ — МОЗОР. Фарзанд — оиланинг бойлиги, қувончи, ота-онанинг таянчи. Фарзанднинг дунёга келиши биргина ота-она учун эмас, балки атрофдаги кишилар — қариндош-уруғ, ёр-биродар, қўни-қўшни, таниш-билишлар учун ҳам олам-олам қувонч бахш этади. Қўнгина мақолларда шу нарса ўз аксини топган: «Болали уй — хандон, боласиз уй — зиндон»; «Болали уй — гулистон, боласиз уй — зимистон»; «Тоғнинг кўрки — лола билан, уйнинг кўрки — бола билан»; «Боласи кўп — бой бўлар»; «Боласи кўп уйда кунда тўй»; «Болали қўрғонга боғ етмас»; «Болали уйдан бахт аримас». Халқимиз ўртасида шундай бир олқиш сўз ҳам бор: «Қозон тўла ош бўлсин, ёстиқ тўла бош бўлсин!»

БОЛАЛИ УЙДА СИР ЕТМАС. Вар.: «Болали уйда сир турмайди, боласиз уйда кир турмайди»; «Болали уйда ўғирлик етмас»; «Болага айтилган сир — бойланмаган сигир». Бу мақоллар билан: «Боланинг олдида ёхуд болага оиладан ташқарига чиқмаслиги лозим бўлган сирли гапларни гапирмаслик керак», демоқчи бўладилар. Алишер Навоий юқоридаги мақолдан шундай фойдаланган:

Оразин кўрдум ниҳон ашк айлади сирримни фош,
Ешурун қолмас ўғурлуқ уй ороким бўлса ёш.

БОЛАЛИК — ПОДШОЛИК. Вар.: «Болалигим — бойлигим». Болалик — инсон умрининг энг ширин, гам-ташвишлардан холи бўлган энг бахтли даври. Мақолда бу қимматли давр жуда катта бойликка, ҳатто подшоликка ташбиҳ этилган.

БОЛАЛИЛАР БОШ БЎЛАР, БОЛАСИЗЛАР ЕШ БЎЛАР. «Бола — оиланинг ҳам гули, ҳам булбули», дейилди мақоллардан бирида. Болали бўлиш — катта бахт бўлса, боласизлик — катта бахтсизликдир. Бир туркум мақолларнинг мазмуни ана шу фикр билан суғорилган: «Болали хотин — гул хотин, боласиз хотин — тул хотин»; «Туққан — тўққиз бешик қучоқлар, туғмаган — қуруқ бешик

қучоқлар»; «Ўғли йўқнинг ўрни йўқ, қизи йўқнинг қадри йўқ»; «Ўғли борнинг ўзи бор, қизи борнинг изи бор»; «Ўғилсизнинг ўрни йўқ, ўғиллининг кўнгли тўқ»; «Болалининг бели тинар, боласизнинг бели синар»; «Боласи йўқнинг — бахти йўқ»; «Хотинсизга раҳмат йўқ, ўғилсизга — давлат»; «Хотинсиз ўтиш — хато, боласиз ўтиш — жафо».

БОЛАНГ БЎЛСА ШЎХ БЎЛСИН, ШЎХ БЎЛМАСА ЙЎҚ БЎЛСИН. Вар.: «Йигит деган шўх бўлсин, шўх бўлмаса йўқ бўлсин». Булар халқ ўртасидаги «Шўх бола бот қуйилади» деган тушунчанинг маҳсулидир. «Шўх бот қуйилар, шилқим бот суйилар» ҳам дейдилар. Ҳаётий кузатишлар кўпчиликини қуйидаги хулосага олиб келган: Ёшлигида шўх бўлган бола тез орада қуйилади, ғайратчан, миришқор, уддабурон, ботир киши бўлиб етишади. Ёшлигида бўшанг, сўлдим бўлганлар эса, катта бўлгач ҳам шундайлигича қолади, юрагида ўти бўлмайди, ғайратсизлиги ва ялқовлиги туфайли ҳаётини қийналиб ўтказди. Буни, албатта, ҳаётий қонуният деб бўлмайди, шунчаки кўп ҳолларда тасдиқланувчи бир ҳодисадир, ҳолос.

БОЛАНГ ЁМОН БЎЛСА ҲАМ, ОМОН БЎЛСИН. Бунда, муболага тарзида бўлса ҳам, ота-она ўз фарзандларининг сиҳат-саломатлиги тўғрисида нечоғли қайғуриши, уларнинг ҳамиша соғлом ва эсон-омон юришларини чин дилдан исташи, орзу қилиши ифода этилган.

БОЛАНИ ЁШДАН ЎРГАТ, ХОТИННИ БОШДАН ЎРГАТ. Вар.: «Болани ёшдан тий, хотинни бошдан тий»; «Болани ёшдан асра, ниҳолни бошдан асра»; «Дарахт ўз жойида эгри битса, минг агар тобин олсанг, тўғри бўлмас»; «Қуриган ёғоч эгилмас, қуриган тикиш тугилмас» (Тикиш — хом теридан тилишлаб ясалган майин қайиш ип). Бу мақолларда болани ёшлигиданоқ тарбия қила бошлаш зарурлиги, акс ҳолда тарбия таъсир қилмай қолиши кўрсатилган.

БОЛАНИ ИШГА БУЮР, КЕТИДАН ЎЗИНГ ЮГУР. Вар.: «Бола—боланинг иши чала», «Боланинг иши—болача». Одатда болага бирор иш буюрилса, ё чала қилиб ке-

лади, ё бузиб қўяди, ё тўкади, ё синдиради... Болага иш буюриб уни бирор жойга юборса, кейин кишининг ўзи тишчимай, «Нима қилдйкин, нима бўлдийкин, нега кеч қолди», дея хавотирланиб, кетдан ўзи югуришига ёхуд чала қилиб, бузиб келган ишни қайтадан бориб, ўзи қилиб келишига тўғри келади. Мазкур мақолларни ана шундай ҳолларда қўллайдилар ёхуд бировга: «Катталар қиладиган ишни болага буюрма», демоқчи бўлганларида ишлатадилар.

БОЛАНИ ПУЛЛИҚ ҲАМ ҚИЛМА, ПУЛСИЗ ҲАМ ҚЎЙМА. «Ҳар иккала ҳолда ҳам бузилиб кетиши мумкин. Шунинг учун унга ҳожати учун зарур бўлган миқдордагина пул бер», демоқчи. «Болани бозор томоққа ўргатма» деган мақол ҳам бор.

БОЛАНИНГ ЭРҚАСИ — БИТНИНГ СИРҚАСИ. Сирка битдан ҳам ёмон бўлади. Кишининг ундан арилиши қийин. Бир туркум мақолларда болани асло эрка қилиб ўстирмаслик зарурлиги уқтирилади: «Қизгинамнинг эркаси — итгинамнинг сирқаси»; «Эрка қизнинг эл бўлиши қийин»; «Қизни эркалатсанг, эринингга тепар, ўғилни эркалатсанг, бурнингга тепар» (Эри — остки лаб, дудоқ); «Эркалатса онаси, талтаяди боласи»; «Отаси бўлишганининг ўғли уришқоқ бўлар, онаси бўлишганининг қизи йиғлоқ бўлар»; «Эрка боқилган қулун текис ерда ҳам қоқилади».

БОЛАСИ ЎЛГАННИНГ БАҒРИ КУЯР. Ота-она учун фарзанднинг ўлиmidан ҳам ортиқроқ азоб, қайғу ва алам, жабру жафо бўлмаса керак. Мақолларда шу нарса ҳам ўз аксини топган: «Ота ўлиб, бола қолса — муродига етгани, бола ўлиб, ота қолса — армони ичда кетгани»; «Бола бешикдан йиқилгунча, подшо тахтидан йиқилсин!»; «Битта ўлса, тўртта туғилади» (Бу мақол билан боласи ўлган ота-онага тасалли берадилар).

БОР БОРИНИ ЕЙДИ, УЯТСИЗ ОРЕНИ ЕЙДИ. «Ор-номусли одам, озми-кўпми, ўзида бориши еб, шунга қаноат қилади, бировникидан тама қилмайди. Уяти йўқ беор одам эса ўзида бўлмаса ёхуд ўзида бўлса ҳам азбаройи суллоҳлигидан бировникига кўз тикади, тилаб олиб ейди ва шу билан ўз ор-номусини ерга уради», демоқчи.

БОР-ЙЎҒИНИ БИЛМАЙМАН, БОЛ ТИЛАЙДИ ТО-
МОҒИМ. Оилавий ҳаётда баъзи эрка хотин, арзанда ўғил,
тантиқ қиз уйнинг аҳволини, шароитини эътиборга олмай,
яхши-яхши ейишни ва кийишни истайди, ўз айтганини
бажо келтиришни талаб қилади, «Бунинг имкони йўқ,
ахир» деганни тушунмайди, тушуниб турса ҳам буни
эшитгиси келмайди. Мазкур мақолни ана шундайларга
қарата киноя тарзида қўллайдилар.

БОР ТОВОҒИМ, КЕЛ ТОВОҒИМ, ҚАЙТИШИНГДА
ҚУРУҚ БЎЛСАНГ, ЎРТА ЙЎЛДА СИН ТОВОҒИМ.
Бар.: «Олинг қуда, беринг қуда, олмасангиз, бермасангиз,
ўлинг қуда!» Бу ҳар иккала мақол ҳам асосан қудаларга
тааллуқли. Одати қадимага кўра, қудалар бир-бирини тўй,
зиёфат ва бошқа муносабатлар билан тансиқ таом, саруно,
совға-салом қилиб йўқлайдилар. Қуда томондан келган
тоғорага бу томондан ҳам бирор нарса солиб, қайтарилади.
Мазкур мақоллар билан: «Қуданг сени сийлаб шунча нар-
са бериб юборибдими, сен ҳам уни сийла, бўш қайтарма.
Кези келиб уникида бирор воқеа бўлиб қолса, сен ҳам уни
йўқла. Акс ҳолда, қуда-андачилик бўшашади, муносабат-
лар совийди», демоқчи бўлганлар. Юқоридаги мақолларни
шу хилдаги лозимандалар қилавериб, жонига текканлар
киноя тарзида ҳам айтадилар.

БОРГА — БОР ДУНЁ, ЙЎҚҚА — ТОР ДУНЁ. Ма-
қолларда «Айшни нодон суриб, кулфатни доно тортади»-
ган ўтмиш замоннинг бутун кирдикорлари, иллатлари
рўйирост очиб ташланган: «Кенга — кенг дунё, торга —
тор дунё»; «Борга — кунда байрам, кунда тўй, йўққа —
кунда алам, кунда ўй»; «Бор сўйлайди, йўқ ўйлайди»;
«Бор-борини айтади, йўқ — зорини»; «Борнинг бети ёруғ,
йўқнинг бети чоруг»; «Пули борнинг юзи бор»; «Пули
йўқнинг тили йўқ»; «Пули бор — йўрға-йўрға, пули
йўқ — зўрға-зўрға», «Бозор — борники»; «Пулликка — бо-
зор, пулсизга — мозор»; «Бепул бозорга боргунча, кафан
олиб мозорга бор»; «Пули борнинг оғзи чайнар, пули йўқ-
нинг кўзи ўйнар»; «Қорни тўққа — бало йўқ»; «Хивада
моли борнинг Бухорода қорни тўқ»; «Бор — билимтой,
йўқ — ҳоримтой»; «Бор — борича, йўқ — ҳолича»; «Кам-
бағал — топганда, бой — соғинганда»; «Болталига сойда
ўтин, болтасизга қайда ўтин?!»; «Бор етти пуштини қўл-

лар, йўқ ўзини ҳам қўллай олмас»; «Борнинг соққаси қирга қараб юмалар»; «Бойнинг мушуги қуён тутади»; «Бойнинг хўрози ўрдак олади»; «Бойнинг ити ҳурағон бўлади, оти юрағон бўлади»; «Бор бошини силайди, йўқ — ёшани» ва ш. к.

БОРИДА ЧОРА-ЧОРА, ЙЎҒИДА БАНДА БЕЧОРА. Чора — катта ёғоч тоғора (унда асосан норин қорардилар). Борида озиқ-овқатчи ё маблағчи орқа-ўнгига қарамай, тежамай, катта-катта еб, сарфлаб, тез кунда тугаллайдиган ва бунинг оқибатида ноилож бўлиб, бечора бўлиб, бировнинг ёрдамига муҳтож бўлиб қоладиган одамни мазах қилиб кулганда шу мақолни айтадилар. Вар.: «Борида — чилиқ-чилиқ, йўғида — қуруқчилик»; «Борида — полдиринг-полдиринг, йўғида — қараб ўлтиринг»; «Борида — ҳотам, йўғида — мотам»; «Борида — бўри, йўғида — шўри»; «Борида ботиб ичган қайнотам, йўғида сотиб ичган қайнотам».

БОТИРГА ТАЁҚ ҲАМ — ЯРОҚ. Вар.: «Ботирнинг мушти ҳам — яроқ»; «Бир парча темир — қаҳрамонга қурол, эшакка тақа»; «Ура билганга игна ҳам — яроқ»; «Қурол йўғида ўқруқ ҳам қурол» (Йилқини тутарда икки қулочча узунликдаги ирғай ёғочининг учига бир қулоч қил арқон боғлаб, сиртмоқ қилардилар-да, йилқини қувиб бориб, шу сиртмоқни унинг бўйнига ташлардилар. Ана шуни «ўқруқ» деб атардилар. Қадим замонлардаги жангларда душманни тириклайин тутиб олишда ўқруқдан фойдаланганлар).

БОТИРДАН БОТИР ЧИҚСА, ОТАСИ БИЛАН ОЛИШАР. Қўлидан бир иш келадиган бўлганда, ё пулдор бўлганда, ёхуд бирор амалга минганда бошқаларни тугул, ҳатто отасини ҳам менсимай, писанд қилмай қўядиган ноқобил фарзандни қоралаганда, унга баҳо берганда шу мақолни айтадилар.

БОТИРДАН ЎЛИМ ҲАМ ҚЎРҚАДИ. Вар.: «Ажал ботирга ботинолмас»; «Ажал ботирдан безади, қўрқоқни эзади»; «Ажал ботирдан қочар, қўрқоқнинг қонин сочар»; «Мардга ўлим йўқ»; «Қўрқмаснинг қони тўкилмас»; «Қўрқмас қирқ йил қиргинда юрса ҳам қилич ўтмас».

БОШ ЁРИЛСА БЎРК ИЧИДА, ҚЎЛ СИНСА ЕНГ ИЧИДА. Бўрк — қалпоқ, телпак. Бу мақол сир сақлашга оид бўлиб, кўпроқ жангда ярадор ёхуд ожиз бўлиб қолинганликни душманга асло билдирмаслик зарурлиги уқтирилганда қўлланилган. Шунга монанд: «Бўри ориқлигин билдирмас» мақоли ҳам бор.

БОШ ОМОН БЎЛСА, ДЎШИИ ТОПИЛАР. Бу мақолни: «Киши учун энг зарур нарса, энг катта бойлик — тани соғлик. Соғлик бўлса, бошқа ҳамма нарсани топиш мумкин, аммо ҳеч бир нарса билан соғликни топиб бўлмайди», деган маънода ҳам; бирор нарсага муҳтожликдан, етишмовчиликдан ҳасрат қилган одамга тасалли берганда ҳам қўллайдилар. Вар.: «Жон бўлса, жаҳон топилар, ош бўлса — қозон»; «Омон бўлса бу бошим, яна чиқар бу сочим»; «Боши омоннинг — моли тугал».

БОШГА ТУШГАННИ КЎЗ КЎРАДИ. Эътиқодий тушунчага кўра, ҳар бир кишининг тақдири олдиндан пешонасига ёзиб қўйилган бўлармиш. Киши шунга кўра ҳаёт кечирармиш. «Пешонангга нима ёзилган бўлса, шуни кўрасан» деган гап ҳам, юқоридаги мақол ҳам шу тушунчадан келиб чиққан. Бирор мушкул аҳволга тушган одамга тасалли берганда, қийин аҳволни бошидан кечираётган одам ўзини ўзи юпатмоқчи бўлганда ва шу каби ҳолларда мазкур мақолни қўллайдилар.

БОЯҒИ-БОЯҒИ, БОЙ ХЎЖАНИНГ ТАЁҒИ. Вар.: «Бояғи-бояғи, бой Хидирнинг таёғи»; «Бояғи-бояғи, Ҳасан буванинг таёғи»; «Эски ҳаммом, эски тос». Булар: «Аҳвол илгаригидан сира ўзгармаган, ёмон ҳол яхши бўлмаган», деган маънода айтилади.

БОҒНИ БОҚСАНГ БОҒ БЎЛАР, БОТМОН ДАҲСАР ЁҒ БЎЛАР, БОҚИМСИЗ БОҒ ТОҒ БЎЛАР, ЮРАҚ-БАҒРИНГ ДОҒ БЎЛАР. «Даҳсар» — (асли «даҳсир») оғирлик ўлчови бирлиги бўлмиш «сир»нинг ўн карра кўп миқдоридир. «Сир» Эронда 75 граммга тўғри келади. Бухоро, Самарқанд ва Ўрта Осиёнинг бошқа шаҳарлари ҳамда областларида ботмоннинг тўртдан бир қисмини ташкил қилган. Хоразмда «ўнсир», «ўнсари» деб юритилган. Бу — форсий «даҳсир»нинг туркийлаштирилган номи.

Хоразм «ўнсир»и 5 килограммга тўғри келган.¹ Вар.: «Қарасанг — боғ, қарамасанг — тоғ»; «Қарасанг — қанд ейсан, қарамасанг — панд ейсан»; «Боқсанг бутун бўлур, ёқсанг ўтин бўлур»; «Богбоннинг меҳнати кўп, меваси — хўп».

БУ ДУНЁ ЎТАР-КЕТАР, ДЎСТИМ, БОШИНГНИ КЎТАР. Тирикчилик ўтказишда қийналиб, боши қотиб, маънос бўлиб юрган одамга тасалли берганларида, уни руҳлантирганларида шу мақолни айтадилар.

БУГУНГИ ЧУМЧУҚ КЕЧАГИ ЧУМЧУҚҚА ЧУ-
ФУРЛАШНИ ЎРГАТАР. Ўзидан каттага ақл ўргатувчи маҳмаданаларни мазах қилганда шундай дейдилар.

БУЗОҚНИ БЎШ ҚЎЙСАНГ, ХУРМАЧАНИ АҒДА-
РАДИ. Бу — бола тарбиясига тааллуқли мақоллардан бири бўлиб, мажозан: «Болани бўш қўйсанг, ўз ҳолига ташласанг, ҳар бир босган қадамини назорат қилиб турмасанг, унинг хулқи бузилади, ҳаддидан ошиб кетади, натижада ўзига ҳам, сенга ҳам зиён-заҳмат етказиши мумкин», демоқчи бўладилар. Вар.: «Бузоқ кўп эмса бўкади, бўш қўйсанг тўкади»; «Ўйноқи қўзичоқ ойна синдира». Отабоболар ўзларининг ибратли сўзларида болаларга нисбатан бироз қаттиқроқ туриш зарурлигини уқтирганлар: «Пайғамбарда ҳам озгина пўписа бўлади»; «Мўйнанинг пардози — чивиқ». (Илгари мўйнани ачитилган кепак ва ун билан ошлардилар. Мўйначилар уни ошлагандан кейин юнгининг орасига кириб қолган кепак ва ун қолдиқларини юнг тарафдан чивиқ билан уриб-уриб тозалардилар. Шундан кейин мўйна ялтираб, кўзга чиройли кўринадиган бўларди. Бу мақол ҳам асосан бола тарбияси хусусида гап кетганда: «Болани тарбиялашда сўз билан эплаб бўлмаса, чивиқ билан шикаст етмайдиган жойига уриб туриш ҳам керак бўлади», деган маънода қўлланилади); «Болани сўкаверсанг бети қотар, ураверсанг эти қотар».

БУЛБУЛ ЧАМАНИНИ СЕВАР, ОДАМ ВАТАНИНИ.
Мақолларимизда ўзбек халқининг опа-Ватанга бўлган чек-

¹ Қаранг. В. Хинц. Мусульманские меры и веса с переводом в метрическую систему. Е. А. Давидович. Материалы по метрологии средневековой Средней Азии. М., 1970, стр. 83.

сиз муҳаббати, ҳурмати, садоқати ўзининг ўчмас изини қолдирган. Уларда Ватан улуғланади, ҳар ким ўз элида эркин нафас олиши, иззат-ҳурматда яшаши кўрсатилиб, Ватанни севиш, унга ҳамиша содиқ бўлиш зарурлиги уқтирилади; «Булбул чаманим дер, одам Ватаним дер»; «Онага бўлган муҳаббат — Ватанга бўлган муҳаббатнинг куртаги»; «Ким онасин эммаган, ким Ватанин севмаган?!»

БУРГА ТУТМОҚҶА ҲАМ БАРМОҚ ҲЎЛЛАМОҚ КЕРАК. «Меҳнатсиз, машаққатсиз ҳеч бир нарсага эришиб бўлмайди. Ҳатто кичик бир мақсадга эришмоқ учун ҳам озгина бўлса-да, ҳаракат қилиш керак бўлади», деган маънода қўлланиладиган бу мақолнинг бир қанча маънодошлари мавжуд: «Иштон ҳўл бўлмагунча балиқ тутилмас»; «Товуқ қувлаган — қулочин ёр»; «Тухум ейман деган киши товуқнинг қақалашига чидаши керак»; «Нон емоқчи бўлсанг, ўтин ташишдан эринма»; «Майиз есанг — чўпи бор, олмурт есанг — думи бор»; «Туғиш тўлғоқсиз бўлмас»; «Ер қазимасанг олтин чиқмас, қармоқ солмасанг балиқ чиқмас».

БУРГАГА АЧЧИҚ ҚИЛИБ, КЎРПАГА ЎТ ҚЎЙМА. Вар.: «Битга аччиқланиб, тўнингни ёқма». Бу мақоллар зиён-заҳмат етказувчи арзимаган нарсани йўқотаман деб, кўп нарсадан ажраб қолмасликка, арзимаган нарсани деб, яқин кишиларни қаттиқ хафа қилмасликка, улардан юз ўгирмасликка даъват этилганда қўлланилади.

БУРУННИ САССИҚ ДЕБ КЕСИБ ТАШЛАМАЙДИЛАР. Вар.: «Тилини тишлаган — тишини суғуриб ташламас». Бу мақоллар билан: «Фарзанд ёмон қилиғи, хатти-ҳаракати, қўпол сўзи билан ота-онанинг дилини оғритса, хафа қилса, бировлардан гап эшитирса ҳам, яхши, ақлли ота-она уни бутунлай ёмонга чиқазиб, «оқ» қилиб юбормаслиги, чидаши, сабр-тоқат қилиши керак», демоқчи бўладилар. Биргина ота-она эмас, балки ака-ука ва опа-сингиллар ҳамда қариндош-уруғлар ҳам арзимаган нарсани деб, бир-бирларидан арашмасликлари, айрилмасликлари лозим. Акс ҳолда, бунинг оқибати яхши бўлмайди.

БЎЗЧИ БЕЛБОҚҶА ЕЛЧИМАС, КУЛОЛ — МЎНДИГА. Инқилобдан аввалги ижтимоий тенгсизлик, ҳақ-ҳу-

қуқсизлик, ҳукм сурган замонларда бевосита моддий бойликлар яратган меҳнаткашлар ўз меҳнатлари самарасидан баҳраманд бўла олмаганларки, бу ҳол юқоридаги сингари бир қанча мақолларда ўз аксини топган: «Бўзчи белбоққа ёлчимас, темирчи — тўқага»; «Кулол мўндида сув ичар»; «Кулолнинг кулфатини кўр, тутгани — сопол товоқ»; «Устанинг уйи — чил устун»; «Яхши уста чолдеворда ўлтирар»; «Игна ўз тешигини тиколмайди»; «Игна ҳаммага тўп тикади-ю, ўзи яланғоч»; «Этикдўзнинг этиги йиртиқ, темирчининг тешаси кемтик»; «Уста пичоққа ёлчимас, этикдўз — бигизга». Бу мақолларнинг кўпчилиги ҳозир мажозий маънода қўлланилади.

БҮЙ-БҮЙЛАБ, ТЕНГ-ТЕНГЛАБ. «Ҳар ким хоҳ дўстлашишда, хоҳ оила қуришда ўз тенгини топиб олиши керак», демоқчи. Акс ҳолда, дўстлик ҳам, турмуш ҳам бузилади. Вар., маз.: «Тенгсиз турмуш — тўйдан кейин бузилар»; «Бўйимдай бўй топдим, ўйимдай ўй топмадим».

БҮЙНИДА ИЛЛАТИ БОРНИНГ ИЛИГИ ҚАЛТИРАР. Хиёнатчи, жиноятчиларга нисбатан қўлланиладиган бу мақолнинг қуйидаги вариантлари ҳам бор: «Бўйнида гуноҳи борнинг тили қиссиқ»; «Хиёнатгарнинг қўли қалтирар»; «Иштонсизнинг ҳадиги — чўпдан».

БЎЛАЛИ БОЛА БОШИДАН МАЪЛУМ. «Кишининг улғайганда ҳар ишга лаёқатли, истеъдодли бўлиши болалигиданоқ сезилиб туради», деган маънода айтиладиган бу мақолнинг вариантлари кўп: «Бўладиган мева гулидан маълум»; «Бўлар от тойлигидан белгили»; «Бўладиган бузоқ тезагидан маълум»; «От бўлари қулунлигидан белгили, эр бўлари лўлалигидан белгили»; «Бола — ёшдан, иш — бошдан»; «Арпа — бошдан, ўғлон — ёшдан»; «Қўчқор бўлар қўзининг пешанаси дўнг бўлар, оға бўлар йигитнинг пешонаси кенг бўлар»; «Одам бўладиган бола олисга қарайди»; «Бўладиган боланинг бўркидан маълум»; «Бўлар боланинг қўли чаққон, бўлмас боланинг уни чаққон»; «Бўлар бола ёшлигидан бошман дер, бўлмас бола ўлғунича ёшман дер»; «Бўлар одам ўн бешида бош бўлар, бўлмас одам ўттизида ёш бўлар».

БЎЛАРИНГДА БЎЛИБ ЎТ, БЎЗ ЙЎРҒАДАЙ ЕЛИБ ЎТ. «Айни куч-қувватга тўлишган, омадинг келган, ишинг юришган пайтда қиладиган ишларингни қилиб қол, бундай ғанимат дамларни, қулай имкониятларни беҳуда ўтказиб юборма», деган маънода насихат қилганларида шу мақолни айтадилар.

БЎРИ ПОДАГА ЧОПГАНДА ИТНИ БОҒЛОҚДА БОҒИШ ПАЙТИМАС. «Ёв бостириб келаётганда одатдагидек хотиржам бўлиб ўтириш ярамайди. Унга қарши курашиш, ҳужумини қайтариш, энгиш ҳаракатида бўлмоқ зарур», демоқчи.

БЎРИГА РАҲМ ҚИЛСАНГ, ҚЎЙНИНГ ШЎРИ ҚУРИЙДИ. Узоқ тарихий давр давомида ҳоким синфнинг тобора тўқроқ ва шўхроқ яшаш ниятидаги ҳаракати туфайли эзилган халқ уларга асло бўш келмасликни, андиша юзасидан уларга шафқат қилиб ўтирмай, адабини бериш зарурлигини тушуниб етган. Бу нарса бирмунча мақолларда ўз изини қолдирган: «Тулкига раҳм қилсанг, товуғингдан ажрайсан», «Бир бўри ўлгани билан қўйлар омон яшолмас»; «Инсофсизга эрк берсанг, элни талар».

БЎРИНИ БЎРИЛИГИ УЧУН ЭМАС, ҚЎЙНИ ЕГАНЛИГИ УЧУН ЎЛДИРАДИЛАР. Маж.: «Одамни шунчаки одамлиги учун эмас, кишиларга зиён-заҳмат етказгани, золим, қонхўр бўлганлиги учун жазолайдилар, ҳатто ўлдирадилар».

БЎРИНИНГ ЕСА ҲАМ ОҒЗИ ҚОН, ЕМАСА ҲАМ ОҒЗИ ҚОН. Бўрининг оғзи қаришқир бўлади. Шунинг учун уни «қашқир» деб ҳам атайдилар. Бўри доимо оғзини очиб, қизил тилини осилтириб юргани учун оғзи қондай бўлиб кўринади. Бу — мақолнинг тўғри маъноси. Илгари хиёнат, жиноятлар қилиб, шунинг орқасида ёмон отлиққа чиққан одам кейинчалик бу ҳунарини ташлаган бўлса ҳам, кишилар бирор хиёнат ё жиноятни «сен қилгансан» деб унга тўнкасалар, шундай пайтда юқоридаги мақолни мажозий маънода ноўрин айбланаётган одамга нисбатан қўллайдилар.

БЎРКНИ ТАШЛАБ БЎРИДАН ҚУТУЛИБ БЎЛМАЙДИ. Вар.: «Қуён қопқони билан арслонни овлаб бўлмайди». Маж. «Қучли душманни озгина ҳозирлик ва кам, кучсиз қурол билан енгиб бўлмайди, пухта қуролланиш керак».

БЎРСИҚНИ УРГАН САРИ СЕМИРАДИ. Ҳаромтомоқ, бировнинг меҳнати орқасидан кун кўрувчи текинхўр одамларни кўпинча бўрсиққа қиёс этадилар. Урган сари семириб кетаверадиган бўрсиқнинг ўзига хос хусусияти назарда тутилиб, юқоридаги мақол яратилган.

БЎШ КЕЛГАННИ БЎРИ ЕР. Вар.: «Алвасти бўш келганни босади». Маж.: «Бўшанг, қўрқоқ, бетадбир, ғайратсиз бўлсанг, душманнинг чангалига тушиб, йўқ бўлиб кетасан. Қўрқма, асло бўш келма, жасоратли ва довиюрак бўл. Шундагина ҳеч ким сени енга олмайди, сен енгасан».

БЎШ ОМБОРДАН — БОТМОН ҒАЛЛА. Бировга қуруқ ваъдалар бераверадиган, аммо ваъдасининг устидан чиқмайдиган ваъдабоз, алдамчи, айёр, зикна одамларга нисбатан киноя тарзида шундай дейдилар.

ВАТАН ГАДОСИ — КАФАН ГАДОСИ. Халқимиз бу каби мақолларида Ватанини севиш, унга содиқ бўлиш зарурлигини уқтиради, униб-ўсган ерни ношукурчилик қилиб ташлаб кетиш жуда ёмон ва хунук оқибатларга олиб боришини кўрсатади.

ВАТАНИНГ ТИНЧ — СЕН ТИНЧ. Бир туркум мақолларда Ватанининг тинчлигини сақлаш, унинг дахлсизлиги, озодлиги ва мустақиллигини таъминлаш, она тупроқни душман оёғи остида топтатмаслик, вайрон бўлишига йўл қўймаслик, кўплашиб, бир ёқадан бош чиқариб, ёвга қарши шафқатсиз кураш олиб бориш, бу йўлда ҳатто жонни ҳам аямаслик — Ватан олдидаги олий бурч эканлиги кўрсатилади: «Ватанга фалокат — ўзингга ҳалокат»; «Ватанининг вайронаси — умрнинг ғамхонаси»; «Она-юртинг омон бўлса, ранги рўйинг сомон бўлмас».

ВАҚ-ВАҚ ЭТАР ҚУРБАҚА, ЧУМОЛИДАН ДАМ КУТИБ. Вар.: «Чумолининг уйига қурбақа чивин сўраб келибди»; «Чумолидан қурбақа хайр сўрабди». Мақолларда ишەқмас, дангасалар кўпинча қурбақага, ишчан, меҳнатсеварлар эса чумолига ташбиҳ қилинади. Бу бежиз эмас, албатта. Мутахассисларнинг ёзишларича, кўп жону жондорлар, жумладан, қурбақалар қишга тайёргарлик қилмай, совуқ тушиши билан кавакларга кириб ётишади. Чумолилар эса қишда кун кечириш учун бутун ёз бўйи

Ўз инларига дон-дун ташийдилар. Бунда улар аҳил бўлиб меҳнат қиладилар, инларини озода сақлайдилар, йиққан дон-дунларининг яхши сақланишини кузатиб борадилар. Юқоридаги мақолларни ишёқмаслик, дангасалик оқибатида турмуш кечиришда қийналадиган, мажбур бўлгач, бировдан бир нима сўраб, ёлборадиган одамларга нисбатан аччиқ киноя тарзида қўллайдилар.

ВАҚТИНГ КЕТДИ — НАҚДИНГ КЕТДИ. Инсон ҳаётида вақт энг қимматли саналади. Кўпни кўрган отабоболар мақоллар ва ҳикматли сўзлар воситаси билан вақтнинг ҳар бир дақиқасидан ниҳоятда унумли фойдаланиб қолишга, бирор дақиқани ҳам зое ўтказмасликка даъват этганлар: «Вақтинг кетди — бахтинг кетди»; «Куннинг ғами — саҳардан, йилнинг ғами — баҳордан»; «Саҳар турмоқ — саодатдир»; «Тонг турганга — тоза ҳаво, кеч турганга — не раво?!»; «Эрта турмоқнинг хислати кўп»; «Баҳор келди — наҳор келди»; «Келса баҳор, тургил саҳар»; «Эр киши эрта туради»; «Эрта турган эркакнинг бир ризқи ортиқ, эрта турган аёлнинг икки ризқи ортиқ»; «Уч кун барвақт турган — бир кун ютар»; «Эрта турган — иш битирар, кеч турган — кўп туртинар»; «Кеч ёт, эрта тур, олти дастани ортиқ ур» (Даста — ўғир дастаси); «Эрталабки муштдан ҳам қайтма» (Эътиқодий тушунчага кўра, эрталаб барвақт турган одамларга фаришталар ризқ улашармиш. Шунинг учун «Эрталаб вақтли туриб, биринчи галда эшигингни очиб қўй», дея насиҳат қиладилар); «Кун қайтар, замон кайтмас»; «Йўқолган олтин топилади, йўқолган вақт топилмайди»; «Ёқут билан вақт топилмас, вақт билан ёқут топилар».

ГАВҲАР КЎП БЎЛСА, ҚАДРИ БЎЛМАЙДИ. Вар.: «Шакарнинг ози ширин». Маж.: «Ҳар бир яхши нарсанинг ҳам ози яхши, қадрли бўлади. Кўп бўлса кўнгилга уради, қадри кетади».

ГАП КЎП, КЎМИР ОЗ. Ўтмишда узундан-узоқ қиш кечаларида қўни-қўшнилар, ёр-дўстлар бир уйга йиғилиб, танча атрофида ўтириб олиб, гурунглашардилар. Шунда суҳбат ҳаддан ташқари чўзилиб кетса, уй эгаси, ёхуд суҳбатдошлардан бири «ярим ҳазил, ярим чин» қилиб: «Етар энди, вақт ҳам алламаҳал бўлди, уй-уйларингизга жўнангиз», деган маънода мазкур мақолни айтарди. Кейинчалик ҳам бу мақол гап ниҳоятда чўзилиб кетган пайтда айтиладигап бўлган. Вар.: «Иш кўп, темир оз, гап кўп, кўмир оз».

ГАПДА ҚАНҚУВ ЁМОН, ДАРДДА САНЧУВ ЁМОН. (Қанқув — кесатмоқ, пичинг қилмоқ). Вар.: «Сўзнинг ёмони — пичир, дарднинг ёмони қичир»; «Сўзнинг ёмони — санчиқ, дарднинг ёмони — қуёнчиқ». Халқимиз ўзининг кўпгина мақолларида сўзлаш одобига қаттиқ риоя қилиш зарурлигини уқтирган. Ўзаро пичирлашиб, ён-атрофдагилардан гап бекитиб, бировнинг орқасидан гапиринч, гийбат қилиш — ўтакетган ёмон одат. Халқ «тил» учуда сўзлашни ҳам қоралайди: «Кўз учиман кўзлама,

кўзингга зарар келар, тил учиман сўзлама, ўзингга зарар келар».

ГАПИРГАНДАН ГАПИРМАГАН ЯХШИРОҚ, ГАПИРУВДИМ, ТЕГДИ БОШИМГА ТАЁҚ. Бу мақол қуйидаги ҳикоядан келиб чиққан: «Бир бойнинг соқов ўғли бўларкан. Уни ҳеч ким гапиртиролмас экан. Кунлардан бир кун бой қаролларига; «Ўғлимни бир овга олиб чиқинглар, ёзилиб келсин. Зора шундан кейин гапирадиган бўлиб кетса»,— дебди. Қароллар соқов болани олиб, овга жўнабдилар. Улар бир жойда кийикни отишаётганда, бола кийикка ачиниб: «Вой, отишаяпти!» деб юборибди. Қароллар кийикни ҳам отмай, бойга суюнчига югуришибди. Уйга қайтгач, бола яна гапирмай қўйипти. Сабр косаси тўлган бой аччиғланиб, жаҳл устида ўғлининг бошига ҳассаси билан тушириб қолибди. Шунда ўғли: «Гапиргандан гапирмаган яхшироқ, гапирувдим, бошимга тегди таёқ», деган экан. Кейинчалик бу гап халқ ўртасида мақолга айланиб кетган. Ўринсиз гапирмаслик, ҳар бир нарсага аралашавермаслик, ҳар бир гапни ўйлаб гапириш зарурлигини уқтирмақчи бўлганда шу мақолни қўллайдилар. Вар.: «Таъбга гапирган яхши, индамаган — ундан яхши».

ГАПНИ ГАПИР УҚҚАНГА... Бу мақолнинг тўлиқ варианты шундай: «Гапни гапир уққанга, жонни жонга суққанга, гапни гапириб нетарсан, онаси бевақт туққанга». Мазкур мақолга «Онаси бевақт туққан» ибораси сингдириб юборилган. Бунинг маъноси шундай: Одатда совлиқлар бир вақтда қочиб, бир вақтда — баҳорда қўзилайдилар. Аммо, бевақт қочиб қолган совлиқ қишда, яъни бевақт туғиб қўяди. Бу бевақт туғилган қўзини «ҳарамза», «ҳаромзода» деб атайдилар. Мажозда аҳмоқ, ярамас одамни шу ҳарамза қўзига нисбат бериб, «онаси бевақт туққан» деб атайдилар. Халқ оқоридаги мақоли билан: «Гапни уқадиган, жоп қулоғи билан тинглайдиган ва илтимосингни рад этмайдиган одамга гапир. Ярамас, аҳмоқларга гапириб ҳам ўтирма, барибир уқдиролмайсан, гапинг зое кетади», демоқчи бўлади.

ГУЛ БЎЛИБ ТУҒИЛИБ, САССИҚ АЛАФ БЎЛИБ ЯШАМА. Вар.: «Қаптар бўлиб туғилгансан, қарга бўлиб

ўлма»; «Гўнг қарға бўлиб минг йил яшагандан, шер бўлиб бир йил яшаган афзал». Булар билан: «Инсон боласи туғилади. Баъзилар ўз ҳаётлари давомида инсонийлик шаънига полыйиқ ишларни қилиб, нопок бўлиб, одамлар ўртасида ёмон аталиб, шу ёмон ном билан ўлиб кетадилар. На тирикликда ва на ўлгандан сўнг эл-юрт орасида зигирча қадр-қимматлари бўлмайдди. Сен бундай қилма, инсонийлик шаънига доғ туширма. Ҳамма қатори оқ бўлиб туғилгансан, қора бўлиб ўлма», деган маънода насиҳат қиладилар.

ГУЛ — ДАСТА-ДАСТА, ГУЛ БЕРМАГАН — НОҚАСТА. Одати қадимага кўра, гулзорга келиб, гул сўраган кишининг сўзини ерда қолдиришлик қаттиқ айб саналади. Мазкур мақолни бирор нарсаси ортиб-тортиб ётган бўлишига қарамай, сўраб келган одамга бермайдиган нокаста одамларга нисбатан аччиқ киноя тарзида қўллайдилар.

ГУЛ ТИКОНИН ЗАҲРИ ЁМОН, ҚИЗМОНАНДНИНГ ҚАҲРИ ЁМОН. Халқ наздида қиз деган ипакдай майин, ифбатли, ориятли, ширинсухан бўлмоғи зарур. Бундай қизларни «Пардали қиз — парига тенгсиз» деган мақол билан мадҳ этадилар. Аксинча, қизларнинг қўпол муомалали, ориятсиз, шарттаки, «бетга чопар», қаҳр-ғазабли бўлишини сира-сира ёқтирмайдилар. Юқоридаги мақолда шу нарса ўз аксини топган.

ГУЛ ТИКОНСИЗ БЎЛМАС. Маж.: «Ҳар қандай яхши нарсанинг ҳам бир ёмон томони бўлади». Вар.: «Тиконсиз гул бўлмас, оғусиз — бол»; «Бол бор ерда — ари бор»; «Гул тиконсиз бўлмас, сафо — жафосиз»; «Гулга боқ — тиконни кўр, ёрга боқ — жафони кўр»; «Гулни гул дерму киши, гулни тикони бўлмаса, ёрни ёр дерму киши, ёрнинг жафоси бўлмаса»; «Гулни севган — тиконига ҳам чпдайди». Бу каби мақоллар классик шеъриятда маҳорат билан қўлланилган:

Топмадуқ гулранг жоми бехумор, эй боғбон,
Ваҳқи, бу гулшан аро гул бутмас эрмиш хорсиз.

Навоий

Дедимки, рақибимни қошингдин кўтар, айтур:
Бир гул қони ким, олдида юз хор топилмас.

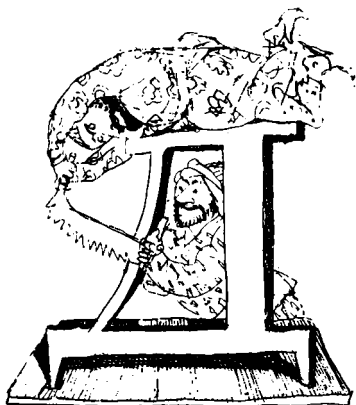
Лутфий

Тикансиз гул, садафсиз дур, машаққатсиз ҳунар

бўлмас,

Риёзат тортмағунча ёр васлиға етиб бўлмас.

Машраб

ДАВЛАТ — ОҒИЗ БИРЛИКДА. Давлат — бу ерда «бойлик, омад, муваффақият, бахту иқбол», деган маънода келтирилган. Мазкур мақол билан: «Хоҳ оилада бўлсин, хоҳ жамоатда бўлсин, бир ёқадан бош чиқазиб, бир оғиздан сўз чиқазиб, иттифоқ бўлиб, бир-бирини тўғри тушуниб, бир-бирини қўллаб-қувватлаб, иноқликда иш кўриш — катта давлат, муваффақият негизи», демоқчи бўладилар.

ДАВЛАТ ҲАМ — ЭГИЗ, МЕҲНАТ ҲАМ — ЭГИЗ. Бунда ҳам «давлат» — «бойлик, омад, муваффақият, бахту иқбол» маъносида, «меҳнат» эса «машаққат, ғурбат, омадсизлик, бахти қаролик» маъносида келтирилган. Кишилар: «агар одамга бир омад келса, устма-уст (яъни, эгиз-эгиз, қўшалоқ-қўшалоқ бўлиб) келаверади, агар одам машаққатга, омадсизликка йўлиқса, кетма-кет йўлиқаверади», деган тушунчада бўлганлар. Мазкур мақол ана шу тушунчанинг маҳсулидир. Аслида эса, баъзи одамларда бўлиб турадиган бу ҳол — ҳаётний қонуният эмас, балки тасодифий ҳолдир.

ДАВРАДАН ЖИМ ЧИҚИБ КЕТГАН ҲАМ — ДОНОЛИК. «Бирор жанжалли суҳбат даврасида гапга аралашмай, ўз бошига ўзи галва орттирмай, жимгина чиқиб кетган киши ақлли, доно одамнинг ишини қилган бўлади», демоқчи.

ДАВРИНГ КЕПТИ — СУР БЕГИМ, ДАВРОНИНГ КЕПТИ — УР БЕГИМ! Ўтмишда бу мақолни «қамчисидан қон томадиган», ўз қўл остидаги хизматкорларни уриб, сўкиб, қон қақшатадиган бек, ҳоким ва амалдорларга нисбатан аччиқ киноя тарзида қўллаганлар.

ДАДАМ БЕРАДИ ЧОЛЛАРГА, ЧОЛЛАР ЯХШИ БОЛЛАРГА. Инқилобдан илгари ислом таълимотининг ва шариятда қонуллаштирилган тартиб-қоидаларнинг ярамас, зарарли томонларидан бири шу эдики, қизлар жуда ёш пайтидаёқ, ҳали балоғатга етмасданоқ эрга (кўп ҳолларда пулдор чолларга) бериб юбориларди. Хотин-қизларга нисбатан бундай ёвузларча муносабат натижасида ҳаётда кўплаб кўпгилсиз воқеалар, фожиалар содир бўлган. Айниқса, тенгсиз никоҳ натижасида минг-минглаб ёш қизлар ҳар хил касалликларга мубтало бўлиб, ҳаётдан абадий кўз юмганлар. Бундай ноҳақлик ва адолатсизлик дастидан зор-зор йиғлаган хотин-қизлар ўз оғзаки ижодларида, айниқса, қўшиқ ва мақолларида қизларининг оғир қисматларини ёрқин ифода этганлар: «Ўлганимнинг кунидан чолга тегиб бораман»; «Этагимми, енгимми, ўша менинг тенгимми?!»; «Ўн тўртимда хотин бўлдим, ўттизимда ўтин бўлдим»; «Аввал эдим гул тувак, охир бўлдим ит тувак»; «Оғзимла ошим, кўзимда ёшим»; «Сиртим бутун, ичим тутун».

Қизлар ўз тенг-тушлари билан турмуш қуришни орзу қилганлар: «Чолнинг кулчасидан йигитнинг қамчиси яхши». Халқ оммасининг илғор дунёқарашдаги вакиллари ўз мақолларида иқтисодий манфаатлар йўлида ёш қизларни сотишдек ярамас ва шармандали одатни қаттиқ қоралаганлар, унинг аянчли оқибатини кўрсатганлар: «Эрта пишган олма эрта чирийди»; «Бот очилган гул бот сўлийди».

ДАНГАСАНИНГ ИШИ БИТМАС, ЁЗ КЕЛСА ҲАМ ҚИШИ БИТМАС. Халқимиз ўзининг бир қанча мақолларида ишەқмаслик ва дангасаликни энг ёмон иллат сифатида қаттиқ қоралайди, ишламай, бекор лақиллаб юрувчи шахслардан ҳазар қилади, ишەқмасликнинг оқибати ёмон бўлишини турли мақолларда кўрсатади: «Ёз бор, қиш бор, дангасада на иш бор?»; «Аёз-аёз кунларда олма терар боқи акам, қорли-музли кунларда хирмон йиғар боқи

акам»; «Эринчоқ экинчидан эринмаган машоқчи ўзибди»; «Иш иштаҳа очар, дангаса ишдан қочар»; «Ёмон косиб бигиз танлар»; «Ишёқмас мардикор кетмон танлар»; «Ишлиқнинг иши битар, ишсизнинг куни ўтар»; «Иши йўқ эшак ҳуркитар»; «Иши йўқ чивин тутар»; «Ишсиз — нягин уқалар»; «ишчап келса — иш битар, ялқов келса — иш йитар»; «Ишчан ерни яшнатар, ялқов ерни қақшатар»; «Тайёрга — айёр»; «Иш деганда — пофармон, ош дегалда — жоп қурбон» (нофармон — бўйсунмовчи, итоат қилмовчи); «Ош десанг — ботир, иш десанг — ётир»; Ошга — қўноқ, ишга пўноқ»; «От бўлсангу кишнамасанг, одам бўлсангу ишламасанг», «Ош бўлса-ю, иш бўлмаса, ёз бўлса-ю, қиш бўлмаса»; «Ялқовнинг ёви — юмуш»; «Дангасанинг важи кўп, Оҳангсизнинг авжи кўп»; «Шотининг поғонаси кўп, ялқовнинг баҳонаси кўп»; «Ишёқмасга — ич оғриғи баҳона»; «Туяқушга «уч» десалар, «Мен туяман» дебди; «Бўлмаса юк кўтар» десалар; «Мен қушман» дебди»; Эринчакнинг эртаси кўп»; «Дангасанинг гапидан бол томади»; «Гап десанг — қоп-қоп, иш десанг — олатоғдан топ»; «Дангасага иш буюрсанг, отангдан яхши насиҳат қилади»; «Дангасанинг ғайрати иш битганда кўзийди»; «Дангасага остона тепа бўлиб кўринади»; «Ялқов бойимас, суқ семирмас»; «Ишёқмас — роҳат топмас»; «Ишёқмасга — ит боқмас»; «Бекорчидан ит ҳам безор»; «Ишчанлик тўрга тортар, ялқовлик гўрга тортар».

ДАРАХТ БИР ЖОЙДА КЎКАРАДИ. Бу мақол билан: «Ҳаётингни ўтказиб турган ерингнинг шарт-шароитига кўник. Агар бу шарт-шароитларни ёқтирмай, пессик ўрнингни ташлаб, яхшироқ ерни қидириб кетсанг, барибир қадр-қиммат топа олмайсан. Ўз ерингга қаноат қилсанг, бора-бора камолга етасан, шундайликча қолиб кетмайсан, биринг икки, ёмонинг яхши бўлади», деган маънода насиҳат қиладилар.

ДАРД БОШҚА, АЖАЛ БОШҚА. Касалга чалинган одамга шу мақол билан далда ва тасалли берадилар, унга умид бахш этадилар. Вар.: «Иссиқ жон иситмасиз бўлмас»; «Дард берган — дармон ҳам беради».

ДАРДДАН ҚУТУЛИШ ОСОН, ДАТДАН ҚУТУЛИШ ҚИЙИН. Киши бирор дардга йўлиқса, дори-дармон қилиб,

ундан қутулиши мумкин. Аммо кишига дат (яъни, доғ, ёмонлик доғи) тегса, ундан қутулиши қийин — аксарият ҳолларда ўла-ўлгунча қутулолмайди.

ДАРДИ БОРНИНГ ДАРМОНИ ЙЎҚ. Дардга чалинган кишининг оғир аҳволини ифода этувчи бу мақолнинг бир қанча варианты бор: «Дард келганда дармон кетар»; «Боши оғриганга — олам қоронғу»; «Дунёда ким ғариб? — дардли ғариб»; «Оғриғинг қаерда бўлса, жонинг ўша ерда»; «Оғриган жойдан қўл кетмас»; «Қасалга асал ҳам бемаза туюлади»; «Оғриқ атоп чўктирар» (Атоп — бичилган туя. Бундай туя бошқа туялардан кучли бўлади. Маж.: «Қасаллик ҳар қандай зўр, кучли одамнинг ҳам ҳолини танг қилиб, дармонсизлаштириб қўяди»).

ДАРДИНГ БЎЛСА БЎЛСИН, ҚАРЗИНГ БЎЛМАСИН. Ўзи меҳнат қилмай, ўз тирикчилиги учун зарур бўлган моддий неъматларни ўзи ишлаб топмай бировдан тама қилиш, тилаш, қарз сўраш, бировга ялиниб кун кўриш, бировнинг ҳисобига яшаш — ўтакетган ёмон хислат ва текинхўрликдир. Бирмунча мақолларнинг ғоявий мазмуни ана шу нарсага қаратилган: «Олимсоғинг бўлса бўлсин, беримсоғинг бўлмасин»; «Аччиқликда мурч аччиқ, мурчдан ҳам бурч аччиқ» (бурч — бу ерда «қарз, қарздорлик маъносида ишлатилган); «қарздорлик — қаҳри худо»; «Қарз берувчи — арслон, қарз олувчи — сичқон» (Бу мақолда қарз берувчи одам мардлик тимсоли бўлмиш арслонга, қарз олувчи одам эса пасткашлик тубанлик, текинхўрлик тимсоли бўлмиш сичқонга ташбиҳ қилинган); «Қарзинг кўп бўлса, мурғ мусаммо е!» (Бу мақол билан ўз ҳолига, имкониётига яраша иш кўрмайдиган, қарзга ботиб кетган бўлса ҳамки, катта-катта ейдиган одамнинг устидан истеҳзо билан куладилар); «Бурчи кўпнинг — бурди йўқ»; «Қарздорнинг ёнчиги ёлғонга тўла»; «Қарз олган қочар, қарз берган қувар»; «Қўл билан берасан, оёқ билан борасан»; «Олимсоқ кечикса, оёқ чиқазади»; «Қарз — қарзни бериш фарз».

ДАРДСИЗГА ДАРДИНГНИ АЙТМА. Вар.: «Боши оғримаяннинг қошида «Бошим оғрияпти» дема». Булар билан: «Бировга дард-ҳасратингни айтавериб, унинг тинчлигини, кайфиятини бузма. Айтганинг билан барббир фойдаси йўқ. Аксинча, унинг энсаси қотади, сендан ўзи-

ни олиб қочишга ҳаракат қилади», деган маънода насихат қиладилар.

ДАРОМАДГА ҚАРАБ — БУРОМАД. Даромад — кирим. Бурумад — чиқим. Бу мақол билан: «Киримингга қараб чиқим қил, ўз ҳолингга яраша иш кўр. Киримингнинг мазаси бўлмаса-ю, чиқимингни катта-катта қилиб юборсанг, кейин ўзингга қийин бўлади», деган маънода иқтисод ва тежамкорлик юзасидан таълим берадилар.

ДАЪВОГАРИНГ ПОДШО БЎЛСА, АРЗИНГНИ ОЛЛО ЭШИТСИН. Вар.: «Даъвогаринг қози бўлса, додингга ким етсин?!»; «Даъвогаринг қози бўлса, дардингни оллога айт». Ўтмишда ҳукмрон табақалар, айниқса порахўр ва инсофсиз қозилар ҳаддан ташқари қутурган бўлиб, меҳнаткаш халқни ҳар томонлама қаттиқ жабрлар эдилар. Жабрланувчи бечоралар эса ҳеч кимдан нажот топа олмасдилар. Юқоридаги мақолларда ана шу ҳақ-ҳуқуқсизлик ўз ифодасини топган.

ДЕВОРДА УНГАН ГИЁҲНИНГ БИР ШАМОЛЛИК ҲОЛИ БОР. Деворда унган гиёҳ фақат ёмғир суви билан кўкариб, ҳар қанча бўйдор бўлмасин, бир шамол турса, қўпорилиб, ағдарилиб тушади. Чунки унинг илдизи бўш бўлади. Мазкур мақолда илмсиз, уқувсиз кишини деворда унган гиёҳга ташбиҳ этганлар. Бундай кишилар иттифоқо бирор иш эгаси бўлиб қолсалар ҳам, узоққа боролмайдилар. Вар.: «Парнинг бир пуфлик ҳоли бор», «Ел турса, юнг тўзғар».

ДЕВОРНИНГ ҲАМ ҚУЛОҒИ БОР. Вар.: «Девор тагида гапирма, деворнинг ҳам қулоғи бор»; «Деворнинг сичқони бор, сичқоннинг қулоғи бор»; «Ўз уйим деб гапирма, уй орқасида одам бор»; «Дўппининг тагида одам бор»; «Эшигингни бекитма, тирқишини бекит». Мазкур мақоллар эҳтиёткорлик билан сўзлаш, сир сақлаш, ҳушёр, зийрак бўлишга тааллуқлидир. Сир сақлаш хусусида Абу Али ибн Сино шундай деган: «Сирингни барчага айтишдан эҳтиёт бўл, чунки ақлли бўлиш деган сўз — эҳтиёткор бўлиш деган сўздир. Агар сирингни сақласанг, у

сенинг асирингдир, барчага ошкора қилсанг, сен сирингнинг асири бўлиб қоласан».

Буки, дерлар бордурур девор кейнида қулоқ,
Ул фазо даврида кўз етгунча девор ўлмағай.

Навоий

ДИЛИ ТЎҒРИНИНГ ЙЎЛИ ТЎҒРИ. Ота-боболар бир туркум мақоллар орқали кишини юксак ахлоқ ва одоб эгаси бўлишга, виждонли, ор-номусли, соф, кўнгилли, субутли бўлишга даъват этганлар: «Дили тўғрининг тили тўғри, тили тўғрининг йўли тўғри»; «Дили покнинг — йўли пок»; «Соф кўнгил — сўлимас гул»; «Тўннинг ямоқ бўлса ҳам, дилинг ямоқ бўлмасин»; «Уйи бузуқ ўнгалур, ўйи бузуқ ўнгалмас»; «Уйингни чиройли қилгунча, ўйингни чиройли қил».

ДИЛИДА КИРИ БОРНИНГ — ИЧИДА СИРИ БОР. Халқ кишиларга ёмонлик соғинувчи, уларни кўролмовчи, ичи қора, дилгир одамлардан жирканади, уларнинг асл башарасини очиб ташлайди ҳамда қилмишларига яраша жазо тортажакларини таъкидлайди: «Дили қоранинг — тили ола»; «Кўнгилнинг олеси — худонинг балоси»; «Дили қоранинг қилмиши қийиқлик»; «Ботирни ботир қилган — қилич билан билаги. ёмонни ёмон қилган — қора юрак, тилаги»; «Кўнгил кири етти дарёда ювса ҳам кетмас»; «Дилдаги захарни тилдаги шакар юволмас».

ДОМЛАНИНГ АЙТГАНИНИ ҚИЛ, ҚИЛГАНИНИ ҚИЛМА. Халқ бу мақолини кишиларга насиҳат тарзида эмас, балки «ундай қилинглар, бундай қилинглар», «ундай қилиш — гуноҳ», «бундай қилиш — гуноҳ» деб ташвиқот қиладиган, ўзлари эса бунга тамоман зид хатти-ҳаракатлар қиладиган дин намояндаларига нисбатан аччиқ киноя тарзида қўллаган. Кейинчалик мажозий маънода бировга панд-насиҳатлар бериб, ўзи бунга зид ишларни қилиб юрадиган кишиларга нисбатан қўлланадиган бўлиб кетган. Вар.: «Мулланинг қилганини қилма, айтганини қил»; «Мулла билар, сувга сияр»; «Илмига амал қилмаган мулладан — устига китоб ортилган эшак яхши»; «Мулла бўл, хўжа бўл, ўз илмингга амал қил!»

ДУНЁ ЙИҒИБ НЕТАРСАН, БИР КҮН ТАШЛАБ КЕТАРСАН. Бу мақолни пул, мол-дунё тўплашга ҳирс қўйган, ўзгалар уёқда турсин, ўзи учун ҳам сарф қилмайдиган зиқна, хасис одамларга нисбатан қўллайдилар.

ДУНЁ КЎРМАЙ, ДУНЁ КИШИСИ БЎЛМАЙСАН. Халқ мақоллар воситаси билан кишига ўз турмушини яхши ва мазмунли ўтказиши юзасидан панд-насиҳатлар бераркан, ҳаётлик даврида дунёни кўриб қолишни, бунинг учун вақти-вақти билан узоқ-яқинга саёҳат қилиб туришни тавсия этади: «Кўп кўрган — кўп билур»; «Аччиқ билан чучукни кўрган билар, узоқ билан яқинни юрган билар»; «Эл оралаган — синчи, тўқай оралаган — овчи»; «Сўйлай-сўйлай чечан бўларсан, кўра-кўра печан бўларсан»; «Кўп кўрганнинг кўни ортиқ»; «Кўнгил очар сафарнинг олислиги билинмас»; «Карвон йўлда юриб тузалади»; «Мусофир бўлмай, мусулмон бўлмас»; Бу мақолда, халқ «мусулмон бўлмас» деганда, «ислом динини қабул қилган, унга бўйсунган одам бўлмас», демоқчи эмас. «Мусулмон» сўзи оғзаки нутқда, ёзма адабиёт ва фольклорда, жумладан, мақол ва ибораларда «ҳақиқий одам», «ахлоқли одам» деган кўчма маънода ҳам қўлланилади. Ўтмишда йироқ-ёвуқ ерларга бориб келмаган, мусофирчиликнинг аччиқ-чучугини татиб кўрмаган йигитларни чинакам, ҳар томонлама етилмаган йигит деб ҳисоблардилар, уларни «меҳмонхона кўрмаган», деб истеҳзо қилардилар. Ўспирин мактабни битириб, ўша вақтнинг шароитига кўра саводи чиққач, кўпгина оталар уларни сафарга кетаётган бир одамга (ёр-дўст, қариндош-уруғ ёхуд таниш-билишга) атайлаб қўшиб жўнатардилар. У одам бегона шаҳарга боргач, карвонсаройга ёки меҳмонхонага қўнарди. Ўспирин бу ерда турли жойлардан келган бошқа мусулмонлар билан ҳам танишар, уларнинг гап-сўзларини тинглар, расм-русмларини ўрганар, ёши кичик бўлганлиги учун одоб юзасидан уларнинг хизматини ҳам қилар (яъни, чой дамлаб келар, овқат пиширар, меҳмонхонани супуриб-сидирар) эди. Шу аснода унинг «кўзи мошдай очилиб», ҳаётнинг паст-баландини кўриб, ўша даврдаги йўл азобларини ва сафар машаққатларини бошидан кечириб, умуман, «одам бўлиб» қайтарди.

ДУНЕНИ СУВ ОЛСА, ЎРДАККА НИМА ҒАМ? Бу мақол беғам, бепарво, ўз қорним тўйса бўлди, ўзга билан нима ишим бор деб, оила ғамини, эл-юрт ғамини емайди-ган, ҳамиша-ҳамрўз ялло қилиб юришни кўзлайдиган одамларга қарата айтилган. Вар.: маз.: «Дарё тошса, қудуққа не зарар?»; «Бола ўйинга тўймас, беғам уйқусин қўймас»; «Қайғусиз қора сувга семирар».

ДУНЕНИКИ — МИРИ КАМ ИККИ. (Мир — беш тийин). Бирор камчилигидан, етишмовчилигидан, ожизлигидан ўқиниб, куюниб, хафа бўлиб юрган одамга тасалли берганда шу мақолни айтадилар.

ДУРАДГОРЛИК — МАЙМУННИНГ ИШИ ЭМАС. Маймун тақлидчи бўлади, биров нима қилса, шуни қилади. Халқ ҳикоятларидан бирида айтилишича, маймун дуррадгорлик қиламан, деб думини ёғоч қисиб қолиб, думидан айрилган экан. Мазкур мақол билан: «Уста кўрмай, ўқимай, ўрганмай, ҳар бир касбга уринаверма, панд ейсан, зиён-заҳмат кўрасан», демоқчи бўладилар.

ДУШМАН БИТСА ҲАМ, ДУШМАНЛИК БИТМАС. «Душманни енгдим, қувиб юбордим, деб бамайлихотир юрма. Душман енгилса ҳам, душманлик алами ичида қолади, яна қайтадан ҳужум қилиш учун қулай пайт пойлайди. Шунинг учун ҳамиша ҳушёр ва сергак бўлиб тур, эҳтиёт чораларини кўр», демоқчи. Вар.: «Арининг қаноти куйса ҳам, ниши қолади»; «Ўлик ари ҳам пайзасида заҳар сақлайди»; «Сув тўхтар, душман тўхтамас»; «Ев кетса ҳам, қиличинини занглатма».

ДУШМАНИНГ СИЧҚОНЧА БЎЛСА ҲАМ, КУЧИНГ АРСЛОНЧА БЎЛСИН. Маън.: «Душман кичкина, кучсиз, қўлидан нима ҳам келарди, деб ғафлатда қолма. Душман устидан сўзсиз ғалаба қозонмоқ учун содир бўлиши эҳтимолдан ҳоли бўлмаган урушга олдиндан пухта ҳозирлик кўр». Вар.: «Душманинг куя бўлса ҳам, туя бил»; «Душманинг мўр бўлса, мордек ҳазар қил» (мўр — чумоли, мор — илон); «Душманнинг бири ҳам — хатар»; «Душманни кучсиз дема, кучим кўп, учсиз дема» (учсиз — чексиз, ҳадди ҳисобсиз, тенгсиз).

ДУШМАНИНГГА ҚИМХОБ КИЙГИЗ, ДЎСТИНГГА — АЛАҚ. Маълумки, қимхоб алаққа нисбатан анча қиммат ва кўркам бўлади. Дўст ҳамма вақт дўстлигини қилаверади, унча-мунча нарсадан гина ҳам қилмайди, ранжимайди ҳам. Аммо, душманнынг кўнглини ол, шояд шу билан ўртадаги совуқчилик кўтарилар, алоқа тиклар, ҳатто дўстлашиб ҳам қолинар», демоқчи.

ДЎЛАНАНИ ҚЎРГАНДА ТОҒ ЭСИНГДАН ЧИҚМАСИН. Тоққа чиқиб дўлана териш — анча машаққатли иш. «Меҳнату машаққат орқасида бунёдга келган нарсанинг қадр-қимматини бил, уни ардоқла, тежа, нес-побуд ва оёқ ости қилма!» демоқчи.

ДЎСТ АЧИТИБ ГАПИРАР, ДУШМАН — ҚУЛДИРИБ. Чин дўстдан фақат фойда тегади, у кишига ёмонлик соғинмайди, зиён-заҳмат етказмайди. Агар у қаттиқ-қурум гапирса ҳам, бундан хафа бўлмаслик керак. Чунки, у кишини нотўғри йўлдан қайтармоқ мақсадидagina, куюнганидангина шундай қилади. Мазкур мақолда ва унинг қуйидаги вариантларида шу нарса қайта-қайта таъкидланади: «Дўст йиғлатар, душман кулдирар»; «Шакарли тилга ишонма»; «Дўст отган тош бош ёрмас» (тош — бу ерда «қаттиқ айтилган сўз» маъносида); «Аччиқ сўз — аччиқ доридай дармон»; «Дўст сўзини ташлама, ташлаб бошинг қанлама».

ДЎСТ БОШГА БОҚАР, ДУШМАН — ОЕҚҚА. Дўстнинг бошга, душманнынг оёққа қарашига сабаб шуки, бош кийими оёқ кийимига нисбатан арзонроқ бўлади, тез-тез янгитдан олиб турилади, янги, кўркам бўлади, йиртиқ-ямоқ бўлмайди. Оёқ кийими эса қимматроқ бўлгани учун бош кийимига нисбатан камроқ алмаштириб турилади. Халқ юқоридаги мақоли билан мажозий маънода: «Ҳақиқий дўстинг сенинг камчилигингни кўрмасликка, кўрса ҳам бекитишга ҳаракат қилади, қалбаки дўстинг (душманинг) ютуригдан, яхши томонингдан кўра камчилигинга кўпроқ аҳамият беради. Шунинг учун дўст-душманни яхши билиб ол ва шунга қараб муомалада бўл», демоқчи бўлади. Вар.: «Ёт ошингга қарайди, дўст бошингга қарайди»: «Дўстнинг кўзи айб кўрмас»; «Дўст олдин-

дан гапирар. душман — орқадан»; «Дўст — юзингга боқар, душман — изингга»; «Дўст куюнар, душман суюнар»; «Душман сиригги ўғирлайди, дўст хатоғни тўғрилайди».

ДЎСТ ҲИСОБИ — ДИЛИДА. Вар.: «Дўстинг дўст бўлсин, ҳисобинг дуруст бўлсин»; «Ҳисобли дўст айрилмас». Булар билан: «Ҳар қанча қалин дўст бўлсанг ҳам, олдиберди муомалангни тўғрилаб юр, дўстингнинг ҳақиғига хиёнат қилма, токи икки ўртада кўнгил қоларлик, ажралиб кетишга сабаб бўларлик воқеа бўлмасин», демоқчи бўладилар.

ДЎСТИ НОДОНДАН ДУШМАНИ ДОНО ЯХШИ. Бу мақолнинг келиб чиқиши бир ҳикоя билан боғлиқки, унинг қисқача мазмуни қуйидагича: «Бир ўғри кечаси подшонинг саройига ўғирликка тушган. Қараса, подшо тахтида ухлаб ётибдию, тепасида бир маймун унинг бетига қўнган пашша, чивинларни елпугич билан қўриб ўтирибди. У пашшаларни ҳайдаб, елпугичини тўхтатган замони яна келиб ёпишишади. Маймуннинг жаҳли чиқиб, бир катта тошни кўтариб келди-да, хира пашшаларни бир йўла қириб ташлаш мақсадида тошни икки қўли билан азот кўтариб, урмоқчи бўлиб қолди. Шунда ўғри қўлига камонни олиб, бир отган эди, маймун чийиллаб ағдарилиб тушди. Унинг қаттиқ чийиллаган овозидан подшо уйғониб кетди. Қараса, сарой саҳнида қора кийимга бурканган бир нотаниш одам турибди. Подшо қўрқиб кетиб, «Кимсан?!» деб бақирган эди, дарҳол соқчилар югуриб келиб, ўғрини ушлаб олдилар. Подшо ўғрини ўлдиртирмоқ мақсадида «Жаллод!» деб чақирди. Шунда ўғри унга таъзим қилиб:— Эй подшоҳим, мен ҳақиқатан ҳам ўғриман, саройингизга ўғирликқа тушган эдим,— деб маймун воқеасини гапириб беради. Дарҳақиқат қарашса, тахт ёнида бир катта тош турибди, унинг олдида маймун ўлиб ётибди. Шунда подшо:— Ҳа, дўсти нодондан душмани доно яхши экан,— деб ўғрини ўлимдан озод қилибди». Вар.: «Ақлсиз дўстдан ақли душман афзал»; «Аҳмоқ дўст — ёвдан ёмон»; «Қозиқ устида қор турмас, нодон киши дўст бўлмас»; «Ақлсиз душмандан бир сақлан, ақлсиз дўстдан минг сақлан».

ДЎСТИНГ БИЛАН ДИЛДОШ БЎЛ, ҚИЛАР ИШИГА ҚЎЛДОШ БЎЛ. Халқ бу каби мақолларида дўстларга ҳам-ма вақт содиқ бўлиб, уларни иззат-ҳурмат қилиш, яхши-ёмон кунларида уларга кўмаклашиш зарурлигини уқтиради: «Дўстингнинг кўзида бўлгунча, кўнглида бўл»; «Дўстингга қўшиқ айт, меҳрингни қўшиб айт»; «Дўстинг учун заҳар ют»; «Дўстингга отилган кесакнинг чанги сенинг кўзингга тушади»; «Дўстингнинг ёвига ёв бўл, душманига ғов бўл»; «Жонга куйган — жондай дўст, жонга куймас — қандай дўст?!»; «Оро кирмаса жонингга, шерик бўлмасин понингга»; «Икқилганда бўлмаса тирак, вафосиз дўст нимага керак?»

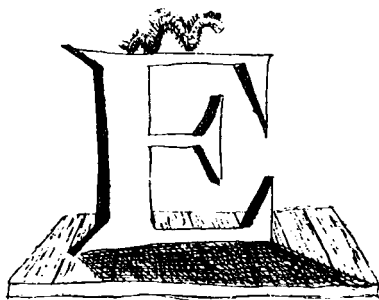
ДЎСТИНГ МИНГ БЎЛСА ҲАМ ОЗ, ДУШМАНИНГ БИР БЎЛСА ҲАМ КЎП. Мақолларда дўстлар кўп бўлса, турмушнинг яхши ўтажаги ва аксинча дўстсиз кечирилган ҳаётнинг бемаънилиги уқтирилади, шунинг учун кўпроқ дўст орттиришга даъват этилади: «Сен ўзингга дўст қидир, душман — ўчоқ бошида», «Умрим узоқ бўлсин десаңг, душман орттирма»; «Оз қайғуни ош босар, кўп қайғуни дўст босар»; «Улфат қанча кўп бўлса, кулфат шунча оз бўлар»; «Йўлдоши кўпнинг — қўлдоши кўп»; «Оши кўпнинг тани семирар, дўсти кўпнинг жони семирар»; «Ақли кўпни дов олмас, дўсти кўпни ёв олмас».

ДЎСТНИ СЎРАБ СИНА. Бу билан: «Дўстингнинг содиқлигини синамоқчи бўлсанг, ундан атайлаб бир нарса сўраб кўр. Хўп деб берса, чин дўстлиги, сенга содиқлиги билинади. Бўлатуриб бергиси келмаса, баҳона қилса, ҳақиқий дўст эмаслиги билинади, демоқчи бўладилар. Вар.: «Ҳисобдан адашсанг ҳам, дўстдан адашма»; «Ҳар кимни дўстим дема, тандаги пўстим дема»; «Кўринганни дўст билма, кейин пушаймон қилма»; «Ердан топсанг, санаб ол, ошна бўлсанг, синаб ол!»; «Яхши ошни кўз танир, яхши ошнани — кўнгли»; «Яхшилар дўстлашмоққа келади, ёмонлар муштлашмоққа келади»; «Синалмаган дўстдан синалган душман яхши»; «Таниган душмандан танимаган дўст хавфли»; «Синалмаган ўртоқ — чақилмаган ёнғоқ»; «От синови бир бўлар, дўст синови минг бўлар»; «Ғаразли дўстдан аразли душман афзал»; «Икки сўзли дўст — бир сўзли душмандан хавфли»; «Ялтоқидан дўст чиқмас».

Вар.: маз.: «Дўст дўстни кулфатда синар»; «Яхши дўстни ёмон кунда сина»; «Уйнинг иссиқ-совуғин қиш тушганда биларсан, кимнинг йироқ-ёвуғин иш тушганда биларсан»; «Содиқ дўст — меҳнатда бирга, сохта дўст роҳатда бирга»; «Пода боққанда дўст эдик, жийда қоққанда айрилдик»; «Чин дўст фойда кўзламас».

ДЎСТНИНГ КЎНГЛИ ҚОЛГУНЧА, ДУШМАННИНГ БЎЙНИ УЗИЛСИН. Ёр-дўстларга ҳамма вақт содиқ бўлиш, уларни иззат-ҳурмат қилиш, зинҳор ёмонлик қилмаслик зарурлигини таъкидлайдиган мақол. Вар.: «Ёрга ёлғон сўзлама, ёмонликни кўзлама»; «Дўстга хиёнат қилма, душманга—шафқат»; «Дўстни оғритсанг, душман шод бўлар»; «Қай аҳмоқ душмани билан дўст бўлади, дўсти билан қасд бўлади?!»; «Дил оғритган — дўст эмас, ич оғритган — ош эмас»; «Дўст душманлик қилса — барибир душман», «Дўстингдан топ!»; «Бир дўстингдан топ, бир — қўшнингдан». (Бу кейинги икки мақолни кишининг дўсти ва умуман ишонган одами унга хиёнат қилса, бировга бориб чақса, бирор зиён-заҳмат етказса, шундай пайтда киноя тарзида айтадилар).

ДЎСТСИЗ БОШИМ — ТУЗСИЗ ОШИМ. Дўстларсиз кечириладиган ҳаёт — бемаъни ҳаёт эканлигини уқтирувчи мазкур мақолнинг ҳам бир қанча вариантлари ва мазмундошлари бор: «Дўстинг бўлмаса — дунё сенга қоронғу»; «Пул орттирма, дўст орттир»; «Пулинг мингга етгунча, дўстинг ўнга етсин»; «Ўн кунлик ошинг бўлгунча, бир кунлик эшинг бўлсин» (Эш — йўлдош, ўртоқ, дўст); «Арпа-бугдой бир кунингга ярайди, содиқ дўстинг ўлгунингча ярайди»; «Мингнинг тусини билгунча, бирнинг исмини бил»; «Мингга билиш бўлгунча, бирга таниш бўл»; «Дўстлик — барча бойликдан афзал»; «Қуёш ҳавони иситса, дўстлик қалбни иситади»; «Дарахтни томири сақлайди, одамни дўстни сақлайди».

ЕБ ТҮЙМАГАН — ЯЛАБ ТҮЙМАС. «Еб етти бўлмаган — ялаб етмиш бўларми?!»; «Олиб олти бўлмаган — еб етти бўларми?!»; «Мутаб тўймаган — мужиб тўярми?!» (Мутамоқ — кемирмоқ, гажимоқ; мужимоқ — чайнаб, мазасини шиммоқ.) Очкўз, баднафс одамларга нисбатан қўлланиладиган мазкур мақолларнинг қўйидаги мазмундошлари ҳам бор: «Қўзилигида сутга тўймаган — тўқлигида турткисин қўймас»: «Ўғизда тўймаган — тўғизда тўймас» (Ўғиз — «оғиз»; аёллар ва сут эмизувчи ҳайвонларнинг янги туққан пайтидаги қуюқ, тўйимли сути. Кампирлар ёш оналарга: «Болани ўғизинга яхшилаб тўйгаз», деб насиҳат қиладилар. Халқимизда янги туққан сигирнинг шундай қуюқ сутини йиғиб, пишириб, «оғиз» қилиб, тансиқ таом сифатида қўни-қўшниларга тарқатиш одати ҳам бор. Тўғиз — тўққиз).

ЕГАН ОҒИЗ УЯЛАР. Вар.: «Оғиз еса, кўз уялар». Мазкур мақоллар билан: «Бераверар экан, деб бировнинг овқатини еяверма, нарсасини олаверма. Оқибатини ўйла». Сени зиёфат қилган, сенга бир нима (масалан: пора, «эс-далик совға» ниқоби остида бирор нарса) берган одам вақти келиб сендап бир нарсани (масалан, амалга ошмай ётган, чигал ишини тўғрилаб беришингни) илтимос қилса, уялганингдан йўқ дейолмайсан, ҳатто сен хиёнат, жиноятга бошловчи ишини ҳам тўғрилаб беришга мажбур бўлиб қоласан, демоқчи бўладилар.

ЕГАННИ ҲАМ КЎР, ЕДИРГАННИ ҲАМ КЎР. Вар.: «Ош берганни ҳам кўр, ош еганни ҳам кўр»; «Ош берган ҳам ўлади, ош еган ҳам ўлади»; «Еган бўрини ҳам кўр, едирган қўйни ҳам кўр». Мазкур мақолларни: «Одамлардан юлиб-юлқиб, тама қилиб еган одамни кўр — бирор жойи ортиб қолгани йўқ, қайтага одамларнинг кўзига шумшук кўриниб юрибди. Сахийлик қилиб, кишиларга бор ош-нонини едирган одамни ҳам кўр — бирор ери камайиб, бирор нарсага муҳтож бўлиб қолгани йўқ, қайтага одамлар орасида иззат-икромда, обрў-эътибор билан юрибди. Шундай экан, сен ҳам сахий бўл», деган маънода айтадилар.

ЕЙИШИНГ — КЕПАК, КИЙИШИНГ — ИПАК. Вар.: «Ейишинг — шолғому, ётишинг — Марғилоннинг сирли саройи». Бу мақолларни ейиш-ичишни чеклаб бўлса ҳамки, бор пулини яхши-яхши кийинишга сарфлайдиган ёхуд уйда ҳеч балоси бўлмаса ҳам, кийимга зеб бериб, одамларга ўзини кўз-кўз қилиб юрадиган олифта, сатангларга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар.

ЕЛКА ЯҒИРИ — ОТГА МЕРОС, ОТА «ЯҒИРИ» — ЎҒИЛГА МЕРОС. От агар белидан ё бошқа ердан яғир бўлса, уни даволаб, тез тузатиб олса бўлади. Аммо, у елкадан (олдинги оёқлар устидан) яғир бўлса, ўла-ўлгунча тузалмайди, даволаб бўлмайди ҳам. Чунки, елка умуртқа бўғинларининг бирлашган жойи бўлиб, от ҳар оёқ кўтариб ташлаганда қимирлаб, битаё деб келаётган яра яна очилиб, баттар бўлаверади. Бу — отларга хос мерос яғирдир. Мақолда «ота яғири» дейилганда отанинг ўз ўлимига қадар тўлаб улгуролмаган қарзи назарда тутилган. Халқимизнинг одати-қадималаридан бири шуки, отани дафн этиб бўлингач, маҳалла оқсоқолларидан бири мазор тепасида, дафн этиш маросимида келган барча кишилар иштирокида марҳумнинг ўғлига мурожаат қилиб: «Мабодо отангизнинг бировдан қарзлари бўлсаю, васият қилолмай вафот этган бўлсалар, шу қарзнинг эгаси келиб бирор ҳужжат кўрсатса ёхуд икки гувоҳ билан исботласа, сиз қарзни тўлайсизми?» дейди. Ўғил: «Тўлайман» деб жавоб беради. Шунда оқсоқол: «Мана, отангиз энди мусаффо бўлиб, пок бўлиб кетдилар» дейди. Шундай қилиб, отанинг қарзи ўғилнинг гарданига тушади. У бу қарзни (ай-

ниқса қарз катта бўлса) тўлаб қутулгунча анча қийналиб юради. Юқоридаги мақол билан оталарга: «Бола-чақанга қарз қолдирма», деб насихат қиладилар.

ЕМА, ИЧМА, БЎЛ БАХИЛ, БОЙ БЎЛМАСАНГ, МЕН КАФИЛ. Халқ бу мақолни пул ва олтин-кумушлар тилидан айтган ҳамда бахил бойларга нисбатан киноя тарзида қўллаган. «Бой бўлай десанг, ўчоғингинг кулини торт» мақоли ҳам борки, халқ буни зиқпа, хасис бойлар тилидан уларнинг ўзларига қарата киноя тарзида айтган.

ЕР ТЎЙМАГУНЧА ЭЛ ТЎЙМАС. Ерни ўғитга тўйдирш. яхши ишлашга даъват этувчи мақол. Вар.: «Ер тўйса, эл тўяди»; «Еринг тўқ — элинг тўқ»; «Ер — хамир, ўғит — хамиртуруш»; «Ерни боқсанг, емини бер»; «Тўйдирсанг мени, тўйдираман сени»; «Сен, ерни ер қилсанг, ер сени шер қилади»; «Ерни боқсанг—боқади, боқмай қўйсанг — қоқади» (Қоқади — кам ҳосил беради); «Мол семирса ёғ бўлар, ер семирса боғ бўлар»; «Ерга ошатсанг ош битар, ошатмасанг тош битар».

ЕР — ХАЗИНА, СУВ — ГАВҲАР. Бунда ернинг қадрига етиш, уни қўлдан чиқармаслик зарурлиги уқтирилади. Вар.: «Деҳқоннинг хазинаси — ер»; «Ер эл билан обод, эл ер билан обод»; «Ерли бўлмагунча, молли бўлмайсан»; «Ер тўйдирар, ўт куйдирар»; «Еринг бўлса — еярсан, тоғинг бўлса — тўярсан»; «Ер деган — олтин қозиқ, гажиб есанг тугамас»; «Ер олган — эр, ер сотган — қаро ер».

ЕР ҚАТТИҚ БЎЛСА, ҲЎКИЗ ҲЎКИЗДАН КЎРАДИ. Баъзан шундай ҳоллар ҳам бўладики, бажарилаётган иш анча мушкул бўлиб, ишлаётганлар мўлжалдаги ишни қила олмайдилар, қийналадилар, асаблари бузилади, диққат бўладилар. Шунда айбни бир-бирларига қўядилар. Ваҳоланки, сабаб у ёки бу одамда эмас, бошқа нарсада. Юқоридаги мақолни шундай ва шунга ўхшаш ҳолларда ишлатадилар.

ЕР ҲАЙДАСАНГ КУЗ ҲАЙДА, КУЗ ҲАЙДАМАСАНГ ЮЗ ҲАЙДА. Вар.: «Деҳқон бўлсанг шудгор қил, мулла бўлсанг такрор қил». Бобо деҳқонлар кўп йиллик тажрибалари натижасида ерни кузда ҳайдаш баҳорда ҳайдашга қараганда бениҳоя афзал эканлигига ишонч ҳо-

сил қилганлар. Буни ҳозирги замон қишлоқ хўжалиги фани ҳар тарафлама исбот этган.

ЕТИЛМАГАН ХАМИР ТАНДИРДА ТУРМАС. Одатда етилмаган хамирдан ясалган нон тандирга ёпишмай, таппа-таппа ташлаб, қўрга, кулга беланиб, нес-нобуд бўлади. Мазкур мақолни мажозан: «Киши ҳаётнинг аччиқ-чучугини тотиб кўрмаса, яъни етилмаса, ҳаётда учрайдиган баъзи қийинчиликларга бардош бера олмайдиган бўлади. Шунинг учун болани ёшлигидан чиниқтириш, меҳнату машаққатга ўргатиш зарур», деган маънода қўллайдилар.

ЕТИМ, ЕТИМ ДЕМАНГИЗ, ЕТИМ ҲАҚИН ЕМАНГИЗ. Бир туркум мақолларда «етим» дейилганда болалик чоғидаёқ ота-онаси ўлиб кетиб, боқадиган одамидан ажраб, бировларнинг қўлига қарам бўлиб қолган, аксарияти бойлар ва амалдорларнинг эшигида хизматкор ва чўри бўлиб хизмат қиладиган болалар, ўсмирлар, йигит-қизлар назарда тутилган. Етим-есирлар, гарчи бетиним ва машаққатли меҳнатлари билан ҳалол хизмат қилсалар ҳам, бой ва амалдорлар, уларнинг оила аъзолари бу бечораларни одам ўрнида кўрмасдилар, ҳурмат қилмасдилар, наст назар билан, ихонат кўзи билан қарардилар, ортиб-тортиб ётсалар ҳам уларга ёрдам қўлини чўзмасдилар, яхши сўзини ва умуман бирон-бир яхшиликни раво кўрмасдилар. Бу нарса ҳоким синф томонидан тўқилган ва қўлланилган бир қанча мақолларда ўз ифодасини топган: «Етим деган — бойнинг давлат шериги», «Етимлик — зиғир ёғи»; «Есирнинг етмиш ерда касри тегар»; «Етим ўғлон ит бўлар, ёқаси тўла бит бўлар»; «Етим қизга — елпуғич чикора?!»; «Етим тўярин билмас, ёмон ўларин билмас»; «Етимнинг етти қорни бор»; «Етимча у етти кулча»; «Етим қўзи сутга тўймас»; «Етим қўзи асрасанг оғзи-бурнинг мой этар, етим бола асрасанг оғзи-бурнинг қон этар»; «Етимни сийласанг, чориғи билан тўрга чиқади»; «Оёқдаги бит бошга чиқади» (бунда «бит» деганда етимни, хизматкорни назарда тутганлар); «Раҳим қилма етимга, етим урар кетингга» ва ш. к. Бу мақолларнинг айримлари ҳозирги кунда кўчма маънода қўлланилади. Меҳнаткаш халқ оммаси тўқиган ва қўллаган мақолларда эса, бунга қарама-қарши ўлароқ, етимларга нисбатан хайрихоҳлик, уларнинг аянчли аҳволига ачишиш ҳис-туйғулари билдирил-

ган ҳамда уларга раҳм-шафқат қилиш, қўлдан келган яхшиликни улардан аямаслик, уларнинг ҳақиға хиёнат қилмаслик, шундоқ ҳам эзилиб юрган дилларига озор бермаслик зарурлиги уқтирилган: «Етим ўз киндигини ўзи кесади» (Ўтмишда янги туғилган боланинг киндигини доя хотин кесар, бу хизмати учун унга бир нима бериш керак бўларди. Бойлар, ўзига тўқ одамларнинг хотини туғса, дояга «киндик кесар» деб аталадиган кўйлақлик, лозимлик мато, рўмол ё пул берардилар. Камбағал, бева-бечоралар (етимлар)нинг эса дояга бергулик нарсалари бўлмаганидан, чақалоқнинг киндигини ўзлари кесиб қўя-қолардилар); «Ўзинг учун ўл етим!»; «Етим ўз этини ўзи ейди, елкасини бити ейди» (Етимнинг алмаштирадиган кўйлағи бўлмай, биттаю битта кўйлағи узоқ вақт кийилверганидан яғир бўлиб, битлаб кетарди); «Етимнинг жони — етти бўлади»; «Бевага бозор бўлмас, етимга — ҳайит» (Ҳайит — бу ерда «байрам, шодиёна кун» маъносида келтирилган); «Етим-етти уйдан ош ичар»; «Етим кимники — ош берганники»; «Етимнинг отаси — етти»; «Етим қизнинг етмиш онаси бор»; «Етим ҳақи етти дарёни қури тар»; «Сағирнинг ҳақи — тангрининг ўқи»; (Сағир — ота-онадан ёш қолган етим бола. Унинг отасидан қолган мол-мулкни «сағир ҳақи» дейдилар. Одати-қадимага кўра, шу сағир ҳақини дахлсиз деб ҳисоблайдилар); «Сағирнинг ҳақиға хиёнат қилган одам тангрининг ўқиға (қаҳр-ғазабига) дучор бўлади», демоқчи бўлганлар); «Ердан топилган — етимники» (Халқимизнинг одати-қадималаридан яна бири шуки, агар кўчада бирор нарса тушиб ётган бўлса, топиб олган одам уни қўлиға кўтариб, баланд овоз билан: «Бу кимники?» деб қайта-қайта айтади. Шунда агар ҳеч ким «Меники» демаса, ҳалиги одам учун топилган нарса — ҳалол нарса бўлиб ҳисобланади. Лекин у ҳам бу нарсани ўзига олмай, гадойга, етим болага бериб кетади. Юқоридаги мақол шу анъанадан келиб чиққан).

ЕТТИ ЕШГА ЕТГҲНЧА ЕР ТЎҚМОҒИН ЕРСАН.
ЕТМИШ ЕШГА ЕТГҲНЧА ЭЛ ТЎҚМОҒИН ЕРСАН. Бу билан: «Болалигингда қоқилиб, йиқилиб, ердан «тўқмоқ» ейсан. Катта бўлганингдан кейин эса, бутун умринг давомида одамларнинг аччиқ-чучук гапларини эшитасан, ҳатто уларнинг зарбини ҳам ейсан. Бундан хафа бўлма, чида», демоқчи бўладилар.

ЕТТИ ЯШАР ОТНИ «ХУШТ-ХУШТ»ЛАБ СУҒОРМА. Одатда отни суғораётганда «хушт-хушт» деб турадилар. Мазкур мақол билан мажозан: «Бола воясига етгач, уни гўдаклигидаги каби пуф-пуфлама, эркалама, аяма, энди ҳар бир ишни ўзи мустақил қиладиган бўлсин», демоқчи бўладилар.

ЕТТИ ЎЛЧАБ, БИР КЕС. Ҳар бир ишни обдан ўйлаб, тадбиркорлик билан пухта қилишга даъват этувчи мақол. Вар.: «Ёғоч кессанг, узун кес — кесса бўлар; темир кессанг, калта кес — чўзса бўлар»; «Кийим бичсанг, узун бич — қийса бўлар».

ЕТТИ ҚИЗНИНГ ОНАСИ — ҲАНУЗГАЧА КЕЛИНЧАҚ. Бу мақолни ёши анча ўтиб қолган бўлишига қарамай қизлар, келинчақларга хос кийиниб, пардоз-андоз қилиб юрувчи олифта аёлларга нисбатан киноя тарзида қўлайдилар.

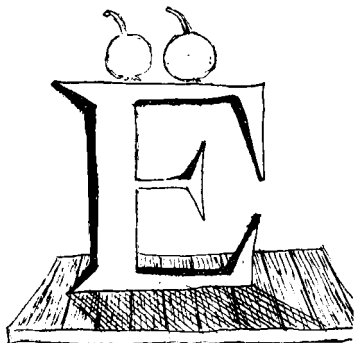
ЕТТИНИНГ БИРИ — АЙЁР. Бу билан: «Жамиятда ҳар хил одам бор. Бирининг дили пок, бегараз бўлса, бошқа бирининг хулқи бузуқ, нияти қора бўлади. Шунинг учун ниҳоятда эҳтиёт, ҳушёр бўл, одамларнинг ҳаммасига ҳам ишонаверма, ҳар кимга қалбингни, сир-асрорингни очаверма» деган маънода насиҳат қиладилар. Маз.: «Дўстдан кўп — душман»; «У кўзинг бу кўзингга дўст бўлмас»; «Дўст — эгиз, душман — саккиз».

ЕЧИНГАН СУВДАН ҚАЙТМАС, КЕЗАНГАН ЁВДАН ҚАЙТМАС. Бу мақолни кўпинча «Яланғоч сувдан тоймас» деб айтиб юриладиган мақолнинг мантиқан тўғри ва тўлиқ варианты деб биламиз. (Кезанмоқ — йўлга тушмоқ, чоғланмоқ, отланмоқ, аҳд қилмоқ, бел боғламоқ). «Чўмилишга аҳд қилиб, сув ёқасига келган ва ечинган киши сувга тушмай, чўмилмай қайтиб кетмайди. Бу — табиий. Шунингдек, сен ҳам ҳамон ёвга қарши боряпсанми, энди йўлингдан қайтма», деган маънода мазкур мақол билан жангчиларга далда берганлар.

ЕЯР ОҒИЗГА ОШ БЕРАР, ЙИҒЛАР ҚЎЗГА ЁШ БЕРАР. Ҳаётда қийналган, бир нарсага муҳтож бўлиб қолган одамга тасалли берганда шундай дейдилар.

ЕЯР ОҒИЗНИ ЕМАС ОҒИЗ БОҒЛАЙДИ. Бу мақол билан: «Бир жойга борганингда сендан бошқа меҳмонлар ҳам бўлса, қорнинг тўқ бўлса ҳам овқатдан олиб-олиб ўтир, ҳаммадан бурун қўл артма. Сен қўлингни артсанг, сенга қараб бошқалар ҳам қўлларини арта бошлайдилар. Бунга сен сабабчи бўласан. Уларнинг кўзига ёмон кўринишинг ҳам мумкин», деган маънода насиҳат қиладилар.

Ў ОТИНГ ЧИҚСИН, Ў ЎТИНГ ЧИҚСИН. (Ўт — бу ерда «киши организмидаги ўт, жигардан чиқадиган ва ўт халтачасида тўпланадиган аччиқ суюқлик. Уни «ўтака», «заҳра» ҳам дейдилар. Ана шу ўт ёрилса, киши ҳалок бўлиши мумкин. «Ўти ёрилди»; «ўтакаси ёрилди»; «ўти учди»; «заҳраси учди») иборалари: «ўлгудай қўрқиб кетди» деган маънодадир.) Вар.: «Ў номинг чиқсин, ё жонинг чиқсин»; «Ў ловуллаб ён, ё биратўла ўч»; «Ў чангинг чиқсин, ё донгинг чиқсин». Булар билан: «Бир ишга киришдингми, унга маҳкам ёпиш, ғайрат, жасорат, фидойиллик кўрсат ва у ишни охирига етказ, токи одамлар сенга қўйил қолишсин, улар ўртасида номинг чиқсин, обрў-эътибор қозон», демоқчи бўладилар.

ЎВ ҚОЧСА, БОТИР КЎПАЯР. Вар.: «Ўв йўғида — ҳамма ботир»; «Ўв ортидан — юдуруқ» (Юдуруқ — мушт. Бу ўринда «мушт ўқталмоқ» маъносида келтирилган); «Бизнинг ака — ўзи қўрқоқ, қўли ботир; ёв қочганда қилчичи ярақлатар». Жаагда мардлар, ботирлар билан бирга қўрқоқлар ҳам бўлади. Бундай қўрқоқларнинг аксарияти жаагу жадал пайтида бирор пана жойда писиб ётади. Мардларнинг жасорати туфайли ёв қочганидан кейин эса писиб ётган жойларидан аста чиқиб келадилар. Юқоридаги мақоллар ана шундай «ботир»ларга ва умуман, иш ўтиб бўлганидан кейин қуруқ мақтанадиган кишиларга нисбатан қўлланилади.

ЁВЛАШМОҚ — ОСОН, ЯРАШМОҚ — ҚИЙИН. Маъноси: «Ёвлашмоқ сал нарса билан бўлади-қолади. Ёвлашиб қолганидан кейин эса яна ярашмоқ, илгариги яхши муносабатни тикламоқ анча қийин бўлади. Шундай экан, мумкин қадар ёвлашишдан, кўнгил қоларлик иш қилишдан сақлап, ўзингни тий, бир-бирини тушунмаслик, келишмаслик ҳолларида жаҳлингга, тилингга ва қўлингга эрк берма».

ЁВНИ АЯГАН — ЯРА ЕР, ҚАЛТАГИНИ САРА ЕР. Бу мақолнинг бошқа бир қанча вариантлари ҳам борки, уларда: «Сенинг тинчлигингни бузиб, ер-сувингга, мол-ҳолингга кўз олайтириб, юртингга бостириб келган ёвга қақшатқич зарба бер, ундан қўрқиб, раҳм-шафқат сўраб ўтирма. Сен уни аясанг, қора ниятнини менсимасанг, парво қилмасанг, ўзинг гафлатда қолиб, унинг зарбига дучор бўласан» дейилади. «Душманин аяган — даккисин ер»; «Душманга раҳм қилдинг — ўзингга заҳм қилдинг»; «Ётаверсанг — ёв олар, индамасанг — дов олар»; «Ёвга ялинма — жонингни олади, довга ялинма — молингни олади»; «Жон аямаган — ёвни босар, мол аямаган — довни босар» (Дов — даъво, талаб қилиш); «Жангда ўлишни кутма, ўлдиришни кут»; «Ёв чопса, қўша чоп»; «Ётиб қолгунча, отиб қол»; «Ётиб ўлгунча, отиб ўл»; «Туриб ўлгунча, уриб ўл».

ЁЗ: ЁПИНЧИҒИНГНИ ҚЎЙМА, ҚИШ: ЎЗИНГ БИЛАСАН. (Ёпинчиқ — кигизга ўхшаб бостириладиган, аммо кигиздан анча юқа бўлган матодан енгсиз қилиб тикладиган ҳамда елкага ташлаб, ёпиниб юриладиган кийим. Уни асосан ёмғир ёққанда киядилар). Вар.: «Тузга чиқсанг, пўстинингни ола чиқ» (Туз — дашт, биёбон); «Гуппинг қалин бўлса ҳам қишдан қўрқ, дўппинг қалин бўлса ҳам муштдан қўрқ» (Гуппи — пахтаси қалин чопон). Юқоридаги мақоллар эҳтиёткорликка чақиради.

ЁЗГА ЕТСАНГ, ҚИШ ҚУНИНГНИ УНУТМА. Бу билан: «Қишда қийинчилик кўрганингни унутма. Янаги қишда ҳам қийналмай десанг, ёзда қишлик гамингни еб қўй», деб насиҳат қиладилар.

ЁЗДА БОШИ ҚАЙНАМАГАННИНГ ҚИШДА ОШИ ҚАЙНАМАС. Маъноси: «Ёз жазирамасига бардош бериб, офтобнинг тигида тер тўкиб ишласанг, мўл ҳосил кўтарасан, қишлик озуқангни ғамлаб оласан, қишда ҳам қозонинг қуюқ қайнайверади». Вар.: «Ёзда ишла, қишда тишла»; «Ёзги меҳнат — қишки роҳат»; «Ёз куюнган — қиш суюнар»; «Баҳор ҳаракати — куз баракати»; Баҳорда лой кечган — кузда мой ичади»; «Ёз ишлаган — кузда донин ташийди, ёз ишламаган — қишда бошин қашийди».

ЁЛҒИЗ ОТНИНГ ЧАНГИ ЧИҚМАС, ЧАНГИ ЧИҚСА ҲАМ ДОНГИ ЧИҚМАС. Бу мақолда ва унинг бир қанча вариантларида коллективизм ғоялари илғари сурилади, кўпчилик билан бирга бўлишнинг афзалликлари, якка-ёлғиз яшашнинг ёмон оқибатлари ёрқин ифода этилади: «Ёлғиз отнинг чанги чиқмас, ёлғиз йигитнинг донги чиқмас»; «Ёлғиз йигит алл бўлар, алл бўлса ҳам қалб бўлар» (алл — ботир, паҳлавон; қалб — чинакам, ростмана эмас); «Ёлғиз йигит ёв олмас»; «Яёвнинг чанги чиқмас, ёлғизнинг мунги чиқмас»; «Якка ўтин ёлворсанг ҳам ёнмас»; «Бир тариқдан бўтқа бўлмас».

ЁЛҒОННИНГ УМРИ ҚИСҚА. Халқимиз ростгўйликни инсоннинг энг яхши ғазилатларидан бири, ёлғончилик, алдамчиликни эса энг ёмон иллатлардан бири деб билади. Бир туркум мақолларда ёлғончиларнинг феъл-атвори, ёлғон сўзнинг ёмон оқибати, ёлғончининг қисмати ёрқин ифода этилган: «Ёлғончига тонг отмас»; «Ёлғончининг гувоҳи ёнида юради»; «Ёлғончи ўлган кишини гувоҳ тутди»; «Ёлғонга ё ялқов инопар, ё — анқов»; «Ўтрикнинг думи — бир тутам»; «Бугунги ёлғоннинг эртага чини чиқар»; «Йиртиқ уйни ел топар, ёлғон сўзни чин топар» (Буида «йиртиқ уй» дейилганда ўтовнинг устига ёпилган кигизнинг йиртиги назарда тутилган); «Ёлғон етмиш йил ерда ётса ҳам, ёлини чиқади» (Ёлин — ўт, чақмоқ); «Ёлғончинин сўзидап эмас, кўзидан бил», «Ёлғончининг чини ҳам — ёлғон»; «Ёлғончининг уйи куйса ҳам, ҳеч ким инопмайди»; «Ёлғончи тўрга бир ўтар, икки ўтмас» («Ёлғончилиги маълум бўлмагунча одамлар уни яхши одам сифатида тўрга чиқариб, иззат-ҳурмат қилишади. Ёлғончилиги маълум бўлиб қолгандан кейин эса иззат қилиш уёқда турсин, ундан ҳазар қилишади», демоқчи); «Ўтрик

сўз ўрга босмас» (Ўр — юқорилик, баландлик); «Ёлғон ёндирар, ҳақиқат қондирар»; «Ёлғончининг ёнидан ўтма, ростгўйнинг ёнидан кетма»; «Дуругўйнинг шаҳрида шох бўлгунча, ростгўйнинг чорбоғида гиёҳ бўл», (дуругўй — ёлғончи); «Ёлғон гапириб яшагандан — рост гапириб ўлган яхши»; «Сўзи ҳақнинг юзи оқ»; «Ростгўй шон тутар, дуругўй қон ютар»; «Ёлғончидан шон қолмас, номидан нишон қолмас».

ЕМОН ДАЛЛОЛ ЕНИДАН. Ўтмишда даллоллар икки хил бўларди: биринчиси — мол (чорва моли) даллоли; иккинчиси — савдогарлар даллоли. Мол бозоридаги даллол мол эгаси билан харидор ўртасида воситачилик қилиб, иккаласининг ҳам ишини битириб берар ва хизмати эвазига шпринкома оларди. Мабодо харидорнинг пули етмай қолса, даллол: «Ҳечқиси йўқ, молни олиб кетаверинг. қолган пулни келаси бозор куни келтириб берарсиз», деб ўртада кафил бўларди ва мол эгасини бунга кўндиради. Келаси бозор куни қарздор мабодо келмай қолса, мол эгаси ўша даллолни топиб, ундан ҳалиги пулни ё яхшиликча. ё қози орқали ундириб оларди. Мол даллоли ўз ёнидан тўлайдиган бу маблағ чакана, озгина бўлиб, унга қўпда оғир туюлмасди. Катта савдогарлар орасида воситачилик қиладиган даллоллар эса катта маблағлар билан боғлиқ бўлган мураккаб савдо муомалаларининг амалга ошишига кўмаклашар, катта маблағларга кафил бўлишар ва хизматлари эвазига муомалада бўлган пулнинг маълум миқдорини олар эдилар. Агар, юқорида айтилгандай, «чун тушиб» қолгудай бўлсалар, катта зарар кўрардилар. Мазкур мақолни дастлаб даллоллар ўз-ўзларига таъзир берганда айтган бўлсалар ҳам. кейинчалик мажозий маънода қўлланадиган бўлиб кетган. Ҳам хизмат қилиб, ҳам тўхматга учраган, хизмати эвазига фойда кўриш ўрнига эпен кўрган, гап эшитган одам ўз-ўзига таъзир берганда, атрофдаги одамлар шундай одамнинг ҳолига ачинганларида шу мақолни ишлатадилар.

ЁМОН, ЁМОН, ОЧЛИК — ЕМОН. Тарихдан маълумки, инқилобдан илгари асрлар давомида меҳнаткаш халқ оғир мусибатларни, камбағаллик, фақирлик, қашшоқлик, йўқсиллик ва буларнинг оқибатида келиб чиқадиган очьяланғочликни ўз бошидан кечирган. Буни ота-боболардан

қолиб келаётган бир қанча мақолларнинг мазмунидан ҳам билиб олса бўлади: «Нон — авлиё, ош — пайғамбар» («Авлиё», «пайғамбар» сўзлари «топилмайдиган, нодир, камёб нарса, анқонинг уруғи» деган маънода келтирилган ва «очарчилик йилларида ош-нон анқонинг уруғи бўлиб кетади», демоқчи бўлинган); «Оч ухласа, туши — нон; уйғонса, эси — нон»; «Оч товуқнинг тушига тариқ киради»; «Оч мушукнинг кўзи осиглиқ гўштда»; «Очга ой ширмой кўринар»; «Очлик кўчага чиқазар, яланғочлик уйга киргизар»; «Оч бўри йўртағон келар»; «Оч одам туриб ўлмайдди, юриб ўлади»; «Очнинг ови юрмас»; «Оч ит таёқдан кўрқмас»; «Ўлармон ҳўкиз болтадан тоймас»; «Оч отасин танимас»; «Бедана оч қолса, қоқисин ейди»; «Оч уйда қатиқ ивимас»; «Оғриқ оздирар, очлик тўздирар»; «Оч оши билан, тегирмон тоши билан» (Бу мақолни хизматкорлар хўжайинларига қарата: «Тегирмон — тоши билан тегирмон. Бизга ҳам олдин ош-нон бер, қорнимизни тўйғаз, ана ундан кейингина ишлай оламиз-да», деган маънода айтганлар); «Уйида оши йўқнинг — кўнглида хуши йўқ»; «Оч ит қутурмас»; «Оч айиқ ўйнамас»; «Ориқ қўй тиришқоқ бўлади, оч одам урушқоқ бўлади»; «Бир кун оч қолгандан қирқ кун ақл сўрама»; «Очнинг онги бўлмас, тўқнинг — мунги»; «Тўқ кекирар, оч ўкирар»; «Очликни ёстиқ кўтаради»; «Оч ўлдирма, тўқ ўлдир, қиш ўлдирма, ёз ўлдир»; «Очарчиликда ўлган ўзар».

ЁМОН ҚУЛОЛ ҚЎЛИДАН ЯХШИ ҚЎЗА ЧИҚМАЙДИ. Бу мақолни бола тарбияси хусусида гап кетганда: «Ота-онаси ёмон, ахлоқсиз бўлса, болаларини яхши, ахлоқли, одобли қилиб тарбиялай олмайди», деган маънода айтадилар. Юқоридаги мақолнинг бирмунча вариантлари ва мазмундошлари борки, уларда ҳам болаларга чинакам тарбия бериш учун тарбиячиларнинг, яъни ота-оналарнинг ўзлари ахлоқли, одобли, ибратли бўлишлари лозимлиги уқтирилади: «Тўғри дарахтдан эгри соя тушмайди»; «Мол турқи эгасини билдиради» (Бу мақолни кўпроқ озодалиқ, саришталиқ хусусида гап кетганда айтадилар. Масалан, баъзи одамнинг сигирини қарасангиз ҳавасингиз келади: ўзи ҳам, турган ери ҳам, охури ҳам озода; баъзи одамнинг сигиридан жирканасиз: ҳаммаёғи шалтоққа беланган, ифлос, турган ерига бош тикиб кириб бўлмайди. Сигирнинг яхши ё ёмон ҳолатда бўлиши — эга-

сига боғлиқ. Молнинг турқи эгасининг қандайлигини — озода, саранжом-саришта, дид-фаросатли ёхуд диди паст, бефарқ, бефаросат эканлигини билдиради. Шунингдек, боланинг озода ё нфлос, йиртиқ-сиртиқ кийиниб юришидан ота-онасининг қандайлигини билиб олса бўлади. Юқоридаги мақолни шу маънода қўллайдилар); «Итни қопагон қилган — эгасининг ўзи» («Боланинг сўкагон, урушқоқ бўлишига аввало ота-она сабабчи. Уларнинг ўзлари сўкагон, урушқоқ бўлсалар, бу ёмон одат болаларига ҳам юқади, ёинки ота-онанинг ўзи ундай бўлмаса ҳам, болада шундай ёмон одат шакллана бошлаган пайтда олдини олишмаган», демоқчи).

ЁМОН ОҒРИҚҚА — ЯХШИ ОШ. Бу билан: «Бемор киши касали кўтарадиган озиқ-овқатларни, яхши, тансиқ таомларни егани маъқул. Оғзига ёқмайдиган, касали кўтармайдиган, ёмон ҳазм бўладиган, бетаъм. бемаза овқатлар унинг касалини баттар зўрайтириши мумкин», деган маънода беморларга ва уларни боқувчиларга маслаҳат берадилар. «Томоқ турган ерда дард турмас» деган мақол ҳам бор.

ЁМОН ҚИЛИҚДАН КЎЗГА ЕШ УНАР, ЯХШИ ҚИЛИҚДАН ОҒИЗГА ОШ УНАР. Бу ва бунга ўхшаш мақолларда ёмон йўлга кириш, одамларга ёмонлик қилиш ёмон оқибатларга олиб бориши кўрсатилиб, яхши бўлишига, яхшилиқ қилишга даъват этилади: «Ёмон уруғ сочиб, яхши дон кутма»; «Ёмонликни кўп қувган—қутилмас балога йўлиқар; яхшилиқни кўп қувган — бахт-давлатга йўлиқар»; «Ёмон йўлдан юрган туя йўлда чўкар»; «Юриши ёмон йигитни ёв олади»; «Ёмоннинг яраси битмас»; «Ёмонликни омонлик енгади» (Омонлик — бу ерда «вақт», «вақтнинг ўтиши» деган маънода келтирилган бўлиб, мазкур мақол билан: «Омон бўлсак, ёмонликнинг фош бўлганини, унинг ёмон оқибатини кўрамыз, демоқчи бўлинадимиз); «Ёмон ишдан фойда йўқ, яхши ишдан кўнгиш тўқ»; «Ёмонлик йўли — енгил, яхшилиқ йўли — оғир» («Ёмонлик қилиш осон, уни ҳамма ҳам қила олади, яхшилиқ қилиш қийин, бу қийинчиликка чидаган, уни енга олган одамгина яхшилиқ қила олади», демоқчи).

ЕМОН ҲЎКИЗ ШАМЁН СИНДИРАР. Ҳўкизларни қўшга қўшганда уларнинг бўйнига бўйинтуруқ солади-лар. Ёғочдан ясалган шу бўйинтуруқни икки жойидан тешиб, унга иккита қозиқ тиқиб қўядилар. Бу қозиқлар-нинг оралиғи ҳўкизларнинг бўйнига мосланган бўлади. Ана шуни «шамён» дейдилар. Ҳўкизларни гаврон билан уриб, ер ҳайдай бошлайдилар. Шунда баъзи ҳўкиз қайсар бўлиб, тўғри юрмай, ўзини у ёқ-бу ёққа ташлаб ё тўхтаб қолиб, бўйнини чиқазмоқчи бўлиб, шамённи букиб юбо-ради ё синдиради. Мазкур мақолни мажозий маънода ишёқмас, дангаса, бадфеъл, ўжар одамларга нисбатан қўллайдилар.

ЕМОНГА ЕНДАШМА, ЯХШИДАН АДАШМА. Аср-лар давомида бой ҳаётий тажриба тўплаган аждодлари-миз кўплаб мақоллар воситаси билан кишига жамиятда ўзини қандай тутиши лозимлиғи юзасидан насихат қилар эканлар, ёмон одамларнинг касофати тегажағи, шунинг учун уларга зинҳор ва зинҳор ёндашмаслик; яхши одам-ларнинг ҳар ерда шарофати тегажағи, шунинг учун улар-га яқинлашиш, улардан сира ҳам ажралмаслик зарурли-гини уқтирганлар: «Яхшида ётлик йўқ»; «Яхшида яроғ бўлмас»; «Олачани отга санама, яхшини ётга санама» (Олача — паст бўйли от); «Баланд тепага чиқсанг, кўзинг очилади; яхши билан сўзлашсанг, кўнглинг очилади»; «Ёмондан яхшилик кутма»; «Ёмондан дўст тутсанг, яхши дўстдан айирар»; «Ёмон — илон, илоннинг феъли — аён»; «Йўлдошинг қарға бўлса, ўлимтикка бошлайди»; «Улфа-тинг ола қарға бўлса, титганинг ҳалиги...»; «Ўртоғинг бойўғли бўлса, масканинг — вайрона»; «Ёмонни ошингга йўлатсанг йўлат, қошингга йўлатма»; «Қозонга ёндашсанг қораси юқар, ёмонга ёндашсанг балоси юқар»; «Оққа қора тез юқар»; «Тузлуққа тушган туз бўлар»; «Эгри дарахтга суйансанг белинг эгилар»; «Ёндашмагил ёмонга, рангинг ўхшар сомонга»; «Ёмонга эл бўлгунча, яғир отга бел бўл»; «Ёмон йўлдош ёв бўлар, равон йўлда гов бўлар»; «Яхши билан йўлдош бўлсанг — ишинг битар, ёмон билан йўл-дош бўлсанг — бошинг кетар»; «Ёмон йўлдош ёвга олди-рар»; «Яхши билан юрдинг — етдинг муродга, ёмон билан юрдинг — қолдинг уятга»; «Ёмонга ён қўшни ҳам қилма-син, гўр қўшни ҳам қилмасин»; «Оғзи коскининг ортидан юрма» (Оғзи коски — оғзи бузуқ, сўқағон); «Яхшини

ёмонга солма, ёмонни оғзингга олма» (солма — бу ерда «ёмон деб билма, ёмонга санама, ёмонга чиқарма» маъносида келтирилган); «Юзсиз кишига юзланма»; «Ёмондан ё қочиб қутулсан, ё кўчиб»; «Ёмон этагингдан тутса, этагингни кесиб қоч»; «Ёмонга ёмон бўл, яхшига томон бўл»; «Ёмоннинг берган ошидан — яхшининг отган тоши яхши»; «Ёмоннинг дастурхонидан — яхшининг устихони яхши»; «Ёмоннинг ошига боргунча, яхшининг ишига бор»; «Ёмоннинг суюги бўлгунча, яхшининг куюги бўл».

ЁМОННИНГ БИР ҚИЛИҒИ ОРТИҚ. Вар.: «Ёмоннинг бир қилиғи ортиқ, устига ёқаси йиртиқ» каби ўнларча мақолларда ёмон одамларнинг хулқ-атвори, юриш-туриши, қабиҳ ишлари тасвирланади ва ёмонликнинг оқибати ҳам ёмон бўлиши кўрсатилади: «Ёмонга кун ҳам қоронғу, тун ҳам қоронғу»; «Ёмон ўзини билмас, ўзгани кўзга илмас»; «Ёмоннинг ўйини ёмон, буқанинг бўйини ёмон». (Бу мақолнинг бошқа вариантларида иккинчи қисми «Туянинг бўйини ёмон»; «Тўнғизнинг бўйини ёмон»; «Чўчқанинг бўйини ёмон», дейилади); «Ёмоннинг касофати ўзидан бир тош илгари юради» (Тош — қадимги масофа ўлчови бирлиги бўлиб, 8 чақиримга тенг бўлган); «Ёмоннинг «яхшиси» кўприк тагига кириб, от ҳуркитар»; «Ёмоннинг тўқмоғи — ёнида»; «Ёмоннинг кучи япалоққа етибди» (Япалоқ — бойўғлига ўхшаш бир қуш бўлиб, Ўзбекистоннинг ҳамма саҳроларида, Амударё этақларида, Қизилқумда, шунингдек Тошкент ва Самарқанд каби шаҳарларнинг атрофларида қишлайди. Мазкур мақолда кичкина, ожиз, кучсиз одам оғирлиги бор-йўғи бир қадок (300-400 грамм) келадиган шу кичик қушга ташбиҳ этилган ва «Ёмоннинг (зўравоннинг, муштумзўрнинг) кучи ўзидан кичик, ожиз одамга етади», демоқчи бўлинади); «Арпанинг ичида кесак бор, ёмоннинг ичида эшак бор» (Чаёни баъзан «эшак» ҳам дейдилар. Мақолда: «Ёмоннинг ичида эшак, яъни дилида ёмонлик, тилида заҳар бор», демоқчи бўлинади); «Ёмоннинг тузга келгани — қизга келгани» («Ёмон, нияти қора одам бирор нарсани баҳона қилиб келиб, сенга яқинлашади, муомалада бўлади. бирор ерингга шикаст етказди, пулингни, мол-ҳолингни олиб кетади. Бундай одамларни пайқай бил ва улардан ниҳоятда эҳтиёт бўл, демоқчи); «Ёмоннинг отгани тегмайди, айтгани келмайди»; «Ёмон ишидан кўрмайди,

кишидан кўради»; «Ёмондан ясовул қўйсанг, устинга ёв келтирар»; «Давлат битса ёмонга, ўзин санар хоқонга»; «Ёмонга ишинг тушмасин, қулонга ҳушинг тушмасин» (Қулон — саҳроларда яшайдиган ҳайвон бўлиб, кўпинча овқат ва сув излаб, узоқ-узоқ ерларга ҳам боради. У югуришда кийикдан, тоққа чиқишда ёввойи эчкидан қолишмайди. Қулонлар жуда сергак бўлади. Улар пода бўлиб яшайди. Биттаси доим юз-икки юз метр нарида подани кўриқлаб юради. Агар душманини сезиб қолса, ўзи бош бўлиб, подани бошқа хавф-хатарсиз жойга олиб қочади. Қулонни гўшти ва юқори сифатли териси учун ов қиладилар. Юқоридаги мақолда «Қулонга хушинг тушмасин» дейиш билан: «Қулонга хушинг тушиб, яъни, ҳавасинг келиб уни овламоқчи бўлсанг, ҳаддан ташқари қийналасан, қанчадан-қанча қилган ҳаракатинг зое кетиши ҳам мумкин», демоқчи бўладилар ҳамда «Ёмон одамга бирор ишинг тушиб қолгудай бўлса, у сени тоза қийнайди, сарсон қилади, қатнатавериб овора қилади, ишингни тузатиш ўрнига бузиб, «қош қўйиш ўрнига кўз чиқариб беради», деган маънода қўллайдилар); «Ёмондан тўн кийсанг, тўйда «тўним бер» дейди»; «Ёмонга ёғ ярашмас, ҳайвонга боғ ярашмас» (Бу мақолнинг иккинчи қисмини «Хиёбонга — боғ» деб ҳам қўллайдилар); «Ёмондан ёрти қошиқ» (Кўчманчи чорвадорлар таомилига кўра, меҳмон олдига қўйилган овқатни еганда идишнинг тагида озроқ қолдириши керак бўларди. Уй эгаси бу қайтган овқатни (уни «товоқ туби» деб атардилар) пойгакда ўтирган бола-чақасига узатар, улар олиб, охиригача еб-ичиб қўярдилар. Ўзини билган, ориятли одам гарчи чала тўйган бўлса ҳам, овқатни кўпроқ, пойгакдагилар тўйдиган қилиб қолдирарди. Баднафс, суллоҳ одам эса номигагина жиндек қолдирарди. Мазкур мақолни шундай еб тўймас, очкўз, баднафс, суллоҳ одамлар устидан кулганларида қўллайдилар); «Ёмон ҳўкиз таналарга бош бўлур, ёмон одам болаларга бош бўлур»; «Хўкиз бўлиб, бузоқ одатини қўймадинг» (Бу кейинги икки мақолни катта бўлганда ҳам ўйинқароқлиги, енгилтаклигини қўймаган, ёш болалар билан ўйнаб юрадиган, қариб қўйилмаган, ёшлар орасида маза-бемаза, бепарда гапларни гапирадиган, ёқимсиз қилиқлар қиладиган ва шу билан ёшларнинг ахлоқини бузадиган бадфеъл одамларга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар); «Ёмоннинг бети қурсин, сахтиён эти қурсин»;

«Ёмоннинг юзи қурсин, гапирган сўзи қурсин»; «Илондан қутулиш мумкин, ёмондан қутулиш қийин»; «Ёмонга ўлим йўқ, яхшига — кўрим»; «Яхшидан боғ қолар, ёмондан доғ қолар».

ЕН ҚЎШНИМ — ЖОН ҚЎШНИМ. Бу ва бу каби бирмунча мақолларда қўшниларнинг фойдали томонлари, яхши-ёмон кунларда кишига ҳамдам ва ҳамдард бўлишлари кўрсатилади: «Қўшни — қўшнининг кўзгуси»; «Узоқдаги қариндошдан — яқиндаги қўшни яхши»; «Қўшни келди — кўмак келди, эт келди, суяк келди» (Бу мақол, бизнингча, кўчманчи чорвадорлар орасида яратилган. Кўчманчи чорвадорлар кенг яйловларда якка-ёлғиз яшашнинг қандай мушкуллигини яхши билардилар. Агар ёнларига ё яқинларига бирор хонадон кўчиб келгудай бўлса, бошлари осмонга етарди, қўшнигарчиликни нақадар эъзозлардилар. Қўшнилар меҳнатда ҳам, турмушда ҳам бир-бирларига кўмаклашиб яшардилар); «Қўшни келди — кўмак келди, яхши кундан дарак келди»; «Қўшни қўшнидан эрта туришни ўрганади»; «Қиёмат куни — қўшнидан» (Эътиқодий тушунчага кўра, қиёмат куни жаннати қўшни дўзахи қўшнига шафоатчи бўлиб, уни худодан тилаб олармиш-да, ўзи билан жаннатга олиб кетармиш. Маазкур мақол ана шу эътиқодий тушунчага асосланганидан қатъий назар, қўшничилик, демакки, дўстлик, иттифоқлик ва ҳамжиҳатликни улуғлайди, кишиларни шунга даъват этади).

ЕНИДАГИНИ ЕТТИ ЙИЛ ҚИДИРИБДИ. Ўта муболага билан айтилган бу мақолни анқов, овсар, хаёли парнош, хотираси йўқ одамларга нисбатан кулги тарихида қўллайдилар.

ЕНҒОҚ МИНГ ЯШАЙДИ, АРЧА БИЛАН ТЕНГ ЯШАЙДИ. Мутахассисларнинг аниқлашича, турли мевали ва маъзарали дарахтлар турлича умр кўради: масалан, олча бор-йўғи 18-25 йил умр кўрса, анжир ва ёнғоқ 90-100 йил умр кўради. Профессор М. Орифхоновнинг ёзишича: «Дунёда арчанинг 47 тури, СССР да 20, Ўрта Осиёда 8, Ўзбекистонда эса 3 тури (булар «Ўрик арча» ёки «Туркистон арчаси»; «Қизил арча» ёки «Зарафшон арчаси»; «Совур арча» ёки «Ярим шарсимон арча» деб ата-

лади). Ўрик арча минг йилгача умр кўради»¹. Юқоридаги мақолда: «Ёнғоқ — узоқ умр кўрувчи дарахт» деган фикрни муболага билан билдирганлар.

ЁНҒОҚ ОЛСАНГ — ЧАҚИБ ОЛ, ИПАҚ ОЛСАНГ — БОҚИБ ОЛ. Одатда ёнғоқнинг тўқ ё пучлигини чақиб кўрмай билиб бўлмаганидек, ипақ матонинг қандайлигини (масалап, атласнинг неча «тепки»лигини) синчиклаб қарамай туриб, билиш қийин. Мазкур мақол билан: «Ҳар бир нарсани сотиб олаётганда унинг сифатини обдан текшир, ўзининг ақлинг етмаса, биладиганлар билан маслаҳатлаш. Акс ҳолда афсусланасан» демоқчи бўладилар. Бу фикрни қувватловчи «Олганда яқка ўзинг олган бўлсанг, сотганда отанг билан ҳам сотолмайсан», деган мақол ҳам бор.

ЕПИҒЛИҚ ҚОЗОН ЕПИҒЛИҚ ҚОЛСИН. «Бу гап шу ерда қолсин, ҳеч кимга айтма» ёхуд «Бу сир пинҳоний бўлиб қолсин, ҳеч ким ундан воқиф бўлмасин» демоқчи бўлганларида шундай дейдилар.

ЁРНИНГ КАМЧИЛИГИ ХУШ КЎРИНАДИ. «Агар ёрингни чин дилдан севсанг, унинг унча-мунча камчилиги ҳам кўзингга кўринмайди, қайтага камчилиги яхши ҳам кўриниб кетади», демоқчи.

ЁТ ЕҚАДАН ОЛГАНДА, ИТ ЭТАҚДАН ОЛАДИ. «Ёт, яъни, душманинг, рақибинг сенга ҳужум қилганда ёхуд сенга бўлмагур туҳматлар қилиб, адабингни бердирмоқчи бўлиб турганда, ўз яқинларингдан, ишонган одамларингдан, қалбаки дўстларингдан бири ошкора ё пинҳоний равишда сени унга «сотади», сирингдан, ожиз товонингдан уни воқиф қилади, қисқаси, унга бўлишиб, кўмаклашиб, сенга «холис хизмат» қилади. Шу бонсдан, дўстлашадиган, сирдош бўладиган одамнингни обдон сина, унинг кимлиги ва қандайлигини таг-туғи билан билиб ол ва шунга қараб пш кўр», демоқчи. «Ёт синалгач, ётсиралмас» деган мақол ҳам шу кейинги фикрни билдиради.

ЁТ УЙИДА ЁТИҚ БЎЛ. «Ёт, бегона, сени умуман ё унчалик танимайдиган одамнинг уйига бирор сабаб билан

¹ Бу ҳақда қаранг: «Фан ва турмуш», 1970 йил, 11-сон.

бориб қолсанг, оғир бўл, одоб сақла, ўйлаб гапир. Одатда ўз яқинларинг — қариндош-уруғларинг, дўсту биродарларинг уйига борганда қиладиган ҳазил-ҳузулингни, енгил-елпи қилиқларингни бегонаникида асло қила кўрма», деган маънода насиҳат қиладилар.

ЁТГАН ЁТАҒОН БЎЛАР, СОВУҚҚА ҚОТАҒОН БЎЛАР. «Ётган, яъни ишёқмас, дангаса одам бутун ёз бўйи ишламай-кучламай ётаверади, қишлик рўзгорини — егулик, кийгулик нарсаларини, ёқилғисини, молларининг ем-хашагини ҳозирламайдн-да, қиш бўйи қийналиб, совқотиб, қалтираб юради» демоқчи бўлинган бу мақолнинг қуйидаги вариантлари ва мазмундошлари бор: «Чарви ёф қотағон бўлар, ишёқмас ётағон бўлар»; «Ёз бўйи ётар, қиш бўйи қотар»; «Ётганга ёмғир юқмас»; «Ётар қурсоққа — ёрти нон»; «Ётган ҳўкизга ем йўқ»; «Ётган ҳўкиз сомондан қуруқ қолади»; «Ётган бўрига ғанимат йўлиқмас»; «Тоғ такаси тек турса, оч қолади»; «Ётаверса, от ҳам озади»; «Ётиб еганга Турум тоғи ҳам чидамайди» («Турум» сўзи «абადийлик», «доимийлик», «барқарорлик» деган маъноларни билдиради. «Турум тоғи» деганда баъзилар Арабистондаги «Тури сино» деб аталмиш тоғни, баъзилар эса, денгиз тубидан туртиб, ўсиб чиқадиган, бағридаги олтин, кумуш, мис, қалай ва ш. к. бойликлари қазиб олинавергани билан, вақт ўтгани сайин яна ўрни тўлиб тураверадиган тоғни назарда тутадилар. Ҳарқалай, Турум тоғи — абადийлик, битмас-туганмаслик симболидир. Юқоридаги мақол билан: «Киши ишламай борини еб ётаверса, қўр-қути, тўнлаб қўйган жамғармаси ҳар қанча кўп бўлса ҳам, маълум вақтгача етади, кейин тугайди. Шунинг учун ишлаб, кетган қўрқутнинг ўрнини тўлдира бориш керак бўлади», деган маънода насиҳат қиладилар); «Ит юрса сўнгак тонади».

ЁТГАН ИЛОННИНГ БОШИНИ ҚЎЗҒАТМА. Вар.: «Ётган илоннинг қуйруғин босма». Бу мақоллар билан: «Ўз жойида тинч ётган, сен билан иши ҳам бўлмаётган, сенга зиён-заҳмат етказмаётган душманнинг, рақибнинг, бирор одамнинг ё ҳайвоннинг жиғига тегиб, тегажоғлик қилиб, унинг аччиғини чиқазма. Нима қиласан ўз бошингга ўзинг ташвиш орттириб?!» ёхуд «Аллақачон босилиб тинчиб кетган гина-қудуратни, даъво-жанжални қайтадан

қўзгама. Нима қиласан ўз бошингга ўзинг ғалва ортириб?!» деган маънода насихат қиладилар.

ЎТНИКИ ЕНДАН ЎТАР, ЎЗНИКИ ЖОНДАН ЎТАР. Вар.: «Ўт отган тошдан жигар отган увада қаттиқ тегади». Бу мақоллар билан: «Ўт, бегона киши қаттиқ-қурум гапирса, киной, кесатиқ, пичинг қилса, унча таъсир қилмайди. Аммо, туғишганлар ёхуд қариндош-уруғлардан бирортаси шундай қилса, жон-жонингдан, суяк-суягингдан ўтиб кетади», демоқчи бўладилар.

ЎШ КЕЛСА — ИШГА, ҚАРИ КЕЛСА — ОШГА. Кишини инсонпарвар бўлишга даъват этувчи кўплаб мақоллар орасида умуман одамларни, айниқса қарияларни, ўзидан кичикларни ҳурмат қилиш, уларга яхши муомалада бўлиш зарурлигини уқтирувчи мақоллар ҳам оз эмас. Мазкур мақол халқимизнинг яхши бир одатини ифода этади. Азалдан келаётган бу одатга кўра, агар кишининг уйига дафъатан, кутилмаганда бирор сабаб билан ёши катта, кекса одам келиб қолса, дарҳол уни энг яхши деб билган жойларига ўтқазадилар-да, ҳол-аҳвол сўраб, дастурхон ёзиб, чой дамлаб, ош-нов ва ноз-неъматлар билан меҳмон қиладилар. Агар бирор иш қилиб турган бўлсалару ёш қариндош-уруғлардан, дўст-биродарлардан, қўни-қўшнилардан бирортаси ё бир нечаси бирор сабаб билан келиб қолса, олдин уни ишга солиб, кейин меҳмон қилаверадилар. Таомилга кўра, бу айбга саналмайди. Юқоридаги мақолда ва унинг қуйидаги вариантларида шу нарса ўз ифодасини топган: «Ёшига — хизмат, қарига — ҳурмат»; «Ёшлар — хизматда, қарилар незаҳда»; «Ош — каттадан, иш — кичикдан»; «Сен сийласанг қарини, тангрим сийлар барини».

ЎШ КЎЗДАН ЧИҚМАЙДИ, ЮРАҚДАН ЧИҚАДИ. Юрак суюнса, кўздан севинч ёшлари, юрак куюнса, кўздан ғам-алам ёшлари чиқади. Шунинг учун ҳам «Чин юракдан йиғласанг, сўқир кўздап ёш чиқар», дейдилар.

ЎШЛИК — БЕБОШЛИК. Болаларнинг ҳаддан ташқари шўхлиги, қулоқсизлиги ё ношудлигидан хафа бўладиган, нолийдиган ота-оналарга айтиладиган мақол. Вар.: «Бола болалигига боради»; «Бола сўйласа — сўзи ширин,

ўйласа — ўйи қийин»; «Ўт тутунсиз бўлмас, йигит ёзиқсиз бўлмас» (Ёзиқ — гуноҳ, айб, хато, камчилик); «Той қоқилмай от бўлмас»; «Той қоқилмай йўл танимас»; «Бола, боланинг иши чала»; «Ёшдан — хато, каттадан — узр».

ЕШЛИКНИНГ ҚАДРИНИ ҚАРИМАСДАН БУРУН БИЛ. «Ёшликни сенга боғлаб бериб қўймайди, вақтида унинг қадрига ет. Ёшлигингда, яъни куч-қувватнинг борлида қилар ишви қилиб қол, қариганингдан кейин, яъни куч-қувватдан қолганингдан кейин — кеч бўлади, афсус қиласан», деган маънода огоҳлантириб айтиладиган мақол. Вар.: «Қаримагунча — йигитлик қадрини билмас»; «Олтин топилар, ёшлик топилмас»; «Ёшликни сотиб олиб бўлмас»; «Ёшлик вақтим — олтин тахтим»; «Ёшликда қилинган иш қариганда эгасини кутиб олади»; «Ёшликдаги ғайрат — кексаликда роҳат».

ЕҚИМЛИНИНГ ЧЎТИРИ БИЛИНМАС. «Ёқимли, яъни ахлоқ-одобли, хушмуомала, ширин сўз одам, гарчи бирор айби, нуқсони бўлса ҳам, кишиларнинг кўзига яхши кўринади, уни иззат-ҳурмат қиладилар», демоқчи.

ЁҒ ЁҚҚА ТОМАР, МОШОВАГА ЖАЗ ҲАМ ЙЎҚ. Бу мақол «Берганга — қўша-қўша, бермаганга ўша-ўша»; «Пул — пулни топади» деган мақоллар билан бир мазмунда бўлиб, «Бой одам катта дастмоя билан савдо қилиб, катта-катта фойда кўриб, борган сари бойиб бораверади. Камбағал, йўқсилларга эса ҳеч нарса йўқ», деган маънода қўллаганлар. Огаҳий мазкур мақолни шундай пшлатган:

Қарам аҳли, дирамга сочса тонг йўқким,

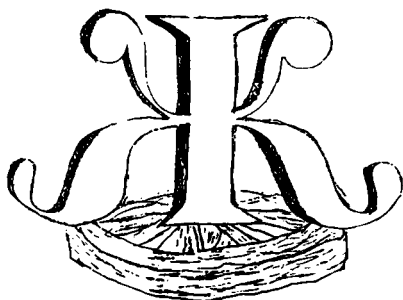
Масалдур: «Ёғ агар томса, томар албатта ёғ узра».

ЁҒ ИЧ, ЯЛАНҒОЧ ЁТ. Ёғ — калорияли масаллик бўлиб, кишини ичидан қиздиради. Илгари йилқибоқарлар отни сўйгач, ёғининг сардагини олиб, совутиб, сақлаб қўярдилар-да, қаттиқ совуқ кунларда очиқ-яланг ерларда йилқи боқиб юрганларида совқотиб қолмаслик учун шу ёғдан вақти-вақти билан ичиб турардилар. Вар., маз.: «Қишда пўстин кийма, қази е»; «Шайтондан: «Кесақ ейсанми?» деб сўрасалар. «Ёғни борми?» деган экан».

ЁҒ ИЧГАНДА ЁТ ЯХШИ, ҚОН ИЧГАНДА — ҚАРИНДОШ. Вар.: «Сийлашганда ёт яхши, йиғлашганда яқин яхши»; «Ёт — егунча қариндош, туғишган — ўлгунча қариндош». Бу мақоллар билан: «Баъзи бегона, ёт одам сендан манфаатланиб турганидагина ўзини сенга қалин дўст қилиб кўрсатади, атрофингда гирдикапалак бўлиб юради. Қўлингдан маблағинг кетса ё амалдан тушсанг, сенга қайрилиб ҳам қарамайди, қорасини ҳам кўрсатмайди. Туғишганларинг, қариндош-уруғларинг эса яхши кунингда ҳам, ёмон кунингда ҳам сенга ҳамдам, ҳамдари бўладилар. Одамлар билан муомалада бўлганигда шунинг фарқига бора бил», демоқчи бўладилар.

ЁҒОЧНИНГ БЎШИНИ ҚУРТ ЕЙДИ. «Бўш-баёв, ўта мулойим, оғзи бўш, ким нима деса ўшанинг гапига кириверадиган бўлсанг, одамлар манфаатлари йўлда сендан осонгина фойдаланадилар», деган маънода қўлланиладиган мақол. Вар., маз.: «Ёғочнинг юмшоғини қурт ейди, одамнинг юмшоғини бит ейди»; «Қана сизнинг туёғига тушмайди, қулоғига тушади»; «Ювош туя юлишга яхши»; (Қўй-эчкиларнинг жунини қирқиб оладилар, туянинг жунини эса қўл билан юлиб-юлиб оладилар); «Ювош отнинг манглайи қаттиқ»; «Ювош танани подачи минади, ювош одамни ҳар ким сўзга илади»; «Ўзинг қўй бўлганидан кейин — чўпон ҳайдаган тарафга юрасан»; «Қўй бўлмасанг, бўри сени емайди».

ЖАЛАДА ҚОЛГАН — ЕМҒИРДАН ҚҰРҚМАС. Бу мақолни: «Илгари қаттиқ қийинчиликлар кўрган одам унча-мунча қийинчиликдан қўрқмайди, чидайди, бардош беради», деган маънода қўллайдилар.

ЖАНЖАЛЛИ ЖОЙДА ЖАҒИНГНИ ОЧМА. Бу билан: «Ола-говур, жанжал бўлиб турган, бировнинг гапи бировнинг қулоғига кирмайдиган жойда жағингни очмай, жим ўтир, гап талашаётган, жанжаллашаётган одамларнинг гапига аралашма. Акс ҳолда ўзинг улардан қаттиқ-қурум гап, сўкиш эшитаиб, ҳатто мушт еб қоласан», деган маънода насихат қиладилар.

ЖАФО ЧЕКМАГАН — САФО ҚАДРИНИ БИЛМАС. Маз.: «Зимистон кўрмаган булбул гулистон қадрини билмас». Мазкур мақолларни: «Қийинчилик кўрмаган, бошига оғир кунлар тушмаган одам яхши кунларнинг қадрини билмайди», деган маънода қўллайдилар.

ЖАҲЛ — ДУШМАН, АҚЛ — ДЎСТ. Ота-боболар ўзларининг бир туркум мақолларида жаҳл, ғазаб, ғам, қайғу саломатлик душмани эканлигини уқтирганлар ва кишиларга ҳуда-беҳудага ғазабланмасликни тавсия этганлар. Халқнинг бу хусусдаги қарашларини илмий медицина аллақачонлар тўла тасдиқлаган, чуқур исботлаган ва

тобора ривожлантирмоқда. XVIII асрда прусс врачн Х. Гефаланд шундай ёзган эди: «Ҳаётни қисқартирувчи таъсирлар орасида қўрқиш, ғам, маъюслик, зеркиш, руҳий тушқунлик, ҳасад, ғазаб, нафрат асосий ўрин тутадн». Машҳур рус олимн И. Мачников қаттиқ ғазабланиш кўпинча томирларнинг ёрилиб кетишига, қанд касаллиги ва катаракта касаллигининг қўзғалишига олиб келишини таъкидлаган эди¹. Вар.: «Оқилнинг ақли — ўзига йўлдош, жоҳилнинг жаҳли — ўзига кундош»; «Жаҳл — пичоқ, ақл — таёқ». (Таёқ бу ерда «ҳасса», яъни кишига таянч бўладиган, ёрдам берадиган нарса, деган маънода келтирилган); «Жаҳл келса, ақл қочар»; «Жаҳли чиққанининг — ақли чиққан»; «Аччиқ ақлни кесар»; «Ўринсиз ғазаб — ўзингга азоб»; «Ғазаб билан қайнаган қон зарар билан тинади»; «Бугунги жаҳлни эртага қўй, бугунги ишни эртага қўйма»; «Ғим мард? — жаҳлини ютган мард»; «Жаҳлни ютиш — чўғни ютиш билан баробар» (Дарҳақиқат кишининг бир нарсадан жаҳли чиқса, ғазабланса, индамаслиги, ўзини босиши — жуда ҳам мушкул бир ҳол. Аммо қанчалик мушкул бўлмасин, жаҳлни, қаҳру ғазабни тиймоқ — кишининг сиҳати учун ҳам, ўзаро муносабатнинг кескинлашмаслиги, аксинча қайта тикланиши ва яхшиланиши учун ҳам бениҳоя зарурдир. Мазкур мақолда бунга эришмоқлик мардлик билан тенглаштирилган); «Аччиқни ақл енгади»; «Аччининг чиқса, приингнн тишла» (Ири — насткн лаб. Одатда бирор гапни гапиришдан ўзини тийган одам насткн лабини тишлайди. Мазкур мақолни кўпинча: «Аччининг чиқса, бурнингнн (?) тишла» деб. мантиқан нотўғри қўллайдилар); «Жаҳлинг чиқса сўкинма, сўкинган сўнг ўкинма»; «Жаҳл дориси — сукут»; «Ақлингга ақл қўш, жаҳлингга — сабр».

ЖОЙИ ЎЗГАРГАН ТОВУҚ КЎП ҚАҚОЛАЙДИ. Ўз ватанини, ўз жойини ношукурчилик, кўрнамаклик қилиб тарк этган, бундан ҳам яхшироқ ҳаёт кечирини умидида ўзга юртларга кетган одам барибир ўз мақсадига эриша олмайди, қайтага нотаниш одамлар орасида баттар аҳвол-

¹ Бу ҳақда батафсил қаранг: З. Эгамбердиев. «Жаҳл қаритади, кулги ёшартиради». «Фан ва турмуш», 1970 йил, 2-сон, 33-бет; «Жаҳл — умр эгови». «Совет Ўзбекистони», 1970 йил, 9 апрель. («Эврика-69» китобидан кўчириб босилган мақола).

га тушади, кейпи афсусланиб, дод-ҳасратлар қилиб юради, ўз жойини, ўз ватанини қўмсаб, ватангадолик азобини тортади. Буни кўп асрлик ҳаётнинг ўзи кўрсатган. Бинобарин, бошқа бир мақолда айтилганидек: «Ҳар ерни ҳам қилмагил орзу, ҳар ерда ҳам бордир тошу тарозу». Юқоридаги фикрни қувватловчи: «Дарахтни ўзга жойга ўтказсалар — кўкармас»; «Дарахт ўз жойини ёқтирмаса, арра-гешага дучор бўлади»; «Кўчган юртнинг қадрини қўнганда биласан», деган мақоллар ҳам бор.

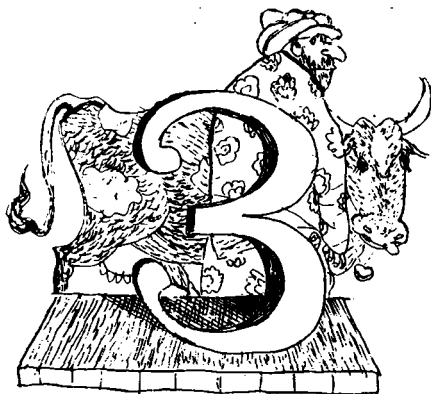
ЖОН БОР ЕРДА ЖАНЖАЛ БОР. Бу мақолни жанжал билан, келишмовчилик билан ўтаётган турмушдан нолийдиган одамга тасалли берганларида қўллайдилар.

ЖОНДАН КЕЧМАСАНГ — ЖОНОНА ҚАЙДА, ТОҒҚА ЧИҚМАСАНГ — ДЎЛОНА ҚАЙДА?! Роҳатга меҳнат-машаққатсиз эришиб бўлмаслигини уқтирувчи ва бу машаққатдан қўрқмасликка, унга бардош беришга, дадил ҳаракат қилишга даъват этувчи мақол. Вар., маз.: «Жонингни қийнамасанг — жонона қайда; хотин олмасанг — қайнона қайда?!»; «Жон қийналмай юмуш битмас, талаб бўлмай муродга етмас»; «Жондан кечмай дарё кечилмас».

ЖОНИНГНИ ФИДО ҚИЛСАНГ ҚИЛ, НОМУСИНГНИ ФИДО ҚИЛМА. Номус — шундай бир муқаддас, пок, соф, слий нарсаки, уни сақлаш инсон учун бениҳоя зарур. Ор-номусни сақламоқ учун қанчадан-қанча одамлар ҳатто жонларини ҳам фидо қилиб юборганлари тарихдан маълум. Мазкур мақол билан номусни сақлаш нечоғлик зарур эканлигини уқтирадилар. Маз.: «Жисмон азобидан — виждон азоби оғир».

ЖЎЖАЛИ ТОВУҚДАН ДОН ОРТМАС. Вар.: «Болали қушдан дон ортмас»; «Бузоқли сигирдан чўп ортмас»; «Қулунлаган биядан қудуқдаги сув ортмас»; «Болали уйдан вон ортмас» ва ш. к. Бу мақоллар билан: «Бола-чақаси кўп одамдан ҳеч нарса ортмайди, қўлида ортиқча маблағи ҳам бўлмайди. Бундай одамлардан бир нима умид қилма ҳам, сўрама ҳам. Мабодо сўраб қолсангу у бермаса, ёхуд имкони йўқлигини айтса, буниги учун ундан хафа бўлма, гина қилиб, ўпкалаб юрма», демоқчи бўладилар.

ЖЎЖАНИ КУЗДА САНАЙДИЛАР. Вар.: «Чучварани хомлигида санама, жўжани каллигида санама»; «Чучварани пишириб сана, жўжани — очириб». Жўжа баҳорда, ёзнинг бошида тухумдан очиб чиқади. Бу пайтда ҳали унинг бошига пар чиқмаганлиги учун «кал» деб атайдилар. Жўжалар то кузга боргунча, яъни катта бўлиб, ўзини-ўзи эшлай оладиган, ўзини мудофаа қиладиган бўлгунча, қанчасини тулки, мушук, калхат ва ҳ. к. еб кетади, қанчаси бирор шикаст топиб, нобуд бўлади. Кузгача омон-эсон етиб борганларигина ҳақиқий жўжа, кейинчалик товук, хўроз бўлади. Чучварани ҳам тугилгандан кейин санаб ўтириш — бефойда. Чунки у қозонга тушгандан кейин то пишгунича қанчаси очилиб, ёрилиб, сувга чиқиб кетади. Юқоридаги мақолларни мажозий маънода ҳали бир ишни бошламай туриб ёхуд бир ишга эндиgina қўл уриб, мақтанувчи одамларга нисбатан, иш битгандан кейин гапиринг-да, деган маънода қўллайдилар.

ЗАМОН ЗАМОНГА ҲАММАС. Бу мақолни замонанинг зайли билан қийинчиликка дуч келган, мушкул аҳволга тушган ва ўз аянчли аҳволдан нолийдиган одамларга тасалли берганларида айтадилар.

ЗАМОН СЕНГА БОҶМАСА, СЕН ЗАМОНГА БОҶ. Замоннинг тартиб-қоидаларига кўникиш, замонасоз бўлишга даъват этувчи бу мақолнинг қўйидаги вариантлари ҳам бор: «Замон сенга созлик қилмаса, сен замонга созлик қил»; «Замон сенга бўйин қўймас, сен замонга бўйин қўй»; «Ел қаёққа эсса, елкан шу ёққа сузади»; «Шамол қаёққа эсса, бошоқ шу ёққа эгилади»: «Замонанг қандай бўлса, бўркингни шундай кий»; «Замонанг тулки бўлса, сен тозиси бўл»; (Мазкур мақол билан: «Замон ҳаммаша бирдай туравермайди, тобора ўсаверади, мураккаблашаверади. Шундай экан, сен ҳам ўз билиминг, ҳунаринг билан чегараланиб қолмай, олга томон интилавериб, билимингга билим, ҳунарингга ҳунар қўшавер, шундагина замонга бас кела оласан, замондан ортда қолсанг, ўзингга қийин бўлади», деган маънода насиҳат қиладилар); «Замон — ёмон эмас, замонга боқмаган — ёмон».

ЗАМОН СЕНИ ҲАММАС, ТАЁҚ БИЛАН СУҲАТ, САВОҶИНГНИ БИЛМАСАНГ, ДУКОНДА БУЗ ТУҲАТ. Бу мақолни: «Ҳоҳиллик билан ҳақмай, ҳунар ўрганмай, ишга бўйин эгмай, ялло қилиб юраман деганинг

билан замоннинг ўзи, тирикчиликнинг ўзи бунга йўл қўймайди, сени ўқишга ҳам, ҳунар ўрганишга ҳам, ишлашга ҳам мажбур қилиб қўяди», деган маънода қўллайдилар.

ЗАМОНА — ЗҮРНИКИ, ТОМОША — КҮРНИКИ. Бу мақол иқтилобдан илгариги замондан — инсоннинг қадр-қиммати пул билан, бойлик билан ўлчанган, мулкӣ ва ҳуқуқӣ тенгсизлик ҳукм сурган, зўрлар устун бўлган адолатсиз замондан нолиб, норози бўлиб айтилган кўпдан-кўп мақолларининг бири бўлиб, унинг қуйидаги вариантлари ва мазмундошлари ҳам бор: «Зар ҳам — зўрники, зан ҳам — зўрники» (Зар — олтин, кумуш, бойлик. Зан — хотин. Тарихдан маълумки, ўтмишда пулдор бойлар бир эмас, бир неча хотин олганлар, пулнинг зўри билан камбағалларнинг ёш-ёш қизларини, гўзал хотинларини тортиб олганлар. Мақолда шунга шама қилинган); «Кун — кучликки, қовурға — тишлиники»; «Зўрнинг кетти тегирмон юргизибди» (Пулдор одам қилишнинг сира имкони бўлмаган ишни ҳам қилишга қурби етади», демоқчи), «Зўрлик бор ерда зўравон кўпаяр».

ЗАМОНАНИНГ ЗАЙЛИ БИЛАН ДЕДИМ ЭШАКНИ ТОҒА. Бу мақолни: «Замон мажбур қилганидан, бошқа сира иложим бўлмаганидан, кун кечирish учун, ўзим битказа олмайдиган ишни битириш учун ёмон одамни ҳам яхши дейман, мақтаيمان, иззат-ҳурмат қиламан, унга ялиниб-ёлвораман», деган маънода қўллаганлар. Мазкур мақолда ҳам тенгсиз ва адолатсиз ўтмиш замоннинг иллатлари ўз изини қолдирган.

ЗАМОНАНИНГ ОЗГАНИ — ОТДАН ЭШАКНИНГ ҲУЗГАНИ. Халқ бошига не-не кулфатлар солган ўтмиш замонларининг адолатсизлигидан, бузуқлигидан нолиб: «Бу қандай замон бўлди ўзи — ёмон одамлар қадр-қиммати, обрў-эътиборли, ҳар жиҳатдан устун, қўллари баланд бўлсалару, яхши одамлар хўрлансалар, уларга тобе бўлсалар, аяшчи аҳволда кун кечирсалар?!» деган маънода қўлланган мақол. Вар., маз.: «Замона озганидан ёқалар бўлди этак, бўз пайтава бўлди. бошга чиқди патак»: «Замонанинг бузғуни — қарғага минар қузғуни» (Қарғага нисбатан қузғун каттароқ, жуссалироқ бўлади. Мақолда бой ва амалдорлар қузғунга, камбағал меҳнат-

кашлар қарғага ташбиҳ этилган ҳамда: «Ҳеч вақтда кичикнинг устига катта минадими?! Замонанинг бузилганини кўргинки, хирсдай тўқ бойлар оч-яланғоч, бечора камбағалларнинг елкасига «миниб» олиб, ўлгудай ишлатиб, манфаатланиб юрибди-я!» демоқчи бўлинган); «Оқ тери — оёқ остида, қора тери — ботир бошида»; «Отдан бўлган ўт ейди, итдан бўлган эт ейди»; «Туянинг буйдаси — эшакнинг бўйнида» («Буйда — туянинг тумшугидан боғлаб, эшакнинг бўйнига солиб қўйиладиган арқон. Одатда туя карвонини эшак бошлаб боради. Ўтмишдаги бузуқ, адолатсиз, тенгсиз замондан нолиган халқ бу мақоли билан мажозан: «Оммага аҳмоқлар, бефаҳм-бефаросатлар йўлбошчилик қилмоқда», демоқчи бўлган); «Ёй эгрилиги туфайли шоҳ ёшдан жой олар, ўқ тўғрилиги туфайли узоққа бориб тушар».

ЗАР ҚАДРИНИ ЗАРГАР БИЛАР. Вар.: «Зар қадрини заргар билар, чилангар нени билар?!» (Чилангар — касибларнинг асбоб-ангорини ясовчи темирчи уста; слесарь); «Эр қадрини эр билар, зар қадрини — заргар»; «Зар қадрини заргар билар, забаржад қадрини — савдогар» (Забаржад — пистоқчи ранг қимматбаҳо тош); «Зар қадрини заргар билар, олтин қадрини — маҳак» (Маҳак — олтин-кумушларга суртилганда уларнинг тоза-нотозалигини ажратадиган тош); «Гул қадрини булбул билар»; «Гул қадрини билмаган — булбул қадрини не билсин?!»; «Ош қадрини оч билар, кийим қадрини — яланғоч»; «Заҳмат қадрини заҳматкаш билади». Бу мақоллар: «Ҳар бир нарсанинг қадр-қимматини оғир-енгилини, паст-баландини, яхши-ёмонлигини ўша нарсага бевосита алоқадор бўлган одамларгина яхши биладилар, бевосита алоқадор бўлмаган, кўрмаган, билмаган, иши тушмаган одамлар унинг қадрини ҳам, яхши-ёмонлигини ҳам билмайдилар. фаҳмлари ҳам етмайди», деган маънода қўлланади.

ЗАРУРГА — ЗАРУР, НОЗАРУРГА — НЕ ЗАРУР?!
Вар.: «Зарурга — зарур, киракашга не зарур?!» Бу мақолларни ўзига кераксиз ишлар билан шуғулланадиган, кучини, вақтини зое кетказадиган одамларга нисбатан хоҳ ҳазил йўсинида, хоҳ жиддий маънода қўллайдилар.

ЗАҲАР СОЧГАН ИЛОН АЙЛАНИБ КЕТОЛМАЙДИ.
Илоннинг бу хусусиятини хиёнатчи, жиноятчиларнинг феъл-атворига ташбиҳ этиб, мазкур мақол билан мажозан: «Хиёнат, жиноят қилган одам ўз-ўзидан хавфсираб, чўчиб юради-да, ўзини-ўзи билдириб кўйиб, қўлга тушади, бутунлай қочиб, қутулиб кета олмайди», демоқчи бўладилар.

ЗАҲАРНИНГ ОЗИ НИМАЮ КЎПИ НИМА?! Кўпинча бу мақол заҳар-заққум гаплари билан кишиларни хафа қилувчи, дилига озор берувчи одамнинг қилмишини юзига солганда қўлланади.

ЗИКРХОНА УНДАЮ ҲАЛИМХОНА БУНДАМИ?! Бу мақолнинг келиб чиқиши халқ ўртасида юрадиган бир ҳикоя билан боғлиқки, унинг қисқача мазмуни шундай: «Бир эшон ўзининг мурид-мухлислари билан масжидда зикр тушиб-тушиб, чарчаб, қорни очгач, масжид яқинида яшайдиган бир мухлисиникига чиқиб, ҳамиша овқатланиб юраркан. Мухлиси камбағал қосиб бўлса ҳам, эшон бир сафар унга: «Юмшоққина ҳалим қилиб бергин» дебди. Мухлиси: «Хўп бўлади, тақсир», деб ҳалим қилиб берибди. Мазахўрак бўлган эшон ҳар кунни чиқиб: «Ҳалим қилиб бер» деяверибди. Мухлиси бир қилиб берибди, икки қилиб берибди. Ахирини бор-йўғидан ажраб, бир кунни хафа бўлиб ўтирган экан, эшон яна кириб келиб, ёгдек ёқиб қолган ҳалимни буюрибди. Шунда мухлиси унинг юзига тик қараб: «Тақсир, зикрхона ундаю ҳалимхона бундами?!» дебди-да, сўкиб-сўкиб ҳайдаб чиқарибди». Одамлар бўладикки, фойдани бошқа ёқда қилиб, ошна-оғайниларига ё ўзларига сал қарамроқ бўлган одамларга доим: «Қани, эри!», «Қани, зиёфат қил!» деб турадилар. Ўз ихтиёридан ташқари мезбонга айланиб қолган киши ахирини бир кунни жошига текканидан, ўша сертама одамларга қарата киноя тарзида ёхуд ҳазил ниқоби остида юқоридаги мақолни айтади.

ЗИҚНА БИРГА УНАМАЙ, ДУВАЖАГА ТУШАДИ. (Дуважа — икки баробар: икки ҳисса). Вар.: «Мумсиқнинг харжи — икки баробар» «Мумсиқ — зиқна, хасис, бахил). Мазкур мақоллар билан: зиқна, хасис одам: «Э бўлаверади, э бўлаверади» деб, ишнинг арзон тарафини

кўзлайди. Оқибатда бу арзоннинг бақоси бўлмай, яна харажат қилиб, (бир нарсани) қайтадан олишга, «иморатни» қайтадан қуришга ва ҳ. к. мажбур бўлади», демоқчи бўладилар.

ЗОРИМИЗ БОР, ЗҶРИМИЗ ЙЎҚ. Бировдан бир нима сўраганларида у бўлатуриб бермаса, шерикчиликда бирор иш қилишмоқчи бўлганда, иккинчи томон унамаса ва шунга ўхшаш бошқа ҳолларда юқоридаги мақол қўлланади.

ЗУЛМ ЭШИҚДАН КИРСА, ИНСОФ ТЕШИҚДАН ЧИҚАДИ. Бу билан: «Зулм ҳукм сурган жойда инсоф бўлмайди» демоқчи бўлганлар. Зулмни қораловчи: «Зулм — зинодан ёмон», деган мақол ҳам бор.

ЗҶРДАН ЗҶР ЧИҚСА, ЗҶР ДУМИНИ ҚИСАР. Бу ҳол итнинг феълдан олинган. Ёмон, урушқоқ ит ўзидан кучсизроқ итлар билан олишиб, уларни осонгина қочириб юбориб, керилиб, думини гажак қилиб юради. Борди-ю, ўзидан зўрроқ итни кўриб қолса, думини қисиб, секин қочиб қолади. Бундай ит зўравон, муштумзўр, шум, хирахандон, доимо «қўли қичиб» турадиган ва кучини ўзидан кичикларга, ожизларга кўрсатадиган, ўзидан кучлилардан кўрқиб қочадиган ё лаганбардорлик қиладиган одамларга ташбиҳ этилган. Вар.: «Югурукдан югурук чиқса, оёғи типир-типир»; «Дуторчи дуторчини кўрса, қўли қалтирар»; «Кемали келса, қайиқли қирғоққа чиқади»; «Ўзингдан зўрлар чиқса, кўзингдан шўрлар чиқар». (Шўр — бу ерда «кўзёши» маъносида келтирилган. Чунки, кўзёши шўр бўлади).

ЗҶРЛИҚ, ЗҶРЛИҚ ТУБИ — ХҶРЛИҚ. Сипфий жамиятнинг кўп асрлик тарихи давомида катта тажриба ортирган, ижтимоий ҳаётни миридан-сиригача билиб олган халқ кўпчиликнинг манфаати билан ҳисоблашмайдиган, зулм ва зўравонлик қиладиган, кўпчиликнинг ғазаб-нафратини қўзғатадиган хатти-ҳаракатлар қиладиган, кўпчиликнинг ҳақини ейдиган, ўзгалар меҳнати ҳисобига яшайдиган текинхўр бой ва амалдорлар, хону беклар, шоҳлар ахири бир кун кўпчиликнинг қақшатқич зарбасига, хорзорликка йўлиқишлари муқаррар, деган хулосага келган-

ки, бу нарса бир қанча мақолларда ўз ифодасини топган: «Замона зулмни кўтармас»; «Зўравонлик — охири вайронлик»; «Агар бўлсанг зўравон, ишинг бўлар кўп ёмон»; «Зўрга ҳам зўрдек бало бор»; «Бир кулгининг бир йиғиси бор»; «Золимнинг жойи-жаҳаннам»; «Золим ваҳшийлик қилса, яхшилик топмас»; «Оқибати ёмон шоҳликдан — оқибати яхши гадолик яхши».

ИГНАДЕК ТЕШИКДАН ТУЯДЕК СОВУҚ КИРАДИ. Бу мақолни тўғридан-тўғри шу маънода ҳам, мажозан: «озгина, кичкина камчилиқни, хавф-хатарни назар-писанд қилмай юрма, шундан сенга катта зиён-заҳмат етиши мумкин, эҳтиёт бўл», деган маънода ҳам қўллайдилар. «Ёлғиз балога индамасанг — кўпаяди» деган мақол ҳам борки, у кейинги айтилган маънода ишлатилади.

ИГНАНИНГ ИШНИ НАЙЗА ҚИЛОЛМАС. «Ташқи кўринишдан кўзга илинмайдиган одамни камситиб, менсимай ўтирма, баъзан шундай одамлар зўр, ботир, паҳлавонлар ҳам удалай олмайдиган ишни қила оладилар», демоқчи.

ИГНАНИНГ ЧИЗИҒИ БОР, ИПНИНГ УЗУҒИ БОР. Аёллар кўрпа-кўрпача қавиганда игнанинг учи билан узун-узун чизиқ чизиб оладилар-да, кейин шу чизиқ йўлидан игна санчиб қавий бошлайдилар. Шунда калавадан онда-сонда ипнинг узуги ҳам чиқиб туради. Шу ҳолдан олинган мазкур мақолни мажозан: «Яхши деб ҳисоблаб юрилган одам ҳам баъзан бирор айб қилиб қўйиши, кишига гап эшиттириши, кишини ноқулай аҳволга солиб қўйиши мумкин. Шунда ундан хафа бўлмаслик, уни қаттиқ койимаслик, у билан бутунлай алоқани узмаслик керак. Ахир бепуқсон одамнинг ўзи бўлмайди-да», деган маънода қўллайдилар.

ИГНАЧИННИНГ МИНГ УРГАНИ — ТЕМИРЧИННИНГ БИР УРГАНИ. Вар.: «Игначининг минг ургани — босқончининг бир ургани» (босқончи — темирчилик устахонасида қиздирилган темирни катта болга билан урувчи); «Мискарнинг минг ургани — босқончининг бир ургани»; «Заргарнинг минг ургани — чилангарнинг бир ургани»; «Кудунгарнинг минг ургани — босқончининг бир ургани (Кудунгар — атлас ва беқасамни кудунг (тўқмоқ) билан уриб, силлиқловчи уста); «Омочнинг ўн боргани — моланинг бир боргани». Бу мақоллар бирор ишни узоқ вақт қийналиб, зўр-базўр амалга оширадиган одам билан худди шу ишни бирпасда, осонгина бажарадиган одамни бир-бирига таққослаганда қўлланилади.

ИЗЛАГАНГА — ЭЗИД ЁР. Қадимги аجدодларимизнинг эътиқодий тушунчасига кўра, эзид — яхшилик худоси. Мазкур мақол билан: «Изласанг, ҳаракат қилсанг, кўзлаган мақсадинга албатта етишасан, шундай қилсанг, худо ҳам сенга ёрдам беради», демоқчи бўлганлар. Вар.: «Излаганга — толе ёр»; «Из қувган излаганин топади»; «Излаган топар»; «Қидирган гавҳар топар»; «Қидирганга тошдан тулки тошилар»; «Тилаган топар, тариган ўрар» (Таримоқ — уруғ сепмоқ, экин экмоқ). «Ётган — ётар, қидирган — топар»; «Ётган — қолар, чопган — олар».

ИККИ ЁРТИ — БИР БУТУН. Бу мақолни кўпинча деҳқонлар туйшак қилганларида айтардилар. Туйшак шундай бўларди: бир деҳқоннинг бир ҳўкизи бор. Ер ҳайдаш учун эса икки ҳўкиз керак. Шунда у ўзига ўхшаган якка ҳўкизлик деҳқон билан битишади-да, ҳўкизни жуфт қилиб ерини ҳайдаб олади. Кейин у деҳқон ҳам бунинг ҳўкизидан фойдаланиб, ерини ҳайдаб олади. Шундай қилиб, иккаласининг ҳам иши битади. Юқордаги мақол бошқа шунга ўхшаш ҳолларда ҳам қўлланилади. Мақолнинг замирида кишиларни бирлашишга даъват этувчи фикр яширилган.

ИККИ ЖИННИ ҚЎШИЛДИ — БЎЛДИ БИР ҚУР-БОН ҲАЙИТ. Вар.: «Икки шумшук — ит-мушук»; «Олти аҳмоқ йиғилса — чопқир отнинг бозори». Бу мақоллар билан: «Жиннисифат, урушқоқ, шанғи, бадфёъл, қилиғи совуқ одамларнинг атиги иккитаси ё бир нечасигина бир

ерга йиғилиб қолса, ўзаро гап талашиб, можаро қилиб, шовқин-сурон кўтаради, кишиларнинг тинчлигини бузади», демоқчи бўладилар.

ИККИ МУЛЛА — БИР КИШИ, БИР МУЛЛА — ХОТИН КИШИ. Венгриялик олим А. Вамберн ўтган асрнинг иккинчи ярмида ўлкамизга қилган сафаридан қайтгач, 1885 йилда Лейпцигда чоп этилган «Туркий халқларнинг этнологик ва этнографик хусусиятлари» номли асарида ўзбеклар муллаларни қадрламасликлари, ёмон кўришлари, кўпинча уларнинг устидан кулишлари ҳақида ёзатариб, шу мақолни келтирган. Вар.: «Икки мулла — бир киши, бир мулла — ҳез киши»; «Икки мулла — бир киши, бир мулла — ёрти киши».

ИККИ ОТ ТЕПИШСА, ЎРТАДА ЭШАҚ ЎЛАДИ. Илгарги отхоналарда «бир-бири билан тепишиб, бир-бирини майиб қилиб қўяди» деб эҳтиёткорлик юзасидан икки тепонғич отни ёнма-ён боғлаб қўймасдилар, кўпинча бундай отларни бошқа-бошқа ерга боғлардилар ёхуд уларнинг ўртасига эшақни боғлаб қўйардилар. Шунда икки от тепишиб қолса, ўртадаги эшақ икки томондан ҳам тепки еб, қаттиқ шикастланар, ҳатто ўлар эди. Мажозан: «Икки мамлакатнинг подшоси ўз манфаати йўлида бир-бири билан уришса, бунинг бутун азоб-уқубати халқ бошига келиб тушади» ёхуд «Икки одам уришиб қолса, ажратаман, яраштриб қўйман, деб уларнинг ўртасига тушган одамнинг шўри қурийди, у ўз бошига ўзи бало орттиради», деган маънода қўлланилади. Вар.: «От тепар, хачир тепар, орада эшақ ўлар»; «Икки нор уришса, ўртада чивин ўлар»; «Икки аждар уришса, ўртада тошбақа пачоқ бўлади»; «Арслоннинг ўйинидан тулкининг бўйни узилади».

ИККИ ОШИҚ БИР БЎЛСА — ҚЎЙМАЙДИ БАҒРИ ҚОРАЛАР. Бу мақолни бир-бирини чин дилдан севувчи, бир-бири билан янғок турмуш кечирувчи ошиқ-маъшуқларни, шунингдек, қалби дўстларни кўролмайдиган, уларнинг орқасидан фиққу фасод қўзғаб, бўлмағур тухмат-бўхтонлар қилиб юрувчи дилгир, қора ниятли, ярамас кишиларга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар.

ИККИ СИГИР СОҚҚАННИНГ АЙРОНИ БОР, ИККИ ХОТИН ОЛГАННИНГ ВАЙРОНИ БОР. Ўтмишда мусулмонларнинг ҳақ-ҳуқуқлари мажмуаси бўлиши «Шариат» бир эракнинг айни бир вақтда тўрттагача хотин олишга ҳақли қилиб қўйган. Эракларга бундай ҳуқуқ бериларкан, бир амаллаб, қарз-ҳавола қилиб, зўрга битта хотинга уйланиб оладиган камбағал меҳнаткашлар манфаати эмас, балки бойликдан қутурган, «тўқликка шўхлик» қиладиган, айш-ишратга, маншатпарастликка муккасидан кетган «бир ҳовуч» пулдорларнинг манфаати назарда тутилган, албатта. Халқ оmmasининг илғор дунёқарашдаги вакиллари, шунингдек, хотин-қизларнинг ўзлари бундай адолатсиз ҳуқуқдан қатъиян порози бўлганлар ва мазкур ҳуқуқдан фойдаланиб, хотин олиб хотин қўйишни касб қилиб олган бу ярамас одати билан инсонийлик чегарасидан чиқиб кетадиган шахсларни қоралаганлар. Халқимизнинг бир туркум мақолларида эрнинг айни бир вақтда икки ва ундан ортиқ хотин билан тинчотув яшай олмаслиги, унинг нотинч ва ноқудай аҳволга тушиб қолиши уқтирилади, кишиларни бундай шармандали йўлдан қайтишига даъват этилади: «Бир хотинлик стезага қолар, икки хотинлик очдан ўлар» (стега—жанжал гап талашиб, хархаша). «Ёмон хотин олганнинг ёви уйда, икки хотин олганнинг дови уйида»; «Эшак минганнинг оёғи тинмас, қўш хотинликнинг қулоғи тинмас»; «Икки қилич бир қинга сизмас, икки севги бир кўнгилга сизмас»; «Икки тарвуз бир қўлтўққа сизмайди»; «Икки севги бир юракда жой топмас»; «Ўтиннинг яхшиси — янтоқ, хотиннинг яхшиси — қалмоқ»; қайси номардининг иши — ёр устига ёр олмоқ!?» (Бунда «Хотиннинг яхшиси — қалмоқ» дейилганда шу нарса назарда тутилганки, қалмоқ хотинлари жуда меҳнаткаш, ишлаб чарчамайдиган, уддабурон, элчил бўладилар. Оилавий ҳаётда, айниқса ўтмишдаги қўп бола-чақали, бир қанча мол-ҳолли катта рўзгорда бундай ишчан хотиннинг бўлиши катта аҳамиятга эга эди).

ИККИ ШУНҚОР УРИНСА, БИР ҚАРҒАГА ЕМ ТУШАР. Шунқор — овчилар қўлга ўргатадиган, қуш овлайдиган қуш. Мажозда уни мард, ботир, дойурак одамларга ташбиҳ этадилар. Мазкур мақолнинг тўғри маъноси шунки, агар икки шунқор осмонда бир-бири билан уришиб

қолса, улар оғзида олиб келаётган ем ерга тушиб кетади-да, қарғага тайёр ўлажа бўлади. Мажозан: «Ифвогар, муттаҳам одам ўзининг кучи етмайдиган икки одамнинг ўртасига нифоқ солиб, уриштириб, ўзлари билан ўзларини овора қилиб қўяди-да, уларга тегишли бўлган бирор нарсдан манфаатланиб қолади», деган маънода қўлланилади. Вар.: «Икки сиққон урушди — бизга юнг тушди»; «Икки қарға уришсин, ўртага пати тушсин»; «Икки лочин уришса, япалоққа жўн бўлар».

ИККИ ЯХШИ ҚАСД БЎЛМАС, ИККИ ЁМОН ДЎСТ БЎЛМАС. «Яхши одамлар бир-бирларига қасд бўлиб, уришиб, жанжаллашиб, бир-бирларига ёмонлик соғиниб юрмайдилар, аксинча бир-бирларини иззат-ҳурмат қиладилар, қўллаб-қувватлайдилар. Ёмон одамлар эса бир-бирлари билан чин дўст бўла олмайдилар, мабодо бир-бирлари билан қўшилиб қолгудай бўлсалар, ўзаро жанжаллашиб, ёқалашиб, бир-бирларини беҳурмат қиладилар» деган маънода қўлланилади. Вар.: «Икки ҳарамза дўст бўлмас»; «Итнинг ошнаси бўлмас»; «Итда жиян йўқ, буқада — қайин»; «Икки яхши эрикмас, икки ёмон бирикмас» (Эрикмоқ — зерикмоқ); «Икки яхши дўст бўлса — қил ўтмайди орадан, икки ёмон дўст бўлса — қўл кетмайди ёқадан»; «Икки яхши дўст бўлса — бир-бирига қийишмас, икки ёмон дўст бўлса — кенг дунёга сиғишмас» (Қийишмас — бу ерда «бир-бири билан савдолашиб, таланиб-тортишмас» деган маънода).

ИККИ УН БЕШ — БИР ЎТТИЗ. Вар.: «Али Хўжа — Хўжа Али». Бу мақолларни: «Икки нарсанинг униси ҳам барибир, буниси ҳам барибир», деган маънода қўллайдилар.

ИККИ ҚУЁННИ ҚУВЛАГАН — БИРИНИ ХАМ ТУТОЛМАС. Бу мақолини мажозан: «Бирданига катта манфаат кўриш ниятида бир йўла икки ишнинг кетига тушма. Бундай қилсанг, иккаласининг ҳам уддасидан чиқа олмайсан» деган маънода қўллайдилар. «Икки кеманинг бошини ушлаган — ғарқ бўлади» мақоли ҳам борки, бунини юқорида айтилган маънода ҳам. «сотқин, иккиюзламачи одам ўз манфаати йўлида бир-бирига рақиб бўлган икки

томонга ҳам махфий равишда хизмат қилса, тез орада бу сир ошкор бўлади, унинг шармандаси чиқади, ҳатто ҳалокатга учрайди» деган маънода ҳам қўллайдилар. Навоий бу мақолдан қуйидагича фойдаланган:

Ёмон била яхши оросида фарқдир,
Икки кеманинг учин тутган фарқдир.

ИККИ ҚЎЧҚОРНИНГ БОШИ БИР ҚОЗОНДА ҚАЙНАМАС. Одатда совлиқнинг бошидан қўчқорнинг боши каттароқ бўлади. Рўзгорда ишлатиладиган қозонда бир йўла икки совлиқнинг калласини қайнатиш мумкин, аммо икки қўчқорнинг калласини бир қозонга сиғдириб ҳам, бир йўла қайнатиб ҳам бўлмайди. Бу -- мақолнинг тўғри маъноси. Мажозан: «Бир мамлакатда икки подшо, бир шаҳарда икки ҳоким, умуман, феъл-атвори бир-бириникига тамоман зид бўлган икки киши бир ерда ўзаро келишиб, тинч-тотув яшай олмайди» деган маънода қўлланилади. Вар.: «Бир унгурга икки айиқ сиғмайди»; «Икки дарвеш бир палосга сиғади, икки подшо бир мамлакатга сиғмайди»; «Икки камбағал бир қапага сиғади, икки бой бир даҳага сиғмайди».

ИЛГАРИ ТУЯЛАР ЁНФОҚ, ЭШАКЛАР ТАНГА ТЕЗАКЛАРДИ. Ўтмишни кўкларга кўтариб, кўпиртириб мақтаб, ҳозирги ҳаётни ерга урадиган, камситадиган, менсимайдиган, унинг илгаригидан яхши томонлари ва афзалликларини кўзга илмайдиган ношукур, ноикўр одамларга қарата киноя тарзида шундай дейдилар.

ИЛИБ-ИЛИБ ЁЗ БЎЛАР, СОВУБ-СОВУБ ҚИШ БЎЛАР. «Ҳаво аста-секин илиб-илиб, бора-бора ёз бўлиб кетгани, аста-секин совуб-совуб, бора-бора қиш бўлиб кетгани каби кишилар ўртасидаги ўзаро муносабат ҳам яхши-яхши гапириш, ширинсуханлик, хушмуомалалик натижасида тобора яхшиланиб, мустаҳкамланиб боради ва аксинча, ёмон, қўпол гапириш, қўрслик қилиш, бўлар-бўлмасга ўдағайлаш, жанжаллашиш натижасида тобора ёмонлашиб, ҳатто собиқ дўстлик душманликка ҳам айланиб кетади», демоқчи.

ИЛЛАТ ҚЕТАР, ОДАТ ҚЕТМАС. Вар., маз.: «Оғриқ қолса ҳам, одат қолмас»; «Эл ўлар, қаъдаси қолар»; «Ол-

тин чиримас, қаъда қаримас»; «Олти кун оч қолсанг ҳам — ота одатин қўйма!». Юқоридаги мақоллар билан ота-боболардан қолиб келаётган яхши, фойдали, чин инсоний урф-одатларни, тартиб-қоидаларни давом эттиришга даъват этадилар.

ИЛОН ТУТУВЧИНИ ИЛОН БЎҒИБ ЎЛДИРАР.
Вар.: «Қилич тутган қиличдан ўлади». Бу мақолларни: «Хавф-хатарли иш қилувчи одам бир кунмас-бир кун ўзи ҳам хавф-хатарга учраб, қаттиқ шикаст ейди, ҳатто ҳалок бўлади», деган маънода қўллайдилар.

ИЛОН ЮЗ ЯШАСА, АЖДАҲО МИНГ ЯШАСА — ЮҲО БЎЛАДИ. Юҳо — одамлар ва ҳайвонларни тириклайин ютиб юбуровчи афсонавий махлуқ. Баъзи афсоналарда айтилишича, юҳо ҳар хил қиёфага кириб, одамлар орасига келармиш-да, уларнинг бутун қонини сўриб, дармонини қуриитармиш. Еб тўймас, баднафс одамларни шу юҳога ташбиҳ этадилар. Мазкур мақол билан: «Бой ва амалдорлар аввалига кичикроқ миқёсда иш қилиб, текин фойда кўрадилар. Кейин тобора қутуриб, ишни катталаштириб, бойликка бойлик қўшиш йўлида ҳеч қандай қабоҳатдан ҳам қайтмайдиган, халққа тобора зўрроқ жабр-зулм ўтказиб, унинг «қони»ни батамом сўрадиган бўлиб кетадилар», демоқчи бўлганлар.

ИЛОНГА СУТ БЕРСАНГ ҲАМ, ЗАҲАР ТОМАР. Айтувларига қараганда, илоннинг энг хуш кўрган овқати сут эмиш. Мазкур мақол билан: «Ёмонга қанча яхшилик қилсанг ҳам, барибир миннатдор бўлмайди, аксинча, бу қилган яхшилигингдан ҳам бирор айб топиб, ўз ёмонлигини қилаверади», демоқчи бўладилар.

ИЛОНГА ҲЕЧ КИМ ЎЗ КЎКСИДАН ЖОЙ БЕРМАС. Бу мақолни: «Душманни юртингга, Ватанингга йўлатма, опа-тупроғинг душман оёғи остида топталишига йўл қўйма!» ёхуд «Ёмон, ичи қора, нияти бузуқ одамни яқинингга ҳам йўлатма, унга рўйхушлик ҳам билдирма!» деган маънода қўллайдилар.

ИЛОНДАН — ИЛОН, ЧАЁНДАН — ЧАЁН. «Ёмонлик ёмонлардан ёмонларга юқади, ҳатто наслдан наслга ўта-

ди», деган маънода қўлланадиган мақол. Вар.: «Илоннинг боласи — илон, чаённинг боласи — чаён»; «Тўнгиздан қўнгиз туғилмас»; «Отдан — от, эшакдан — эшак»; «Бўрининг боласи ҳам — бўри»; «Эшак хўткка эшакликдан бошқани ўргатмайди»; «Ахлатга ағанашни эшак эшакдан ўрганади».

ИЛОННИ ТУШДА ҚЎРСАНГ — ГАНЖ, УНГДА ҚЎРСАНГ — ЯНЧИ! Эътиқодий тушунчага кўра, агар киши тушида илон кўрса, ганжга, хазинага йўлиқармиш. Мақолнинг бириччи қисмида шунга шама қилинган. Иккинчи қисмида эса: «Душманни, қора ниятли одамни кўриб қолсанг, унга эътиборсизлик билан қарама, таъзирини бер», демоқчи бўлинган.

ИЛОННИНГ БОШИ ЯНЧИЛСА ҲАМ, ҚУЙРУҒИ ҚИМИРЛАЙДИ. Вар., маз.: «Илонни уч кесганда кажратгулик ҳоли бор» (Кажратгулик — қимирлагулик); «Илон ўлса ҳам, захри тишида қолади»; «Илон пўстини ташласа ҳам — илон»; «Бўри тукини ташласа ҳам, феълни ташламас». Бу мақоллар билан: «Душманни енгдим, унга зарба бердим, деб бамайлихотир юрма, ундан ҳаминша кўз-қулоқ бўлиб тур, ҳушёрлик ва эҳтиёткорликни қўлдан берма!» деган маънода насихат қиладилар.

ИЛОННИНГ СУЙМАГАН УТИ ИНИНИНГ ОҒЗИДА БИТАДИ. Кишининг севмаган, ёқтирмаган, ёмон кўрган одамни замонанинг зайли билан қўшни, ҳамроҳ (йўлдош), куёв, келин бўлиб қолса, тўй-зиёфатда ёнма-ён ўтириб қолса ва ҳ. к. шундай пайтда мазкур мақолни айтадилар.

ИНГАН ИНГРАСА, БЎТА БЎЗЛАЙДИ. Инган — урғочи туя. Бўта — ушинг боласи (туянинг бир яшар боласини «тойлоқ», икки яшарини «бўталоқ», уч яшарини «бўта» деб атайдилар). Бўзламоқ — «бўғ-бўғ» деб товуш чиқармоқ; қийналмоқ, изтироб чекмоқ. Вар.: «Боланинг бармоғи оғривса, онанинг юраги ачийди»; «Отаси аччиқ олма еса, ўғлининг тиши қамашади»; «Тойнга минсанг, бияси «белим!» дейди». Бу мақоллар ота-она қийналса азоб чекса — болаларнинг, болалар қийналишса, азоб чеккишса — ота-онанинг, умуман, яқинларнинг бир-бирига аччишини ҳолатларида қўлланилади.

«ИНДАМАС»ДАН ИШ ЧИҚАР. Вар.: «Хамма гап писмиқдан чиқади»; «Содда сири тилида, писмиқ сақлар дилида»; «Индамасдан уйдаи бало чиқади»; «Ювошдан йўгон чиқар, чиқса ҳам ёмон чиқар»; «Ювошнинг мугузи ичиди»; «Ювош мушук қаттиқ тимдалайди»; «Индамаган ит қонар»; «Қонагон ит тишини кўрсатмайди»; «Кутмагандан қилиқ чиқади»; «Жим оқар сув тўгон бузар»; «Ерга боқардан ер ҳам кўрқар». Юқоридаги мақолларни писмиқ, муғамбир одамлардан ниҳоятда эҳтиёт бўлишга даъват этганларида қўллайдилар.

ИНИДА ЕТГАННИ ЭЛ ТОПАР. «Хиёнатчи, жиноятчи ҳар қанча яширинмасин, барибир уни одамлар топиб оладилар ва қилмишига яраша жазосини берадилар», демоқчи.

ИНСОФ САРИ — БАРАҚА. Халқимиз инсофлилик ва одилликни энг яхши инсоний фазилатлардан деб билади, умрининг баракаси ҳам, ҳаётдан кўрадиган моддий манфаатининг баракаси ҳам, аввало, инсофдандир, деб ҳисоблайди. «Инсофи йўқнинг — имони йўқ», деган мақол ҳам бор. Имон — ишонч; бир нарсага қаттиқ ишониб, уни кўнглида маҳкам тутиш. Ўтмишда имонни бир дарахтга ташбиҳ этганлар. Бу «имон дарахти»дан бешта шох: инсоф, ҳаё, адолат, шафқат, марҳамат «шоҳ»лари униб чиқади. Кишида мана шу беш фазилатнинг лоақал биттаси бўлса ҳам, унинг имони бор бўлади, бирортаси ҳам бўлмаса — бу унинг имонсизлигидан далолат беради, деб ҳисоблаганлар. «Инсофли одам ошини ер, инсофсиз одам бошини ер» деган мақол ҳам борки, бунда инсофлиликнинг яхши самара бериши, инсофсизликнинг эса оқибати ёмон бўлиши уқтирилади.

ИНТИЗОМЛИ ЛАШҚАР ЕНГИЛМАС. Асрлар давомида ўз Ватанини мудофаа қилиш мақсадида турли душманларга қарши курашиб келган халқ катта ҳарбий тажриба ҳам тўплаган. Ана шу тажрибадан келиб чиқиб, лашқарнинг енгилмаслиги, ғалаба қозониши учун биринчи галда ҳар бир аскар интизомга қаттиқ риоя қилиши зарурлиги уқтирилган.

ИШ ИНГИЧКА ЕРИДАН УЗИЛАДИ. Маз.: «Ўғри ҳам деворнинг наҳра жойидан тушади». Мазкур мақоллар билан мажозан: «Кишининг ишидаги зоҳирдан кўзга илинмайдиган кичкина камчилик, нуқсон (булар юқоридаги мақолларда «ингичка», «наҳра» деб таърифланган) ҳам вақти келиб катта зарарга, хавф-хатарга олиб бориши мумкин. Ҳар бир нарсанинг ана шу ожиз еридан иш-кал чиқади. Шундай экан, ҳар бир нарсанинг ҳеч бир ери «ингичка», ожиз, нуқсонли бўлиб қолишига асло йўл қўймаслик керак», деган маънода насихат қиладилар.

ИШНИ УЗУН ҚЎЙ, ҚИМИРЛАШИНИ КЎР. Шунингдек, «Узун арқон — кенг тузоқ» деган мақол ҳам борки, булар йилқичиларнинг қочқир отни тутиш тажрибасини мисолга олиб тузилган. Қочқир от сира ҳам тутқич бермайди, агар бирор кимса яқинига йўлагудек бўлса, қирдан қирга қочади. Бундай отларни «Ертузоқ» ёрдамида тутадилар. «Ертузоқ» шундай бўлади: арқоннинг учини чумоқлаб, ерга узун қилиб ташлаб қўядилар-да, нариги учидан ушлаб, яшириниб ётадилар. Атрофида ҳеч кимни кўрмаган қочқир от бамайлихотир ўтлаб юраверади. Унинг оёғи ҳалиги ҳалқанинг ичига кирди дегунча, арқонни бирдан тортадилар. Шундай қилиб, от тузоқча илинади. Мазкур мақолларни мажозан: «Душманни, жиноятчини қўлга киритмоқчи бўлсанг, ҳийла билан иш кўр, у қўйган тузоғингни сезмасин», деган маънода қўллайдилар.

ИШНИ ҲАР ҚАНЧА БЎЯГАН БИЛАН ИПАҚ БЎЛМАС. «Зотида ёмон бўлган нарсани минг уринган билан яхши қилиб бўлмайди», демоқчи.

ИПОР ИСINI ЯШИРИБ БЎЛМАС. Вар.: «Ипор иси сандиқдан кетмас». Ипор — қора тусли ва хуш исли нарсаси. Уни «мушк», «мушки анбар» деб ҳам атайдилар. Ипор ниҳоятда хушбўй бўлганлигидан, уни сандиққа солиб қўядилар, ҳиди кийимларга уриб қолади. Мазкур мақоллар билан мажозан: «Кишининг қилган яхшиликлари, хайрли ишлари, айтиб қолдирган ибратли сўзлари ҳеч қачон йўқ бўлиб кетмайди» демоқчи бўлганлар.

**ИСИНМАДИМ ОЛОВИНГГА, КҰР БҰЛДИМ ТУ-
ТУНИНГГА.** Кипши бировга бир нима умидида борса, сў-
раса, у одам бермаса ёхуд беришни ваъда қилиб, шунинг
эвазига «буринни ерга ишқалаб» ишлатса-ю, арзи-
маган нарсани қўлига тутқазса, ҳалиги сўраб борган одам
келганига, сўраганига минг пушаймон қилиб, киноя тар-
зида юқоридаги мақолни айтади.

**ИСКАНДАР ХУЖА, БУЛТУРГИ ЖҰЖА, БОЛА
ОЧАДИ, ТАШЛАБ ҚОЧАДИ.** Оила, бола-чақаси билан
иши бўлмай, пуқул кўча-кўйда ўз маишатини кўзлаб
юрадиган ёхуд бола-чақасини ташлаб, хотин қўйиб, фар-
зандларини тирик етим қолдириб, бошқа хотиннинг кети-
дан кетадиган бевафо одамга нисбатан аччиқ киноя тар-
зида шундай дейдилар.

ИСКАРТДАН ОРТИҚ ГАПИРГАН — ҲЛАДИ. (Ис-
карт — мўлжал, меъёр, чама). Бу мақол пойабзал тикув-
чи касиблар доирасидан чиққан. Улар бир ҳафтада бир-
икки искартдан иш чиқазардилар. Ҳар қайси касибнинг
ўз искарти бўларди: баъзисиники — 10 жуфт этик, махси
ё ковуш, баъзисиники — 7, 8, 9 жуфт ва ш. к. Косиб шун
ўзига «бир искарт» деб мўлжал қилиб оларди-да, ҳафта
давомида шу мўлжалидаги ишни бажариш учун астойдил
ҳаракат қиларди. Агар искартнинг ҳажминини каттароқ қи-
либ белгиланган бўлса, уни бажарамап деб кеча-қундуз
тинмай ишлаб, ўзини-ўзи қаттиқ қийнаб қўярди. Мазкур
мақол билан мажозан: «Қатта гапирма, бировга бир иш
ўз ҳол-қудратингга, имкониятингга қараб ваъда қил, токи
кейин ўзингни-ўзинг қийнаб қўядиган. бажара олмай су-
бутсиз бўлиб қоладиган бўлма», деган маънода насихат
қиладилар.

ИССИҚ ЖОН ИСИТМАСИЗ БҰЛМАС. Бирор касалга
чалинган одамга тасалли берганларида шундай дейдилар.

**ИССИҚ — СУЯК СИНДИРМАС, СОВУҚ — ЖОННИ
ТИНДИРМАС.** «Ҳаво ҳар қапча иссиқ бўлса ҳам суюқни
синдирмайди, яъни кишига кўнда зарар қилмайди. Аммо,
совуқ кишининг жон-жонидан ўтиб кетади», демоқчи бў-
линган бу мақолнинг қуйидаги вариантлари ҳам бор: «Оч-
ликка чидаб бўлади, совуққа чидаб бўлмайди»; «Ёз со-

вуғи ёндан ўтар, қиш совуғи тандан ўтар»; «Ўора со-
вуқ — қордан ёмон»; «Қуруқ аёз — тилсиз ёв»; «Қишнинг
совуғида тўнгандан ёзнинг иссиғида ўлган яхши»; «Ёл-
қитса ҳам — ёғ яхши, ёндирса ҳам ёз яхши» (ёлқит-
моқ — кўнгилга урмоқ, меъдага тегмоқ); «Ёзга чиққан
жон — ўлмас».

ИТ ВОВУЛЛАБ ҚАРИЙДИ. Вар.: «Ит қариса, ётган
жойида ҳурийди»; «Ит тушида ҳам акиллайди». Бу ма-
қолларни дилозор, ҳар кимни бўлар-бўлмасга сўкиб, ҳа-
қорат қиладиган, ҳатто қариганида ҳам бу итфеълни
қўймаган ярамас, шаллақи одамларга нисбатан нафратла-
ниб айтадилар.

**ИТ ДЕСА, ҚУЙРУҒИ ЙЎҚ, СИГИР ДЕСА, МУГУЗИ
ЙЎҚ.** Баъзи одам бўладик, кўринишдан туппа-тузук,
тартиб-интизомли, одобли кишидай туюлади-ю, аммо ёмон,
хира, шилқим, урагон, сўкагон одамнинг ишни қилади.
Мақол шундай одамларга нисбатан қўлланилади.

**ИТ: «ЁЗГА ЧИҚСАМ, СУЯҚДАН САРОЙ СОЛА-
МАН», ДЕР.** «Ишёқмас, дангаса, қиш ғамини емай, қиш-
қировли кунларда тирикчиликдан қийналиб, жон-жонидан
ўтиб кетганда: «Энди ёзга чиқсам ана ундай қиламан,
маана бундай қиламан», деб мақтаниб юраверади», деган
маънода қўлланилади. Вар.: «Қурбақа: «Ёзга чиқсам, оқ
уй, ола боргоҳ соламан», дер, (боргоҳ — сарой, қаср);
«Эшак: «Бошим омон бўлса, денгиздан сув ичаман»,
дер»; «Хўкиз: «Кўкламга чиқсам, кўкат ейман», дер».

ИТ ИТГА БУЮРАДИ, ИТ — ҚУЙРУҒИГА. Бу би-
лан: ««Ишёқмасга бирор ишни буюргудай бўлсанг, ўзи
қилишга эриниб, сен буюрган ишни ўзидан кичкинага
буюради», демоқчи бўладилар. Вар.: «Иш буюрдим Али-
тозга, Алитоз қўйди ёзга»; «Ишонмагил Алитозга, Алитоз
қўяр ёзга»; «Эрничоққа иш буюрсанг, энсаси қотар»,
«Ишёқмасга иш буюрсанг, отангдан яхши насихат қи-
лади».

ИТ ИТЛИГИНИ ҚИЛМАЙ ҚУЙМАЙДИ. «Ёмон
одам ҳар қаерда ҳам ёмонлигини қилмай қўймайди», де-
ган маънода қўлланади. Вар.: «Ит итлигини қилади»; «Ит

итлигини этади, тўн-этагини йиртади»; «Ит итлигини қил-маса, боши оғрийди».

ИТ КЎЗИ ТУТУН БИЛМАС. Айтувларига қараганда, тутун итнинг кўзига таъсир ҳам қилмас эмиш, ёшлантир-мас ҳам эмиш. Мазкур мақол билан мажозан: «Бети қалин, ориятсиз, сурбет одам кишилар тарафидан ўз шаънига ҳар қанча ачиқ-тиззиқ гаплар айтилса ҳам пинагини бузмайди, без бўлиб тураверади», демоқчи бўладилар.

ИТ ОТАСИН ТАНИМАС. Бойликка эга бўлган ё бирор мансабга минган, шу туфайли кўзини шира босиб, шишиниб, кеккайиб, бошқалар тугул ҳатто отасини ҳам танимай қўйган ноқобил фарзандларга қарата киноя тарзида айтадилар. Вар.: «Итнинг эгаси йўқ, қозоннинг чегаси йўқ»; «Ит эгасини танимайди, мушук — бекасини».

ИТ ТЕЗАГИ ЭМГА ДОРИ БЎЛСА, ДАРЁНИНГ ЎРТАСИГА ЎТИРАДИ. Бу мақолни мажозан: «Бир одамга арзмаган бир нарса жуда зарур бўлиб қолсаю, у нарса бахил одамнинг қўлида бўлса, сўраб келган кишига бермайди, оёғини тираб туриб олади, нархини оширади, «эрта келинг, индин келинг», деб галга солади», деган маънода қўллайдилар.

ИТ ТУМШУФИГА СУВ ЕТГАНДА СУЗА БОШЛАЙДИ. «Ишөқмас, дангаса олдинига ҳеч нарсадан парво қилмай, ялло қилиб юради-да, бирор фалокат-ҳалокатга йўлиқиши муқаррар бўлиб қолгани тақдирдагина, мажбур бўлиб, «ўлганнинг кунидан» ҳаракат қила бошлайди», демоқчи.

ИТ ТУМШУФИНИ ТИҚҚАНИ БИЛАН ДАРЁ СУВИ ҲАРОМ БЎЛМАС. Итнинг нопок, ит теккан нарсани эса ҳаром, макруҳ деб ҳисоблайдилар. Мазкур мақолни мажозан: «Тухмат, ғийбат, фишқ-фасод, ҳақорат билан пок, софдил, яхши хулқи ва яхши ишлари билан кўпчилик ўртасида обрў-эътибор қозонган одамнинг номини булғаб бўлмайди, унга қарши қилинган ёмонлик тез орада маълум бўлиб, чиппакка чиқиб кетади», деган маънода қўллайдилар.

ИТ ЧОПДИ ДЕБ, БИТ ЧОПДИ. Бировга кўр-кўрона етишишга «ўлиб-тирилиб» ҳаракат қилувчи одамлар устидан истеҳзо билан қулганларида шундай дейдилар.

ИТ ЭГАСИГА СУЯНИБ ҲУРИЙДИ. Бировга суяниб, ўз кучи етса-етмаса, ўзгаларга чиранувчи, керилувчи одамга нисбатан киноя тарзида қўлланилади. Вар.: «Ит эгаси билан кучли»; «Ит ўз уйида ботир»; «Ит уясида ўзини йўлбарс санайди»; «Чумчуқ ўз уясида ўзини қарчиғай санайди»; «Хўроз ўз катагида ўзини хон санайди»; «Қуйқунак ўз ерида ҳам роз олар, ҳам — ўрдак». (Қуйқунак — майда ҳашаротларнинггина тутиб ея оладиган кичкина бир қуш); «Эгалик итнинг қуйруғи — гажак»; «Овули яқин ит қашқирдан қўрқмас»; «Эшак кетига чираниб ханграйди».

ИТ ҚАЙГА ЁЗИЛАР — БОҒИ ЭРАМГА! Итга ёмон жой ҳам бир, яхши, обод, кўркам, гулзор жойлар ҳам бир — ёзилгиси келган жойга ёзилиб, булғаб кетаверади. Баъзи шундай одам бўладики, у ширин, бамаъни суҳбат қуриб ўтирилган ерда ҳам «тўрс» этиб бирор бемаъни гап айтиб ё ўхшовсиз қилиқ қилиб, ҳамманинг таъбини тирриқ қилади. Мазкур мақолни шундай одамга нисбатан қўллайдилар.

ИТ ҚУТУРСА, ЭГАСИНИ ҚОПАР. Баъзи ноқобил фарзанд ё шогирд вояга етиб, илм-ҳунарга ёхуд бирор мансабга, бойликка эга бўлгач ўзини шу даражага етказган, таълим-тарбия берган, боққан, едириб-кийдирган, касб-ҳунар ўргатган одамни энди менсимай, ҳурмат қилмай қўяди. Мақол шундай ҳолларда қўлланилади. Вар.: «Ит қутурса, эгасини қопар, чумчуқ қутурса, бургутга чопар»; «Эшак семирса, эгасин тепар»; «Ёмон от охур бузар, ёмон ит эгасини узар»; «Қорни тўйган эчки эгасини сузади».

ИТ ҚЎРҚОҚНИ ҚОПАДИ. Бу мақол билан: «Бирор безори одамга дуч келиб қолсанг, унинг ташқи важоҳатидан, дўқ-пўписасидан қўрқма, унга бўш келма. У қўрқсанггина сени уради, сўкади. Бўш келмай, дадил-дадил гапирсанг, ўзингни бардам тутсанг, сендан чўчиб, орқа-

сига қайтади, шаштидан тушади», деган маънода насихат қиладилар.

ИТ ҲАМ ЁТАР ЖОЙИНИ ҚУЙРУҒИ БИЛАН СУПУРАДИ. Ўзининг ётар-турар жойини ифлос, супуруқсиз ҳолда сақлайдиган бефаҳм, бефаросат, маданиятсиз одамларга танбеҳ берганларида ёхуд шундай одамлар устидан истеҳзо билан қулганларида шу мақолни айтадилар.

ИТ ҲУРАР — ҚАРВОН ЎТАР. Вар.: «Ит ҳурар — карвон юрар»; «Ит ҳурар — карвон кечар»; «Ит ҳуриса ҳам — Ой сесканмас»; «Ойдинда ит ҳураверади, осмонда Ой юраверади».

Асру машҳурдур бу сўзда бали,
«Ит урар — карвон кечар» масали.

НАВОИЙ

Кеча кулбамга келсанг муддаи манъини эскарга,
Тўлун Ой сайр этарда ит ҳурадин қайда парвои.

НАҚШИЙ

Мазкур мақоллар билан: «Аҳмоқ одамнинг сенга отган маза-бемаза гапига парво қилма. Йўлингдан қолмай кетавер ё қилаётган ишнинг давом эттиравер. У итга ўхшаб вовуллаб-вовуллаб қолаверади», демоқчи бўладилар.

ИТГА — ИТ ЎЛИМИ. Бунда «ит» деганда «душман» назарда тутилган ҳамда: «Душман сенинг ерингга ёвуз пият билан бостириб келдим. уни спра ҳам аяб ўтирма, бос, янч, ўлдир!» демоқчи бўлинган.

ИТДАН ЁРУҒЛИҚ ЧИҚМАС, БИТДАН — ЧОРУҒЛИҚ. Вар.: «Ит ялогин қизганар»; «Итдан суяк кутма»; «Ит устидан қуш учса, суягини қизганар»; «Итнинг суягига тегсанг прилайди»; «Ит оғзидан суяк олиш осон эмас»; «Итдан суяк ортмас, мушукдан — без»; «Итдан суяк ортса — ортар, Юқтобдан пўстак ҳам ортмас»; (Юқтоб — очкўз, суллоҳ). Бу мақолларни бахил, зиқна, очкўз, бировга бирон бир яхшиликни раво қўрмайдиган одамларга нисбатан аччиқ киноя тарзида қўллайдилар.

ИТНИ ИТ ТАЛАБ ЎЛДИРАДИ. Вар.: «Итнинг бошини ит ейди». Бу мақоллар билан мажозан: «Золим, қонхўр хону бекларнинг бошига ўзларига ўхшаган хону беклар етади. Ёмон, безори, жиноятчилар ахири бир кун ўзларига ўхшаган одамлардан шикаст ейдилар», демоқчи бўладилар.

ИТНИНГ ИРИЛЛАШГАНИ — ОМОНЛАШГАНИ. Вар.: «Ит боласин ириллаб суяди»; «Ит кет ҳидлашиб танишар». Бу мақоллар билан мажозан: «Тарбиясиз, ахлоқсиз, одобсиз одамлар бир-бирларини энг ёмон сўзлар билан ҳақорат қилиб гаплашадилар. Ёмон одам ёмон одам билан ёмон нарса устидагина танишади, иноқ-иттифоқ бўлади», демоқчи бўладилар.

ИТНИНГ КЕЙИНГИ ОЁҒИ БЎЛМА! Бу билан: «Ҳар бир нарсада бошқа одамлардан орқада қолиб, судралиб, шалвираб юрма, дадил-дадил ҳаракат қил!» деган маънода насиҳат қиладилар.

ИТНИНГ ЮНГИНИ СИЛАСАНГ — ЁТИҒИГА СИЛА. Вар.: «Итнинг туки қаёққа ётса, шу ёққа сила». Одатда итнинг жаҳли чиқса, бўйин юнглари тикка бўлиб, ҳурпайиб кетади. Шунда юнгини тескарисига силанса, ғаш келиб, баттар жаҳли чиқиб кетади. Ётиғига силанса, аввалги ҳолига қайтиб, силлиқ ёта қолади, ит ҳам газабидан тушади. Мақолнинг мажозий маъноси шундай: «Ёмон, уришқоқ одамнинг ғашига тегадиган, жаҳлини чиқарадиган гап гапирма ё ҳазил қилма». Шунга мазмунан яқин бўлган «Итни урсанг, алдаб ур» мақоли ҳам борки, бу билан: «Аҳмоқ, безори одамни тўғридан-тўғри қойиб уришма. Унга таъзир бермоқчи бўлсанг, силлиқ йўл тут», демоқчи бўладилар.

ИХЛОС ҚИЛИБСАН — ШИФО ТОПИБСАН. Вар.: «Ихлос — халос»; «Ихлос қилсанг, чўпдан топарсан», «Ихлос — қатъий ишонч, бир нарсага бутун вужуди билан ишониш, демакдир». Кўп асрлик тажрибага таянган халқ медицинаси беморларнинг шифокорларга ва дори-дармонларга қаттиқ ишониш, ихлос қўйишини катта аҳамиятга эга деб билган. Буни илмий медицина ҳам тасдиқлайди. Масалан, биринчи рус медицина профессори

М. Я. Мудров (1772—1881) шундай деган эди: «Агар касал киши билан ҳамсухбат бўлиб, дори-дармоннинг фойдали томонлари тушунтирилса, у дорига ихлос қўяди, руҳи тетик бўлади, дорини ихлос билан ичади. Бинобарин, касалда ҳосил бўлган ишонч, тетиклик ва умид дори кучидан афзал бўлади»¹.

Халқимиз ўртасида бир ривоят ҳам юрадики, унинг мазмунига кўра, буюк ҳаким Абу Али ибн Сино бир беморда ўзига ва дори-дармонга ихлос уйғотиб, «шунинч-санг, соғайиб кетасан» деб, бир пиёла сув берган, бемор шундан умидланиб, «дори» (сув)ни ихлос билан ичиб, тузалиб кетган экан.

ИЧИБ ТУРГАН ОШИМГА, ЧИВИН ЕТДИ БОШИМГА. Одатда кишининг ичиб турган ошига чивин (пашша) тушиб, учиб кетолмай, ўлиб қолса, у одамнинг таъби айнаб, иштаҳаси бўғилади. Бу — мақолнинг тўғри маъноси. Киши бир нарсадан манфаатланиб турганда ёхуд бир жойда яхши ишлаб, тинчгина кунини ўтказиб турганда иттифоқ орага арзимаган бир нарса киради ё бир нохуш воқеа содир бўлади-да, бунинг оқибатида у одам манфаатланиб турган нарсасидан, тирикчилигини таъминлаб турган ишдан маҳрум бўлиб қолади. Мазкур мақол ана шундай ҳолга тушган кишининг тилидан афеусланиб айтилади ёхуд шундай кишига нисбатан қўлланилади.

ИШ УСТАСИДАН ҚЎРҚАР. Ҳунар эгаллашга, ўз ишининг моҳир устаси бўлиб етишишга даъват этувчи мақол. Вар.: «Иш — билганники, қилич — тутганники»; «Темпрчининг қўлида темир эриб, сув бўлар»; «Иш—ишнинг кетига туш!»; «Ҳар ишнинг кетига тушган — қўлига олмай қолмас»; «Ишнинг ўзи — ишга ўргатади»; «Ишлаганин уйингга, ўрганганин — ўзингга».

ИШЛАГАН — ТИШЛАЙДИ, ИШЛАМАГАН — КИШНАЙДИ. «Ишлаган одам ўз тирикчилигини таъминлайди. Ишламаган одам эса оч қолган отдай кишнайдди, яъни дод-фарёд қилади, нолийди, қийналади», демоқчи. Умуман, ота-боболардан қолган кўнлаб мақолларда меҳнат —

¹ Бу цитата қуйидаги китобдан олинди: «Донолар саломатлик ҳақида». Тошкент, 1970, 36-бет.

инсоннинг моддий ва маънавий бойлиги, тирикчилигининг асоси, пойдевори эканлиги таъкидланиб, ишлаганлар тўқ ва фаровон яшашлари, ишламаганлар, дангасалик қилиб, меҳнатдан қочганлар оч-яланғочлик ва муҳтожликка дучор бўлишлари турли мисолларда кўрсатилади, ҳамда ҳар қанча қийин бўлса ҳамки, меҳнат қилиш, меҳнатга бўйин қўйиш зарурлиги қайта-қайта уқтирилади: «Ишлаган — тишлайди, ишламаган — бошини қашлайди»; «Ишлаганнинг оғзи ошга тегар, ишламаганнинг боши тошга тегар»; «Иш қилганга — қоп-қоп, қилмаганга — бўш қоп»; «Ишламаган — тишламас»; «Иш бор ерда — ош бор»; «Ишдан қочдинг — ошдан қочдинг»; «Ишламасанг иш куни, не ошарсан қиш куни?»; «Ишлагин ишни — қишда киярсан кишни, ишламасанг ишни — титраб чиқарарсан қишни» (Киш — сувсар мўйнасидан тикилган пўстин); «Яхши ишласанг, тўнинг битар, ёмон ишласанг, кунинг битар»; «Дарё чопар, чаққон топар»; «Дўкон тўқисанг — бўз бўлар, чарх йигирсанг — тўн бўлар»; «Тишинг борида тишлаб қол, кучинг борида ишлаб қол!»; «Меҳнатинг қаттиқ бўлса, тотганинг тотлиқ бўлар».

ИШНИНГ ОМАДИ — ЎЗ ВАҚТИ. Вақт — инсон учун беҳисоб бойлик. Шунинг учун ҳам «Олтин топилади, вақт топилмайди», дейдилар. Бирмунча мақолларда вақтнинг қадрига етиш, ишлаш вақти келганда ғафлатда ётмаслик, ҳар бир ишни ўз вақтида бажариш, ишни асло кейинга сурмаслик зарурлиги уқтирилади, бунинг акси ёмон оқибатларга олиб бориши турли мисоллар билан кўрсатилади: «Ҳар бир ишнинг вақти бор, вақт билганнинг — бахти ёр»; «Ҳар юмушнинг фасли бор, ҳар бир ишнинг асли бор»; «Кечга тортган — очга тортар»; «Ўлимдан бошқасининг эрта бўлгани яхши»; «Эрта бўлмаган — кеч бўлмас, кеч бўлмаган — ҳеч бўлмас»; «Кечнинг хазинасидан — эртанинг насибаси яхши»; «Эртадан умид қилсанг, бугундан ҳаракат қил»; «Замона келмай қириндан, ғамингни е бурундан»; «Темирни қизигида бос»; «Совуқ темир чўзилмас»; «Тандирни қизиганда ён»; «Ошиқмаган — ортда қолар»; «Бўлса баҳор, тургил саҳар»; «Бир кунликдан қолдинг — бир йилликдан қолдинг», «Бозордан қолсанг — бир кун қоласан, экишдан қолсанг — бир йил қоласан» (Бу кейинги мақолларда экин экиш мавсумида фурсатнинг ниҳоятда ғанимат бўлиши уқтирилган. Ота-боболаримиз

экишнинг қулай пайти етгач, бу ишни сира ҳам кечиктирмасликка катта эътибор берганлар. Ҳатто халқимиз орасида шундай муболағали гап ҳам борки, сепилаётган мошнинг бирор донаси ҳўкизнинг устига тушиб қолиб, бир нафасдан сўнг ерга тушса ҳам, ҳосили камроқ бўлар экан; «Эрта эккан — эрта йиғар», «Эрта эккан — хирмон қилар, кечга қолган — армон қилар», «Эрта эккан — бутун олар, кечга қолган — ўтин олар», «Кечки экишнинг хатари кўп», «Қирқида қўлига соз олган — қиёматда қулоғини бурайди», «Чилла, ҳар дами—тилла» (Бунда ёз чилласи — яъни, 25 июнь билан 5 август оралиғидаги айни қизийдиган кунлар назарда тутилган), «Асад — экиннингни ясат» (Асад — санан шамсиянинг бешинчи ойи бўлиб, 22 июль билан 21 август оралиғидаги даврга тўғри келади. Бу даврда ҳарорат юқори бўлиб, экинга кучли ишлов берилса, яхши ривожланиб, мўл ҳосил тугади); «Қолган ишга қор ёғар», «Бугунги ишни эртага қўйма», «Эртанинг ҳам ўзига яраша иши бор», «Ош қолса — давлат, иш қолса — меҳнат».

ИШНИНГ ЎЗИНИ БИЛГУНЧА — КЎЗИНИ БИЛ.

Ҳар бир ишда тадбиркор, омилкор, моҳир бўлишга давват этувчи мақол. Вар., маз.: «Гап билгунча — иш бил» (Баъзан бу мақолни тескари маънода — «Иш билгунча — гап бил!» деб айтиб, у ёки бу иш ўзининг қўлидан келмайдиган ё қўлидан келса ҳам, қилишга эринадиган, аммо гапга усталиги билан енгиб чиқиб кетадиган устомон одамларга киноя билан қочирим қиладилар), «Ишқда Тоҳир бўл, ишда моҳир бўл». «Чин моҳирга — ишнинг сирини очилар», «Қаловини топсанг, қор ёнар», «Эпини топган — икки ошар», «Эпини топган — Ойга учар, эпини топмаган — сўз бичар», «Етук киши қўли билан қуён тутади», «Чўпоннинг чаққони — такадан сут соғади» (Така — эчкининг эркаги бўлиб, ҳеч вақтда сут бермайди. Муболағат тарзида айтилган бу мақол билан: «Ишбилармон, уддабурон одам энг мушкул ишнинг ҳам зоҳиран сира имкони бўлмаган ишнинг ҳам уддасидан чиқади», демоқчи бўладилар), «Овчи уста бўлса қарқуноғи тувалоқ олади» (Қарқуноқ — ов қуши эмас, у лочин, қарчиғай, итолғи, бургут сингари бошқа қушларни овлай олмайди. Тувалоқ — йирик қуш бўлиб, айримларининг тирик вазни 15—20 килограммни ҳам ташкил этади, гўшти мазали бўлади); «Удда-

бурон ўргимчакка шойи тўқитади», «Уддабурон қурвақага тақа қоқади», «Уддабурон маймунга бўйра тўқитади», «Уддабурон аждарга ер ҳайдатади», «Топағон ойдинда игна топар», «Ишнинг қийин тарафини ўйла, осон тарафини кўзла», «Кулни пуфлагунча, чўғни пуфла», «Игна билан битадиган ишга жуводиз тикиб ўтирма», «Бош билан битадиган ишга оёқ оғритма», «Қўл билан ечиладиган чигалга тиш синдирма», «Асалари тўғри келган гулга қўнавермайди», «Бўш тўрва билан — от тutilмас», «Узоққа тузоқ қўйма», «Куч йиқмас, амал йиқар», «Кучига ишонган — йиқилар, ақлига ишонган йиқитар, «Экин эксанг плм билан, мўлиқарсан элинг билан».

ИШОНМАГИЛ «ДЎСТИНГГА»— СОМОН ТИҚАР ПЎСТИНГГА. Қадим замонларда подшоларнинг жаллодлари айбдор одамларни «Чор миҳ қилиш», «Пўст тортиш» деб аталувчи қийнов усуллари билан ҳаддан ташқари азоблаб ўлдирардилар. Бунда улар айбдорни махсус ишланган тахтага юзтубан ётқизиб, икки қўли ва икки ёғини кериб миҳлардилар. Шунда ҳам у ўз айбига иқрор бўлмаса, терисини (пўстини) бутун қилиб шилиб олиб, ичига сомон тиқиб, бошқаларга ибрат бўлсин учун шаҳар дарвозасининг тепасига осиб қўярдилар. Мақолда шу нарсага шама қилинган ҳамда: «Ҳар кимни ҳам чин дўстим деб ўйлаб, сир-асрорингни айтаверма. «Дўст» ниқоби остида юрган душманинг сирингни билиб олгач, сени «сотиб», роса адабингни бердириши мумкин», демоқчи бўлинган. Вар.: «Ишонмагил ошнангга, ошнанг урар пошнангга», «Дўстларимдан ўзинг сақла, душманларимни ўзим билан».

ИШТОНИ ЙЎҚ ТИЗАСИ ЙИРТИҚҚА КУЛИБДИ. Ўзининг катта айби бўла туриб, ўзгаларнинг арзимаган айбига қулувчи, масхара қилувчи одамларга нисбатан киноя тарзида қўлланилади. Вар.: «Йиртиқ оғиз тиртиқ оғизга қулибди», «Йиқилган қоқилганга қулибди», «Эчкиники минг очилса — айби йўқ, қўйники бир очилса — айб», «Илон ўз эгрилигини билмай, туянинг бўйинини эгри деркан».

ИШҚИ ЙЎҚ — ЭШАҚ, ДАРДИ ЙЎҚ — КЕСАҚ. Мазкур мақол билан: «Бирор ишга, касб-ҳунарга, машғулотга чин дилдан меҳр қўймаган, ҳар бир нарсага бефарқ қарайдиган, дангаса, боқибегам одамнинг қорнидан бошқа қайғуси бўлмаган, бефаҳм, бетамиз эшакдан ҳамда ҳеч қандай дардсиз, ҳаракатсиз, ташвишсиз ётган кесакдан фарқи йўқ», демоқчи бўладилар.

ИҒВОГАРНИНГ ЎЗИ ЁМОН, ЎЗИДАН ҲАМ СЎЗИ ЁМОН. Халқ ёлғон-яшиқ сўзлар билан кишилар орасига нифоқ солувчи, фиқ-фасод қўзғовчи иғвогар, ғийбатчи, чақимчилардан ҳазар қилади, уларни энг тубан кишилар деб билади. Қуйидаги мақоллар ҳам шундай кишиларга нисбатан нафрат билан айтилган: «Ғийбатчи буқиб гап йиғар, товуқ чўқиб чўп йиғар», «Пахта ўзига нам тортар, ғаммоз ўзига ғам тортар» (Ғаммоз — сир очувчи, чақимчи); «Уйинга кириб ошингни ер, кўчага чиқиб бошингни ер», «Бўрига қўшилиб қўйни ейди, эгасига қўшилиб кўз-ёши қилади». «Ғийбат яқинни ёт қилар, тотувни — араз».

ЙИГИТ ДЕГАН ЭР БЎЛУР, МЕҲНАТ КЎРСА ШЕР БЎЛУР. Вар.: «Марднинг марди майдонда синалар, йигитнинг йигити — меҳнатда», «Йигит иш бичувда билинар, туя — сув кечувда» (Туя бошқа ҳайвонларга нисбатан сувга ожиз бўлади. У сузишни билмайди. Оёғи сув тубидан кўтарилди дегунча, оқиб кетади. Шунинг учун ҳам туя саёз сувлардангина кечиб ўта олади. Иш бичмоқ — ишнинг режасини билмоқ, маъносида); «Эр бойлиги — йўлда, сўз бойлиги — тилда»; «Йигит моли — ерда».

ЙИГИТ ОРИФ БЎЛСА, АСЛИНИ СЎРАМА. Ориф — ҳар жиҳатдан муносиб, етук, тартибли, ахлоқли ва ҳ. к.

ЙИГИТГА ЙИҒИ ЯРАШМАС. Бу билан: «Эр йигит чидамли, матонатли бўлмоғи, арзимаган нарсадан қўрқиб, чўчиб, йиғлаб-сихтаб юрмаслиги лозим», демоқчи бўладилар.

ЙИГИТНИНГ САЗОСИ СИНГУНЧА, ҲУКИЗНИНГ ШОХИ СИНСИН. Сазо — илтимос, илтижо. Ота-бобола-римиздан қолиб келаётган бир одати-қадима борки, йигитларни ниҳоятда ҳурмат қиладилар, уларнинг сўзини ерда қолдирмайдилар. Мақолда ана шу нарса ўз ифодасини топган. Вар.: «Йигитнинг сазоси сингунча, шайтоннинг бўйни узилсин», «Йигитнинг сазоси ўлгандан — ўзи ўлгани ортиқ», «Йигит кўнгли — подшо», «Йигит кўнгли

ипакдир, бир чигилса чўзилмас», «Йигитнинг хуни — юз йилқи, ори — минг йилқи», «Йигитнинг хўрлиги — ўлимдан қаттиқ».

ЙИҚИЛГАН ҚУРАШГА ТЎЙМАС. Вар.: «Тўкилган тўлмас, йиқилган тўймас», «Ютқазган ўйинга тўймас, йиқилган — қурашга». Бу мақолларни бирор ишнинг удасидан чиқа олмаган бўлса ҳам, ҳадеб беҳуда уринаверадиган одамга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар.

ЙЎЛ АЗОБИ — ГЎР АЗОБИ. Ҳозиргидай темир йўл, автомобиль ва ҳаво транспорти бўлмаган ўтмиш замонларда туя қарвони, от, эшак билан ё пиёда узоқроқ сафарга чиққан одам бениҳоя азоб-уқубат чекарди. Бундай азоб-уқубатни ота-боболаримиз юқоридаги мақолда лўндагина қилиб ифода этганлар ҳамда бошқа бир қатор мақоллар воситаси билан авлодларга йўл юришнинг тартиб-қоидаларини ўргатганлар: «Юришдан аввал йўл ахтар», «Йўл сўрамай, йўлга тушма», «Йўлни билган қоқилмас», «Бозор билган оч қолмас, йўлни билган кеч қолмас», «Йўл кўрмаган йўл озар, кун кўрмаган кун озар», «Йўл билмасанг, йўлчига боқ», «Йўлчи йўлни билар, тегирмончи — дўлини». «Билмаган ёвуқ йўлдан — билган йироқ йўл яхши» (Ёвуқ — яқин); «Синаган йўлингдан қолма, синамаган йўлингга борма», «Ёмон ҳавода йўл босгандан — тинч гўлаҳда кул босган яхши» (Гўлаҳ — Шарққа хос ҳаммомнинг ўтхонаси); «Елли кун йўрт, ёғинли кун ёт», «Бемаҳал юрган қоқилар», «Эрта чиқсанг — олдингдан кун чиқади, кеч чиқсанг — олдингдан тун чиқади». «Бир кунлик йўлга чиқсанг, бир ҳафталик озиқ ол», «Бехатар йўл турганда, хатарли йўлдан юрма», «От минсанг ўйлаб узоқни, билиб юр йўлдаги тузоқни», «Йўлга чиқсанг, йўлдошли чиқ», «Аввал йўлдош, кейин йўл», «Йўл топгунча, йўлдош топ», «Йўлдошини ташлаган — йўлда қолар».

ЙЎЛБАРС БОЛАСИНИ ТУТМОҚ УЧУН ЙЎЛБАРС УЯСИГА ҚИРМОҚ КЕРАК. Бу мақол билан: «Душманни енгмоқ, уни ичидан бузмоқ учун унинг юртига бориб иш кўрган маъқул», демоқчи бўладилар. Вар.: «Йиртқични уясида япч».

ЙЎМАРД ЙЎҚЛИГИН БИЛДИРМАС, ТУЛПОР ТЎҚЛИГИН БИЛДИРМАС. Йўмард — жўмард, сахий, қўли очик одам. «Отлар қоринлари тўқ бўлса, яхши чопа олмайдилар. Тулпор эса тўқлигини билдирмайди, одатда қандай чопса, тўқлигида ҳам шундай чопаверади. Сахий, қўли очик одам ҳам йўқлигини билдирмайди, маблағи ва ош-нопи бор пайтида қандай сахийлик қилган бўлса, шундай сахийлик қилаверади», демоқчи.

ЙЎРҒА МИНГАН ЙЎЛДОШИДАН АЙРИЛАР. Вар.: маз.: «Арава минган сувайга йўл бермас» (Сувай ёхуд субай—ёлғиз, яйдоқ, эгар-жабдуқсиз от): «Йўрға минган йўлдошига қарамас», «Бўри билан қўй бир қудуқдан сув ичмас», «Йўрғаликка йўлдош бўлма». Бу мақолларни: «Бойлик орттирган ё амалга минган баъзи одам манманликка, такаббурликка берилиб, унча-мунча одамни менсимай, назар-писанд қилмай қўяди, кези келганда уларга ёрдам қўлини чўзмайди. Бундай одамга яқин юрма, ундан ҳазар қил, акс ҳолда сенга ҳам қасри уриши мумкин», деган маънода қўллайдилар.

ЙЎҚНИ ЙЎНДИРИБ БЎЛМАС, ҚУШНИ ҚЎНДИРИБ БЎЛМАС. Вар., маз., «Кенг тор бўлмас, йўқ бор бўлмас», «Борича бозор, йўқни қаердан қозор?!», «Йўққа юриб етолмайсан», «Йўққа югурук етмайди, қумга қозиқ ўтмайди», «Ўтган булутдан ёмғир кутма», «Чиқмаган офтобга исинма», «Бўшга умсунган — очликдан ўлар» (Бўшга — йўқ нарсага, бекорга, беҳудага. Умсунмоқ — умидланмоқ); «Йўққа югуриб, бордан ажрама!» Бу мақоллар билан: «Асли тагида йўқ нарсани, топишнинг имкони бўлмаган нарсани топамаи, унмайдиган нарсани ундираман, деб бекорга овора бўлма, барибир ҳаракатинг зое кетади, вақтингни, кучингни беҳуда сарфлаганинг қолади», демоқчи бўладила.

ЙЎҚНИНГ ҚЎНГЛИ ЙЎРҒА ТИЛАР. Қурби ҳам, маблағи ҳам етмайдиган, ўзи учун сира имкони бўлмаган нарсаларга эга бўлишни орзу қилувчи ёхуд шунга беҳуда интилувчи одамларга писбатан киноя тарзда айтилади. Вар., маз.: «Мингани — ҳўкиз, тилагани — тўққиз-тўққиз». (Тўққиз-тўққиз — тўй, маросимларда хотинларга патнисда улашиладиган, одатда тўққиз хил нарсадан ибо-

рат тортиқ); «Уйида йўқдир гўжалик, кўнгли истайдур хўжалик», «Ёнида бир пули йўқ, Ғирвонга ҳоким» (Ғирвон — Намаган шаҳри яқинидаги бир қишлоқнинг номи. Абдулла Қодирий «Ғирвонлик Маллабой ака» асарида шундай ёзади: «Ғирвон қишлоғини эҳтимолки, Ўзбекистонда билмаган ва эшитмаган киши йўқдир. Айниқса, «Ғирвон» ёки «ғирвонлик» сўзи ҳар ким учун бирмунча қизиқроқ эшитилади. Бу қизиқлик ғирвонликларнинг соддаликларидан, уларнинг баъзиларининг эмас, аксариятининг қилиқ ва ҳаракатларининг ўзбеклар орасида зарбулмасал бўлиб юришидандир».¹ Дарҳақиқат, халқ орасида ғирвонликлар ҳақида жуда кўп лофлар, латифалар мавжуд. Юқоридаги мақолнинг келиб чиқиши ҳам ана шундай латифа ёхуд лофларнинг бирортасига бориб тақалса, эҳтимол); «Ҳамёнида тийини йўқ, туянинг тишини очиб кўрибди», «Белида белбоғи йўқ — қўш ҳайдаган, ёнида бир пули йўқ — қиз сайлаган», «Айрони йўқ ичмоққа, кумуш кўприк истар кечмоққа».

ЙЎҚОЛГАН ПИЧОҚНИНГ СОПИ — ОЛТИН. Вар.: «Йўқолган болтанинг дастаси — олтин», «Кетган балиқ — кемадек». Бу мақоллар билан: «Аввало бировдан омонат олинган нарсани йўқотма, синдирма, узма, бузма. Акс ҳолда таомилга кўра, ўрнига ундан яхшироқ нарса беришнинг керак бўлади. Чунки эгаси ўзининг йўқолган нарсасини «ана ундоқ эди, мана бундоқ эди» деб мақтаб, баҳосини ошириб, ўрнига тўлаган унча-мунча нарсангни назар-писанд қилмайди», демоқчи бўладилар.

---

¹ Абдулла Қодирий. Кичик асарлар. Тошкент, 1969, 103-бет.

КАВЛАНМАГАН ЧЎҒ КУЛ ОСТИДА ҚОЛИБ КЕТАДИ. Бу мақол билан: «Ўтиб кетган эски гапни, гинахонликларни қайтиб кавламасанг, бора-бора унутилиб, ўз-ўзидан йўқ бўлиб кетади. Агар кавлайдиган бўлсанг, эски гиналар қайта қўзғаб, асабингни, кайфиятингни бузади», демоқчи бўладилар.

КАЛЛАҚЛАБ ТУРСАНГ, КАЛЛАДЕК БЎЛАДИ. Ўрик дарахтини ҳар уч йилда каллақлаб турадилар. Шунда унинг меваси йириклашиб, ҳам ширин, ҳам беғубор бўлади. Бу усул айниқса Хўжанд, Конибодом, Исфарада авж олган. Агар ўрик ўз ҳолига ташлаб қўйилса, шохлаб, меваси майдалашиб, ҳосили камайиб кетади. Фақат ўрикни эмас, олма, пок, олхўри ва бошқа мевали дарахтларни ҳам каллақлаб, шохларини яганалаб, чилпиб турилса, меваси йирик ва ширин бўлади. Мақолда боғбонларнинг шу тажрибаси ўз ифодасини топган.

КАЛНИНГ НИМАСИ БОР — ТЕМИР ТАРОҒИ, КЎРНИНГ НИМАСИ БОР — ЭСКИ ТАЕҒИ. Бу мақолни ўзининг арзимаган нарсаси билан мақтаниб, керилиб юрувчи ёки шу арзимаган нарсасини қизғанувчи кишиларга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар.

КАМБАҒАЛНИ ТУЯНИНГ УСТИДА ИТ ҚОПАДИ. Камбағаллик — инқилобдан илгари яшаган аجدодларимиз

асосий кўпчилигининг бошига тушган балои азим эди. Халқ ўзининг бир қанча мақолларида камбағаллик, фақирлик, қашшоқлик, йўқсилликнинг бутун мусибатларини турли хил мисолларда очиқ-ойдин ифода этган: «Толесизни туянинг устида ит қопар» (Одатда ит пиёда, отда, эшақда кетаётган одамни қопа олади-ю, туянинг устида кечаётган одамни қопа олмайди, чунки ҳар қанча сакрагани билан ета олмайди. Мазкур мақоллар билан муболаға тарзида: «Камбағалнинг пешонаси шу қадар шўр, толеи шу қадар пастки, унга яқиндаги фалокат у ёқда турсин, йироқдаги фалокат ҳам келиб ёпиша қолади», демоқчи бўладилар); «Камбағалнинг оғзи ошга етганда бурни қонайди», «Етим етдим деганда, бурни қонайди», «Етимнинг оғзи ошга етганда боши тошга етади», «Камбағалнинг ови юрса ҳам, дови юрмас», «Камбағал тухум топса, ичидан сариғин топмас», «Камбағалга бола берса, отини жойича қўяди» (Одати-қадимага қўра, бола туғилгандан кейин унга етти кун ичида от (исм) қўйиш лозим эди. Ўтмишда бир домлани ё табаррук одамни чақириб келиб, боланинг ўнг қулоғига азон, чап қулоғига такбир айттириб, от қўйдиртирдилар ва хизмати эвазига унга бир нима (кўйимлик мато ё пул) берардилар. Камбағал одам бола кўрса шу «бир нима»ни бўлмаганлиги учун унинг отини жойича (яъни, кечикиб, кейинроқ, «бир нима» топганда қўярди); «Камбағал қиз қалтирайди, пешонаси ялтирайди», «Камбағал топганда, бой соғинганда», «Камбағалнинг айрони — ўзига тотли», «Қорнинг тўқ — қайғунг йўқ», «Камбағалнинг бир тўйгани — чала бойгани», «Камбағаллик асар қилди, зигир ёғ касал қилди» (Илгари камбағал деҳқонлар, майда ҳунармандлар фақат зигирдан тортилган ёғдан овқат қилиб ердилар); «Тўймай ичган ошинг қурсин, хўрликда яшаган ёшинг қурсин», «Ўзим узун бўлсам ҳам, толеим паст», «Камбағал ноп деб бош кўтаради, бой — қон деб», «Камбағал — камбағалга бўлишади», «Ғариб кунига ғариб ярайди», «Камбағалнинг боилиги — танининг соғлиги». «Камбағал бўлсанг — кўчиб кўр». «Камбағаллик — айб эмас».

КАМПИРНИНГ ДАРДИ — ҒЎЗАДА, СИЧҚОННИНГ ДАРДИ — ЁҒЛИҚ КЎЗАДА. Вар.; «Кампирнинг дарди — ғўзада, йиғитнинг дарди — бўзада» (Бўза — оқшоқ, курмак, жўхори кабилардан тайёрланадиган ичимлик). Маз-

кур мақолларни: «Ҳар ким ўзи яхши кўрадиган, ўз тирклигини таъминлайдиган, ўзига эрмак, ҳузур-ҳаловат бахш этадиган нарсалар ҳақида ўйлайди, ўшанга эришиш ҳаракатида бўлади», деган маънода қўллайдилар.

КАМТАРЛИҚ — КАТТА ДАВЛАТ. Ишоннинг энг олий ахлоқий хислатларидан бири — камтарлиқдир. Мақолларда камтарликка юксак баҳо берилади, киши жамиятда ўзини камтар тутиши, манманликка берилмаслиги лозимлиги қайта-қайта уқтирилади: «Камтарлик — жасорат тожи»; Камтарлик одамга ҳусн беради»; «Супурги — ернинг ҳусни, камтарлик — эрнинг ҳусни», «Камтарликнинг камоли бор», «Камтарга — камол, манманга — завол»; «Камтарлик кўкка кўтарар, манманлик ерга киртар»; «Бошинг осмонга етса ҳам, ерга қараб юр».

КАРВОН КЎП, РИЗҚИ БОШҚА. Бу мақолни: «Бир оила аъзолари, бир қорхона ишчилари, бир маҳалла, бир даҳа, бир шаҳарда бир хил касбдаги кишилар, бозорда сотувчилар ва ҳоказо, ҳар қанча кўп бўлса ҳам, ҳар бир киши ўз ризқ-насибасини тошиб еяолади. Бировнинг ризқи бировнинг ризқига халал бермайди», деган маънода қўллайдилар.

КАРВОН ЎТАР, ИЗИ ҚОЛАР. Бу билан: «Дунёдан қанчадан-қанча одам ўтган, ўтяпти ва бундан кейин ҳам ўтаверади. Улар тарихда ё яхшилик билан, ё ёмонлик билан бир из қолдирадилар. Сен ўзингдан яхши из, яхши ном қолдиришга ҳаракат қил», демоқчи бўладилар.

КАРНАЙЧИДАН НИМА КЕТАДИ — БИР «ПУФ!» Бир одамдан бир нимани илтимос қилганда: «Бу иш сиз учун ҳеч гап эмас», деган маънода қўллайдилар.

КАСАЛ БЎЛИБ ЎЛМАДИМ, УЗЛУКИБ ЎЛДИМ. Бемор ўзини бир оз яхши ҳис қилиб, одатдаги ҳаракатини қилаверса, қайтадан касалланиб, дарди аввалгисидан ҳам оғирлашиши мумкин. Мақолда шу нарса эслатилмоқда. Вар.: «Касални уричтирма, узилади», «Соғ ётса ёмон, носоғ юрса ёмон».

КАСАЛ ЖОННИНГ ҲАРАКАТИДА, ТАБИБ ПУЛНИНГ ҲАРАКАТИДА. Ўтмишда халқ медицина ёрдами-

ни нодон табиб, азайимхои, парихон, эшон, муллалардан оларди. Енгил-елпи ҳаёт кечириш йўлига кириб олган бундай «шифоқор»лар халқнинг бор-йўғини шилиб олардилару, аммо дардини даволай олмасдилар. Юқоридаги мақолда шу нарса рўйрост очиб ташланган.

КАСАЛНИ МАЙИЗ ЭМАС, АЧЧИҚ ДОРИ ТУЗАТАДИ. Халқ медицинаси берадиган маслаҳатга кўра, киши аччиқ бўлса ҳам, фойдали дори дармонларни истеъмол қилишдан чўчимаслиги, касалликларнинг олдини олиш чораларини кўриши зарур: «Дори ширин бўлмайди»; «Заҳарни заҳар кесади»; «Жопини севган — плон этини ҳам ейди»; «Оғриқнинг олдини ол».

КАСАЛНИ ЯШИРСАНГ, ИСИТМАСИ ОШҚОРА ҚИЛАДИ. Маж.: «Ёмонликни, ёлгон гапни, ўғирликни, хиёнат, жиноятни ҳар қанча яширган билан барибир бир кун эмас, бир кун ошқора бўлмай қолмайди». Вар.: «Пиёзни яширсанг, ҳиди ошқора қилади»; «Эшакни яширсанг, ҳанграши ошқора қилади». (Бу мақол Афанди латифаси билан боғлиқ: Бир одам Афандидан: «Эшагингизни пешингача бериб туринг, бир оз юким бор эди, ташиб оламан», — деб илтимос қилиб келибди. «Эшагим йўқ, сизга ўхшаб сўраб келган бир одамга бериб юборувдим, — дебди Афанди. Шу пайт ичкаридан эшак ҳанграб юборибди. «Ие, эшагингиз бор экап-ку, Афандим», дебди ҳалиги одам. «Нима, оппоқ соқолим билан менинг гапимга ишонмайсану, эшакнинг гапига ишонасанми?!» деб жаҳл қилибди Афанди); «Касални яширсанг, ўлим ошқор қилади».

Ишқинг ўтники ёшурдим эл аро ёди рақиб,
Ким иситмани ниҳон тутса қилур марг аён.

Навоий

КАСАЛНИНГ КЕЛИШИ ОСОН, КЕТИШИ ҚИЙИН. Вар.: «Касал ботмонлаб келади, мисқоллаб кетади»; «Оғриқ жойини топса, олти ой қишлайди»; «Касал бир айлантирганда чир айлантиради». «Касалим чўзилиб кетди, тезроқ тузалиб кетолмаянман», деб безовталанадиган беморга юқоридаги мақоллар билан тасалли берадилар.

КЕЗИ КЕЛСА, КЕТМОН ЧОП. Вар.: «Ўрни келса, ўроқ ўр». Бу мақоллар билан: «Ҳаёт кечиришни осон деб

ўйлама. Кези келса, бошингга бирор иш тушиб, мушкул аҳволда қолсанг, кетмон чопишдан, ўроқ ўришдан ва умуман, баъзилар «паст иш», «қора иш» деб ҳисоблайдиган ишни қилишдан орланма, қилавер». Бошқа бир мақолда айтилганидек «Юмушнинг ёмони йўқ», деган маънода насиҳат қиладилар.

КЕККАЙГАНГА КЕККАЙГИН БОШИНГ КЎККА ЕТГҮНЧА, ЭНКАЙГАНГА ЭНКАЙГИН БОШИНГ ЕРГА ТЕККҮНЧА. Бу мақолни «Ўзини катта олиб, сени «оёқ учи»да кўрсатадиган, назар-писанд қилмайдиган, менсимайдиган одамнинг олдида сен ўзингни почор билиб, паст тутиб, қисиниб-қимтиниб, андиша юзасидан индамай ўтирма, аксинча, ўзингни ундан ҳам баландроқ тут, бўш келма, сени менсимай, киноя қилиб, мазах-масхара қилиб айтадиган ганига яраша гап қил; сени иззат-ҳурмат қиладиган, хушмуомала, одамохун, камтарин кишини эса ундан ҳам ўтказиб иззат-ҳурмат қил, ширин сўзингни аяма, ўзингни ундан ҳам камтарин тут», деган маънода қўлайдилар.

КЕЛИН ЁМОН ЭМАС, КЕЛГАН ЕРИ ЁМОН. Тарихдан маълумки, феодализм даврида хотин-қизларнинг, жумладан, оилага аъзо бўлиб келган янги меҳмон — келиннинг аҳволи аянчли эди. Келин қанча елиб-югуриб ишламасин, қанча адаб сақламасин, барибир қайнона учун ким ёмон — келин ёмон, яхши бўлса ҳам — ёмон, ёмон бўлса ҳам — ёмон. Қайнона унинг ҳар бир ҳаракатини, оғзида чикқан ҳар бир сўзини тергайди, қилаётган ишларини назарига илмайди, камситади, ўз қизларини ардоқлагани ҳолда келинга бирон бир яхшиликни, бирон бир илиқ сўз айтишнинг раво кўрмайди. Келинлар ва уларнинг ҳолига ачинган, уларга ҳамдард, ҳамроз бўлган кишилар томонидан айтиб қолдирилган юқоридаги мақолла ҳам, қуйидаги бир қатор мақолларда ҳам ана шу аянчли аҳвол ўз аксини тошган: «Қизимнинг қайнонаси ёмон, ўзимнинг келиним ёмон»; «Келин бўлдим — қайнонамга ёқмадим, қайнона бўлдим — келинимга ёқмадим»; «Келиннинг сўзи кетмондай ботар, боланинг сўзи ботмондай ботар»; «Келинимнинг йиғлагани — эшагимнинг ҳанграгани», «Куювим яхши — қизимнинг айтганини қилади, ўғлим ёмон — келинимнинг айтганини қилади»; «Келин

қайнона супургиси», «Келининг битта бўлса — ўтириб ейсан, иккита бўлса — туриб ейсан, учта бўлса юриб ейсан, тўртта бўлса — йўргалаб ейсан»; «Бир келинли бўлсанг, белингни бир жойидан туг, икки келинли бўлсанг, икки жойидан туг, уч келинли бўлсанг, ҳам белингни туг, ҳам тилингни», «Ёз офтобига келиннингни ўтқаз, куз офтобига қизингни ўтқаз» (Бу — ёмон қайноналар тилидан айтилган мақоллардан бири. Лолакизгалдоқ офтобинини «ёз офтоби» дердилар. Бу пайтда офтоб кишининг юзини тезда қорайтиради, хунук қилади. Куз офтоби эса мўътадил бўлиб, юзнинг рангини тоза ва хушрўй қилади. Мақолда қайнонанинг келинни хунук, қизни эса чиройли қилиш нияти ўз ифодасини топган); «Келин кимхоб кияр, қайнона қарғаб куяр»; «Келини кийсин, қайнонаси куйсин», «Келин янги кийса қайнона куяр, қайнона янги кийса келин кулар»; «Қизгинамнинг боласи — қандак ўрик донаси, Ўғилгинамнинг боласи — ҳай-ҳай унинг онаси!», «Келин келса, келимсақ кўпаяди» (Бу кейинги мақолда фақат келиннинг ўзинигина эмас, унинг тарафидан келган қариндош-уруғларини ҳам менсимаганлари, камситганлари, ёқтирмаганлари ўз ифодасини топган); «Келинлмаганининг келини ўғирлик қилар»; «Келин келагон бўлди, овул кезагон бўлди»; «Келин ўзин яширур, товушин тоғдан оширур» (Бу билан: «Писмиқ келин гарчи ўзини уялган кўрсатиб, уйга келган бегона кишилардан ўзини олиб қочса ҳам, вақти келганда арзимаган нарса учун ҳам катта жапжал кўтаради», демоқчи бўлганлар); «Мўмин» келиннинг супургиси хашак остида туради».

КЕЛИННИ КЕЛАР ЙИЛДА КЎР. Бу билан: «Келини янгилигида мақтама, дарҳол ёмонлашга ҳам тушма. Уни келар йилда, яъни келаси йилда кўр. Шу бир йилда феъл-атвори маълум бўлади-қўяди», демоқчи бўладилар. Вар.: «Терини сангобдан кейин кўр, келинни — туққандан кейин» (Сангоб — терилар махсус эритмага солиб пишириладиган чуқурлик); «Ой минмай отинг мақтама, йил турмай хотининг мақтама».

КЕЛИННИ КЕЛГАНДА КЎР, СЕПИНИ ЕЙГАНДА КЎР. «Келин ота уйдан турмуш қурадиган уйга келмасидан илгари унинг ҳусну жамолини, феъл-атворини, олиб келган сепини ёймасидан илгарп унинг молини мақтама»,

демоқчи бўлинган бу мақолни мажозан: «Ҳали бўлмаган, амалга ошмаган, натижаси чиқмаган, помахдум иш устидан мақтаниб юрма. Бу иш олдин бўлсин, ана ундав кейин мақтасанг арзийди», деган маънода қўллайдилар. Вар.: «Келини келганда кўр, гўшангага кирганда кўр»; «Келини келганда кўр, сочбоғини солганда кўр» (Сочбоғ — аёллар сочларига осиб юрадиган безакдор боғич, уни «Сочпопук», «Заркокил» ҳам дердилар); «Кўликни келганда кўр, думини сузганда кўр» (Кўлик — улов, юк ортिलाдиган улов. Ўтмишда сотиладиган отни бозорга солганда унинг думини ўз қили билан ўртасидан боғлаб қўярдилар. Бу унинг сотилишига белги бўларди. Ана шунини «думини сузмоқ» дердилар).

КЕМАГА ТУШГАННИНГ ЖОНИ БИР. Бирор фалокат-ҳалокатнинг, хавф-хатарларнинг олдини олишда, бар-тараф этишда ҳамма барабар ҳаракат қилиши, жон куйдириши, биров ишлаб, биров четга чиқиб турмаслиги лозимлигини уқтирганда ва шунга ўхшаш ҳолларда мазкур мақолни ишлатадилар.

КЕНГ БЎЛСАНГ, КАМ БЎЛМАЙСАН. Вар.: «Кенг бўлган — кенг яшар», «Кенг бўлганга ғам юқмас». Бу мақоллар билан: «Юраги кенг, кўнгли очиқ, қўли очиқ, сахий одам эл-юрт ўртасида обрў-эътибор қозонади, ўзгаларнинг иззат-ҳурматига, сийловига, саховатига сазовор бўлади», деган маънода насиҳат қиладилар.

КЕРАКЛИ ТОШНИНГ ОҒИРЛИГИ ЙЎҚ. Бу мақолнинг изоҳига бир ҳикоя келтирадилар. Унинг қисқача мазмуни шундай: «Карвон туяларга юк ортиб, йўлга чиқибди. Бир ерга борганда бир той молини сотибди. Кейин бир туянинг юки синғар (тоқ) бўлиб қолипти. Туяга бир синғар юкни ортиш жуда қийин. Бир амаллаб ортилган чоғида ҳам, оғирлик туянинг бир ёнбошига тушиб, уни яғир ва майиб қилиб қўйиши мумкин. Шунда карвонбоши одамларига: «Сой тошидан келтиринглар», деб буюрибди. Келтиришгач, туянинг бир томониغا ҳалиги синғар юкни, бир томониغا эса сой тошини қопга солиб орттирибди. Одамлар бундан таажжубланиб: «Ахир бу тош туяга оғирлик қилади-ку», дейишибди. «Обкашда бир челақ сувни кўтаргандан — икки челақ сувни кўтарган ўнғай.

Бу ҳам худди шундай гап», дебди карвонбоши. Бир ерга боришгач, ҳалиги туянинг қолган юкини ҳам сотишибди. Шундан кейин карвонбоши қопдаги тошни иккига тақсим қилиб, усти бўшаган туяга ортишни буюрибди. «Энди бу тошнинг нима кераги бор? Туяга увол-ку!» дейишибди одамлар. «Ортаверинглар, — дебди карвонбоши, — керакли тошнинг оғирлиги йўқ». Мазкур мақолни мажозий маънода шундай ва шунга ўхшаш ҳолларда ишлатадилар.

КЕРАКСИЗНИ ОЛСАНГ, КЕРАКЛИНИ СОТАРСАН. «Ҳадеб кераксиз нарсаларни сотиб олаверсанг, пулинг қолмай, керакли нарсаларингни сотиб пул қилшга мажбур бўласан», демоқчи. Маз.: «Керакли нарсани кераксизда ол»; «Борида қиммат кўринмас, йўғида излаб топилмас».

КЕТ ДЕСА, ИТ ҲАМ КЕТАДИ. Бу билан кишини орномусли, ҳаёли бўлишга ундайдилар, «борма» деган жойга борма, «кирма» деган жойга кирма, сени хуш кўришмаган, сиздиришмаган, ўзининг ҳақдинг сизмаган ердан ўзингни олиб қоч, безбетлик билан у ерда айланишиб юрма, «хира пашша» бўлма!» деган маънода насиҳат қилдилар, огоҳлантирадилар.

КЕЧА КЕЛДИНГ ЮГУРИБ, НЕНИ БЕРАЙ СУҒУРИБ?! Жамиятда шундай одамлар ҳам бўладикки, улар бирор ерга хизматга кирадилар-да, орада хиёлагина вақт ўтмасданоқ босар-тусарларини ўзгартирадилар. Ҳеч кимга сўз бермайдиган, катта гапирадиган бўлиб қоладилар, улча-мунча одамни менсимайдилар, бериладиган ҳақнинг каттасини талаб қиладилар. бор имтиёзларга қаноат қилмай, йўқ имтиёзларнинг берилишини сўрайдилар. Мазкур мақолни ана шундай одамларга нисбатан қўллайдилар. Вар.: «Кеча келдинг югуриб, кирдинг эшикни синдириб!»

КИГИЗ КИМНИКИ БЎЛСА, ШУНИНГ БИЛАГИ ҚАВАРУР. Илгарки кигиз бостирганда жунни тўқилган чий орасига ўраб, уни билак билан нари-бери думалатаверардилар. Жун қаттиқ босилиб, бир-бирига илашгандан кейингина кигиз ҳолига келади. Мазкур мақол билан мажозан ҳар ким ўз тирикчилигини ўзи ўтказиши, ўзи жонини койитиши, бирор ишнинг биров келиб қилиб беришга умид

боғлаб бепарво бўлиб, ялқовлик қилиб юрмаслиги лозимлигини уқтирадилар.

КИМ ГАПИРГАНИГА БОҶМА, НИМА ГАПИРГАНИГА БОҶ. Бу билан: «Сенга гапираётган одамнинг кимлиги ва қандайлигига қараб эмас, гапининг маъносига, қай вазиятда ва қай йўсинда айтаётганига, ўринли ё ўринсиз гапираётганига қараб жавоб-муомала қил», деган маънода насиҳат қиладилар.

Сенга бор эса сўз билурдин мазоқ,
Ўзум сари боқма, сўзум сари боқ.

Навоий

КИМГА—ТЎЙ, КИМГА—АЗА. Вар.: «Бировга—маза, бировга—аза»; «Кимга—бармоқ, кимга—тирноқ»; «Кимга—ҳой-ҳой, кимга—вой-вой». Халқ бу мақоллари билан инқилобдан аввалги узоқ тарихий давр давомида ҳукм сурган тенгсиз, адолатсиз ҳаётдан нолийди, унинг кирдикорларини кўрсатади.

КИРМА САНАМНИНГ ҲИЙИГА, САНАМ СОЛАР ҲЗ КҲИЙИГА. Бу билан: «Оҳ, санам, санам, деб гўзал хотин-қизларнинг ҳийига тушиб, фикру ҳаёлининг фақат ўшанда бўлиб, бошқа нарсдан кўз юмиб юрсанг, дунёвий ишларингдан қолиб, ҳаёлпараст, ҳаёлпаритшон бўлиб қолсан, санам сени шу куйга солиб қўяди. Ҳар нарсанинг ҳам ҳадди, чегараси бўлади», деган маънода насиҳат қиладилар.

КИЧИК КАЛИТ КАТТА ЭШИКНИ ОЧАДИ. Бу мақол билан мажозан: «Биттагина яхши сўз бутун бир кўнгилни овлаши, бир қанча кишилар қалбига йўл очиши мумкин», демоқчи бўладилар.

КИЧКИНА ДЕМАНГ БИЗНИ, КҲТАРИБ УРАМИЗ СИЗНИ. Баъзилар бировнинг кичик жуссасига, кўримсизлигига қараб, уни менсимайдилар, назар-писанд қилмайдилар, камситадилар, мазах-масхара қиладилар. Аслида эса у кичик, кўримсиз одам ўзини катта олган одамдан ё жисмоний жиҳатдан кучли, ё илму билим жиҳатдан ўткир, ё касб-ҳунар жиҳатдан моҳир, ё гап-сўзга уста ва

ҳоказо бўлиб, кези келганда уни енгиб, мот қилиб, одамлар ўртасида уялтириб қўйиши мумкин. Топишмоқ ҳам бўлиб келадиган бу мақолнинг бир қатор вариантлари ва мазмундошлари бор: «Кичкина митти, хонхўжани йиқитди»; «Ёш қулунни тергама, ўсиб етгач от бўлур»; «Кичкина кўринган ниҳол, кейин бўлур баркамол»; «Биз ҳам киши бўлармиз, отга кишан солармиз»; «Биз ҳам сизгир соғармиз, томга таппи ёпармиз»; «Кичикни ёш дема, кесакни — тош»; «Камситмагил кўмирни, эритади темирни».

КИЧКИНА ЮККА ҲАМ ТУЯ ТИЗ ЧҶКАДИ. Одатда туяга юк ортмоқчи бўлганларида тиз чўкади ёхуд уни чўктирадилар. Мажозда туяни эл-юрт оғалари, бузрукларига, шунингдек кучли, чпдамли, сабот-матонатли, баъзи ҳолларда эса такаббур кишиларга ташбиҳ этадилар. Мазкур мақол билан: «Сен ҳар қанча моддий ва маънавий бойликка эга бўлсанг ҳам, гуруриятга кетма, ўзингни камтар тут. Шундагина эл-юрт ўртасида обрўйингга обрў қўшилади, ҳурмат-эътиборинг ортади», деган маънода насиҳат қиладилар. Вар.: «Эгил-эгил деганга — тоғ эгилибди».

КИШИ ОТИ ТЕРЧИЛ, КИШИ ТҶНИ КИРЧИЛ. «Бировнинг отини авайлаб мин, тўнини авайлаб кий. Акс ҳолда «отни роса ҳоритиб, терга ботириб келипти» ёхуд «тўнимни кир қилиб келипти» деб, сендан ўпкалаб юради», деган маънода қўлланилувчи мақол. Бу хилдаги мақолларда омонатга олинган нарсаларни асраб-авайлаш, эгасини хафа қилмаслик уқтирилади. Маз.: «Кетмон олсанг занглатма, эгасини қатнатма»; «Эшагин белин толдирма, эгасин кўнгил қолдирма»; «Кишининг отини минсанг, кетингни қалқа тут» (Қалқа тут — кетингни кўтариб юр, оғирлигингни солма, деган маънода).

КИШИ ЮРТИДА ШОҶ БЎЛГУНЧА, ЎЗ ЮРТИНГДА ГАДО БЎЛ. Ватанини севиш, унга содиқ бўлиш зарурлиги уқтириладиган, она-юртнинг чет юртлардан ҳар томонлама афзаллиги улуғланган мақол. Вар.: «Ўзга элнинг султони бўлгунча, ўз элнинг чўпони бўл»; «Ўзга юртнинг боши бўлгунча, ўз юртнинг тоши бўл»; «Ўзоқнинг қозиси бўлгунча, яқиннинг тозиси бўл»; «Ўзганинг тоқи-равоқидан ўзингнинг айвонинг яхши»; «Ўзга юрт-

нинг юз баҳори — ўз юртининг битта қори»; «Ўз элим — олтин бешик, ўзга элнинг туби тешик».

КИШИНИНГ ШОДЛИГИ — УМРИНИНГ ЗИЁДЛИГИ. Халқ ўзининг бир эмас, бир қатор мақолларида кишига турмуш кечириш юзасидан пайд-насиҳат қилар экан, асабини сақлаш, бўлар-бўлмасга хафа бўлмаслик, шодон, хушчақчақ яшашга ҳаракат қилиш зарурлигини қайта-қайта уқтиради ва бунинг қандай самара беришини турлитумап мисоллар орқали кўрсатиб беради: «Шодликда яшаган — ғамни унутар»; «Хушчақчақ эр бот қаримас»; «Кўп ғамни оз қувонч қувади», «Қизиқчи қўнган қўрага қирқ кун қувонч ёғади»; «Қаттиқ бир кулги — саккиз тухумга тенг». «Кулги бор жойда кўнгил семирар»; «Кулги — жонга роҳат, танга — қувват»; «Кулги ёшартади, ғам қаритади»; «Кулги бўй чўзади, ғам бел букади»; «Кулги келганда кулмаган — ғам келганда ўлади»; «Кўнгилсиздан кулги чиқмас»; «Хафалиқдан йироқ бўл, хурсандликка қўноқ бўл»; «Ўйнаб-кулсанг йигитдай, сиқилмайсан чигитдай», «Кўшиқ айтган — қаримас»; «Осойишталик — энг яхши малҳам»; «Беш куним — хуш куним».

КИШИНИНГ ҲУРМАТИ — ЎЗ ҚЎЛИДА. «Овилада ҳам, одамлар орасида ҳам ҳурмат-эътиборга сазовор бўлиб юриш — аввало ўзинга, ўзингни қандай тутишинг, гап-сўзинг, хатти-ҳаракатингга боғлиқдир. Ўзинг яхши бўлсанггина ўзгалар сени яхши одам деб биладилар, ҳурмат қиладилар», демоқчи. Маз.: «Ҳурмат қилсанг, ҳурмат кўрасан».

КОСА, КОСАНИНГ ТАГИДА — НИМКОСА. Вар.: «Косанг-ку — косанг, нимкосангдан қўрқаман», «Гапнинг тагида гап бор». Бу мақоллар бирор нарсага шама қилинганда қўлланилади.

КОСОВ УЗУН БЎЛСА, ҚЎЛ КУЙМАС. Вар.: «Косов сопинг узун бўлса, қўлинг куймас; оға-ининг омон бўлса, одам тегмас». Булар билан: «Ака-укаларинг, опа-сишгилларинг, ёр-дўстларинг билан иноқ бўл. Яхши-ёмон кунларингда улар сенинг қувончингга ҳам, қайғунгга ҳам шерик бўладилар, қўлдан келган ёрдамларини аямайдилар,

кўплашиб, кўкракларини қалқон қилиб, сени хавф-хатардан ҳимоя қиладилар». демоқчи бўладилар.

КУЁВНИ ПАЙҒАМБАРЛАР СИЙЛАБДИ. Диний ривоятларга кўра, Муҳаммад пайғамбар ўз куёви Ҳазрати Алини сийлаган эмиш. Мазкур мақол шу асосда келиб чиққан бўлиб, уни куёвни сийлаганда ёки сийлаш зарурлигини уқтирганда айтадилар. «Куёв келди — хон келди» деган мақол ҳам борки, бунда қайнота, қайнона, қайпоға, қайни, қайнсингил ва умуман қуда тарафдагилар куёвни қанчалик ҳурмат қилишлари, у келса, ўтқазгани жой тополмай қолишлари, бамисоли хон келгандек иззату эҳтиром қилишлари ўз ифодасини топган.

КУЁВНИКИДА ҚУЙРУҚ ЕГАНДАН — ЎҒИЛНИКИДА ЮДРУҚ ЕГАН ЯХШИ. Вар.: «Қизникида гўшт еганда, ўғилникида мушт еган яхши», «Куёвнинг хўрдисидан — ўғилнинг юндиси яхши», «Ўғилникини ўйнаб ейсан, қизникини ўйлаб ейсан». Буларнинг маъноси асосан шундай: «Куёвникида қисиниб-қимтиниб, ийманиб ейсан. Ўғилникида эса яйраб, ҳеч нарсадан тортинмай, ийманмай еяверасан, бунинг уяти ҳам, миннати ҳам бўлмайди». Халқ ўртасида: «Куёв ҳар қанча яхши бўлмасин, барибир ота-она учун ўз ўғилларидек бўлолмайди, унинг ўрнини босолмайди», деган тушунча ҳам мавжуд. Қуйидаги мақоллар ана шундай тушунчанинг маҳсулидир: «Кул оғил бўлмас, куёв ўғил бўлмас»; «Келин қиз бўлмас, куёв ўғил», «Куёв қувса эшик боғин тут, ўғил қувса тўр бошига ўт».

КУЗГИ ҚАТИҚ — КУЁВГА БЕРГУСИЗ. Кузда сиғирларнинг сути ёздагига нисбатан қуюқлангани учун ундан уютилган қатиқ ҳам ёзги қатиққа нисбатан қуюқ, ёгли ва мазали бўлади. Мазкур мақол билан: «Бундай ажойиб қатиқни ҳатто ниҳоятда ҳурмат қилинадиган куёвга ҳам бергиси келмайди кишининг» деган маънода муболага қилганлар. Вар.: «Қишки қатиқ — қизга бергусиз».

КУЛ ҚОЛДИРМА, ГУЛ ҚОЛДИР. Бу билан, «Элинга, ўғил-қизинга ўзингдан култепага айланган, вайрона уй-жой қолдирма, бўғ-бўстонга айланган, обод, кўркам

уй-жой қолдир, токи сени яхши одам сифатида эслаб юрадиган бўлсинлар», деган маънода панд-насиҳат қиладилар.

КУЛГИ — ҚАМЧИ, ЗАҲАРЛИ ТОМЧИ. Вар.: «Кулги тутун бўлмаса ҳам, кўзни ачиштиради». Буларда гаразли, заҳарханда кулги, бировни камситадиган, масхара қиладиган, пастга урадиган кулги назарда тутилган.

КУЛМА ҚЎШНИНГГА, ҚАЙТИБ КЕЛАР БОШИНГА. Бу билан бировнинг устидан кулмаслик, бировни камситмаслик, мазах-масхара қилмаслик зарурлиги уқтирилади. Вар.: «Кишига кулмагил зинҳор, сенга ҳам кулгувчилар бор», «Кулма менга, кулгум келар сенга»; «Ўзгада нуқсон кўрсанг, ўзингни бенуқсон дема», «Кўзни ўз айбингдан олма, ўзгалар айбига кўз солма»; «Киши айбига этак ёп».

КУН У ЕҚҚА, ПУЛ БУ ЕҚҚА УТСА БЎЛДИ. Ўз пшига лоқайдлик билан қарайдиган, ишни наридан-бери, «хўжа кўрсин»га бажариб, тезроқ ҳақини олишнинг пайида бўладиганлар тилидан айтилган бу мақолни шундайларга қарата аччиқ киноя тарзида қўллайдилар.

КУН ҚИЗАРИБ БОТСА — ХОТИНИНГ ЎГИЛ ТУҚҚАНДЕК, КУН ҚИЗАРИБ ЧИҚСА — УЙИНГГА ЁВ КИРГАНДЕК. Кишилар кўп йиллик кузатишлар натижасида шундай хулосага келганларки, агар эрталаб кун қизариб чиқса, шу куни ҳаво булутли бўлади ёхуд қор-ёмғир ёғади. Агар кун қизариб ботса, эртасига ҳаво очиқ бўлади, ёғингарчилик бўлмайди. Одатда кун очиқ бўлиб турса, кишининг кўнгли ҳам очилиб, вақти чоғ бўлиб юради (бу ҳолат мақолда «хотининг ўгил туққандек» ибораси билан ифода этилган) ва, аксинча, ҳаво булутли бўлиб турса, кишининг кўнгли ёришмай, таъби хира бўлиб юради (бу ҳолат мақолда «уйингга ёв киргандек» ибораси билан ифода этилган).

КУНЖУТ ЎЗ УРУҒИНИ КЎРИПТИЮ ТАРВУЗ УРУҒИНИ КЎРМАПТИ. Вар.: «Зиғир ўз уруғини кўриптию қовоқ уруғини кўрмапти». Кунжутнинг, зиғирнинг уруғи майда, тарвуз, қовоқ уруғи эса йирик бўлади. Мазкур мақолларни ўзининг арзимаган нарсаси билан мақ-

таниб, мағрурланиб юрадиган, ўзгаларни эса пазарга илмайдиган, менсимайдиган одамларга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар.

КУНИНГДАН БИР КУНИНГ ҚОЛСА — ПАЛОВ Е, ПУЛИНГДАН БИР ПУЛИНГ ҚОЛСА — ПАЛОВ Е. Вар.: «Кунингдан бир кунинг қолса — бедов мин, пулингдан бир пулинг қолса — палов е»; «Палов есанг мойи билан, йўрга минсанг шойи билан», «Кўрдинги — ош, кўтарма бош, кўрдинги — ёғлиқ, уравер вақтлиқ»; «Ош еганда от кучи бор, гўш(т) еганда той кучи бор»; «Ўлдирса ҳам, ош ўлдирсин!»; «Паловдан қайтганининг қўли сипсин!»; «Палов — ўзбек миллий таомлари орасида энг биринчиси ва асосийсидир. Шунинг учун ҳам ўзбек мезбони уйига келган меҳмонни азиз кўрса палов дамлайди... Гуруч ўзбек пазандалигида энг асосий масаллиқлардан бири ҳисобланади. У кимёвий томондан яхши текширилган бўлиб, таркибида 80—90 процент крахмал, 7—8 процент оқсил, 0,5 процент мой, 0,5 процент шакар, турли витаминлар ва бирмунча минераллар бор. Бошқа донларга нисбатан гуручдан қилинган таомлар инсон организмида яхши ҳазм бўлади, чунончи, диетолог олимларимизнинг фикрича гуручли таомларнинг ҳазм бўлиш коэффициентини 98 процентга борар экан, калорияси ғоят кучли бўлишига қарамай, ҳатто кечқурун ётар пайтида ейилган палов ҳам яхши сингиб кетганини ҳамма билади...»¹ Халқимиз ўз мақолларида паловни мақташининг бойси ҳам ана шундадир.

КУРКУРАК КЎРМАГУНЧА ТОҚ ОЧМА. Одатда баҳор фаслининг охирида, беҳи гуллаганда, ҳамма қушлардан кейин кўкқарга келади. Уни «қироқ-қироқ», «куркурак» деб ҳам атайдилар. Бобо деҳқонлар, тажрибали боғбошлар то куркурак келмагунча, беҳи гулламагунча тоқларни очмас эдилар. Чунки бу вақтга келиб, об-ҳавонинг ҳамма хавф-хатарлари ўтган бўлади, очилган тоқнинг шўраларига зиён-заҳмат етмайди. Ота-боболар бу хусусдаги насиҳатларини мазкур мақол воситасида айтиб қолдирганлар.

¹ К. Маҳмудов. Ўзбек таомлари. Тошкент, 1970, 121—122-бетлар.

КУЧУК ТОМГА ЧИҚСА ҲАМ, ЭГАСИДАН КАТТА БЎЛМАС. «Ёмон, пасткаш одам ҳам қанча мартабага, бойликка эга бўлмасин, барибир эл-юрт ўртасида обрў-эътибор қозона олмайди. Кишилар ундан нафратланадилар, иззат-ҳурмат қилмайдилар», демоқчи.

КЎЗ КЎЗГА ТУШСА, ЮЗ УЯЛАР. Бу билан: «Авалло бировни орқасидан ёмонлама, бировнинг ҳақини ема, бир кунмас-бир кун бу нарса аён бўлиб қолади, кўзинг кўзига тушса, ўзинг уялиб қоласан», демоқчи бўладилар.

КЎЗ — ҚЎРҚОҚ, ҚЎЛ — БОТИР. «Ҳар қандай иш ҳам аввалига оғир кўринади. Аммо, сен бундан чўчима, ишга қўрқмасдан дадил киришавер, кейин ўзинг қизиқиб кетасан, ишинг ҳам юришгандан-юришиб кетаверади», деган маънода қўлланилади. Вар.; маз.: «Инсон қўли — гул»; «Одамнинг қўли — ҳаётнинг гули»; «Умид — ялтироқ, юрак қалтироқ»; «Ишнинг боши — бошлангунча»; «Бошланган иш — битган иш».

КЎЗА КУНДА СИНМАЙДИ, КУНИДА СИНАДИ. Бу мақолни мажозан: «Ҳа, ҳеч ким кўрмаяпти-ку, билмаяпти-ку, деб ўйлаб, осонгина, мўмайгина бойлик, манфаат орттириш йўлида хуфийна ишларни қилиб юрган одам бир кун бўлмаса, бир кун қўлга тушиши, яширинча қилиб юрган ишлари фош этилиши, шармандаю шармисор бўлиши муқаррар», деган маънода қўллайдилар.

КЎЗБЎЯМАЧИ ТУЛҚИ БЎЛАР, ЭЛ ИЧИДА КУЛҚИ БЎЛАР. Бу билан: «Тулқи сингари айёр, муғамбир, кўзбўямачи одам ҳамиша шундайлигича қолмайди, ахири бир кун алдам-қалдам ишлари фош бўлиб, эл-юрт ўртасида шармандаси чиқиб, кулги бўлади» демоқчи бўладилар. Вар., маз.; «Тилёғламачи нима-ю, кўзбўғламачи нима»; «Кўзбўямачидан кўз юм».

КЎЗДАН ЙИРОҚ — КЎНГИЛДАН ЙИРОҚ. Бу халқимизнинг қадимий мақолларидан бири бўлиб, XV аср шоири Лутфий уни шундай ишлатган:

Дилбар соғинмоғон жиҳати бу фироқ эмиш,
«Кўздин йироқ бўлса, кўнгилдин йироқ» эмиш.

«Ёр-дўстлар, қариндош-уруғлар бир-бирлари билан тез-тез учрашиб, ҳол-аҳвол сўраб турсалар, бир-бирларига яна яқинроқ ва қадрлироқ бўладилар. Акс ҳолда бир-бирларидан тобора узоқлашиб, меҳру оқибатлари, қадр-қимматлари сустлашиб бораверади», деган маънода қўлланилади. Вар., маз.: «Кўздан нари — кўнгилдан нари»; «Яқинликнинг белгиси — келиб-кетиб тургани, узоқликнинг белгиси — сира келмай кетгани»; «Келиш-кетиш — туққашликнинг белгиси»; «Кўз қаерда бўлса, меҳр шу ерда бўлади»; «Кўз кўзга тушса, меҳр кўзгалар»; «Кўз кўрмаса кўнгил севмас»; «Кўзга яқин — кўнгилга яқин»; «Кўз қизикса, кўнгил қизийди»; «Қудачиликнинг қизиги — бориш-келиш»; «Кўрмаса — ёт, кўришмаса уят»; «Кўздан кўз тойса, кўнгилдан сўз тояди»; «Яқинни олис қилма, олисни яқин қил».

КЎҚДАН АРПА ЁҒСА ҲАМ, ЭШАКНИНГ ЕМИ — НИМЧА. Нимча — чоракнинг тўртдан бири, ботмоннинг эса 256 дан бири. Умуман, оғирлик ўлчови бирликлари, шу жумладан, нимча ҳам турли даврларда, турли географик муҳитларда турлича бўлган. Масалан, XV—XVI асрларда Бухоро ва Самарқандда нимча тахминан 78 граммга, XIX асрда Бухоро ва Жиззахда 512 граммга, Самарқандда 1024 граммга, Тошкентда салкам 84 граммга тенг бўлган. Шарқий Бухоронинг турли ерларида нимча ботмоннинг саккиздан бир қисми ҳисобида юритилган ва турли ерларида 20 килограммдан 40 килограммгача бўлган оғирлик ўлчови бирлигини англатган¹. Ҳарқалай, юқоридаги мақолда «нимча» сўзи «жуда оз, жуда кам» деган маънода келтирилган. Мажозан: «Ҳар қапча тўкинчилик бўлса ҳам, барибир камбағал меҳнаткашларнинг ризқи озлигича қолаверади», демоқчи бўлинган. Вар.: «Кўкдап кигиз ёғса ҳам, қулга ултароқ тегмайди» (Ултароқ — оёқ кийимларига солинадиган кигиз патак), «Эшак олтин ташиша ҳам, ейиши — хашак».

КЎЛНИНГ ОТИНИ БАЛИҒИ ЧИҚАРАДИ. Бу билан: «Оиланинг отини, донгини унинг яхши, одобли, билимли, ҳунарли фарзандлари; ҳар бир элнинг донгини эса унинг

¹ В. Хинд, Е. А. Давидович. Кўрсатилган асар, 83-бет.

яхши, мард, ботир, донгдор кишилари чиқаради», демоқчи бўладилар.

КЎМИРЧИ БЎЛСИН, ТЕМИРЧИ БЎЛСИН, ТЎРТ ДЕВОРНИНГ ИЧИДА СЕВГАНИНГ БЎЛСИН. Эр—хотиннинг энг яқин кишиси, сирдоши, кўмакдоши, мададкор. У яхши бўлса—нур устига аъло нур, ҳатто ёмон бўлса ҳам хотиннинг бир кунига ярайди. Эрсиз яшаш, бева бўлиб қолиш — хотин учун азоб-уқубатдан бошқа нарса эмас. Бева хотинлар тилидан: «Яхши бўлса ҳам, ёмон бўлса ҳам, севганинг, эринг бўлсин экан», деган маънода айтилган. Вар., маз.: «Сариқ эди, суруқ эди, эрим эди, ўнқир эди, чўнқир эди, уйим эди»; «Қампирга — чол, келинга — кувё, қизга — бўз» (бўз — бу ерда «бўз йнғит» маъносида); «Эрим бор — эрмагим бор, чархим бор — чармагим бор» (чармак — чархнинг дук ўрнатиладиган айрисимон қисми); «Жон олов — жон эр»; «Умримга умр қўшган — ёр, жонимга ҳузур қўшган — ёр».

КЎНГИЛ КИРИН АЙТСА КЕТАР, ҚЎЙЛАҚ КИРИН ЮВСА КЕТАР. Баъзан шундай бўладики, орқаворатдан эшитилган ёлғон гап туфайли икки дўст бир-бири билан аразлашиб, гаплашмай юради. Шунда агар улар бир-бирлари билан бевосита учрашиб, гиналарини очиқдан-очиқ айтсалар, масала равшан бўлади, кўнгилдаги кир кетади. Юқоридаги мақол билан ана шунини ифода этадилар.

КЎНГИЛ КЎНГИЛДАН СУВ ИЧАДИ. Вар.: «Кўнгилдан кўнгилга йўл бор», «Дил — дилнинг ойнаси», «Дилдилдан баҳра олади», «Дил — дилнинг захриши олади», «Қалб — қалбга элчи», «Юрак-юракка дарак беради». Бу мақоллар билан: «Инсон қалби шундайки, у ўзгалар қалбини сезади, тушунади, билади, ўзга қалбини ўзига ром этмоқ учун унга йўл топмоқ — кифоя», демоқчи бўладилар.

КЎП БЎЛСА — СЕПЛА, ОЗ БЎЛСА — ЭПЛА. Эпламоқ — деярли имкони йўқ ишни, нарсани амал-тақал қилиб тўғриламоқ, мушкул ишнинг уддасидан чиқмоқ. Сепла — «эпла-сепла» қўшма сўзининг иккинчи компоненти. Тежамкор, омилкор бўлишга ундовчи мақол. Вар.: «Кўп бўлса — кетар, оз бўлса — етар», «Кўп бўлса — ошалаб е,

оз бўлса — қашилаб е»; «Борида — борича, йўғида — йўғича».

КЎП ГАП — ЭШАККА ЮК. Тасаввур қилинг: эшакка миниб олган бир одам йўлда кетаётиб иккипчи бир одамни учратиб қолади-да, гапга тушиб кетади. Унинг узундан-узоқ чўзилиб кетган маза-бемаза гапини деб эшак шўрлик эгасининг оғирлигини кўтариб туришга мажбур бўлади. Афтидан, ана шу ҳолатни мисолга олиб, юқоридаги мақолни тўқиганлар. Маълумки, кишиларнинг жамиятдаги ўзаро муносабатлари аввало сўз билан бошланади. (Халқнинг бошқа бир мақолида: «Одобнинг боши — тил» дейишлишининг бонси ҳам ана шунда). Дидактизм тарихига бир назар ташласак, сўзлаш одобига ҳамма вақт жиддий эътибор бериб келинганни кўрамиз. Ота-боболар ўзларининг кўпдан-кўп мақоллари ва ибратли сўзлари воситасида авлодларга гапни кўп гапирмаслик, сергап бўлмаслик, қисқа, лекин маъноли қилиб сўзлашлик зарурлигини қайта-қайта уқтирганлар: «Кўп қидирган кезма бўлар, кўп гапирган эзма бўлар»; «Узун сўзни уқиб бўлмас, узун қияни йиқиб бўлмас» (Қия — тепалик); «Тилнинг узун даллолга керак»; «Кўп ёмғир ерни бузар, кўп сўз эрни бузар»; «Ортиқча туз ошни бузар, ортиқча сўз бошни узар», «Кўп гапирган кўп янглишар»; «Гап тарози босмас», «Эви билан сўзлаганининг қурбони бўл», «Гали билан гапирганининг гадоёи бўл»; «Қамгаплик — донолик, сергаплик — нодонлик», «Арғумоқнинг белгиси — оз ўтлаб, кўп ювшар, азаматнинг белгиси — оз сўзлаб, кўп тингшар» (Ювшамоқ — кавшамоқ, кавш қайтармоқ; тингшамоқ — тингламоқ); «Ўн ўйла, бир сўйла»; «Кўп гапирма, оз гапир, оз бўлса ҳам соз гапир»; «Гапнинг қисқаси яхши, қисқасидан ҳиссаси яхши»; «Оз сўзlining кўнгли — ёз»; «Сўзинг мўътабар бўлса ҳам, мухтасар қил»; «Сиҳат тиласанг кўп ема, иззат тиласанг кўп дема».

КЎПДАН ҚУЁН ҚОЧИБ ҚУТУЛМАС. Ҳайвонлар ичида тез югуришда, қочишда, «чап беришда» қуёнга етadигани бўлмаса керак. «Ёлғиз одам қуённи қувиб етиши, тутиб олиши — амримаҳол. Аммо, кўпчилик шундай қудратлики, ундан бошқа нарса тугул, ҳатто энг чапдаст ҳайвон бўлган қуён ҳам қочиб қутула олмайди. Бу — ма-

қолнинг тўғри маъноси. Мажозий маъноси шуки: кўпчилик биригиб, ҳамжиҳат бўлиб ишга киришса, ҳар қандай мушкул ишнинг ҳам уддасидан чиқа олади. Халқимиз биргина бу эмас, бошқа бир қанча мақолларида коллективизм ғояларини илгари суради: «Кўп ёйилса, йўқ топилар»; «Ёлғизнинг ёйи йўқолса ҳам тошилмайди, кўпнинг ўқи йўқолса ҳам топилади»; «Кўпчилик тикилса, тоғ қулайди»; «Халқ пуфласа бўрон бўлар, халқ тепинса — зилзила»; «Бор қилса ҳам халқ қилади, йўқ қилса ҳам халқ қилади»; «Элнинг кучи — элик ботмон»; «Чивин кўплашса, филни йиқитади»; «Чумоли бирлашса, чаён пўстини йиртар»; «Кўпчилик бир бурладан берса тўйдиради, бир муштдан урса ўлдиради» (Бу мақолнинг бошланғичини: «Кўпчилик бир пулдан берса тўйдиради...» деб ҳам айтадилар. Бундаги «бир пул» — хонлар замонидаги чақа пул бўлиб, ҳозирги бир тийиннинг учдан бири, демакдир. 1 тийин — 3 пул, 1 нақир — 2 тийин, 9 пул — 3 тийин, 1 мпри — 5 тийин); «Қирқ уйдан этак тўлар»; «Эл бор ерда чумчуқ ўлмас»; «Кўп оғиз бир бўлса, бир оғиз ер бўлар»; «Кўпни кўпчилик кўтаради»; «Кўпда карам бор»; «Кўпда Хизр бор» (Хизр — афсонавий пайғамбар. Эътиқодий тушунчага кўра, у «обиҳаёт» сувини ичган эмиш, шунинг учун қиёматгача ҳаёт кечирармиш; одамлар орасида кўзга кўринмай юрармиш; вақти-вақти билан эса турли қиёфаларга кириб, бутун жаҳонни кезиб, фалокатга йўлиққанларни ҳалокатдан қутқазармиш; деҳқонлар ҳосилига барака ато қилармиш; кимки уни учратиб қолса, бахтли ва бой бўлармиш. Мазкур мақол гарчи ана шу эътиқодий тушунчадан келиб чиққан бўлса ҳам, унинг замирида «кўпчиликка қўшил, кўпчилик билан бирга бўл, бахтингни кўпчилик орасидан топасан», деган ғоя ётади), «Кўп тўкилса кўл бўлар, кўп бирикса эл бўлар»; «Кўпчилик — кўл, унуми — мўл»; «Кўпчиликсиз тўй бўлмас»; «Кўпчилик қайда бўлса, тўқчилик шунда бўлур»; «Бу дунё ўтар-кетар, тотувликка не етар?»; «Олтовлон ола бўлса, оғзидагин олдирар, тўртовлон тугал бўлса, унмагани ундирар»; «Кўпга келган — тўй», «Юрт билан келган аза ҳам — тўй»; «Кўпга кўмаклашганинг кўмакчиси кўп»; «Суянишган йиқилмас»; «Халққа хоннинг ҳам кучи етмайди»; «Халқ унаса, хон туясин сўяр»; «Сувнинг оқишига қара, халқнинг хоҳишига қара»; «Кўп билсанг ҳам, кўпчиликдай билмайсан»; «Кўп билсанг ҳам, кўпдан

эшит»; «Биров билмагани биров билади»; «Кўпни ёмонлаган кўмувсиз қолибди»; «Кўпни сўккан кўкармас», «Кўпга кесак отма»; «Тегинмагил кўпга, кўп ағанатар чўпга»; «Кўп ўтар кўпругин бузма»; «Кўп ризқига қўл чўзсанг, ўз ризқингдан қийиласан»; «Элга қўшилганинг кўнгли тўқ, элдан ажралганинг бети йўқ»; «Ердан айрилсанг ҳам, элдан айрилма»; «Элдан айрилгунча жондан айрил»; «Халққа суянсанг — тўласан, халқдан чиқсанг — сўласан».

КЎР БЎЛСАНГ БЎЛ, КЎРНАМАК БЎЛМА! Кўрпак — яхшилиқни қадрламайдиган, яхшилиққа ёмонлик қиладиган, тузингни ичиб, тузлуғингга тупурадиган, нон-кўр одам. Жамиятда бундай ўтакетган ёмон хислатли одамлардан хазар қиладилар, нафратланадилар, уларни лаънатлайдилар.

КЎР ТУТГАНИН ҚЎЙМАС, ҚАР — ЭШИТГАНИН. Бу мақолни қачонлардир, кимдандир чала-чулпа эшитган бир гапига асосланиб, шунини ҳаммага маъқуллаб юрувчи, эътироз билдирсалар — уриб-енгувчи одамларга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар. Шунга ўхшаш бир қатор мақоллар борки, уларда «кўр» деганда ўқимаган, илмсиз, жоҳил, ақл-фаросатсиз, нодон одамларни назарда тутадилар. «Илми йўқнинг кўзи юмуқ» мақоли ушбу фикримизнинг далили бўла олади. Вар.: «Кўрга кўрсатма, карга гапирма», «Кўрга кўрсатиб қоч, карга — гаприб», «Кўрга кун ҳам бир, тун ҳам бир»; «Кўрга фонус на ҳожат?!»; «Кўрга кўзгу керакмас»; «Кўрмас туяни ҳам кўрмас»; «Кўр товуққа курмак ҳам бугдой туюлади»; «Кўр гадойга оқ халта ҳам бир, кўк халта ҳам бир»; «Кўр билан товоқдош бўлма, кар билан — гурундош»; «Кўрни кўр етакласа, гўрга олиб боради»; «Кўзи сўқирдан кўрқма, кўнгли сўқирдан кўрқ!»; «Кўзи сўқирдан кўнгли сўқир ёмон»;

КЎР ҲАССАСИНИ БИР МАРТА ЙЎҚОТАДИ. «Бир нарсадан панд еган, зиён-заҳмат кўрган одам иккинчи марта ундан ўзини эҳтиёт қилиб юради», деган маънода қўлланилади. Вар.: «Ақлли киши бир тошга икки марта тўқинмас».

КЎРА-КЎРА КЎЗ ПИШАР, ҚИЛА-ҚИЛА ҚЎЛ ПИШАР. Бу билан: «Ҳар бир ишни кўришдан, қилишдан эринма. Билмасанг, билганларнинг қилаётган ишига қараб тур — кўраверсанг кўзинг пишиб, ўзинг ҳам қила оладиган бўлиб бораверасан», деган маънода насиҳат қиладилар.

КЎРГАН КЎРГАНИН АЙТАР, КЎРМАГАН БЕРГАНИН АЙТАР. Бу билан: Дунёда кўп нарсани кўрган, билган одам кези келганда кишиларга ана шулар ҳақида сўзлайди. Яхши таълим-тарбия кўрмаган, феъли тор одам эса аллақайтиб бировга бир нима бериб қолган бўлса, ҳамма вақт ҳаммага шунини оғиз кўпиртириб, мақтаниб айтиб юради», демоқчи бўладилар. «Кўрган кўрганини қилади; косов туртганини қилади»; «Кўрганни тили билдирар, куйгани — дили» деган мақоллар ҳам бор.

КЎРГАНИМИЗ — КЎРИШГАНИМИЗ. Халқимизда шундай бир таомил борки, бирор йиғинга, зиёфатга бошқалардан кейинроқ келиб қолган одам ҳамма билан бирма-бир қўл беришиб, саломлашиб чиқиб одобдан эмаслигини билиб, эшиқдан хонага кирган заҳоти қўлини кўксига қўйиб, юқоридаги мақолни айтиб, бир чеккага ўтира қолади.

КЎРГАНИН ЭШИТГАН ЕНГАР. Баъзи шундай одам бўладики, маълум бир нарсани, воқеа-ҳодисани ўзи кўрмаган, билмаган, фақат кимдандир бу ҳақда чалакам-чатти эшитган бўлади-да, кези келганда шунга асосланиб, ўз гапини уриб-енгиб маъқуллашга ҳаракат қилади. Мазкур мақолни ана шундай маҳмадоналарга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар. Вар.: «Ақлли кўрганин айтар. аҳмоқ — эшитганин»; «Минг чечанин бир довдир енгибди».

КЎРМАГАНИНГ КЎРГАНИ ҚЎРСИН. Мажозий маънода озгина бойликка ёхуд муваффақиятга эришгач, ўзининг аввалги аянчли ҳолини унутиб, шишиниб, босартусарини билмай қоладиган, бошқаларни «оёқ учи»да кўрсатадиган такаббур одамларга нисбатан аччиқ киноя тарзида қўлланилади. Вар., маз.: «Кўрганиннинг кўрмагани қўрсин; кўрмаганининг — кўргани»; «Кўрмагани кўрдилар, кўк эшакка миндилар»; «Эшакнинг пешонасига

эшакмунчоқ битибди»; «Сон тегмасга сон тегди, сават-сават нон тегди»; «Ярлининг чўнтагига ақча тушса, турна бўлиб қийқиради»; «Ювош йўғонласа, эшикка сиғмас»; «Кун кўрмаган кун кўрса, кундуз чироқ ёндирар»; «От кўрмаган от кўрса, отхонада от чопар»; «Қўй кўрмаган қўй кўрса, қува-қува ўлдирар».

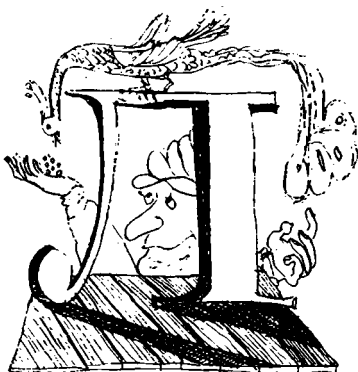
КЎРМОҚ — БОР, ЕМОҚ — ЙЎҚ. Эътиқодий тушунчага кўра, жаннатда, яъни ҳамма нарса муҳайё бўлган, роҳатбахш, хушманзара жойда жамики ноз-неъматлар, озиқ-овқатлар бўлармиш. Аммо, уларни худди тушда кўргандек кўриш мумкин эмишу, еб-ичиб бўлмасмиш... Шу тушунчадан келиб чиққан мазкур мақолни асосан мажозий маънода ишлатадилар. Баъзан киши яхши бир нарсани кўриб қолади-да, ниҳоятда ҳаваси келиб, уни олгиси, унга эга бўлгиси келади, аммо бунинг пложи бўлмайди. Ана шундай ҳолатларда мазкур мақол қўлланилади.

КЎРПАНГГА ҚАРАБ ОЁҚ УЗАТ. Бу мақолнинг келиб чиқиши қуйидаги афсонага боғлиқ: «Қадим замонда бир золим подшо бўлган экан. У халқни хилма-хил йўллар билан қийнаб, азоблаб, шундан ўзи роҳатланар экан. Кунларнинг бирида у: Энди қандай қилсам халқни қийнаб роҳатланаркинман» деб ўйлаб-ўйлаб, бир ҳийла топибди. Халққа: «Менинг бўйимга лойиқ кўрпа тикиб келинглар!» деб буюрибди. Эртасига одамлар подшонинг бўйига тахминан чамалаб тиккан кўрпаларини кўтариб, бирин-кетин саройга кириб кела бошлашибди. Подшо кўрпаларни бирма-бир устига ёпиб кўра бошлабди. Кўрпа агар узунроқ бўлса, уни атайлаб бош томонига тортиб, оёқларини чўзиб: «Ие, бу калта-ку!» деб бақираверибди ва кўрпаларнинг эгаларига қирқ даррадан уришни буюраверибди. Шунда навбат бир чолга келибди. Подшо у келтирган кўрпани устига ёпибди-да, бош томонига тортиб, оёқларини тиззасигача очиб: «Ие, бу калта-ку!» деб бақирган экан, сабр косаси тўлиб турган чол қўлидаги хассаси билан подшонинг оёқларига бир туширибди. Подшо жон аччиғида оёқларини йиғиб олибди-да, чолга: «Нега оёғимга урдинг?!» деб ўшқирибди. Шунда чол: «Кўрпангга қараб оёқ узат-да!» дебди. Мажозан: «Ўз ҳолингга, маблағингга, имкониятингга қараб иш кўр», деган маънода қўлланилади. Вар., маз.: «Бўйингга қараб тўн бич»; «Кўлингга

қараб чўмил»; «Қулочингга қараб кетмон чоп»; (Эна — она, буви; чена — ўлча, чамала), «Қўйингга қараб қўтон қамчила» (Илгари чорвадорларда газ, метр ўлчов бўлмасди. Ерни ёхуд бошқа нарсани қўлларидаги қамчишнинг сопи-ўрими билан ўлчардилар).

Ҳар кишиким кўрпасига пой узатмайдур қараб,
Сал вақт ўтмаски, кўзлар жониби Шому Ҳалаб.

Муқимий

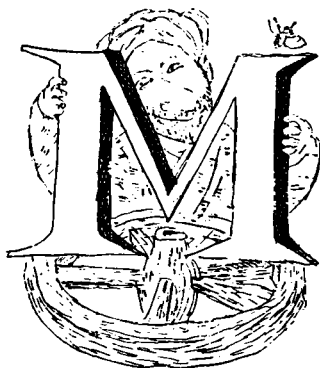
ЛАЗЗАТИ АФВ ИНТИҚОМДА ЙУҚ. Бу мақол билан: «Айтиб қўйган ноўрин сўзинг ё қилиб қўйган айбинг учун бировдан узр сўрашни ўзингга эп кўрмай ўтирма, буни ўзинг учун паст кетиш деб ҳам билма, ийманма ҳам. Ўз вақтида, чин дилдан чиқариб кечирим сўрасанг, сендан ўч олмайдилар, уришмайдилар, сўкмайдилар», деган маънода насихат қиладилар.

ЛАЙЛАКНИНГ ЮРИШИНИ ҚИЛАМАН, ДЕБ ЧУМ-ЧУҚНИНГ ЧАТАНОҒИ ЙИРИЛИБДИ. Ҳар ким хоҳ жисмоний, хоҳ моддий, хоҳ маънавий тарафдан ўз ҳолиқудратига қараб иш кўриши, қурби етмаган, қўлида келмайдиган, удалай олмайдиган ишга уринмаслиги зарурлигини уқтириб айтиладиган мақол. Вар.: «Лайлакнинг юришини қиламан, деб читтакнинг пути йирилибди»; «Турна бўламан, деб товуқнинг пути йиртилибди»; «Какликнинг юришини қиламан, деб қарга ўз юришини йўқотибди».

ЛАҚМАНИНГ КАЛЛАСИ — ТАРОЗИНИНГ ПАЛЛАСИ. Лақма — ҳар парсага дарров ишонаверадиган, осонгина алданадиган, гўл, содда одам. Бу мақол билан: «Лақманинг калласи тарозининг палласидек оғир тарафга оғиб кетаверади, яъни у ким нима деса, шунга лаққа ишонаверади», демоқчи бўладилар.

ЛОЙ ЁРИҒИГА ЛОЙ ЧАПИЛАДИ, ГАНЧ ЁРИҒИГА — ГАНЧ. Одатда лойдан қилинган деворнинг нураган, ёрилган, тешилган жойларига лой чаплайдилар, ҳеч вақтда ганч чапламайдилар. Бу — мақолнинг тўғри маъноси. Мажозан: «Ёмонга ёмонликча, яхшига яхшиликча муомала қилинади», демоқчи бўладилар.

ЛЎЛИНИНГ ЧИРМАНДАСИ ЁРИЛСА, ГАРДИШИ МАЙМУНГА ҲИЙИНЧОҚ БЎЛАДИ. Ўтмишда лўлилар шаҳарма-шаҳар, қишлоқма-қишлоқ кезиб, ҳар хил ҲИЙИНЛАР КЎРСАТИБ, халқдан пул йиғиб олиб, шунинг орқасида кун кечирар эдилар. Эркаклари айиқ, эчки, маймунларни ҲИЙИНАТАР, хотин-қизлари рақсга тушар, катталари чирманда чалар, болалари умбалоқ ошиб ҲИЙИНАР ЭДИ... Уларнинг турмушидаги бир воқеадан келиб чиққан мазкур мақол билан мажозан: «Киши қариса, қуввати кетса, бойлигидан ажраса ё амалидан тушса, теварак-атрофдаги кишиларга, оила аъзоларига, ҳатто ёш болаларга ҳам майна бўлиб қолади», демоқчи бўладилар.

МАЛОМАТ, ҲАҶ БЎЛСАНГ — САЛОМАТ. Маломат — айб тақиш, ёмонлаш, обрўсизлантириш. Вар.: «Эл сенга этса маломат, дунёда туролмассан саломат»; «Элга қилма хиёнат, туролмассан саломат». Бу мақоллар билан кишини тўғри, ҳалол, ростгўй бўлишга ундайдилар, акс ҳолда оқибати ёмон бўлишини уқтирадилар.

МАНАМ ЭДИМ САНИНГДЕК, САНАМ БЎЛАСАН МАНИНГДЕК. Бу мақолнинг келиб чиқиши қуйидаги афсонага боғлиқ: «Бир одам қабристон ёқалаб кетаётса, йўлда бир калла суяги ётган экан. Ҳалиги одам уни оёғи билан тепиб, ўйнаб кетаверибди. Шунда калла тилга кириб: «Манам эдим санингдек, санам бўласан манингдек», деганмиш». Бир киши бир кишини камситса, камситилувчи камситувчига қарата юқоридаги мақолни қўллайди. Бу мақол классик адабиётда кўп ишлатилган:

Эй, Навоий олам аҳлидин вафо қилдинг тамаъ,
Мен эдим сенинг қиб, мен янглиғ ўлғунг сен дағи.

Навоий

Даъвойи ишқ этиб ғайр Бобурни айб қилма,
Қим мен эдим сенингдек, сен бўлғасен манингдек.

Бобир

МАНИ НАФСИМ БАЛОДУР, ЁНАР ЎТГА СОЛОДУР. Текинхўр, юлғич, тамагир, очкўз нафс бандалари жамиятга доғ тушириб турадиган шахслардир. Юқоридаги мақолни халқ ана шундай шахслар тилидан айтган бўлиб, уларга нисбатан аччиқ киноя тарзида қўллайди ва баднафслик ёмон оқибатларга олиб келишини уқтиради. Вар.: «Мани нафсим балодур, ўтдан сувга солодур»; «Нафсининг ёмони — балонинг кони»; «Олмани олдим — балога қолдим»; «Тотли томоқ томукқа туширади» (Томуғ — дўзах); «Туяни жардан учирган — бир тутам хашак», «Қуш тузоққа дон учун иллинади»; «Нафсимнинг ёмонлигидан — бошим тузоқ ичида», «Суклик хўрлик келтирар», «Зағизгон соқлигидан ўлмайди, суқлигидан ўлади» (Соқлик — ҳушёрлик, зийраклик); «Очофат тиши билан ўзига гўр қазийди», «Нафси бузуқ ҳайитда ўлар».

МАРД ХОТИНИН ҚАРИТМАС, БОТИР ОТИН ҲОРИТМАС. Бу мақол билан: «Ботир — оти билан ботир. От унинг қаноти, мададкори, узоғини яқин, мушқулини осон қилувчи ёрдамчиси. Шунинг учун ҳам ботир ўз ҳаётига жуда керакли бўлган отини бўлар-бўлмасга ва ҳаддан ташқари чоптириб, уни ҳоритмайди. Шунингдек, хотин ҳам эркак кишининг энг яқин йўлдоши, сирдоши, кўмакдоши, севғилисидир. Сен хотинингни асло хафа қилма, урма, сўкма, хўрлама, ғам-ғуссага ботириб, бевақт қаритиб-чуритиб юборма», деган маънода насиҳат қиладилар. Вар.: «Хўрламагил хотинни, эрлар йиртар путингни»; «Эр хўрлаган—эр куясига учрар, хотин хўрлаган—хотин куясига учрар».

МАРДЛИК — МАНГУЛИК. Мардлик, ботирлик, қаҳрамонлик, жасурлик инсоннинг қапчалик олий фазилати бўлса, помардлик, қўрқоқлик, сотқинлик унинг шунчалик тубан фазилатидир. Халқ ўзининг кўпдан-кўп мақолларида ана шу ижобий ва салбий фазилатларни зўр маҳорат билан ифода этади: «Мардлик — кишининг ҳусни»; «Мард етмаганга енг бўлар, бўлмаганга бўй бўлар»; «Мардлик — йиқитмоқ эмас, турғизмоқ»; «Марднинг қирқ ишидан бир иши носоз бўлса ҳам, ўзи хижолат», «Мард бир сўзида туради», «Мард майдонда синалади»; «Мард майдонда билинар, дўст — кулфатда»; «Темир сандонда чиниқар, ботир — майдонда»; «От кучини карвонда кўр, мард кучи-

ни — майдонда»; «Мерган овда билинар, ботир ёвда билинар», «Ботир ёвда билинади, чечан — довда» (дов — даъво, жанжал); «Эр йигитни ёв устида кўр»; «Эр йигит — эл четида, ёв бетида»; «Бир йигит орқасидан қирқ йигит отга минади»; «Мард йўлида ғов қолмас», «Мард йигит изини сотар, номард йигит ўзини сотар», «Мард қийинни енгар, номард бўйинни эгар», «Мард тузар, номард бузар»; «Мард ўзар, номард тўзар», «Мардлик сотиб олинмас, номард тилга олинмас»; «Мард билан гурунглашган — мард бўлар, номард билан ҳиринглашган — парг бўлар»; «Майдонга кирган — манглайин қашимас»; «Эр кўкрагин қалқон қилур, тоғни урса, талқон қилур»; «Ботирга ўт ҳам тенг, сув ҳам тенг»; «Эр йигит ўлар ерига кулиб боради», «Сувдан тўнин аямаган — ёвдан жонин аямас», «Сахий молидан кечар, мард жонидан кечар».

МАСЛАҲАТЛИ ТҶЙ ТАРҶАМАС. Биргина тўй қилишда эмас, умуман ҳар бир ишда киши бошқалар билан маслаҳатлашмоғи, кенгашмоғи зарурлиги уқтирилган. Вар.: «Кенгашли тўй тарқамас», «Ўйламай қилинган тўй — тўйдан кейин бузилар»; «Маслаҳатли ош тотли бўлар»; «Маслаҳат билан ортилган тош узоққа кетар», «Кенгашиб кесилган қўл оғримас»; «Маслаҳатли тўн тор келмас»; «Кенгаш қилган эл озмас, кенг бичилган тўн тўзмас», «Кенгашли эл камимас»; «Кенгашда кенглик кўп», «Ўз билганинда бўлма, эл билганидан қолма», «Кўп билсанг ҳам, кўпчиликдай билмайсан», «Ўзим биламан деган — ўрга босмас» (ўрга босмас — юқорига кўтарилмас, иши юришмас, деган маънода); «Икки кенгаш бир бўлса, эллик йигит юз бўлур»; «Елғиз ақл — ўзи яхши, икки бўлса, яна яхши», «Бир калла — бир калла, икки калла — икки калла»; «Бир қўл — бир қўл, икки қўл — икки қўл»; «Бир каттапинг гапига кир, бир — кичикнинг»; «Ўзингдан бир кўйлак илгари тўздиргандан ақл сўра»; «Кўп билан кенгаш, маъқулига ёндаш»; «Маслаҳатсиз иш — бошга ташвиш».

МАЪНОСИ ЙЎҶ ГАПДАН ДОНАСИ БОР ЧЎП ЯХШИ. Вар.: «Маъни йўқ гап — дони йўқ чўп». Бу мақолларнинг қуйидаги мазмундошлари ҳам борки, уларнинг мажозий маъноси «Бемаъни, ёқимсиз гапни ҳеч ким ёқтирмайди, уни эшитгиси ҳам келмайди» деган фикрни

ифода этади: «Тузсиз хампр тандирда турмас»; «Тузсиз ошни ит ичмас».

МАҚТАНЧОҚНИНГ МОТИ ЧИҚАР, ЖОМ ҚОЗОННИНГ ТОТИ ЧИҚАР. «Ўз-ўзини мақташдан ва ўз-ўзидан мамнунликдан ҳам кўра ёмонроқ нарса йўқ», деган эди Ф. Э. Дзержинский. Дарҳақиқат, мақтанчоқлик — энг ёмон инсоний иллатлардан бири. Халқимиз азалдан мақтанчоқликни қоралаб келган, мақтанчоқлар устидан истеҳзо ила кулган, мақтанишнинг оқибати хунук бўлишини уқтирган. Бу нарса халқнинг бир қатор мақолларида ўз изини қолдирган: «Мақтанишга — мусофирчилик яхши»; «Минганинг — кишининг бияси, эртага келар эгаси». (Бу мақолни бировнинг буюми билан мақтаниб юрувчи одамларга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар); «Мақтанчоқ — бекорчига ўйинчоқ»; «Ўзим деган ўрдан чиқолмас»; «Ўзини мақтаган — ўлимнинг қоровули»; «Мақтанчоқ гапнинг таги чирик»; «Боришда мақтанма, келишда мақтан» («Бир ишни қилмасдан бурун катта гапириб, мақтанма. Аввал уни бажаргин, агар жуда қойил қилиб қўйсанг, ана ундан кейин гапирсанг арзийди», демоқчи); «Ошингни ичирмай мақтама, қизингни чиқармай мақтама»; «Мақтанган қиз тўйда уялар», «Зўраки мақтанчоқ иштонини булғатар»; «Керилган кўчага сизмас»; «Мақтанганнинг тўйига бор, керилганнинг уйига бор», «Тўйини ёмонласанг, тўй қилиб кўр!»; «Кўз-кўз қилма — кўз тегар, мақтанчоққа сўз тегар»; «Ўзинг ўзингни мақтама, ўзга сени мақтасин!»

МАҚТОВ — ОШ БИЛАН НОН БЎЛМАС. Бу билан: «Бировнинг бўлар-бўлмас мақтов гапларига учма ва шунга қараб ин тутма. Бу ош билан нон каби сенинг қоринингни тўйдирмайди», деган маънода насиҳат қиладилар.

МАҒИЗ АЧЧИҚ БЎЛСА, ПЎСТИГА ҲАМ УРАДИ. «Қиши тор юрак, тажанг, сержаҳл, тили аччиқ бўлса, буни унинг афт-ангоридан ҳам билиб олса бўлади», демоқчи.

МЕВАЛИ ДАРАХТНИНГ БОШИ ХАМ. Хам — пастга эгилган, қуйи солинган. Вар.: «Мевали дарахт ерга энгашар, мевасиз дарахт кўкка тармашар»; «Мевасиз дарахт-

нинг шохи тикка». Бу мақоллар билан мажозан: «Ақлли, билимдон, олиму донишманд одам ўзини доимо камтар тутади, илм-билимини ўзгаларга пеш қилмайди, оз гапириб, кўп тинглайди. Билимсиз, нодон, ношуд одам эса керилиб, кеккайиб, ҳеч кимни менсимай юради ва бу билан ўз аҳмоқлигини, жоҳиллигини одамларга ўз-ўзидан аён қиладди-қўяди», демоқчи бўладилар. Жамият бундай одамларни ўзидан четлаштиради. Мақолда айтилганидек: «Мевасиз оғоч — ўтин, ёғинсиз булут — тутун»; «Мевасиз дарахт болтага дучор бўлади».

МЕН КУЯРМАН БОЛАМГА, БОЛАМ КУЯР БОЛАСИГА. Вар.: «Мен боламни дейман, болам боласини дейди». Ота-она умр бўйи болалари тўғрисида қайғуради, улар бахтли ҳаёт кечирсин, соғ-саломат бўлсин, қийналмасин, азоб-уқубат чекмасин, бошқалардан кам бўлмасин деган эзгу ниятда елиб-югуради, тунларни бедор ўтказди, топганини ўзига эмас, биринчи галда болаларига раво кўради. Ўз навбатида болалар ҳам ўз болалари тўғрисида шундай ғамхўрлик қиладилар. Мазкур мақолларда ана шу ҳолат ўз ифодасини топган.

МЕН ЎҒРИ БЎЛГАНДА ОЙ ОЙДИН БЎЛДИ. Баъзан киши бир иш қиладиган бўлганда шунга монелик бир нарса пайдо бўлади-да, иши рўёбга чиқмай қолади. Мазкур мақолни шундай пайтда ишлатадилар.

МЕНДАН КЕТГУНЧА, ЭГАСИГА ЕТГУНЧА. Вар.: «Қўлдан кетгунча, эгасига етгунча»; «Биздан кетгунча, уйига етгунча». Бу мақолларни кўзбўямачилик, палапартишлик билан наридан-бери иш қилиб, «усти ялтироқ, ичи қалтироқ» нарса тайёрлаб, тезроқ пулни ундириш ниятида бўлган кишиларга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар.

МЕҲМОН — ОТАНГДАН УЛУҒ. Меҳмондўстлик инсоннинг олий фазилатларидан биридир. Халқимиз меҳмондўстликни азалдан улуғлаб келган ва ўзининг самимий меҳмондўстлиги билан қадимдан машҳур бўлган. «Ўзбек халқи меҳмонни шу қадар севадики, ҳатто мусича дон ташласа, чойнинг шамаси пиёлада тик турса ёки тушда йўл-йўл нарсалар кўрилса — буларнинг ҳаммаси меҳмон

келишига йўйилади»¹. Халқимизнинг меҳмондўстликка бўлган муносабати жуда кўп мақолларда ўз аксини топган. Уларда меҳмондўстлик кишининг ажойиб хислати эканлиги кўрсатилади, меҳмон кутишга ҳозир у нозир бўлиб туриш лозимлиги уқтирилади, мезбонга меҳмонни қандай кутишининг, меҳмонга эса борган ерида ўзини қандай тутишининг одоби ва тартиб-қоидалари ўргатилади: «Меҳмондорчилик — турмуш зийнати»; «Меҳмон келган уйнинг чироғи равшан ёнади»; «Меҳмон келган уйдан барака аримайди», «Қўноқ келса, қут келар»; «Қўноқ қўноқдан улуғ»; «Меҳмон — азиз, мезбон — лазиз»; «Одам бор жойга одам келади»; «Жон тапга меҳмон, инсон — инсонга»; «Уйнинг тор бўлса ҳам, кўнглинг кенг бўлсин»; «Уйнинг коза бўлсин, кўнглинг тоза бўлсин» (коза — чайла, кулба); «Ошинг оз бўлса ҳам, феълинг соз бўлсин»; «Меҳмонга кўнглинг қўрини бер, уйнинг тўрини бер»; «Супурилмаган уйга меҳмон келар»; «Меҳмон оз ўтирар, кўп кўрар»; «Меҳмон иззатда, мезбон хизматда»; «Меҳмонни уй палоси эмас, сўз адоси хушнуд этади»; «Очиқ юз — неъматдан яхши»; «Уйингга келганга ўйлаб сўйла»; «Уйингга келганга уйча сўйла»; «Овулга келгани ит қопмас»; «Буғдой нонинг бўлмасин, буғдой сўзинг бўлсин», «Ош-товоғинг керак эмас, қош-қовоғинг керак»; «Меҳмон ош деб келмас»; «Меҳмоннинг ризқи ўзидан олдин келади», «Меҳмон келар эшикдан, ризқи келар тешикдан»; «Йўлча гуруч ош бўлур, меҳмон кўнгли хуш бўлур». (Бу мақол билан: «Озгина гуруч билан (палов) ош бўлади, ош қилиб келсанг, меҳмонинг ғоят хурсанд бўлиб кетади», демоқчи бўладилар); «Уйнинг кўрки — дастурхон»; «Уй нони билан чиройли, омбор — дони билан»; «Жойинг қапа бўлса ҳам, чойинг қуюқ бўлсин»; «Қўноқ қўнса эт пишар, эт пишмаса, бет пишар»; «Қизил эт кетар, қизарган бет колар»; «Қизганганинг — қизил итга ем бўлар»; «Ойга етмас ошингни овулдошингдан аяма»; «Ош эгаси билан тотли»; «Меҳмон сўраб емайди»; «Сўраб бергунча, уриб бер»; «Меҳмонга ош қўй, икки қўлини бўш қўй»; «Емайман деган куёв етмиш қуймоқ ебди»; «Емайман деган келин енгдек ҳасипни ебди»; «Емайман, емайман деб, енгдағини ебди»; «Таом лаззати — меҳмон иззати»; «Аввал таом, баъдаз калом»; «Меҳмоннинг из-

¹ К. Маҳмудов. Меҳмоннома. Тошкент, 1967, 2-бет.

монн бор» (Изм — ихтиёр); «Келмоқ — продат билан, кетмоқ — ижозат билан»; «Келмоқ — меҳмон измида, кетмоқ — мезбон измида»; «Келиш — меҳмондан, кетиш — мезбондан»; «Саломсиз кирган — уят, жавобсиз чиққан — уят»; «Кел демоқ бор, кет демоқ йўқ»; «Меҳмон олдида мушугингни пишт дема», «Уйингга меҳмон келганда кап-гирингни тақиллатма»; «Меҳмонни отқар, бошингни қутқар» (Отқармоқ — отга мингазмоқ, миншига ёрдамлашмоқ. Ота-боболаримизнинг одати-қадималаридан бири шу эдики, мезбон меҳмон жўнаётганида унинг отини эгарлаб келар ва унинг қўлтиғидан олиб, отга мингазиб жўнатарди. Халқ мазкур мақолл билан: «Агар меҳмонинг кетаман деса, ҳадеб қолишга қистайверма, эҳтимол зарур иши бордир, бирор ерга кечикаётгандир. Шунинг учун унинг ихтиёрига ҳам қара. Отга мингазу жўнат, токи ишидан қолмасин ё кечга қолмасин», демоқчи бўлади); «Ўз иззатини билган меҳмон — яхши», «Ёт уйида ётиқ бўл»; «Яхши меҳмон ош устига, ёмон меҳмон бош устига»; «Мезбон борин қўйса, меҳмон озга санамас»; «Айтмас ерда оғзингни тий, меҳмонга борсанг — нафсингни»; «Бетамиз меҳмон мезбонни қистар»; «Иззатга арзимаган меҳмон тўшак булғайди»; «Кунда келган меҳмоннинг қадри йўқ»; «Ойда келганга оёқ тугилади. Кунда келганга таёқ тугилади (Оёқ — идиш, заранг коса); «Қўноқ бир кун қўнса — қут, икки кун қўнса — ют»; «Меҳмон биринчи куни — олтин, иккинчи куни — кумуш, учинчи куни — чақа, тўртинчи куни — бақа»; «Яхши меҳмон — уч кунлик»; «Ёлғиз меҳмон — атойи худо, отлиқ меҳмон — балойи худо»; «Меҳмон келса муш(т) даккина, учиб кетса қушдаккина»; «Меҳмон носи уч кундан кейин сасир»; «Қўноқ миқти бўлса, хўжасини бийлайди (Миқти — кучли, мустаҳкам, пишиқ. Хўжа — уй хўжаси, мезбон); «Бек қурсин, бек қўнган уйнинг шўри қурсин!»; «Меҳмон жабрчи бўлса, мезбон сабрчи бўлсин» (Мақоллар орасида меҳмондан нолийдиган, уни ёмонлайдиган мақоллар ҳам йўқ эмас. Бунинг боиси шундаки, «...Илгарилари меҳмонга бориш кўпинча огоҳлантирилмасдан ҳам бошланаверар ва мезбонникига хоҳлаган вақтда ташриф буюрилаверилар эди. Баъзи меҳмондорчилик жуда авжига миниб, узоқ давом этарди»¹. Бундай ҳоллар асосан халқимизнинг бир қисми кўчман-

¹ К. Маҳмудов. Меҳмоннома. Т., 1967, 5-бет.

чилик тарзида ҳаёт кечириб, чорвачилик билан шуғулланган даврларда рўй берарди. Бепоеън яйловларда кўчманчиларнинг овуллари ва ўтов тикиб ўтирган якка хонадонлар онда-сонда учрарди. Яйловлардан дала-даштлардан ўтиб кетаётган йўловчилар махсус карвонсаройлар бўлмагани сабабли шундай хонадонларникида тунаб қолишга мажбур бўлардилар. Ўша даврнинг тартиб-қоидаларига кўра ва одамгарчилик юзасидан хонадонлар уларни қабул қилишга мажбур эдилар. Агар қабул қилмасалар, йўловчилар овул оқсоқолига бориб шикоят қилишга ҳақли эдилар. Шикоят тушганидан кейин эса, ўша хонадон тўпга¹ солинар ва бўйнига тўққиз айб² қўйиларди, ҳатто овулдан чиқазиб юборилиб, унинг тўй-азасига қатнашмай қўйиларди. Шунинг учун хонадонлар йўловчиларни қўндирмай иложлари йўқ эди. Қўндиргандан кейин эса, уй эгаси уларга «қўнарға» деб аталадиган жой ажратиб берар, қўноқларнинг фотиҳасини олиб, бевосита уларнинг кўз ўнгида қўй, жуда бўлмаганда улоқ сўйиб овқат тайёрлар, уларнинг от, эшак ва туяларини ем-хашак билан таъминлар эди).

МЕҲНАТ, МЕҲНАТНИНГ ТАГИ — РОҲАТ. «Меҳнат бутун кишилик ҳаётининг биринчи асосий шартидир ва шу даражадаги асосий шартки, биз маълум маънода: одамнинг ўзини ҳам меҳнат вужудга келтирди, деб айтмоғимиз керак» (Ф. Энгельс)³. Инсоният босиб ўтган узундан-узоқ йўл меҳнат жараёнидан иборатдир. Инсон ўзининг жамики бойликларини меҳнат туфайли яратади. Шу боисдан кишилар меҳнатни қадрлайдилар, улуғлайдилар, ёш бўғинларини меҳнатсеварлик руҳида тарбиялайдилар. Шу боисдан жаҳондаги барча халқларнинг мақолларида бўлгани каби ўзбек мақолларида ҳам меҳнат ва меҳнатсеварлик ғояси марказий ўринлардан бирини эгаллайди: «Етмиш гўзалликнинг бири — меҳнат»; «Дарё суви баҳор тоширар, одам қадрини меҳнат оширар»; «Юк кўтарган — юзага чиқар»; «Меҳнат, меҳнатнинг таги — зийнат»; «Ҳалол меҳнат — ҳузур-ҳаловат»; «Ҳалол ишла,

¹ Тўп — бўлис бошлиқлари, бийлар ва овул оқсоқолларининг йиғини. Бу йиғинда жашжали масалалар ҳал қилинади.

² Тўққиз айб — тўлда айборга солинадиган жарима. Бу жарима 9 турдаги уй ҳайвонларидан (улоқдав тортиб туягача) иборат бўларди.

³ Ф. Энгельс. Табиат диалектикаси. Тошкент, 1955, 132-бет.

ҳалол тишла»; «От суринмай йўл топмас, йигит уринмай мол топмас»; «Чексанг заҳмат, ёғар роҳат»; «Хурматинг — савлатинг, меҳнатинг — давлатинг»; «Хазина ғойибдан эмас, меҳнатдан»; «Меҳнат қилсанг яшарсан, катта-катта ошарсан»; «Меҳнат қилиб топганинг — қанду асал тотганинг»; «Меҳнатдан келса бойлик, турмуш бўлур чиройлик»; «Меҳнатнинг кўзини топган, бойлиқнинг ўзини топар»; «Осон ерда ош қайда?!»; «Осон ишнинг оҳи бор»; «Ер қазимасанг, олтин чиқмас, қармоқ солмасанг — балиқ»; «Ариқ қазимасанг, отизга сув чиқмас» (Отиз — марза; бир марза ер); «Теша урмаса, ёғоч йўнилмас»; «Дўкон тўқисанг бўз бўлар, чарх йиғирсанг тўн бўлар»; «Бол тутган бармоғин ялар»; «Оёғинг «тап-тап» этмаса, оғзинг «шап-шап» этмас», «Тер тўкканга — қоп-қоп дон, тўкмаганга — қайда дон?!»; «Тер тўкканга ер тўкади». «Тер чиққандан жон чиқмас»; «Тер тўксанг мард бўласан, тер тўкмасанг мўрт бўласан»; «Терга ботган — роҳатга ботар»; «Ер — бойлиқнинг онаси бўлса, отаси — меҳнат»; «Омоч чиқди — кўмоч чиқди»; «Омоч сени тўйдиргай, омборингни тўлдиргай»; «Меҳнат қилсанг, қарам бўлмайсан»; «Текиннинг бир кун миннати бор, меҳнатнинг бир кун зийнати бор»; «Молбоқар бўлсанг бўл, отбоқар бўлсанг бўл, тувак яловчи бўлма!»; «Ўзингда бўлса — яларсан, оғангда бўлса тиларсан»; «Ўзинг топмаган молнинг қадри йўқ»; «Меҳнатли ош — ош бўлур, меҳнатсиз ош — тош бўлур»; «Меҳнатдан дўст ортар, ғийбатдан — душман»; «Олтин ўтда чиниқар, одам — меҳнатда»; «Кўп ишлаган — кўп яшар»; «Ешликдаги меҳнат қариликда давлат келтирар»; «Меҳнат билан қарисанг, роҳат билан яшарасан».

МИННАТЛИ ОШДАН БЕМИННАТ МУШ (Т) ЯХШИ.

Миннат — қилинган яхшиликни юзга солиш ёки бошқаларга гапириб юриш. Вар.: «Миннатли паловдан миннатсиз ёвгон яхши»; «Миннатли Қовулнинг қовунидан, беминнат Толибнинг тарраги яхши»; «Миннатли туядан беминнат тўқли яхши»; «Миннатли тилладан беминнат чақа яхши»; «Амирнинг ошидан фақирнинг муш(т)и яхши»; «Номарднинг ошига боргунча, марднинг ишига бор»; «Миннатли илик бўғиз йиртар»; «Миннатли нориндан — оч турган қорин яхши»; «Мойсиз бўлса ҳам, ўз дегчам яхши».

МИНОРА СОЛГАН — МИНОРА БЎЙИ ЧУҚУР ҚАЗИР. Одатда минорани қанча баланд қилсалар, пойдеворини шунча чуқур қилганлар. Бу — мақолнинг тўғри маъноси. Мажозан: «Хоҳ иморат қуришда бўлсин, хоҳ бошқа ишда бўлсин — ҳар бир нарсани, ҳар бир ишни пухта, чидамли, пойдеворини мустаҳкам қилиш зарур», демоқчи бўладилар.

МИРЗАНИНГ ЧЎЛИГА ШОТИ ЭКСАНГ, АРАВА УНИБ ЧИҚАДИ. Бунда Мирзачўл назарда тутилган бўлиб, «унинг ери шундай кучлики, агар қуруқ ёғочни суқиб қўйсанг ҳам, кўкариб, баракали ҳосил беради», демоқчи бўлинган. Бу фикрни қувватловчи «Мирзаи азимда минг Қоруннинг хазинасию туман Жамшиднинг давлати бор» деган мақол ҳам мавжуд. (Қорун — Мусо пайгамбар замонида яшаган афсонавий улкан хазина эгаси. У умр бўйи бойлик йиққан ва сарфламаган. Натижада шоҳ хазинасидан ҳам катта бойлик тўплаган. Қорун пайгамбар қарғишига учраб, ўзи ва бойлигини ер ютган. Жамшид — қадимги Эронда ҳукмдорлик қилган пешдодийлар сулоласининг тўртинчи вакили). Яна: «Чинозга таёқ билан борган киши тойлик бўлиб келади, Мирзачўлга той билан борган киши таёқлик бўлиб келади», деган мақол ҳам борки, бу Мирзачўл ўзлаштирилмаган, қуш учса қаноти, одам юрса оёғи қуядиган кимсасиз даштубиёбон бўлиб ётган замонларда тўқилганлиги ўз-ўзидан аёндыр.

МИТАНИНГ ЁМОНИ ТЕГИРМОНДАН БУТУН ЧИҚАДИ. Мита—донга тушадиган зарарқунанда қурт. Уни мажозда кишилик жамиятидаги дилгир, дилозор, айёр, зарарқунанда одамларга ташбиҳ этадилар.

МОЛ АЧЧИҒИ — ЖОН АЧЧИҒИ. Мол, пул топишнинг ўзи бўлмайди. Инсон ўз ҳаётий эҳтиёжларини таъминлайдиган маблағни топиш йўлида тер тўкиб, жон қойитиб меҳнат қилади, машаққатлар чекади, елиб-югуради, бир-бири билан нари-бери гапларга боради, баъзан ҳатто бир-бирини қурбон қилишдан ҳам қайтмайди. Шунинг учун ҳам «Мол жигардан бунёд бўлади», «Пул жигардан пайдо бўлади», деганлар. Агар кишининг моли ўтда ёнаётган, сувга чўкаётган бўлса, у мол аччиғида

Ўзини ҳатто ўтга, сувга отишдан ҳам тоймайди. Мазкур мақолни шундай ҳолга нисбатан қўллайдилар.

МОЛ ОЛАСИ ТАШИДА, ОДАМ ОЛАСИ ИЧИДА. Маж.: «Одамнинг ёмонлиги, айёрлиги, маккорлиги, дилгирлиги сиртидан билинмайди, дилига яширинган бўлади. Шунинг учун уни обдан синаб, қандайлигини яхши билиб, кейин у билан муомала қил». «Ҳайвон оласи сиртида, одам балоси ичида»; «Қарға қарисин ким билар, киши оласин ким англар»; «Ердан чиқади тилла, одамдан чиқади ҳилла».

МОЛ САҚЛАМА, ОР САҚЛА. Вар.: «Молингга суялма, оринга суян», «Мол — жоним садағаси, жон — орим садағаси». Бу мақоллар билан кишини ор-номусли бўлишга, мол-дунёга эга бўламан деб ор-номусдан воз кечмасликка, аксинча ор-номусни йўқотмаслик учун молини, ҳатто жонини ҳам аямасликка даъват этадилар.

МОЛ ЧИҚАСИГА КЕЛСА, ЭГАСИ САБАБЧИ БУЛАДИ. Кишига мол-ҳолини ва умуман ҳар бир нарсасини ўз ҳолига қаровсиз ташлаб қўймай, ўғри-ўтрукдан эҳтиёт қилиши зарурлиги уқтириладиган мақол. Вар., маз.: «Ўғрини ўғри қилган — молнинг эгаси»; «Эгасиз молнинг эгаси кўп»; «Эгасиз молни эл олур, эл олмаса ел олур»; «Эгасиз этни ит тортар»; «Эгасиз қолган эшакни бўри ер»; «Қаровсиз қолган қўйни қароқ қилгинг келадин»; «Ити йўқ қўйга бўри чопар»; «Кўчада ётган суякни қайси ит ғажимайди?!»; «Ғовли ерга мол кирмас»; «Чидарли отинг — ўз отинг, тушовли отинг — бўш отинг» (Чидар хом теридан қамчига ўхшатиб тўқилган бўлади. Унинг учи икки айри қилиб қўйилади. Шу айрининг икки учини отнинг олдинги икки оёғига, асосий учини эса орқа оёғининг сонига боғлаб қўядилар. Шунда от сакрай олмайди. Чидар чидамли бўлади, от узиб кетолмайди. Тушов эса арқондан бўлиб, уни отнинг оёғига солиб боғлаб қўядилар. От сакраганда тушов ё ечилиб кетади, ё узилиб); «Қўйини олдириб, қўрасини бекитибди»; «Очиқ қолган қозонни ит ялайди»; «Очиқ қолган ошни пашша талайди»; «Олган — бир айбдор, олдирган — икки айбдор»; «Ўзингга эҳтиёт бўл, қўшнингни ўғри тутма!»; «Асраган тўқлини бўри емас»; «Девона ҳам хуржунини

бир марта йўқотар»; «Кўр ҳассасини бир марта йўқотади»; «Оғизликка олдирма, оёқликка тептирма» ва ш. к.

МОЛ ЭГАСИГА КЕРАК БЎЛСА, ҚЎШНИСИГА ҲАРОМ БЎЛАДИ. Бу мақолни бировга бирор нарчасини ҳам бермайдиган, сўраб келган одамга турли баҳоналарни рўқач қиладиган зиқна, хасис одамларга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар. Вар.: «Арқонга ун босилган, галвирга сув солинган».

МОЛ ЭГАСИГА ЎХШАМАСА, ҲАРОМ ЎЛАДИ. Хотинда эрнинг, эрда хотиннинг, ўғил ё қизда ота-онанинг ёмон феъл-атвори, зиқна-хасислиги, дилозорлиги, қўрслиги, баднафслиги, тамагирлиги бўлса, унга нисбатан шу мақолни аччиқ киноя тарзида айтадилар. Мазкур мақолни «Мол эгасига тортмаса, байталмон бўлади», деб ҳам ишлатадилар. Бундаги «байталмон» асли «байтулмол» бўлиб, давлат хазинаси, давлат ихтиёрига ўтган мол-мулк сақланадиган махсус бино, демакдир. Ўтмишда ҳукм сурган қонун-қоидалардан бири шу эдики, агар бир одам ўзга юртда ё ўз юртидан ўлиб-нетиб қолсаю, унинг меросхўри бўлмаса ёхуд топилмаса, марҳумнинг мол-мулки мусодара қилиниб, давлат ихтиёрига олиб қўйилар эди. «Байталмон қолгур!» деган қарғиш сўз: «Ҳа, эганг ўлиб, эгасиз қолгур!» деган маънодадир. Юқоридаги мақолда ҳам «байталмон бўлади» дейиш билан «эгасиз қолиб, мусодара бўлиб кетади», демоқчи бўлганлар.

МОЛНИ ТОПГАН БОҚСИН, ЎТИННИ ЧОПГАН ЕҚСИН. Вар.: «Молнинг қадрини боққан билар, ўтиннинг қадрини йиққан билар»; «Ўтинни терганга ёқтир, молни топганга боқтир»; «Тўнгиғанга ўт ёқтирма»; «Ўтин ёрмағанга ўт ёқтирма»; «Болни бол тутган билар, молни мол боққан билар». Бу мақоллар билан: «Ҳар бир нарсанинг қадрипи унга меҳнати синган, уни қийналиб топган одам яхши билади. Сарфлашга келганда, шундай одамга сарфлат. Ўзи меҳнат қилиб, қийналиб топмаган одам унинг қадрига етмайди, гарра-шарра сарфлаб юбораверади», деган маънода иқтисод ва тежамкорликка ундайдилар.

МУЛЛА МИРАШИР, ПУЛИГА ЯРАШИР. Бир одам бирор нарсани арзонгаровга сотиб олсаю, кейин унинг ар-

зимаслигини, сифатсиз, чидамсизлигини фаҳмлаб, шикоят қила бошласа, унга ҳазил-мутойиба тарзида шундай дейдилар.

МУЛЛА МИРАШИР, ТОПГАНИН БИЗГА ТАШИР. Ҳаддан ташқари содда ва қўли очик, ҳатто ўзи оч қолса ҳам борини бошқалар билан баҳам кўрадиган, бошқаларга бўлишиб берадиган одамга нисбатан ҳазил тариқасида шундай дейдилар.

МУЛЛА, МУЛЛАНИНГ ИШИ — ҲИЙЛА. «Дин ҳар ерда ва ҳамма жойда умр бўйи бошқаларга ишлаб, муҳтожлик ва ғарибликда яшаб келган халқ оммасини эзадиган руҳий зулм шаклларида биридир» (В. И. Ленин)¹. Дин эзувчи синфнинг манфаатлари учун хизмат қилаётганини, дин намояндалари ўз тарғибот-ташвиқотлари билан золимларга «зулм пичоғини қайраб бераётганларини ва улар ўзлари меҳнат қилмай, ўзгалар ҳисобига яшаётганликларини кўрган, билган, фаҳмлаган халқ диннинг сохта таълимотларига қарши стихияли материализм руҳи билан суғорилган фикрларни билдириб келган. Юқоридаги мақол ва унинг қуйидаги вариантлари ҳамда мазмундошлари мазкур фикримизнинг далили бўла олади: «Одамнинг ёмони — мулла, мулланинг иши — ҳийла»; «Мулла билганин ўқир, товуқ кўрганин чўқир»; «Бўзчи билганин тўқир, мулла билганин ўқир»; «Мулла бобдан, шак ёпдан ўтмас» (Хоразмликлар мақоли. Боб — китобнинг боби. Шак — чек — деҳқонларга ўлчаб берилган ернинг чегараси. Ёп — анҳор), «Мулла ўз ғойдасига бўлса, китобнинг четидан фатво топади»; «Мулланинг ёмони — варақчи, одамнинг ёмони — қароқчи» (Варақчи — китоб варақловчи, деган маънода); «Мулла «бисмилло»сидан маълум»; «Илмсиз сўфидан тухум туғар товуқ яхши»; «Муллага бердим ўқи деб, устага бердим тўқи деб; сени ким хўроз қипти, макиённи чўқи деб?!»; «Мулла ўқиб ейди, қарга чўқиб ейди»; «Муллани мазорда кўр, даллолни бозорда кўр»; «Мўлтони мулла анқов элни алдаб ер», «Анқов элга — ҳарамза мулла»; «Қоронғи элга — кофир ҳам мулла»; «Имомнинг қорни очса, сўфини авраб ейди»; «Мулла-имом хотини билан ўйнайди, иллатини қавми кўтаради»

¹ В. И. Ленин. Асарлар, 10-том, 75-бет.

(Ўтган асрнинг охирларида Н. П. Остроумов бу мақолни «Мулла-имом қавмидан келадиған даромад ҳисобига маъмур-чаъмур яшайди» деб изоҳлаган. Дарҳақиқат, масжидларнинг имомлари қавмларидан вақти-вақти билан «имоматчилик ҳақи» йиғиб олардилар. Бундан ташқари қавмлар йилига икки марта «ҳайитлик», деб имомга ўзаро бир нима йиғиб берардилар. Агар домла-имом тўй қиладиган бўлса, тўйнинг харажатлари ҳам қавмларга солиқ қилинарди); «Мулланинг нафси — тандирнинг тафти»; «Эшоннинг қорни бешдир, бири ҳамиша бўшдир»; «Мулла паловга ўч, банги — оловга»; «Ҳамма ҳамма билан, мулла ғумма билан» (ғумма — букма сомса); «Азизларнинг кўнгли қуртава тилар» (қуртава—қурт ёки сузма ни қайнаган сувда эзиб тайёрланган айрондан қуюқ овқат); «Сўфининг оғзи азонда, икки кўзи қозонда»; «Тилингда — олло, дилингда — тилло»; «Бой хотини қашиса, мулла қўлини чўзади»; «Эшон келди — тўқли кетди»; «Эиндонга тушди тўғри, қози-муфтининг ўзи ўғри»; «Қийшиқ арава йўл бузар, қози-мулла эл бузар»; «Муллали овул — қўрқоқ, бахшили овул — ботир» («...Реакцион муллалар халқни «у дунё азоби» билан қўрқитиб, уларни дин ботқоғига етакласалар, бахшилар ўз асарлари орқали халқни жасорат кўрсатишга, ботирликка ундаганлар»)¹.

МУЛОЙИМ, МУЛОЙИМ, ҚУЛИНГ БЎЛОЙИН. «Мулойим, ёқимтой, хушфеъл бўлсанг, сени ҳамма ерда ҳурмат қиладилар, сендан хизматларини аямайдилар», деган маънода қўлланилади. Маз.: «Яхши сўзга илон инидан чиқади, ёмон сўзга қилич қинидан чиқади»; «Жўя гапга туя ҳам чўқади»; «Юмшоқ ипакни ўткир қилич ҳам кесолмас».

МУРДОР СУВНИНГ ТЎКИЛАДИГАН ЖОЙИ — ХАНДАК. Вар.: «Ифлос сув — ботқоқда яхши». Бу мақоллар билан: «Ёмопликнинг оқибати ёмонлик билан тугайди. Яхшилар ёмонларни ўз доираларидан суриб чиқардилар», демоқчи бўладилар.

¹ Ё. Жўраев. Ўзбек халқ оғзаки ижодида динга қарши мотивлар. Тошкент, 1965, 116-бет.

МУШТ УРСАНГ, ШАПАЛОҚ КУТ. Бу билан: «Бировга бирор ёмонлик қилсанг, ўзингга ундан баттарроқ ёмонлик қайтади», демоқчи бўладилар.

МУШУК КЕТИНИ КЎРИБ, ЯРАМ БОР, ДЕБ ДОД-ЛАРҚАН. Бу мақолни кичкина, арзлмаган ярага ё оғриққа дод-фарёд қилиб, ҳаммани безовта қилувчи бесабр, серҳасрат одамларга нисбатан истехзо тарзида қўллайдилар.

МУШУК ЎЗИ ЎЙНАШ ТОПИБ, ЎЗИ ЖАР СОЛАДИ. Бу мақолни оғзи бўш, сирини ичига сиғдиролмайдиган, ўз сир-асрорини ўзи ошкор қилиб қўйиб, одамлар орасида шармандайи-шармисор бўладиган кишининг устидан истехзо билан кулганда айтадилар.

МУШУККА ЎЙИН, СИЧҚОНГА ҚИЙИН. Вар.: «Мушукнинг ўйини — сичқоннинг ўлими»; «Мушукнинг қаноти бўлса, чумчуқнинг зоти қурирди». Баъзи одам бировга озор бериш, азоблаш, кулфатга солиш билан лаззатланади, завқланади. Унинг учун бу бир ўйин, бир роҳат туюлади. Аммо, унинг бу қилиғидан азият чеккан одам учун бу «роҳат» қимматга тушади, ҳатто ҳаёт билан видолашишгача олиб боради. Мазкур мақолни шундай дилдор, бераҳм, бешафқат одамларга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар.

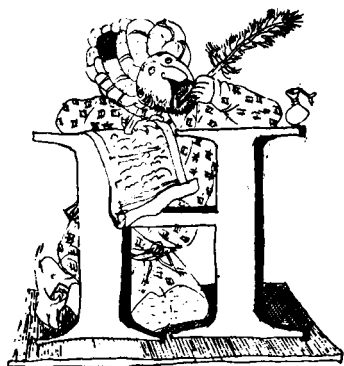
МУШУКНИНГ БОЛАСИ ОНАСИГА ЎХШАБ МИЁВЛАЙДИ. Бу мақолни кўпроқ ота-онасига ўхшаган дилдор, безори, жанжалкаш, уришқоқ, бадфеъл, бадхулқ одам бўлиб чиққан болаларга нисбатан ишлатадилар.

МУШУКНИНГ ЎЛИМИ — СИЧҚОНГА ТЎЙ. Бу билан: «Қонхўр, золимларнинг ўлими мазлумлар учун хурсандчилик келтиради», демоқчи бўлганлар.

МУШУКНИНГ ҚАНОРАГА БЎЙИ ЕТМАСА, «ПУФ, САССИҚ!» ДЕЙДИ. Вар.: «Мушук илмоқдаги қуйруқни ололмай, «Пуф, сассиқ!» деган экан»; «Мушук гўштга бўйи етмаса, «Рўза тутдим» дер». Мазкур мақолларни қилмаган ишига олдидан мақтаниб юрадиган, қўлидан келмаган ишга уриниб, уддасидан чиқолмай, ўзини оқламоқ-

чи бўладиган ношуд, қуруқ мақтанчоқ одамларга қарата истеҳзо билан айтадилар.

МУҲАББАТ — БИР СЎЗ, МАЗМУНИ — ДУНЕ. Халқимиз икки қалбнинг ҳақиқий севгиси асосига қурилган оилагина мустаҳкам, умрбод тотув оила бўла олади, дегаи чинакам инсоний ғояни илгари сурган. Ана шу ғоя фольклорнинг деярли ҳамма жанрларига оид асарларда, жумладан мақолларда ўзининг ўчмас изини қолдирган: «Муҳаббат — дилнинг меваси»; «Муҳаббат кўзда бўлмайди, юракда бўлади»; «Ўчоқдаги ўт бошқа, юракдаги ўт бошқа»; «Уйқу жой танламас, муҳаббат — чирой»; «Туя тузни севади, йигит — қизни»; «Ёшлиқда берган кўнгил айрилмас бало бўлур»; «Ишқ ўтининг олдида дўзах ўти учқунча йўқ»; «Деҳқон эмас — кетмон чопиб нон бермаса, ошиқ эмас ишқ йўлида жон бермаса»; «Ҳамма дардга бор даво, севги дарди — бедаво»; «Қуйган ўланчи бўлар, суйган — лапарчи»; «Ишқ йўлида шоҳу гадо баробар»; «Муҳаббат тарозусини тортишни билмасанг, мисқол ҳам оғирлик қилади»; «Севганга султонсан, севмаганга ултонсан»; «Севги — бир, макони — икки»; «Тегирмон икки тошдан, муҳаббат икки бошдан»; «Севгига зорлик бор, зўрлик йўқ»; «Севги пулга сотилмас, кўнгил пулга топилмас»; «Мард йигитга севги — синоқ»; «Бир нафаслик — муҳаббат, бошга келтирар офат»; «Ўнтанинг ёр-ёри бўлгунча, биттанинг вафодори бўл»; «Ишқи борнинг имони бор»; «Қозон қайда — сув шунда, сулув қайда — кўз шунда»; «Севганинг қошингда бўлса, сенга гулбоғи эрам» ва ш. к.

НАВРЎЗДАН СЎНГ ҚИШ БЎЛМАС, МЕЗОНДАН СЎНГ ЁЗ БЎЛМАС. Наврўз шамсия йил ҳисобида янги йилнинг биринчи кун (март ойининг 21-кунига тўғри келади). Мезон — шамсия йил ҳисобида еттинчи ойнинг арабча номи (22 сентябрь — 21 октябрь оралиғидаги даврга тўғри келади). Бу мақолга ва унинг қуйироқда келтириллаган бир қатор вариантларига изоҳ беришдан олдин шунга айтиш керакки, инсоннинг ҳаётида уни ўраб турган бутун борлиқнинг, айниқса, табиий шароитлар ва атмосфера ҳодисаларининг қандай бўлиши муҳим аҳамият касб этади. Шунинг учун ҳам инсон борлиқни қадимдан кузатиб келади. Қундалиқ ҳаётини талаблар кишиларни астрономик ва метеорологик кузатишлар олиб боришга, вақт ҳисобини юритишга, бу соҳалардаги тўпланган тажрибалардан муайян хулосалар чиқариб, шунга яраша иш тутишга, шунга мослашиш ва одатланишга мажбур этган. Шу тариқа халқ астрономияси, космографияси, метеорологияси ва вақт ҳисобини юритиш системаси вужудга кела бошлаган. Америкалик машҳур метеоролог Френк Форрестернинг ёзишича: «замонлар ўтгани сайин инсон иқлим ва об-ҳавонинг ўзгариши муайян изчиллик ҳамда ритм асосида содир бўлишини пайқай бошлаган. Гарчи у ҳали об-ҳавонинг ўзгариш сабаблари ва қонуниятларини аниқлай олмаган бўлса ҳам, ҳодисаларнинг такрорланиши тўғрисида баъзи бир дедуктив хулосалар чиқаришга қодир бўлган. Бу дастлабки кузатишлардан келиб чиқ-

қан хулосалар бирин-сирин кўпая борган ва ...авлоддан-авлодга ўта-ўта, замонлар оша ҳикмат дурдоналарига айлана борган. Сон-саноксиз мақол ва ибораларда ўз инъикосини топган бу фольклар бизнинг замонамизгача етиб келган. Уларнинг кўпчилиги билимсизликнинг, тасаввур ва уйдирманинг самараси бўлиб, асоссиздир. Аммо, обҳаво тўғрисидаги айрим мақолларда шундай боғланишлар топа олинганки, эндиликда фақат уларни тасдиқламоқда»¹. Жаҳон халқларининг мақоллари каби кўпгина ўзбек мақолларида ҳам у ёки бу фаслнинг, ойнинг чинакамга қачон бошланиши ва қандай келиши олдиндан «айтиб берилади», фасллар ва ойларнинг ўзига хос хусусиятлари кўрсатилади.

Наврўз кун билан тун тенглашган паллага (21 мартга) тўғри келади. Буни ўз даврида Навоий ҳам қайд қилган:

Юз очиб билдирди, қад бирла сочи тенг эрканин,
Зоҳир ўлғондек туну-кун тенглиги наврўздин.

Тожикларда «Наврўз баъд аз баробараст шабу рўз» деган мақол ҳам бор. Наврўз ва мезон ҳақида Аҳмад Аҳмадий шундай ёзади: «Ёз» сўзиндаги «ё» «о»га алмашишиб, «оз» бўлғонда ёз мавсумининг бошландиги бўлғон мартга хосланиб айтилган. Мақол: «Оз бўлмай ёз бўлмас, ёз бўлмай маз (ўт) бўлмас»... Сентябрь ойида баъзи чўпларнинг бошида момик пахтага ўхшагон оқ бир нарса учиб, ерни оқ нарса босадур. Шунга эски туркчада «мазом» дейилганидан, сентябрь ойига ҳам «мазом» дейилур. «М» «Н» га алмаштирилиб «мезон» ҳам дейиладур². Халқимизда яна шундай мақоллар бор: «Тўқсон тўймай, ёз чиқмас». (Тўқсон — қиш фаслининг 13 декабрдан 13 мартгача бўлган давридаги 90 кун. Тўқсон ҳақида этнограф В. Наливкин шундай ёзади: «Тўқсон тушганидан кейин 20 кун ўтиб, қиш чилласи кирди», деб айтадилар. Мазкур чилла 40 кунда адо бўлиб, йилнинг энг совуқ вақти бўлур.

¹ Ф. Форрестер. Тысяча и один вопрос о погоде. Ленинград, 1968, 271-бет.

² А. Аҳмадий. Туркча ой отлари. «Маориф ва ўқитғувчи» журнали, 1926 йил, 1-сон, 55-бет.

Чилла чиққандин кейин 10 кунлик аҳмон тушиб, унинг орқасидан яна 10 кунлик даҳмон тушадур. Мазкур даҳмон чиққандан кейин яна 10 кун ўтиб, тўқсон ҳам тамом бўладур¹. Юқоридаги мақолада «ёз» деганда ҳозирги тушунчамиздаги ёз фасли эмас, балки баҳор фасли назарда тутилган. Чунки, эски туркий тилларда «ёз» сўзи «баҳор» тушунчасини англатган), «Лайлак келмай ёз бўлмас, қирғияк чоппай куз бўлмас» (Қирғий қирғияк, қирғирак ҳам дейдилар, сунбула (22 август билан 21 сентябрь оралигидаги давр)нинг ўрталарида келади. Тожикларда буни ифодаловчи шундай мақол бор: «Сунбула моҳаст дарун қийғирак ҳафт даҳўм, нуз даҳўм, бистияк» (яъни, қирғияк сунбула ойининг 17, 19, 21- кунларида келади). Шу даврда қирғийнинг болалари камолга етиб, сайдга (чумчуқ, тўрғай ва бошқаларга) чопа бошлайди. Аҳмад Аҳмадий «Қиркуяк тушар, қирғий полапонни учирар» деган мақолни келтираркан, «қиркуяк» хусусида шундай дейди: «Август ойида қўй-эчкилар қочса, қиш кунида қўзиларга тўғри келаду. Август ойида қўзилар, эчкиларни кўплов (қочиш)дан сақлаш учун қўчқор, такаларнинг белига кигиздан куяк (тўсқоқ, буни «беллик» деб ҳам атайдилар) боғланаду (ул куяу октябрда очилиб, қочиришга эрк бериладур). Мана шу қўчқор, такаларга қирда юрғонларида куяк боғлаш муносабати билан август ойига «қиркуяк» дейиладур»². Ҳисобдонлар илк кузда ёмғир томчиласа, «Ана, биринчи қирғияк», кузнинг кейинги ойларида томчиласа, «иккинчи қирғияк». «учинчи қирғияк» дердилар. «Биринчи қирғияк»даёқ «Қирғияк келди—куз бўлди» деган мақолни айтиб, кишиларга «экин-тикишинини йиғиб ол, қиш ғаминини еб қол» деб насиҳат берарди. «Ёз келгани лаклак билур, қиш келганин — ола қарға», «Ғоз келгани — ёз келгани»; «Қарға минг қағилласа ҳам ёз чиқмас, ғоз бир ғағилласа — ёз»; «Ғоз келса, ёз келар; қарға келса, ғоз келар»; «Ғоз келса, ёз келар, қарға келса, қатқоқ бўлар»; «Қарға қағилласа қишни чақиради, ғоз қағилласа ёзни чақиради»; «Қарға кетмай қор кетмас, турна келмай муз кетмас»; «Ола қарға огоч бошига қўнса, ёз тез келар»; «Турна эрта келса, кўклам эрта келди»; «Бир гул билан баҳор бўлмас»; «Ёз келгани елка

¹ В. Наливкин. Терма китоб. Тошкент, 1896, 23-бет.

² А. Аҳмадий. Кўрсатилган асар, 55-бет.

билур, қиш келгани — бурун» (Бундай дейишларининг боиси шуки, ёзда елкага офтоб тегиб қиздиради, қишда эса киши шамоллаб, тумов бўлиб, бурни оқа бошлайди); «Бир қалдирғоч келгани билан баҳор бўлмас», «Бир қалдирғоч билан ёз бўлмас, бир булут билан куз бўлмас», «Савр кирмай ёз бўлмас» (Савр — шамсия йил ҳисобида иккинчи ойнинг арабча номи бўлиб, 22 апрель билан 21 май оралиғидаги даврга тўғри келади); «Жавзо туғмай ёз бўлмас» (Жавзо — шамсия йил ҳисобида учинчи ойнинг арабча номи бўлиб, 22 май билан 21 июнь оралиғидаги даврга тўғри келади); «Жавзо кирмай ёз бўлмас, қавс кирмай қиш бўлмас» (Қавс — шамсия йил ҳисобида тўққизинчи ойнинг арабча номи бўлиб, 22 ноябрь билан 21 декабрь оралиғидаги даврга тўғри келади); «Мезон ўтиб ақраб кирса, қиш деган сўз» (Ақраб — шамсия йил ҳисобида саккизинчи ойнинг арабча номи бўлиб, 22 октябрь билан 21 ноябрь оралиғидаги даврга тўғри келади); «Хулкар ботди — ер қотди» (Хулкар — сурайё. Одатда Хулкар ботгани сари ҳаво совиб, ер музлай бошлайди); «Ақраб ўтди — қиш етди»; «Хулкарли ойнинг бари қиш»; «Хулкар уйдан кўринса, уч ойдан сўнг — ёз»; «Хут чиқар, ҳамал кирар» (Хут — 22 февралдан 21 мартгача, ҳамал — 22 мартдан 21 апрелгача бўлган давр) ва ҳ. к.

НАРИ БОРСАМ ҲҶКИЗ ЎЛАР, БЕРИ КЕЛСАМ АРАВА СИНАР. Бу мақолни бировдан ҳар бир нарсасини қизганадиган, ўлақолса бировнинг ҳожатини чиқазмайдиган феъли тор одамларга писбатан қўллайдилар.

НАСИЯ ЕМАНГ ЭТНИ, ҚИЗАРТИРАР БЕТНИ. Вар.: «Насия еманг гўш(т)ни, ёриб чиқар тишни»; «Насия еманг этни, суяги йиртар кетни»; «Насия ноннинг ҳам куюги бўлади, ҳам кесаги». Бу мақоллар билан: «Нафс йўлига кириб, биргина гўшт ё нон эмас, умуман ҳар бир нарсани бировдан насияга олиб, қарздор бўлиб қолиб, кейин уни вақтида тўлай олмай, қийналиб, хижолат чекиб, уялиб юришининг нима ҳожати бор?! Ундан кўра нафсингни тийсанг, одамлар орасида қизариб-бўзариб юрмайсан» демоқчи бўладилар.

НОЗ ҚИЛ НОЗБАРДОРИНГГА, ХАРИД ҚИЛ ХАРИДОРИНГГА. Нозбардор — нозни кўтарувчи. Бу билан:

«Нозингни, эркалингни, ҳазил-мутойиба гап-сўзинг ё қилингни кўтарадиган, тушунадиган, ҳаддинг сиғадиган одамга қил, акс ҳолда ўзинг гап эпитишинг мумкин. Бирор нарсангни сотадиган бўлсанг, ўша нарсанинг қадрига етадиган одамга сот», деган маънода насиҳат қиладилар.

НОКАСТАДАН ҚАРЗ ҚИЛМА, ҚАРЗ ҚИЛСАНГ ҲАМ ХАРЖ ҚИЛМА. Вар.: «Нокастадан қарз олма, олиб киссанга солма»; «Нокастадан қарз сўрагунча, итдан суяк сўраган афзал»; «Аслнинг хатоси йўқ, нокасинг — атоси»; «Номарддан ёрдам сўрама, юзингга солади»; «Нокастадан қарздор бўлсанг, ҳам йўлда тутар, ҳам гўрда».

НОМАРДНИНГ КЎПРИГИДАН ЎТГАНДАН — ДАРЁДА ҒАРҚ БЎЛГАН ЯХШИ. Вар.: «Кечма номард кўпригидан, сел сени оқизса ҳам»; «Номарднинг қўлидан зарбоф тўн кийгунча, марднинг қўлидан заҳар ич», «Номарддан нажот кутма, итдан — ҳожат»; «Номардга ялинма, бир балога чалинма»; «Номарднинг хотини бўлгунча, марднинг беваси бўл»; «Нолиш билан иш битмас, номардга мард тиз чўкмас»; «Маслаҳатни марддан сўра»; «Мард бўламан десанг, мардга ҳамроҳ бўл»; «Номдор кишига номзод бўл».

НОН — АСЛИ ДОН. Вар.: «Нон ҳам — нон, ушоғи ҳам — нон»; «Нон боласи — нон ушоқ». Халқимиз нонни азалдан ҳурмат қилади, ҳамма нарсдан афзал, азиз ва муқаддас деб билади. Ота-боболардан қолиб келаётган удум, анъанага биноан, нонни дастурхонга тескари қўймайдилар, ноннинг устига бошқа нарсаларни қўймайдилар, ноннинг устидан ҳатлаб ўтмайдилар, агар нон қўлдан ерга тушиб кетса, дарҳол уни олиб, уч марта ўлиб, пешоналарига суртадилар, нон ушоқни дастурхон устида кўрсалар, бармоқни ҳўллаб, ушоқ устига босиб олиб, еб қўядилар. Юқоридаги мақоллар нонни эъзозлаш, хор қилмаслик, исроф этмасликка ундаб айтилади.

НОН ПИШГУНЧА КУЛЧА КУЯДИ. Вар.: «Катта тўқоч пишгунча кичик тўқоч куйибди». Тандирга ёпилган катта нонга иссиқ ўтгунча кулча қизаради, нон қизаргунча кулча куйиб кетади. Бу — мақолнинг тўғри маъноси.

Мажозий маъноси шуки, акаси уйлангунча укаси ёхуд опаси эрга теккунча синглиси шошиб кетади. Шундай ҳолларда мазкур мақолни истехзо, ҳазил-мутойиба тарзида қўллайдилар.

НОННИ КАТТА ТИШЛАСАНГ ҲАМ, ГАПНИ КАТТА ГАПИРМА. Бу мақол билан, катта гапирувчи одамларга насихат қиладилар.

НОННИНГ ИККИ КҮНЛИГИНИ Е, ГҶШТНИНГ — БИР КҮНЛИГИНИ. Бу — халқнинг тиббий қарашлари патижасида юзага келган мақоллардан бири. Нонни кўп ейиш кишининг сиҳат-саломатлиги учун кўпда зиён етказмайди, аммо гўшти меёридан ортиқ ейиш — зиён, умрни қисқартиради. Маълумотларга кўра, узоқ умр кўрадигаларнинг аксарият кўпчилиги умуман гўшт емас экан ёхуд жуда ҳам оз миқдорда истеъмол қиларкан.

НОСНИ ЧЕККАН КИШИНИ, УРИБ СИНДИР ТИШИНИ. Кишини ичишдан, чекишдан қайтаришга ундаб айтиладиган қуйидаги мақоллар ҳам бор: «Тамаки чеккан кишини, ўнгалтирсин ишини»; «Носкаш — пас(т)каш»; «Чилимкашнинг ҳам қўли куяди, ҳам — пули»; «Йиқилган — чилим бўлсин, тўкилган — тамаки»; «Карнай — мисдан, балғам — исдан»; «Уришма, ичма, чекма, обрўйинг эрга тўкма».

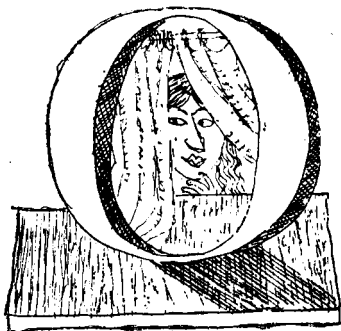
НОТАВОН КҶНГИЛГА — ҚҶТИР ЖОМАШОВ. Ўз ҳол-қудратидан, имкониятидан баланд, ўзига номуносиб нарсаларни орзу қиладиган одамни «нотавон кўнгил» деб мазах қиладилар. Жомашов — кир ювалдиган сопол тоғора. Ичи гадир-будир, кир ювганда қўлни ва кийим-кечакни юлиб кетадиган шундай тоғорани «қўтир жомашов» дейдилар. Мазкур мақол билан: «Ўзига номуносиб нарсаларни истовчи нотавон кўнгилга яроқсиз, ҳеч ким олмайдиган қўтир жомашов ҳам тегмайди», демоқчи бўладилар. Вар.: «Мағзава кўнгилга — қўтир жомашов».

НОУМИД — ШАЙТОН. Тўлиқ варианты: «Умидли — дунё, ноумид — шайтон». Эътиқодий тушунчага кўра, шайтон худога осий бўлган (исён кўтарган) эмиш-да, «барибир энди худо ярлақамайди, дўзахга солиб азоблай-

ди, энди мен тамомий ёмонликни қилавераман», деб ноумид бўлиб, ёмон йўлга кириб кетган эмиш. Мазкур мақол, гарчи эътиқодий тушунча асосида юзага келган бўлса-да, мажозан: «Ҳар бир нарсадан умидингни узма, ҳаракат қил, етишмаган ишингга етишасан», деган маънода қўлланилади. Вар., маз.: «Юрак умид билан яшайди»; «Умиди йўқнинг имони йўқ»; «Умидингни узма, кўнглингни бузма», «Умид қилган етар муродга, ҳасад қилган қолар уятга»; «Умид ўлмас, ризқ камимас»; «Умидсизлик уйин бузсанг, умидингга етарсан»; «Чиқмаган жондан — умид»; «Куч — ишончда»; «Умид ўрга тортар, умидсизлик — гўрга» (Ўр — баландлик, тепалик).

НОҲАҚ ҚОН ЕРДА ЁТМАС. Бу билан: «Бировни ноҳақ ўлдирган қотил ҳеч вақтда қутулиб кета олмайди, эркинликда юра олмайди, ахири бир кунмас-бир кун қўлга тушиб, жазосини тортади», демоқчи бўладилар.

НҲНОҚ МЕРГАН ОҚСОҚ ҚУЁН ИЗЛАР. Қўлидан дурустроқ бир иш келмайдиган, нўноқ, эпсиз, ношуд, бунинг устига дангаса одам чинакамига ҳаракат қилмай, ишнинг осонгина, ўнгайгина томонини кўзласа, унинг устидан истеҳзо билан кулиб, шундай дейдилар.

ОБРЎ МИСҚОЛЛАБ КЕЛАДИ, ҚАДОҚЛАБ КЕТАДИ. Мисқол — оғирлик ўлчови бирлиги бўлиб, турли ерларда турлича миқдордаги вазни билдирган, ўрта ҳисобда 4 граммдан ортиқроқ, 5 граммга яқинроқ бўлган. Қадоқ мисқолга нисбатан 100 барабар ва ундан ҳам зиёдроқ, баъзи ерларда 400 грамм, баъзи ерларда 500-600 грамм атрофида бўлган¹. Мазкур мақол билан: «Эл-юрт ўртасида кишининг обрў-эътибор қозониши осон эмас. У узоқ муддат давомида қиладиган яхшиликлари эвазига жуда аста-секинлик билан обрў қозона боради. Аммо, ёмон хатти-ҳаракатлар қилгудай бўлса, дарҳол обрўини йўқотади», демоқчи бўладилар. Маз.: «Обрўли обрўсидан қўрқар, обрўсиз нимасидан қўрқар?!».

ОВНИ ОТСАНГ, БИЛИБ ОТ, ДОЛ НИШОНГА ИЛИБ ОТ. Дол нишон — нишоннинг қоқ ўртаси. Буни тўғридан-тўғри шу маънода ҳам, «Ҳар қандай ишни қилар бўлсанг, маҳорат билан қил, токи бу ишинг яхши самара берадиган бўлсин», деган мажозий маънода ҳам қўллайдилар. Халқ шунга ўхшаш бир туркум мақолларида ов ва овчилик соҳасига бўлган ўз қарашларини билдиради, ов қилувчи одамларга муваффақиятга эришишининг йўл-йўриқларини ўргатади: «Милтиқ кўтарган билан овчи бўлмас,

¹ Бу ҳақда қаранг: В. Хинц, Е. А. Давидович. Кўрсатилган асар, 11, 83, 94-бетлар.

дагдага солган билан довчи бўлмас» (Довчи — даъвогар, даъвода, яъни жанжалли масалалар муҳокама қилинаётганда ўз гапи, келтирадиган далиллари, билдирадиган фикр-мулоҳазалари билан ўзини ё ўз тарафини рақибдан, ё рақиб тарафдан мудофаа қилиб, ютиб чиқувчи сўзамол, гапга чечан одам. Ўтмишда ҳар бир эл-уруғнинг ўз дополиги, чечанлиги билан донғи кетган довчилари бўларди. Юзага келган можароли масалалар бир тарафли қилинадиган йиғинларга ҳар бир эл-уруғ ўзининг ана шундай донгдор довчиларини вакил қилиб юборарди); «Кўп отган билан мерган бўлмас, кўп айтган билан чечан бўлмас», «Ов олган този бурнидан маълум»; «Овчи тутишда қанча ҳийлагар бўлса, айиқ қочишда шунча ҳийлагар бўлади»; «Отилган овни кузатма, отиладиган овни кузат»; «Йўловчининг кечикканига суюнма, овчининг кечикканига суюн»; «Овчи кечикса, онг келар» (Онг — анг — ов, ўлжа); «Ови юрганнинг дови юради».

ОВСИНЛАР ИНОҚ БЎЛСА, ОҒА-ИНИЛАР ЧИНОҚ БЎЛМАС. Бу мақол қуйидаги ҳикоя асосида юзага келган: «Ўтган замонда, Кубо деган томонда беш оға-ини бор экан, аҳилу иноқ, ҳамдаму ҳамкор эканлар. Тўнғичлари ота ўрнини босар экан, беш хонадон битта қозон осар экан. Топганлари бир қўлга йиғилар экан-да, харжлашга ҳам шу қўлдан чиқар экан. Ҳамма уларнинг иноқлигини, апоқ-чапоқлигини, покизалигини ҳавас қилар экан. Қулардан бир куни оға-инилардан бири шундай депти: «Аҳилликка нима етсин! Мана, бизлар аҳил-иноқ яшайпмиз, бир қозондан, бир дастурхондан таом еймиз... «Сизларни аҳил қилган биз овсинлар», депти хотини. Эр буни тан олмабди. Хотини дилига тугиб қўйибди. Ойлар ўтибди. Бир куни овсинлар калла солиб, шўрва қилишибди. Катта оғалари баковуллик қилиб, гўшт бўлибди. (Бу ўринда шуни қайд этиб ўтиш керакки, ота-боболардан қолиб келаётган одатга кўра, калла ҳурмат юзасидан оиланинг каттаси — ота-она ёхуд катта ўғил олдига қўйилади. У калланинг икки кўзини бир ўзи олиб ейди-да, бошқа жойларини қолганларга кесиб-кесиб улашади). Дастурхон йиғиштирилгач, овсинлардан бири эрига сўз қотиб, таъна тошларини отибди: «Бефаросатсиз, акам-акам дейсиз-да, нима берса шуни ейсиз!» «Нима бўлди?» дебди ҳайрон бўлиб эри. «Ие, акангиз гўшт бўлганда қа-

рамадингизми? Тили узун бўлсин деб, тилни ўз хотинига берди, олғир бўлсин деб, олдинги оёқларини ўз болаларига берди. Сизнинг болаларингизга кейинги туёқни, менга фақат кемирчак қулоқни берди. Қуруқ жағни ўзингиз гажидингиз!» «Э-ҳаа, шунақами ҳали!» дебди эр ғазоби қайнаб. Жанжал чиқибди. Шундай қилиб, оға-инилар ораси бузилибди, аҳилликнинг олтин ипи узилибди, беш оға-ипи бош-бошига якка рўзгор тузишибди... Шундан буён элда масалдирким: «Овсинлар иноқ бўлса, оға-инилар чиноқ бўлмас»¹. Мазкур мақолнинг овсинлар тилидан айтилган «Биз иттифоқ — сиз иттифоқ, биз бўлмасак бир иттифоқ, бир кундаёқ қир-бир иччоқ» деган варианты борки, бу ҳам юқоридаги ҳикояга жуда ўхшаш бўлган ҳикоя асосида юзага келган. Аксарият овсинларнинг бир-бирларини «кўргани кўзи, отгани ўқи йўқ»лиги, улар ҳатто бир-бирининг ашаддий душмани бўлган кундошлардан ҳам баттар эканлиги, уларнинг бундай ярамас феъл-атвори оқибатида эрлари бўлмиш ака-укалар ўртасига нифоқ тушиши, уриш-жанжал кўтарилиши, ҳатто улар бир-бирлари билан «юз кўрмас» бўлиб кетишлари — ҳаётда кўп кузатилган ҳол бўлиб, бу ҳол халқнинг бирмунча мақолларида ўз ифодасини топган: «Оға-ининг бор бўлса, душманим йўқ дема, овсининг бор бўлса, кундошим йўқ дема»; «Кундош кундошга пахта отади, овсин овсинга тош отади»; «Кундошлар кул отишар, овсинлар игна отишар»; «Икки овсиннинг кавуши кавушандозда чапдишади»; «Овсин-ажин йигилса, ажинна базми қурилар».

ОДАМ БИЛАН ОДАМ ТЕНГМУ, АРИС БИЛАН БОДОМ ТЕНГМУ? Арис — Чимкент шаҳри яқинидан ўтадиган кичик бир дарё — Сирдарёнинг ирмоғи, Бодом — Чимкент шаҳрининг ичидан ўтадиган анҳор. Вар.: «Киши билан киши тенгму, чийки билан пишиқ тенгму?» (Чийки — хом); «Одамининг насли бирдир, бир-бирдан фарқи бордир». Бу мақоллар билан: «Ҳаётда дўсту биродар таплайдиган, биров билан яқин муносабатда бўладиган бўлсанг, у одамнинг кимлигини, қандайлигини, яхши ё ёмонлигини обдан суриштир, бил, сина. Негаки, одамларнинг ҳаммаси ҳам бирдай бўлавермайди: бири яхши бўл-

¹ «Гулпстон» журнали, 1969 йил, 8-сон, 28-бет.

са, бири ёмон бўлади», деган маънода насиҳат қилиб, огоҳлантирадилар.

ОДАМ БЎЛИШ ОСОН, ОДАМИЙ БЎЛИШ ҚИЙИН.

Одамиий — ҳақиқий одам, чин инсон, тамомий яхши хислатларни ўзида мужассамлаштирган киши. Бу ёруғ дунёда ҳар бир кимсани одамиий бўлишга даъват этувчи мақол. Вар.; маз.: «Одамгарчилик осон, одмигарчилик қийин» (Одмигарчилик — соддалик, камтарлик, одамиийлик); «Одам туғилиб ёмон бўлмайди, улғайиб ёмон бўлади»; «Одам туғилганда ёмон бўлмас, ёмонга ёндашиб ёмон бўлар»; «Одам бўлмоқ—аста-аста, ҳайвон бўлмоқ—бирпаста»; «Одамнинг куюги бўлганча, ўрмоннинг кийиги бўл!» (Одатда ноннинг, овқатнинг ва бошқа таомларнинг куюгини емай, чиқитга чиқарадилар. Мақолда: «Сен ҳам жамиятда ўз ёмон хулқ-атворинг билан хатти-ҳаракат қиладиган бўлсанг, одамлар сени шундай куюк сингари чиқитга чиқариб, ўзларидан четлаштириб қўядилар», демоқчи бўлинган); «Эр ўғлиман дема, эл ўғлиман де»; «Отанг боласи бўлма, одам боласи бўл!» (Бу кейинги мақоллар билан: «Мен фалончининг ўғлиман» деб, яхши, обрў-эътиборли бўлган отангнинг номи билан фахрланиб, мағрурланиб юрма. Ҳаётинг давомида ўз одамийлигингни эл-юртга қиладиган яхшиликларинг билан, яхши хулқинг, феъл-атворинг, ширин каломинг билан амалда кўрсат. Шундагина кишилар сени ҳақиқий одам сифатида тан оладилар, иззат-ҳурмат иладилар», демоқчи бўлинади).

ОДАМ ЕГАНИНИ ХЎКИЗ ЕСА, ЁРИЛИБ ЎЛАДИ, ОДАМ ҚИЛГАНИНИ ШАЙТОН ҚИЛСА, УЯЛИБ ЎЛАДИ. Бу мақолни еб тўймас, очкўз, бадхўр, баднафс одамларга ва шайтондан ҳам баттар айёр, муғамбир, алдамчи, кўзбўямачи, қаллоб кишиларга писбатан киноя, қочириқ, истеҳзо тарзида қўллайдилар. Вар.: «Одамнинг шайтони — одам».

ОДАМ — ОЛТИНДАН АЗИЗ. Халқимиз ўзининг бир талай мақолларида дунёда одамдан ҳам азизроқ нарса йўқлигини, одамни эъзозлаш, қадр-қимматига етиш, одамларга ҳамкор, ҳамдард, ҳамнафас, ҳамроҳ, мададкор, вафодор, садоқатли бўлиш зарурлигини турли тамсиллар воситаси ила уқтиради: «Одам боласи — элнинг лоласи»; «Одам одамга керак»; «Одам одамга кунда-кунда керак

бўлмайди, кунда керак бўлади»; «Балиқнинг тириклиги сув билан, одамнинг тириклиги одам билан»; «Одам одам билан, писта бодом билан»; «Одам одам соясида одам бўлур»; «Одам — одамга қувват»; «Одамнинг ҳовурини одам кўтаради»; «Отга боқма, тўнга боқ, ичидаги жонга боқ»; «Одамни сана, юлдузни санама»; «Бу дунёда одам — одамга меҳмон»; «Жон-танга меҳмон, инсон — инсонга»; «Одам — омонат, дийдор — ғанимат»; «Одамни одам йўқламаса, қисир қўйнинг туёғидан ҳам қадрсиз бўлади»; «Одамнинг юзи — офтобдан пессиқ»; «Одамнинг юзи — олмосдан ўткир»; «Одамнинг чиқиндиси бўлмас, чўванинг тиқиндиси бўлмас» (Чўва — кунжарадан ясалган, обдастага ўхшаган жўмракли ёғ соладиган пдиш. Унинг «оғзи» каттароқ бўлиб, махсус тиқиндиси (пробкаси) бўлмасди. Шунинг учун латта-луттани думалоқлаб, тиқиб қўяверардилар. Унча-мунчага синмайдиган бу идишга ёғ солиб, отнинг қанжигасига боғлаб, узоқ-узоқ йўлларга ҳам юраверар эдилар), «Одам қулоқдан озар, кўнгилдан семирар»; «Оримоқ, семирмоқ — кўнгилдан»; «Одам қурсоғидан ориқламайди, қулоғидан ориқлайди» (Бу кейинги мақоллар билан: «Одамлар билан ҳаминиша яхши, хушмуомалада бўл, уларнинг кўнглини ранжитадиган эмас, кўнглини кўтарадиган гап-сўз қил», деган маънода насиҳат қиладилар).

ОДАМ ОНА ҚОРНИДАН ҚОН ЧАНГАЛЛАБ ТУШГАН. Бу мақолни золим, қонхўр, қотилларга қарата ўта даражадаги кесатик тарзида айтадилар.

ОДАМ ПЎЛАТДАН ҚАТТИҚ, ГУЛДАН НОЗИК. Бунда «пўлатдан қаттиқ» деганда одамнинг иродаси, кучқудрати, сабр-чидами; «гулдан нозик» деганда эса, одамнинг кўнгли, дили назарда тутилган. Вар.: «Тош қаттиқ, тошдан ҳам бош қаттиқ»; «Одамнинг бошп ҳар куюкка кўнади» (Куюк — дард, ғам, алам, азоб-уқубат, доғ, айрилиқ, жудолик ва ҳ. к.); «Одам бошига тушганини тоғ ҳам кўтаролмайди»; «Одам меҳнатин қилса, пўлат ҳам ейлиб кетади».

ОДАМГА — ЛАФЗ, ГЎСАЛАГА — ДУМ. Лафз — берилган ваъда, сўз, аҳд. Гўсала — бузоқ. Бу билан: «Одам

бировга, кўпчиликка берган сўзининг, ваъдасининг устидан чиқиши зарур», деган маънода насиҳат қиладилар. Вар.: «Лафз — пулдан қиммат».

ОДАМГА — ЛИБОС, ЭШАККА — ТЎҶИМ. Вар.: «Уйга палос, одамга либос ярашар»; «Ёғоч кўрки — япроқ, киши кўрки — чўпрак». Ёғоч — бу ерда — дарахт маъносида ишлатилган. Чўпрак — чупарақ — латта, мато. Умуман, бу мақоллар билан: «Ҳар ким ўзига ярашадиган кийим-кечак кийиши, озода, покиза кийиниб юриши, одамлар назарида ўзини ҳақир кўрсатмасликка ҳаракат қилиши лозим», деган маънода насиҳат қиладилар. Айрим ҳолларда эса, ўзига мутлақо ярашмайдиган, бачки кийим киядиган одамнинг устидан кулганларида, мазах-масхара қилганларида шу мақолларни киноя тарзида айтадилар.

ОЁҚ ЕРГА ТЕГМАСА — УЛОВ, ТИШ ТИШГА ТЕГМАСА — ОВҚАТ. Бирор яхши нарсанинг ўрнини ёмонроқ, сифатсизроқ бўлса ҳам, тўла-тўқис бўлмаса ҳам, боса оладиган нарсани менсимай, назар-писанд қилмай, ундан воз кечиб ўтирмасликка, қаноатли бўлишга ундовчи мақол. Вар.; маз.: «Томоқдан ўтганининг бари — томоқ»; «Ёлли бўлса — от, ёқали бўлса — тўн»; «Эшак минган от сўрамас, балиқ еган эт сўрамас»; «Битта нон билан тўядиган қорин яримта нон билан ҳам тўяди»; «Нон бўлса бас, ўзгаси — ҳавас».

ОЗ ОШАГАН МОЙ ОШАР, КЎП ОШАГАН ЛОЙ ОШАР. Халқ медицинаси қарашларини ифода этувчи мақолларнинг бир қанчасида озёқ-овқатни оз, яъни киши вужудининг эҳтиёжига яраша истеъмол қилиш бениҳоя зарурлиги уқтирилади, кўп, яъни керагидан ортиқча емоқ-ичмоқнинг келтирадиган зарари ва ёмон оқибатлари кўрсатилади: «Оз емак — соз емак»; «Оз емоқ — тани соғлиқ, оз демоқ — ҳикматга боғлиқ»; «Иzzат тиласанг оз де, сиҳат тиласанг оз е», «Қорнинг очмасдан овқат егил, қорнинг тўймасдан қўлингни артгил»; «Оғизга солар ошни оғизга сигарча ол»; «Оғзинг улкан бўлса, қошиқдан ўпкалама»; «Эртаги насибдан қолма, кечки пасибга борма»; «Еяр ошингдан емас ошинг кўп бўлсин»; «Оғзимга келди деб, дема, олдимга келди деб, ема»; «Оғзига келгани де-

мак — подоннинг иши, олдига келгани емак — ҳайвоннинг иши»; «Оз есанг асал бўлади, кўп есанг касал қилади»; «Лойқа — бошдан, оғриқ — ошдан»; «Кўзинг оғрикса, қўлингни тий, қоринг оғрикса, нафсингни тий» (Медицина фанлари доктори, профессор Ҳаким Зоҳидий бу мақол хусусида шундай ёзади: «Бу ниҳоятда тўғри фикр. Кўз касалликларининг кўпчилиги кўзни ҳадеб қўл билан ишқайверишдан пайдо бўлади, бошқаларга юқади, оғир оқибатларга олиб келади. Нафси бузуқ одамларнинг доимо ичак ва қорин касалликларига дучор бўлиши қадимдан маълум. Демак, бу мақол асрлар давомида ҳаёт тажрибасида ишиб етилган»¹); «Ҳар нарсанинг ози — дори»; «Оз еган — осон соғаяр»; «Қам-қам е, доим е»; «Қам-қам есанг, доим ерсан, кўп-кўп есанг, пени ерсан?!»; «Оз еган — кўп ер, кўп еган — оз ер» (Бу билан: «Озроқ еб, иқтисод, тежамкорликка риоя қиладиган одамнинг маблағи, жамғармаси тобора ортиб бораверади, натижада у кўпроқ еяверади; бунинг аксича, топган-тутганини катта-катта ейдиган, ғарра-шарра сарфлайдиган одам бир нима жамғара олмайди, бор «буди-шуди»дан айрилади, натижада оз еб, оч қолишга мажбур бўлади», демоқчилар).

ОЙ ҚЎТОНЛАСА ОЙДА ЁҒАР, КҮН ҚЎТОНЛАСА КҮНДА ЁҒАР. Халқимиз ўзининг астрономик ва метеорологик кузатишлари натижасида яратган бир қанча мақолларида фасллар ва ойларнинг ўзига хос хусусиятларини кўрсатади, қачон, қай ҳолларда ҳаво айниши, ёғингарчилик бўлиши, ёғингарчиликнинг тиниши, ҳавонинг псиши ё совушини бирмунча муддат олдиндан айтиб беради. Юқоридаги мақолда «қўтопласа» (бошқа айрим мақолларда «ўтовласа») деганда Ой ё Қуёшнинг атрофида нур (шуъла)дан доира (қўтон ё ўтов сингари) ҳалқа ҳосил бўлиши назарда тутилган. Ой ё Қуёшнинг бундай «қўтоплаши»; «ўтовлаши»ни одамлар ёмғир ёғишига йўядилар. Бу — халқнинг кўп йиллик кузатишлари натижаси, яқин орада ёғин бўлишидан дарак берадиган атмосферадаги оптик ҳодисалардандир. Ҳозирги фанний китобларда ҳам бунини тўғри деб ҳисоблайдилар². Ф. Фор-

¹ Қаранг: «Донолар саломатлик ҳақида». Тошкент 1970, 3-бет.

² Бу ҳақда қаранг: Ҳ. Ҳасанов, Маҳмуд Қошғарий (Ҳаёти ва географик мероси). Тошкент, 1963, 31—32-бетлар.

рестер америкаликларнинг «Қуёш атрофидаги ҳалқа — ёмғир ёғишидан Ой атрофидаги ҳалқа — қор ёғишидан нишона» деган мазмундаги мақолини келтираркан, шундай ёзади: «Ой ва Қуёш атрофида ёруғ ҳалқа пайдо бўлиши — юқорида, аҳтимол ер юзидан 9 минг метр баландликда, барра булутлар қатлами борлигини кўрсатади. Бу булутлар кўпинча атмосферанинг паст босими билан боғлиқ бўлган иссиқ фронт яқинлашаётганидан дарак беради. Қуёш ёки Ой атрофида ҳалқа пайдо бўлгач, ёгингарчилик бўлиши аҳтимоли бор. Ҳалқа қанча ёруғ бўлса, бу аҳтимол ҳақиқатга шунча яқин бўлади. Ҳалқа пайдо бўлган тахминан ҳар уч ҳолнинг иккитасида 12—18 соатдан кейин қор ёққаплигининг шоҳиди бўлинган¹. Об-ҳавони Ой ва Қуёшнинг ҳолатига қараб олдиндан аниқлашга доир қуйидаги мақоллар ҳам бор. «Ой ўтовласа, ойлик ғамингни е, кун ўтовласа, кунлик ғамингни е». Бу хусусда Қ. Қорабоев шундай ёзади: «Деҳқонларнинг об-ҳаво ўзгаришини олдиндан айтишлари баъзан тўғри чиқиб қоларди. Қиш қаттиқ келса, ёз иссиқ ўтади ёки аксинча, қуёшнинг қизариб ботиши — эртаси куннинг очиқ бўлишидан нишона; «Булутли кунда қушлар паст учса, қор ёғади» деганга ўхшаш гаплар эл орасида ҳозир ҳам юради. Неча минг йиллар мобайнида халқнинг турмуш тажрибасидан ўтиб келган бу пбратли нақлларга кишилар амал қилиб келишган»², «Ой қуланса, оёгингни узат, кун қуланса курагингни тузат» (Қуланса — қўтонласа, ўтовласа. «Оёгингни узат» дейиш билан: «Ёмғир ёғади, барибир ҳеч бир иш қилолмайсан, оёгингни узатиб ётавер»; «курагингни тузат» дейиш билан эса: «Қор ёғади, курагингни тузатиб, тайёр қилиб қўявер», демоқчи бўлганлар); «Жума ёғса, шанба тинар, шанба ёғса қачон тинар?»; «Йил бошидан қўрқма, ой бошидан қўрқ»; «Ойнинг бешидан қўрқма, бошидан қўрқ»; «Ой бошида кун ё тузалар, ё бузилар»; «Ой ўзига тинч, одамларга нотинч»; «Ой чалқачча туғса — ой бўйи аёз» (Халқ ўртасидаги тажрибавий тушунчага кўра, агар янги Ой «туғилганда» унинг «ўроғи» тик (вертикал) бўлса, (буни «Ой ўзига

¹ Ф. Форрестер. Кўрсатилган асар, 276-бет.

² Қ. Қорабоев. Қуёш ва... илолар. «Фан ва турмуш» журна-ли, 1966 йил, 2-сон, 22-бет.

нотинч» дейдилар), об-ҳаво қулай келади; агар янги Ой туғилганда унинг «ўроғи» чалқанча ётган (горизонтал) бўлса, (буни «Ой ўзига тинч» дейдилар), об-ҳаво ноқулай келади, қутилмаганда совуқлар ва ёғингарчиликлар бўлади. Метеоролог Ф. Форрестер америкаликларнинг «Ой чалқанча ётса, чоригингни тузат, кийимингни тайёрла», деган мазмундаги мақолини келтираркан, шундай ёзади: «Илгари кўпчилик кишилар: «Ой об-ҳавога сезиларли даражада таъсир кўрсатади», деб ҳисоблардилар (айрим кишилар ҳозир ҳам шундай деб ҳисоблайдилар). Кўпгина мақоллар ана шундай янглиш фикр асосига қурилган. Аммо, мавжуд маълумотларни синчиклаб ўрганиш шуни кўрсатадики, Ойнинг об-ҳавога таъсири (агар шундай жойлар бўлса) жуда ҳам суст бўлиб, бу фақат атмосфера тўлқинларининг озгина кўтарилишидагина намоён бўлади ва буни барометр қайд қилади. Ҳар қалай, Ойнинг кўриниши атмосфера шароитларига боғлиқ. Унинг кўринишидаги ўзгаришларни бир нимага йўювчи мақоллар бирмунча асослидир. Аммо, об-ҳавони Ой фазалари билан боғлаб кўрсатувчи мақоллар мутлақо асоссиздир¹); Ой чиқишидан маълум, одам — юришидан»; «Янги Ойдан — яхшилик».

ОЙДА ЕГАН ТЎҶ БЎЛУР, КУНДА ЕГАН СУҶ БЎЛУР. Бу мақолда «ойда еган» деганда камбағаллар, «кунда еган» деганда бойлар назарда тутилган. Дарҳақиқат, одатда камбағал ор-номусли, уятчан, ийманчоқ, ўзи тўқ бўлмаса ҳам «кўзи тўқ» бўлади, гарчи таусиқ таомларни деярли емаса ҳам ёхуд онда-сонда, ойда-йилда бир еб қолса ҳам, бирор ерга бориб қолганда дастурхондаги лаззатли таомларни апил-тапил «тушира» кетмайди, одоб сақлайди. Бой эса, бунинг аксини қилади: гарчи бундай таомларни кунда еса ҳам, ҳадди сиққан-сиғмаган ерга борганда нафси «ҳаккалак отиб туради», ўзини тийиб, одоб сақлаб ўтира олмайди. Негаки, катта-катта ейишга ўрганган нафси бунга йўл қўймайди.

ОЙДА ҲАМ ДОҒ БОР. «Тун қоронғусини ёритиб турадиган шундай ёруғ, тиниқ, чароғон Ойнинг ҳам бетида доғ бўлгани сингари, яхши деб ҳисобланган, ном олган,

¹ Ф. Форрестер. Кўрсатилган асар, 279-бет.

тан олинган ҳар қандай кимсанинг ва нарсанинг ҳам бирор жузъий камчилиги, нуқсони, айби бўлади, бўлмаслиги мумкин ҳам эмас, чунки табиий ва ижтимоий қонуниятларнинг ўзи шуни тақозо этади. Бас шундай экан, бунинг учун хафа бўлиш, куюниш керак эмас», деган маънода айтиладиган, кўпгина ҳолларда ўзининг табиий айби, камчилиги ва нуқсонидан қуюнадиган кишига тасалли бермоқ, юпатмоқ мақсадида қўлланиладиган мақол. Вар.; маз.: «Инсон нуқсонсиз бўлмас»; «Ҳар яхшининг бир ёмони бўлади»; «Ҳар зотда—бир доғ»; «Тусиз кун йўқ, доғсиз — лола»; «Ҳар тўқисда — бир нуқс»; «Бир камчиликсиз гўзал бўлмас»; «Ёрнинг камчилиги хуш кўринад»; «Шакар пашшасиз бўлмас, арпа — кесаксиз»; «Олмурутнинг сопи бор, узумнинг чўпи бор»; «Туёғи бутун тулпор йўқ, қиёғи бутун шунқор йўқ» (Буни «...қаноти бутун шунқор йўқ» деб ҳам қўллайдилар); «Теран тикилсанг, сутда ҳам қон кўрасан».

«ОЙНИ ОЛИБ БЕРАМАН»ГА БОЛА ИШОНАР. Бу билан: «Сенинг агар ақлинг бўлса, бировнинг «Фалон қилиб бераман, писмадон қилиб бераман», деган қуруқ гапига ишонма. Бундай гапларга ҳали эси кирмаган болаларгина ишонади. Сен ҳар бир ишни ўз ақлинг тарозиси билан ўлчаб қил», демоқчи бўладилар.

ОЙНИ ЭТАҚ БИЛАН ЁПИБ БЎЛМАС. Мажозан: «Хиёнат, жиноят, айб, гуноҳ қилиб қўйган одам буни яширишга ҳар қанча уринмасин, барибир бир кунмас-бир кун ошкор бўлмай қолмайди, қўлга тушиб, жазосини тортади», деган маънода қўлланиладиган мақол. Вар.; маз.: «Чўғни ўраб, бекитиб бўлмас»; «Сояни чопиб, йўқотиб бўлмайди»; «Яғирни зар тўқим яширолмас»; «Ғалвирда сув турмас»; «Туя минган бўйин яширолмас»; «Туяқуш бошин қумга тиқиб, «мени ҳеч ким кўрмас» дер»; «Касални яширсанг, иситмаси ошкор қилади»; «Қинғир ишнинг қийинги қирқ йилдан кейин ҳам чиқади».

ОЙНИНГ ЎН БЕШИ ҚОРОНҒУ БЎЛСА, ЎН БЕШИ ЁРУҒ. Мушкул аҳволга тушиб қолган кишиларга тасалли берганда, уларни юпатганда, сабр-тоқатга ундаганда қўлланиладиган мақол. Вар.; маз.: «Ҳар субҳнинг бир оқшомп бор, ҳар оқшомнинг бир субҳи бор»; «Кўр ойдиннинг

очик ойдини ҳам бор» (Ой тамом бўлар олдида ўзи кўринмаса ҳам, хира ёруғ бўлиб, тонг отганга ўхшаган бўлиб туради. Шунини «Кўр ойдин» дейдилар); «Ўчар чироқ яна ёнар»; «Ботар куннинг отар тонги бор»; «Қоронғу тун мангу бўлмас»; «Қора кузнинг қори турмас» (Одатда қор кузда ёғмайди, ёққани тақдирда ҳам, тезда эриб, йўқ бўлиб кетади. Шу ҳол мисолга олиб айтилган мазкур мақол билан: «Сенинг бошинга тушган бу қора кунлар тезда ўтиб ҳам кетар, ёруғ кунлар етиб ҳам келар, кўп қайғураверма», деган маънода тасалли берадилар); «Тошқин сувнинг кечиги ҳам бўлади» («Ҳар қандай тўлиб-тошиб, ҳайқириб оқаётган сувнинг албатта бир кечиб ўтадиган жойи бўлади. Худди шунингдек, киши бошидан ўтаётган ташвишли, машаққатли кунларнинг роҳатли кунлари ҳам бўлади», демоқчи); «Бир йигининг бир кулгиси бор»; «Очилган сўлар, йиғлаган кулар»; «Бир кун хафа бўлсанг, яна куни суюнарсан»; «Бир хор бўлган — бир азиз бўлмай қолмас». Юқоридаги мақолни Муқимий қуйидагича ишлатган:

Ҳар тарафга бўлмагил ўзни уриб бетоблар,
Ойни ўн беши қоронғу, ўн беши моҳтоблар.

ОЛА ЭККАН ОЗ ОЛУР, РОСА ЭККАН СОЗ ОЛУР.
Буни қувватловчи «Ачаси кўп бўлса, бачаси кўп бўлади» (Ачаси — онаси; бачаси — боласи. Кўчма маънода: ачаси деганда экиннинг туши, кўчати; бачаси деганда ҳосили, меваси назарда тутилган); «Ҳосил кўчатдан олинади», деган мақоллар ҳам бор. Бобо деҳқонлар бу каби мақоллари билан ҳар бир экинни ола, яккам-дуккам қилиб эмас, тўла экиш, тўлиқ кўчат олишга эришиш зарурлигини уқтирганлар.

ОЛАМ ТИНЧ — ХОНАМ ТИНЧ. Халқ бу ва бу каби бир қатор мақолларида урушни ёмонлаб, тинчликни эъзозлайди, улуғлайди, унинг афзалликларини кўрсатади: «Юрт тинч — сен тинч»; «Тинчлигинг — ҳурлигинг»; «Тинчлигинг — тўқлигинг»; «Осойишталик — энг яхши малҳам»; «Тинч элнинг боғи гуллар»; «Тинчлик бўлса — олам гулистон»; «Ҳаёт — булоқ, тинчлик — унга қўз»; «Тинчлик роҳат келтирар, уруш қаҳат келтирар»; «Уруш айиради, тинчлик топиштиради»; «Олов қуйди рар тушган

ерини, душман куйдирар тутган ерини»; «Тинчлик бўлса эл кўпаяр, уруш бўлса сел кўпаяр»; «Ёмғир билан ер кўкарар, тинчлик билан эл кўкарар»; «Она-юртинг омон бўлса, ранги-рўйинг сомон бўлмас»; «Эл қуримаса, ер қуримас»; «Яхши кунлар оқартар, ёмон кунлар қаритар»; «Тинчлик урушни енгади!»

ОЛАРДА ЁЛҒИЗ ОЛГАН БЎЛСАНГ, СОТАРДА ОТАНГ БИЛАН ҲАМ СОТОЛМАЙСАН. «Савдо-сотикда пишиқ-пухта бўл. Бирор нарсани сотиб оладиган бўлсанг, кўзинг билан кўриб, ақлинг билан ўлчаб, бошқалар билан маслаҳатлашиб, танлаб ол», деган маънода насиҳат қилувчи мақол. Вар., маз.: «Сотиш — ҳунар эмас, олиш — ҳунар»; «Сотганда бир кўзинг бўлса, олганда икки кўзинг бўлсин»; «Ўрни кўр, бирни ол».

ОЛАРДА КИРАР ЖОНИМ, БЕРАРДА ЧИҚАР ЖОНИМ. Тамагир, очкўз суллоҳ, бахил кишиларга, кўпинча мулла-эшонларга нисбатан киноя, қочирим, истеҳзоли кулги ва заҳарханда тарзида қўлланиладиган мақол. Вар., маз.: «Оларда оромижоним, берарда чиқадур жоним»; «Ол» десанг суюнар, «бер» десанг куюнар», Ол десанг «ҳиринг-ҳиринг», «бер» десанг «жиринг-жиринг» (Жиринг-жиринг — жирилламоқ, фирромлик қилмоқ маъносида); «Олишда — «ҳой-ҳой», беришда — «вой-вой»; «Олишда — лочин, беришда — қамчин»; «Олишда — бисмилло, беришда — астағфурилло»; «Олармонга олтов оз, берармонга бешов кўп»; «Муллага берсанг, олдим демас, кўрга берсанг, кўрдим демас»; «Олло берганни мулло бермас»; «Ўликнинг кўзидан ёш чиқмас, эшоннинг уйидан ош чиқмас»; «Мулладан нон сўрама, илондан — оёқ, чумолидан — кўз, котибдан — қоғоз, ҳиндудан — сурма» (Ўтмишда Ўрта Осиёда судхўрлик билан шуғулланган ҳиндулар назарда тутилган. Иссиқ мамлакатлардагилар кўзлари терласа, тер кўзга тушмасин учун сурма қўярдилар. Сабаби — сурма кўзни муздек қилиб, терлатмай юради); «Мулланинг томоғини, илоннинг оёғини кўрган киши йўқ».

ОЛДИН ЎЗИНГГА БОҚ, КЕЙИН НОҒОРА ҚОҚ. Вар.: «Ҳамёнга боқ, ноғора қоқ»; «Чўтинга боқ, поғора қоқ» (Чўт — мўлжал, ҳисоб; мавжуд маблағ, имконият);

«Оз ошга ясовул бўлма» (Ясовул — Ўрта Осиё хонликлари даврида юқори мансабдаги амалдорларга хизмат қилувчи қуроли соқчи, посбон; шунингдек, амалдор, мансабдорларга бошқа турдаги хизмат кўрсатувчи: бирор ерга хат-хабар ё бирор нарса элиб берувчи, тўй-зиёфатларда кўпчиликка ош-нон тарқатиш ишига бошчилик қилувчи шахсни ҳам «ясовул» деб атаганлар). Ўтмишда тўй-зиёфатларга, томоша-базмларга ёинки бошқа маҳфазларга эл-юртни ногора қоқиб, карнай чалиб чақирардилар, чорлардилар. Мазкур мақоллар билан: «Ўз ҳолингга, моддий куч-қудратингга, чоғингга, имкониятингга қараб иш тут, тўй-зиёфат қил, иморат қур; ҳолингга яраша гапир, жар сол, овоза қил. Кучинг етмаган, қўлингдан келмайдиган иш устидан катта гапириб, ҳаммаёққа овоза қилиб юрадиган бўлсанг, одамлар ўртасида уялиб қолсан», деган маънода насиҳат қиладилар.

ОЛДИНГДАН ОҚҚАН СУВНИНГ ҚАДРИ ЙЎҚ. Вар.: «Гулнинг битган ерида қадри йўқ»; «Қўлдаги бор олтиннинг қадри йўқ»; «Ҳар нарса ўз ерида қадрсиз». Ҳаётда баъзан шундай бўладикки, киши бирор эҳтиёжи чиқиб қолса, ўз яқинларига мурожаат қилмайдида, бегонага, узоқдаги кишига мурожаат қилади. Бу — унинг ўз яқинларига ишонмагани ё уларнинг қадрига етмагани оқибатидир. Мазкур мақолларни шундай ва шунга ўхшаш ҳолларда қўллайдилар.

ОЛМА ПИШ, ОҒЗИМГА ТУШ. Бунини ишқмас, дангаса, ўзи меҳнат қилиб бир нима топиб ейишга ялқовлик қиладиган, «тайёрга — айёр» одамларга нисбатан гоҳ кулги тарзида, гоҳ киноя тарзида қўллайдилар.

ОЛМОҚНИНГ БЕРМОҒИ ҲАМ БОР. Халқимиз ҳалоллик ва тўғрилиқни, бировнинг ҳақиқа хийнат қилмаслиқни энг яхши инсоний фазилатлардан деб билади. Бир туркум мақолларда бировдан омонатга олган нарсани, қарзни қайтариб бермоқ албатта зарур, деб қайта-қайта уқтирилганининг бойси ҳам ана шунда: «Омонат — кимёи зар»; «Омонат, омонатга қилма хийнат»; «Олма омонат, қилма хийнат»; «Ол қўлим, бер қўлим»; «Берасанг бўлса, қайтариб бер, оласанг бўлса қайтариб ол»; «Олгани унар берганининг, отгани унар мерганининг»; «Совға совға сў-

райди»; «Олмоқнинг бермоғи бор, емоқнинг — қусмоғи»; «Чучук-чучук емоқнинг ачкиқ-ачқиқ кекириги ҳам бўлади», «Товуқ берган ғоз кутар, тухум берган — хўроз»; «Дўстингнинг товуғин олсанг, қанжигасига ғоз боғла»; «Ўрдак есанг, ғоз боғла» (Қанжига — от эгарининг орқасига қоқилган ҳалқача. Унга турли нарсаларни боғлаб юрадилар); «Товоқ синдирган — коса тўлайди»; «Арқон узган — қайиш тўлар».

ОЛОВНИНГ ТИШИ ЙЎҚ, ҲЎЛ-ҚУРУҚҚА ИШИ ЙЎҚ. Вар.: «Тегирмоннинг тиши йўқ, ҳўл-қуруққа иши йўқ». Бу мақолларни яхшими, ёмонми — барибир ҳар кимнинг дилига озор берувчи, ранжитувчи дилгир, дилзор одамларга нисбатан заҳарханда билан қўллайдилар.

ОЛТИН БАЛЧИҚҚА ТУШСА ҲАМ — ОЛТИН. Вар.: «Марварид лойга қорилса ҳам — марварид»; «Дур балчиққа тушса ҳам — дур»; «Олмосни лойга отсанг ҳам — олмос»; «Олмос ерда қолмас»; «Гавҳар балчиққа тушган билан баҳоси ушалмас»; «Гавҳар кул ичида ҳам биллар»; «Қуёш булут ортида ҳам ёруғ туради»; «Яхши одам йиртиқ тўнда ҳам — яхши». Бу мақолларни: «Яхши одам бошига бирор мусибат тушиб ё тухматга йўлиқиб, ночор аҳволга тушиб қолгани тақдирда ҳам, унинг яхшилигини билган, тан олган, қадрлайдиган одамлар ўртасида аввалги обрў-эътиборини, қадр-қимматини, иззат-ҳурматини йўқотмайди», деган маънода қўллайдилар.

ОЛТИН ОЛМА, ОЛҚИШ ОЛ, ОЛҚИШ ОЛТИН ЭМАСМИ?! «Кишиларга яхшилик қил. Яхшилик қилсанг, эл орасида номинг қолади. Яхшилик қилиб, кўпчиликнинг олқишини олсанг, бу сенга олтиндан ҳам яхши фойдали бўлади», деган маънода айтилувчи мақол. Вар.: «Олқиш олган — оримас, қарғиш олган — ёримас»; «Олқиш олган — омондир, қарғиш олган — ёмондир».

ОЛТИН ҲАЛҚАДАН КЕЧ — ҚУЛОҚ ОҒРИТСА, ЗАРДЎЗИ ЭТИҚДАН КЕЧ — ОЕҶ ОҒРИТСА. Бу билан: «Агар сенинг қадрингга етмаса, орқангдан душмanning ишини қилиб юрса — ҳар қанча яқин, қадрдон бўлмасин, барибир бундай ёр-дўстингнинг баҳридан ўт», демоқчи

бўлганлар. «Олтин эгаринг отга ботса, олтинни олда, ўтга ёқ» деган мақолни ҳам шу маънода қўллаганлар.

ОМОНАТ ИШ ОВОРА ҚИЛАР. «Ҳар бир ишни бошидан пухта қил. Шоша-пиша, хом-хатала, омонатгина қиладиган бўлсанг, кейин унинг камчилигини тузатаман деб, тоза овора бўласан», деган маънода қўлланилади. Вар.; маз.: «Тез битган ишнинг бақоси бўлмас»; «Тез битган — тез йитар»; «Пухтанинг иши — «беш», шопманинг иши — бўш»; «Лойни чала тепсанг, кўза бўлади, роса тепсанг — жонон»; «Пишиган лойнинг чинниси тоза бўлади»; «Уй қурсанг, ўлимнингни ўйлама»; «Хайр қил ўладигандек, иморат қур ўлмайдигандек»; «Деворнинг тагини қийшиқ урсанг, усти ҳам қийшиқ бўлади»; «Зўрлаб тикланган бинонинг охири — «вой»; «Ола ишга ўрин йўқ, роса ишдан кўнгил тўқ»; «Иш аввали жойли бўлса, охир бориб мойли бўлар».

ОНА СУТИ БИЛАН ҚИРМАГАН АҚЛ ТАНА СУТИ БИЛАН ҚИРМАС. Тана — бир-икки ёшли бузоқ. Вар.: «Туғма ақл бўлмаса, тurtма ақл кор қилмас»; «Зотида бўлмаганни зотли қилиб бўлмас»; «Аслида бўлмаган — асил бўлмас». Бу мақоллар билан: «Аҳмоқ, нодон, бефаҳм, бефаросат одамнинг ақли, эсли-хушли, фаҳм-фаросатли бўлиши амримаҳол», демоқчи бўладилар.

ОНАЛИ ЕТИМ — ГУЛ ЕТИМ, ОТАЛИ ЕТИМ — ШУМ ЕТИМ. Бунда бола тарбиясида онанинг роли улугланган. Чиндан ҳам она қўлида тарбия топадиган бола ҳар жиҳатдан тартибли, интизомли, одобли, илм-билимли, ҳунарли, гулдай кўркам, покиза бўлиб етишади. Опадан етим қолиб, ота қўлида тарбия топадиган бола эса бунинг деярли акси бўлади. Негаки, ота ўз боласини севгани билан, унга онадек ҳаммавақт парвона бўлолмайди, кўпроқ иш билан банд бўлгани учун унинг ҳол-аҳволдан доимо хабар ололмайди. «Онали боланинг оғзи ўйнар, онасиз боланинг кўзи ўйнар» («Оғзи ўйнар» — ўзи ер; «кўзи ўйнар» — ўзгаларнинг ейишини кузатиб, ҳаваси келиб ўтирар, деган маънода); «Онасин эмиб тўймаган — отасин бармоғин сўрар»; «Отаси бир отишар, онаси бир тоишар» («Бир отадан вояга етган фарзандлар оилавий ҳаётнинг икир-чикирлари юзасидан ва ота меросини тала-

шиб, бир-бирлари билан уришиб, жанжаллашиб; «қирпи-чоқ» бўлиб юрадиларки, бундай воқеалар тарихда кўп бўлган. Отаси бошқаю онаси бир бўлган фарзандлар (хотиннинг аввалги эридан ва кейинги эридан кўрган болалари) эса бир-бирлари билан топишиб, аҳилликда, иноқликда яшайдилар. Негаки, она уларни бир-бирларига қовуштириб, ўгайлаштирмай тарбиялайди, қалб ҳарорати, меҳр-муҳаббати билан ўз измига солади», демоқчи); «Оталашдан олтов бўлгунча, оналашдан икков бўл» (Оталаш — отаси биру онаси бошқа болалар; оналаш — онаси биру отаси бошқа болалар); «Отанинг бой давлати билан қолгандан — онанинг пилта савати билан қолган яхши» (Пилта — чархда ип йигириш учун пилтакачда юмалоқланган бир бўлак пахта, паға. Бундай пилталарни саватга солиб қўйиб, бирма-бир олиб иплатардилар); «Отаннинг чорбоғида қолгунча, онаннинг ўймоғида қол»; «Ўроқ тутиб отанг қолгунча, ўймоқ тутиб онанг қолсин»; «Олтин бошли отанг билан қолгунча, пахмоқ бошли онанг билан қол».

ОНАНГИ КИФТИНГДА ТУТСАНГ, СИНГЛИНГНИ БОШИНГДА ТУТ. Бу мақол билан халқ сингилни ниҳоятда ҳурмат қилиш зарурлигини уқтиради.

ОНАНГИ ОТАНГА БЕПАРДОЗ КЎРСАТМА. БУ мақол косиб ва ҳунармандлар орасидан чиққан бўлиб, мажозан: «Тиккан, ясаган, тайёрлаган буюмингнинг сифатли, чидамли, пишиқ-пухта бўлишидан ташқари пардозига, яъни ташқи кўринишини яхшилашга, беазага ҳам зўр бер, молингни харидорга бепардоз кўрсатма, шундагина ютасан», деган маънода насиҳат қиладилар.

ОНАНИНГ КЎНГЛИ БОЛАДА, БОЛАНИНГ КЎНГЛИ ДАЛАДА. Вар.: «Боласи кўча кезар, онаси бағрин эзар»; «Даладагилар ёғ ичар, уйдагилар қон ичар». Одатда ўғил-қизини тўй-зиёфатга, бирор томоша жойга ё саварга юборган ота-она улар ҳадеганда келавермаса, ҳаяллаб қолса, вақт бемаҳал бўлганда ҳам қайтавермаса, хавотирланишга тушади. Уйдан чиқиб кетган болаларнинг эса парвойи фалак. Юқоридаги мақолларни шундай ҳолларда айтадилар.

ОРАЧИГА — ОЛТИ ТАЁҚ. Орачи — уришаётган, жанжаллашаётган икки кишининг ё бир неча кишининг орасига тушиб, бости-бости қилиб, тинчлантириб, яраштириб қўювчи одам. Кўп ҳолларда бундай одамнинг ўзи сўкиш эшитиши, ҳатто ё у тарафдагилардан, ё бу тарафдагилардан, ёхуд ҳар иккала тарафдагилардан калтак еб қолиши ҳам мумкин. Шунинг учун «Яхшиси, орачи бўлмаганинг маъқул» деган маънода маслаҳат берадилар. Вар.: «Уришганга — бир ўлим, орачига — икки ўлим»; «Ора турдинг — бера турдинг»; «Орачиллик осон эмас»; «Аразчига орачи бўлма»; «Аразчининг ўртасига ақли кетган тушади»; «Эр-хотиннинг ўртасига эси кетган тушади»; «Ўртага тушма, ўрганасан»; «Ўртага тушгандан — ўт ушлагап яхши»; «Жанжалли жойда жағингни очма».

ОРЗУГА АЙБ ЙЎҚ. Ота-боболар бу ва бу каби бир туркум мақолларида кишига турмушни мазмунли ўтказиш юзасидан панд-насиҳатлар қиларканлар, ҳаётдан умидсизланмаслик, руҳни тетик тутиб, кўнгилга яхши ниятларни, орзу-истакларни жо қилган ҳолда келажак сари дадил, комил ишонч билан олға интилиш зарурлигини уқтирганлар: «Орзу қанот бағишлайди»; «Орзу — қушдир, прода — мадад»; «Орзуниг ниҳояти бўлмас»; «Бир орзу ўн орзу болалайди»; «Орзусиз кўнгил — булбулсиз чаман»; «Сулувни кўрсанг, кўзинг қонар, орзуниг кўрсанг, кўнглинг қонар».

ОРҚАДАГИ ГАП — ОФИЛДАГИ ТЕЗАҚ. Вар.: «Орқадаги гап — охурдаги нишхўрд». Бу мақоллар билан: «Сенинг бирор камчилигингни тўғридан-тўғри ўзингга айтмай, орқаворатдан бошқаларга «пичир-пичир», «шивир-шивир» қилиб, бирга ўрни қўшиб, муболаға қилиб ёхуд аслида бўлмаган ишни, гап-сўзни «шундай бўлди, шундай қилди, шундай деди...» деб туҳмат қилиб гапирсалару, буни эшитиб, сезиб қолсанг, хафа ҳам бўлма, парво ҳам қилма, асабингни ҳам бузма. Негаки, орқада гапирилган хуфния гапнинг ҳеч қанақа қадр-қиммати бўлмайдди. Бундай ярамас, ифлос, туҳмат гапнинг бир кунмас бир кун чуви чиқиши, айтган одам шарманда бўлиши, сенинг эса ҳақ бўлиб чиқишинг — муқаррар», деган маънода тасалли бериб, насиҳат қиладилар. Бировни ёмонлаб, орқаворатдан бўлар-бўлмас, ёлғон, туҳмат гапларни тар-

қатиб юрувчи ярамас шахсларни эса «Бировнинг изидан, айтма юзидан»; «Бировнинг изидан гапирма, юзига гапир»; «Ортида гапиргунча, олдида гапир» деган мақоллар билан инсофга чақирадилар.

ОСИЛМАГАН ҚОЗОНГА ОТИЛМАГАН ҚУЕН ТУШИБДИ. Баъзан шундай ҳам бўладики, ҳеч бир ўйланмаган, хаёлга келтирилмаган вақтда тасодифан бирор фойдали иш чиқиб қолади. Бу энди тасодиф бўлиб, ҳаммавақт ҳам шундай бўлавермайди, албатта. Мазкур мақолни мана шундай тасодифий омад келиб қолганда ажабланиш, қувониш мақомида ё ҳазил-мутойиба тарзда айтадилар.

ОСИЛСАНГ, БАЛАНД ДОРГА ОСИЛ. Вар.: «Осилсанг баланд дорга осил, оёғинг ерга тегмасин»; «Осилсанг, асил оғочга осил»; «Йиқилсанг, нордан йиқил» (Нор — бир ўрқачли эркак туя. У бошқа ҳайвонларга нисбатан баланд бўлгани учун, мақолда баландлик унга ташбиҳ этилган). Умуман, мазкур мақоллар билан: «Қиройи бир иш қиладиган бўлсанг, осон, ўнғай, енгил-елпи, меҳнату-машаққатсиз битиб кетадиган тарафини кўзлама; ишни бирваракайига қил, яхши пишиқ-пухта, кўп, мўл-кўл бўлишини ўйла, бу йўлда ҳар қандай қийинчиликдан қўрқма!» деган маънода насиҳат қиладилар.

ОСМОН УЗОҚ, ЕР ҚАТТИҚ. Вар.: «Осмон йироқ, ер қаттиқ; ўлай десам, жон тотлиқ»; «Кўкка боқсам, кўк йироқ, ерга боқсам, ер қаттиқ», «Қирарга ер қаттиқ, қиярга жон тотлиқ»; «Ўлай десам, ўлолмайман, тирик гўрга қиролмайман». Бу мақоллар ҳаддан ташқари оғир аҳволга, ноиложлик ҳолатига тушиб қолган кишилар томонидан айтилади.

ОСОН ЕРДА ОШ ҚАЙДА?! «Ош-пон, мол-мулк, умуман ҳар қандай моддий бойлик ҳам кишининг қўлига осонгина, ўз-ўзидан кирмайди. Уларга эришмоқ учун ҳаракат қилиш, меҳнат машаққатларини тортиш керак бўлади», деган маънода айтилади. Вар., маз.: «Осон иш қайда, осон ош қайда?!»; «Осмондан чалпак ёғмас», «Осмондан жиззали нон ёғмас»; «От суринмай йўл топмас, эр суринмай мол топмас», «Офтоб тегмай, олма пишмас»;

«Осон ишда лаззат йўқ»; «Меҳнатнинг нони — ширин»; «Ҳалол иш — лаззатли емиш»; «Товуқ ҳам тирмалаб тўйинади»; «Баҳорда лоӣ кечган — кузда мой ичади»; «Меҳнатинг қаттиқ бўлса, тотганинг тотлиқ бўлар».

ОТ АЙЛАНИБ ҚОЗИҒИН ТОПАР, ЭР АЙЛАНИБ ЁЗИҒИН ТОПАР. Кўпинча бу мақолнинг биринчи қисмининга айтиб юрадилар. Унинг тўғри маъноси шуки, отни (бошқа уй ҳайвонларини ҳам) далада, яйлов жойда бемалол яйраб, ўтлаб юрсин деб, уни узун арқонга боғлаб, қозиқ қоқиб қўядилар. От ён-атрофда ўтлаб юраверадю, аммо қоқилган қозиқдан йироққа кетиб қололмайди, айланаиб-айланиб яна шу ерга келиб қолаверади. Мақолда ана шу ҳол мисолга олинган ва мажозан: «Бирор сабаб билан ўз юртидан, оиласидан ё иш жойидан бошқа ерларга кетиб қолган одам ахири бир кунмас-бир кун қайтиб келади, яна ўз туғилиб-ўсган жойида, ўз ишида муқим топиб, тиниб-тинчиб, турғун бўлиб қолади», демоқчи бўлинади. Мақолнинг иккинчи қисмини қўша айтганларида эса: «Йигит ёшлигига, тажрибасизлигига бориб, бирор ёзиқ (айб, гуноҳ) қилиб қўйсаю, бу айбини, хатосини тан олмай, ўзгаларнинг панд-насиҳатига кирмай, ўз айтганидан қолмай, ўжарлик қилиб ҳар қанча юравермасин, барибир ёши улгайиб, яхши-ёмонни кўриб, «оқ-қорани таниб» олгач, бир кунмас-бир кун ўз ёзигини топади, яъни айбига иқрор бўлиб, хатосини тан олиб; одамлардан узр сўрайди», демоқчи бўладилар.

ОТ БИЛАН ТЕПИШГАН ТОҶНИНГ ЭНГАГИ СИНАДИ. Халқ бу мақоли билан: «Ўзингдан катта, ўзингдан зўр, кучинг етмаган одам билан олишма, ўзингга бирор шикаст етказасан, зиён-заҳмат кўрасан», деб таълим беради.

ОТ БИЛАН ЭШАҚҚА ТЎҚИМНИНГ ФАРҚИ ЙЎҚ. Тўқим — жазлиқ ёки эгар остига қўйиладиган, одатда кигиздан қилинадиган от-улов абзали. Мазкур мақолни: «Тўқим янгими, эским, яхшим, ёмонми — бунинг от ё эшак учун фарқи йўқ, фақат у эгасининг кимлигини, қандайлигини, бой ё камбағаллигини, фаросатли ё фаросатсизлигини билдиради» деган маънода ҳам; «Тўқим табиат», яъни ҳеч парсанинг маъносига, фарқига бормаиди-

ган, дидсиз, фаросатсиз одамларга нисбатан киноя, қочирим маъносида ҳам қўллайдилар. Бундай одамларга нисбатан: «Эшакка пашмакдан хашак яхши» деган мақолни ҳам ишлатадилар.

ОТ БОШИГА ИШ ТУШСА, СУВЛУҒИ БИЛАН СУВ ИЧАР, ЭР БОШИГА ИШ ТУШСА, ЭТИГИ БИЛАН СУВ КЕЧАР. Сувлуқ — юганнинг от оғзига солинадиган металл қисми. Вар.: «Бошига кун тушса, хонойим ҳам зоғора ёпар»; «Бошига тушса, байтал ҳам йўрға бўлади»; «Бошинга кун тушса, бошмоқчи ҳам бўласан» (Бошмоқчи — бошмоқ, яъни кигиз этик, чориқ, умуман қадр-қимматсиз, кўримсиз оёқ кийимларини тикувчи косиб. Буни паст, тубан касб ҳисоблаганлар). Юқоридаги мақоллар билан: «Ҳаётда учрайдиган қийинчиликларга бардош берадиган, сабрли, чидамли, матонатли бўл», деган маънода насихат қиладилар.

ОТ — ЙИГИТНИНГ ҚАНОТИ. От қадим-қадимдан инсонга хизмат қилиб келади. Илмий маълумотларга кўра, отлар милоддан тахминан уч минг йил илгари хонакилаштирилган¹. Уни машқ қилдириш ва ҳар хил ишларга, ҳаракатларга ўргатиш — бошқа ҳайвонларга нисбатан анча осон ва қулай. От кучли, сабр-чидамли, кўркам, покиза, зийрак, ҳушёр бўлиб, унда бирор нарсани дарҳол пайқаш, кўриш, ҳид билиш, товушни, ҳатто билинар-билинимас шарпани эшитиш қобилияти кучли. Бу фазилатларидан ташқари, от инсоннинг содиқ дўсти, вафодори, оғир ишларда мадақори, сафарларда ҳамроҳи, жангу жадалда, бошқа хавф-хатарли ҳолатларда кўпинча кишини ўлим-йитимдан сақлаб қолувчи ажойиб бир жонивордир. Шунинг учун ҳам ота-боболаримиз от ҳақида кўплаб мақоллар яратишган. Уларда отнинг инсон ҳаётидаги беқиёс аҳамияти, унинг ажойиб хислатлари ва фазилатлари кўрсатилади; отни танлашда, оларда-сотарда нималарга эътибор бериш зарурлиги уқтирилади; уни ҳамма вақт асраб-авайлаш, яхшилаб боқиш, даволаб туриш лозимлиги таъкидланади ва шулар юзасидан тегишли маслаҳатлар берилади: «Оти борнинг—қаноти бор»; Отинг—

¹ Бу ҳақда қаранг: Ўзбек Совет Энциклопедияси. 8-том, Тошкент, 1976, 312-бет.

қанотинг»; «Яхши от — ярм ризқ»; Отлининг насибаси — олтов, туялининг насибаси — тўртов»; «Отим бор қўрамда, қайғум йўқ бўронда»; «Отли йигит — бахтли йигит»; «Тойни боқсанг, от бўлур, ёвни қувсанг, мот бўлур»; «От ёвни қувсанг, етказар, ёвдан қочсанг, қутқазар»; «Эрвинг оти — эрга тенг»; «Оти бор — Алпомиш»; «Чопқир от — ўткир пичоқ»; «Оти бор — ботир, оти йўқ — ётир»; «Оти йўқнинг — бутти йўқ» (Бут — оёқ. «Оти йўқ одам пиёда юривериб, ҳориб, чарчаб, оёқдан қолади», демоқчи); «Оғил тўла эшакдан, ориқ бўлса ҳам от яхши»; «Ёли қуюқ эшакдан, яғир бўлса ҳам от яхши»; «Олтмиш қулондан от бўлмас» (Қулон — отдан кичикроқ, эшакдан каттароқ, отдан кўра кўпроқ эшакка ўхшаб кетадиган ёввойи ҳайвон, ёввойи хачир); «Отнинг одими катта, туянинг товони катта»; «Отнинг туёғи туяникидек бўлса, тоғни кўтаради»; «От олсанг, уйинг билан кенгаш, от сотсанг, овулинг билан кенгаш»; «От бозори бахт бозори»; «От олсанг, отасин суриштир»; «Чачаси узун от — зотли бўлар» (Чача — от туёқларининг тепароғидан ўсиб чиққан соч, ёлча. Одатда бақувват, кучли, зотли отларнинг чачаси узун бўлади); «Отнинг феъли минганда билинади»; «От улоқ ортганда билинади»; «Отнинг бари тулпор бўлмас, қушнинг бари шунқор бўлмас»; «Қалмоқ олган қаримас, арғумоқ минган ҳоримас»; «Қалмоқи от қоқилмас, қоқилса ҳам йиқилмас»; «От яхшиси — ёвмут, тўн яхшиси — мовут»; «Отнинг тўриғи яхши, юганнинг — ўриғи» (Тўриқ — қора қизил, тўқ жийрон тусли от; юган — от, эшак каби уй ҳайвонларини бошқариш учун улар бошига солинадиган, сувлиғи ва тизгини бўлган, қайиш тасмалардан ясалган абзал; ўриқ — ўрилган, тўқилган); «Бир кунлик умринг қолса ҳам, тушга қолмай йўрға мин»; «Бир кунлик умринг қолса ҳам, бедав мин»; «Ола от — бало от»; «От чағири — итга баробар, ит чағири — отга баробар» (Чағир — ола, ола-була, ола-чипор. Айтувларига қараганда, чағир кўзли итний кўзи ўткир бўлармиш. Шунинг учун ҳам овчилар бундай итни ниҳоятда қадрлайдилар. Чағир кўзли отнинг кўзи эса хира бўлиб, яхши кўра олмас эмиш); «Отнинг чаманига мингунча, пиёда юр ўлгунча» (Чаман — секин, имиллаб юрадиган, ялқов от); «Отнинг ёмони охур бузар»; «От кимники — минганники, тўн кимники — кийганники»; «От тизгини кимда бўлса, шунга бўйсунди»; «От

ҳам чавандозга ҳунарини кўрсатади»; «Отни аяган от минар, тўнни аяган тўн кияр»; «От хўрлаган той минар, той хўрлаган таёқ минар», «Отингни юриб турганда қамчила», «От ориқ бўлса ҳам, яғир бўлмасин», «Ёмон отни яхши боқсанг, тулпор бўлар, ёмон қушнинг тобин топсанг, шунқор бўлар»; «Отга дўст каби боқ, душман каби мин»; «От олмай, охур тузат»; «Боқ отингни арпа билан, боқар қази-қарта билан»; «Аравани от эмас, арпа тортар»; «Отни боқсанг, қашиб боқ; емни емга қўшиб боқ» (Отни пойгага, улоққа боққанларида унга емни кунига олдин бир ҳовучдан, кейин икки ҳовучдан, кейин уч ҳовучдан ва ҳ. к. охири қирқ ҳовучдан берардилар. Шундан сўнг кунига ўттиз тўққиз ҳовучдан, ўттиз саккиз ҳовучдан ва ҳ. к. охири бир ҳовучдан бериб, совутардилар. Шунингдек, отни ҳар куни қашлоғич билан қашиб, гард юқтирмай парварини қилардилар).

ОТ ТЕПКИСИНИ ОТ КЎТАРАДИ. Вар.: «От тепкисини от кўтаради, той тепкисини той кўтаради»; «От тепкиси отга ўтмас». Бу мақолларнинг мажозий маъноси шундай: «Тенгқурлар, дўстлар бир-бирларининг қаттиққурум гапларини кўтарадилар ёхуд кўтаришлари керак».

ОТ ТОПАДИ, ЭШАК ЕЙДИ. Вар.: «От йнғар, эшак еяр»; «Бир от орқасидан минг эшак ем ер»; «Бўри ёрди, қузгун тўйди»; «Мард топади, номард ейди». Бу мақолларни ўзи ишламай, ўзгалар меҳнати ҳисобига яшайдиган, текинхўрлик, тамагирликка ружу қўйган шахсларга нисбатан киноя тарзида айтадилар.

ОТ ЎРНИНИ ТОЙ БОСАР, ОТА ЎРНИНИ — ЎҒИЛ. Бу мақолнинг маъносини такроран уқтирувчи ва тўлдирувчи қуйидаги мақоллар ҳам бор: «Кун ҳисобин ой олар, бедав ўрнин той олар»; «От босмаган ерни той босар»; «Отдан той ўзади, отадан — бола»; «Ота кўрмаганни бола кўради»; «Отаси урмаган қўнғизни, боласи урар тўнғизни»; «Қуён отолмаганнинг боласи арслон отибди»; «Отаси девор минмаганнинг ўғли от минибди»; «Отаси шаҳар кўрмаганнинг боласи Шанхай кўрибди»; «Отаси — гаранг, ўғли — фаранг» (Фаранг — франция, франциялик, француз сўзининг талаффузга мослаб айтиладиган шакли бў-

либ, кўчма маънода «ҳар бир иш қўлидан келадиган, моҳир, уста, уддабурон» сўзларини англаштиради); «Оти ўлса, тойи бор — нўхтаси ерда қолмайди, отаси ўлса, ўғли бор — юрти вайрон бўлмайди»; «Отаси улгурмагани ўғли тугатар»; «Отадан ўғил тувмасму, ота йўлини қувмасму?! «Тувмасму — туғилмайдими»; «Онадан ўғил тувса экан, ота йўлини қувса экан!»; «Ота касби — болага ҳаром эмас»; «Ота биллак бўл, она юрак бўл!».

ОТ ҚАРИСА — ОХУРДА, ИТ ҚАРИСА — ЧУҚУРДА. Бу мақолни: «Умри давомида кишиларга яхшилик қилиш нияти ва ҳаракати билан яшаган кишини одамлар қариган чоғида ҳам пизат-ҳурмат қиладилар. Ёмонлик қилган, одамларга озор етказган одам ёшлиги тугул, қариганида ҳам пизат-икромдан маҳрум бўлади», деган маънода қўлайдилар.

ОТА-ОНА — ОЛТИН ҚАНОТ. Жаҳоннинг ҳамма халқлари каби ўзбек халқи ҳам қадим-қадимдан ота-онани оламда энг улуғ, энг мўътабар, энг муқаддас зот деб билади, сон-саноқсиз мақоллари ва ибратли сўзларида ота-онанинг фарзанд учун қанчалар қадр-қимматли, меҳрибон, вафодор, содиқ, ғамхўр, мададкор, мураббий, моддий ва маънавий таянч эканлигини қайд этиб, уларни умрбод эъзозлаш, ҳурмат қилиш, уларнинг бошлаган ишларини давом эттириш ниҳоятда зарур, энг муқаддас бурч эканлигини қайта-қайта уқтиради: «Давлатинг — ота-онанг, савлатинг — ўғил қизинг»; «Олтин-кумушнинг эскиси бўлмас, ота-онанинг баҳоси бўлмас»; «Дунёда ҳар нарса топилар, ота-она топилмас»; «Ота-она экилиб бупёдга келмайди»; «Олти оға йиғилиб ота бўлмас, етти янға йиғилиб она бўлмас»; «Отанинг очган йўли бор, онанинг бичган тўни бор»; «Ота кўрган — ўқ йўнар, она кўрган — тўн бичар»; «Отаси борнинг унуми бор, онаси борнинг тиними бор»; «Ота моли қўшилмаса, бола бойимас»; «Она — меҳрибон, ота — ғамгузор»; «Она билан бола — гул билан лола»; «Овул — аймоғи билан, туя — тайлоғи билан»; «Онанинг бир қўли бешикни, бир қўли дунёни тебратади»; «Онага боланинг олалиги йўқ»; «Ўн қўлим, сўл қўлим, иккови ҳам ўз қўлим» (Бу кейинги икки мақол билан: «Она болаларининг бирини яхши, бирини ёмон кўрмайди, ҳаммасини ҳам бирдай яхши кўради, эъзозлайди», демоқчи бўладилар); «Она меҳридан ота қаҳри ортиқ»; «Отанинг

сўккани—севиш, онанинг ургани—ўпиш»; «Урганлари— угра оши, сўкканлари — сўк оши»; «Оқ» деганлари — олқиш, «қора» деганлари — қарғиш»; «Энаси тешган қулуннинг эти оғримас»; «Ўз говронинг ўзинга қаттиқ тегмайди»; «Қари бор уйининг зари бор»; «Қарини спйла, ўзинг ҳам қартаярсан»; «Бола ҳам она дейди, она ҳам она дейди»; «Онаси қимизак еса, қизининг тиши қамашади» (Қимизак—пордоп ҳўл мева. «Онаси бирор нарсадан қийналаса, азоб чекса, зиён-заҳмат кўрса, қизининг (умуман, боласининг) пчи ачишади, юраги эзилади, у ҳам онаси билан баб-баравар қайғуради, азият чекади. Бу — унинг онасига бўлган меҳр-муҳаббати, садоқати, вафодорлиги рамзидир», демоқчи); «Отаси аччиқ олма еса, ўғлининг тиши қамашар»; «Онасин суйганнинг боласин суй»; «Онанинг уч марта Маккага опичиб оборсанг ҳам, оқ сутини оқлолмайсан»; «Амри падар — аршдан улуғ» (Арш — диний таълимотга кўра, осмоннинг энг юқори қисмидаги сарой, тахт; худонинг тахти. Мақолда отанинг болага айтадиган сўзи, амри, буйруғи шу энг юқори жой бўлмиш арши аълодан ҳам юқорироқ, яъни муқаддас, инкор этиб бўлмайдиган, албатта бажариш, амал қилиш зарур бўлган нарса эканлиги уқтирилган); «Эрта тур, отангни кўр, отангдан сўнг отингни кўр», «Отангни кўрсанг, отдан туш»; «Олти кун оч қолсанг ҳам, отангни меҳмон қил»; «От озигин той кўтарар» (Ўтмишда узоқ сафарга чиққанлар отнинг кундалик емини тойга юклаб юрардилар. Негаки, отга ҳам ўзлари минардилар, ҳам оғир юкларини ортардилар. Отнинг сафар давомида йўл-йўлакай еб борадиган ем-хашаги еса нисбатан енгил бўлгани ва кун сайин камая боргани учун уни тойга ортардилар. Шу ҳол мисолга олиб айтилган мазкур мақол билан мажозан: «Отанинг меҳнатига ўғли мададкор бўлади, унинг оғирини енгил, йирогини яқин қилишга кўмаклашади. Шундай қилиши ҳам керак!» демоқчи бўладилар), «Ота олқиши — олтин»; «Ота-онанинг дуоси ўтга-сувга ботирмас» (Бу мақолни фольклоршунос М. И. Афзалов шундай изоҳлаган: «Ота-онанга ўла-ўлгунча хизмат қил, берган сути, тузи, тарбиясини оқла, улардан ҳеч қачон юз ўгирма, рози қил, деган маънода»¹. «Отанга нима қил-

¹ Қаранг: «Ўзбек халқ мақоллари». Тўплаб, нашрга тайёрловчилар: М. Афзалов, С. Иброҳимов, С. Худойберганов. 3-нашри, Тошкент. 1965, 65-бет.

санг, болангдан шуни кўрасан»; «Отанг қариса, қул олма, онанг қариса, чўри олма»; «Ота-онанг бўлса-бўлсин, оғзи-бурни бўлмасин»; «Ота-онадан мол тотлиқ, олтин уйдан жон тотлиқ» (Бу кейинги мақоллар тўғридан-тўғри англашиладиган маънода эмас, аксинча ноқобил, бевафо, тошкўнгил, ва шу каби ярамас иллатлар эгаси бўлган баъзи бир фарзандлар «тили»дан айтилган бўлиб, шундай фарзандларнинг ўзларига қарата киноя, қахру-ғазаб мақомида қўлланилади); «Отаси туриб, боласи сўйлагандан кеч, оғаси туриб, иниси сўйлагандан кеч!»; «Ота сўзи — олмос, отгани ерда қолмас»; «Отанинг сўзи — олмоснинг юзи»; «Қарининг қарғиши — қаттиқ»; «Отасининг қарғишин олган — аравакаш бўлади» (Аравакашлик — ўтмишда энг мушкул, энг азоб-уқубатли ва энг «паст» саналган касблардан бири бўлган. Мақолда шунга шама қилинган); «Ўлчамай тўн бичган ёмон, ота-онадан кечган ёмон»; «Отасин оғритган — эл пчида хор бўлур, онасин оғритган — парча нонга зор бўлур»; «Ота қадрини ота бўлганда биласан»; «Эмизганнинг қадрини эмизганда биласан»; «Онанинг яхшилигини бемор бўлсанг биларсан»; «Ота-она тахт этар, бахт этолмас»; «Ота тахтидан — бола бахти ортиқ»; «Отадан мол қолар, камол қолмас»; «Ота бойлиги ерга сингар, меҳнат бойлиги эрга сингар»; «Олтмишга кирган отадан ош сўрама».

ОТА ҒАЙРАТЛИ БЎЛСА, БОЛА ИБРАТЛИ БЎЛАР.
Халқ ўзининг бир туркум мақолларида ота-онанинг болаларга муносабати хусусида фикр юритаркан, болаларнинг қандай инсон бўлиб вояга етиши ва турмушини қай даражада ўтказиши — ота-онанинг ўзи қандай одам бўлишига, ўзини қандай тутишига, қандай мураббийлик қилишига бевосита боғлиқ эканлигини турли-туман тамсиллар воситаси ила уқтиради: «Отанг ким бўлса, шунинг ўглисан»; «Ота-болага синчи» («Синчи — пойга отларининг, ов итлари, ов қушлари ва шу кабиларнинг зотини, ёшини, феъл-атворини, хислату ғазилати, сифати, маҳорати ва қудратини аниқлай оладиган, билагон одам. Ўтмишда синчиликни касб қилиб олган махсус одамлар бўлган. Мазкур мақол билан мажозан: «Ота ҳар бир боласининг феъл-атворини яхши билиши, ўрганиши ва шунга кўра уларни тарбиялашда ўзига хос йўл тутиши зарур», демоқ-

чи бўладилар); «Ўғлингни севсанг, қулингдек ишлат»; «Отингни яхши кўрсанг, айиллини маҳкам торт», «Отанинг ювоши — боланинг роҳати»; «Отанинг кўнгил бўшлиги болага қўл келади» («Болангга нисбатан ҳаддан ташқари кўнгилчан бўлиб, уни ўз билгапига, ўз ҳолига қўйиб қўйсанг, сўзингга кирмайдиган, ўзбошимча бўлиб кетади. Шунинг учун болага қаттиқроқ туриш керак», демоқчи); «Отаси тентакнинг — бири тентак, онаси тентакнинг — бари тентак»; «Туя кўтир бўлса, бўтасини булғайди»; «Қўзи — қўчқордан нишон, ўғил — отадан»; «Тана-тўрпоқнинг турқи — туққанига тамға» (Тана — икки яшар, тўрпоқ — бир ёшгача бўлган бузоқ. Тамға — «нишон» маъносида. Мазкур мақоллар билан: «Ота-онанинг афтангори, феъл-атворидан нишона болаларида ҳам у ёки бу даражада бўлади. Ота-она ёмон бўлса, бунинг касри озми-кўпми болаларига ҳам уради. Агар ўғил ё қиз эл-юрт ўртасида яхшилик билан ёки ёмонлик билан ном чиқазса, одамлар буни ота-онасидан ўтган наслий нишонадир, деб баҳолайдилар. Фарзанд яхши бўлса — «отангга раҳмат!», ёмон бўлса — «падарингга лаънат!» дейдилар. Бас шундай экан, аввало ота-онанинг ўзи ёмонлик йўлига кирмаслиги, яхши одам бўлишга ҳаракат қилиши зарур», демоқчи бўладилар); «Ота харид қилгани, бола фуруш қиладди» (Фуруш қилмоқ — сотмоқ. Мақолнинг тўғри маъноси: «Ота билмай-петмай, фарқига бормаи, бирор ёмон, сифатсиз нарсани сотиб олган бўлса, уни боласи сотишга мажбур бўлади». Мажозий маъноси: «Ота қилиб кетган хатони бола тузатишга мажбур бўлади. Бас шундай экан, отанинг ўзи хато-камчиликларга йўл қўймасликка ҳаракат қилмоғи керак»); «Отам олган йўқ, кўмирга кўмган йўқ, менга мерос қолди ўлган ачамдан қизил қайроқ» (Бу мақолнинг келиб чиқиши билан боғлиқ бўлган бирор ҳикоя бўлса керагу, аммо бизгача етиб келмаган ёхуд етиб келган бўлса ҳам, ҳозирча бизга номаълум. Мақолни мажозан болаларга ота-онадан мерос қолмаган тақдирда айтидилар).

ОТАЛАР СЎЗИ — АҚЛНИНГ КЎЗИ. «Оталар сўзи» деганда, биринчи галда мақоллар, ибратли ва ҳикматли сўзлар, иборалар назарда тутилади. Уларнинг кишилик жамияти ва ҳар бир инсон ҳаёти учун нақадар қимматли

аҳамиятга эга эканлигини жаҳон донишмандлари қадим-қадимдан эътироф этиб, уқтириб келганлар. Милоддан аввалги IV асрда яшаган буюк мутафаккир Аристотель (Арасту) ҳикматларни юксак баҳолаган: «Барча кишининг кучи овқатдандир, ақлнинг кучи эса, ҳикматдандир»¹. Бундан тўққиз аср муқаддам Унсурал-Маолий Кайковус бинни Искандар бинни Қобус бинни Вушмагир шундай деган: «Эй фарзанд, умидим шуки, сен шу пандларни қабул қилгайсан. (Бу билан) мён оталик вазифасин келтирган бўлурман. Билгилки, халқнинг расми-одати шундайки, югуриб-елиб, қидириб-ахтариб, дунёдан бирор нарса ҳосил қиладилар ва (Бу топган) нарсаларини ўзларининг яхши кўрган кишисига қолдириб кетадилар»². Кишини ҳайратлантирадиган ери шундаки, халқимиз ўзи яратган мақолларни улуғловчи, уларнинг қадр-қиммати, тарбиявий аҳамияти беқиёс эканлигини, улар бежизга айтилмагани ва асло нотўғри, ёлғон фикрни билдирмаслигини таъкидловчи бир қатор мақоллар тўқиб, бу тафаккур дурдоналарига асрлар оша юксак баҳо бериб келган: «Яхши нақл, томири — ақл»; «Нақл, нақл таги — ақл»; «Мақол — ақл маҳсули»; «Нақл қайдан чиқади — ўй бўлмаса, кигиз қайдан чиқади — қўй бўлмаса?!»; «Қаттанинг нақли — кичикнинг ақли»; «Чол, чолнинг сўзи — бол»; «Эр газнаси — эски сўз, эл газнаси — эски сўз»; «Ҳар афсона, тагида — бир дурдона»; «Қисса, қиссадан — ҳисса»; «Сўз кўрки — мақол, юз кўрки — соқол»; «Сўз кўрки — мақол, гузар кўрки — боққол»; «Гапнинг кавшари — мақол»; «Мақол — гулдир, сўз — чечак»; «Мақол отаси — сўз, мато отаси — бўз»; «Ақлинг бўлса, ақлга эргаш, ақлинг бўлмаса, нақлга эргаш»; «Ўтганларда ибрат ол, келажакка ибрат бўл»; «Ўтгандан улгу ол, келажакка улгу сол»; «Халқ айтгани — ҳақ айтгани»; «Халқ сўзи — ҳақ сўзи»; «Эл сўзи — эзид сўзи» (Эзид — эътиқодий тушунчага кўра, худо, яхшилик худоси); «Халқ садоси — ҳақ нидоси»; «Халқ айтгани — ҳақликқа чиқар»; «Халқ айтмас, халқ айтса — хато айтмас»; «Масалда хато бўлмас»; «Ёлғон масал турмас»; «Ёлғон масал ёпишмас»; «Нақлни бир айтмаса — ақлсиз айтмас, ақлли сўзини

¹ Бу цитата қуйидаги китобдан олинди: «Қобуснома». Огаҳий таржимаси. Т., 1967, 145-бет.

² Уша китоб, 29-30-бетлар.

нақлсиз айтмас»; «Оталар сўзи хитоб бўлур, ани йиғсанг китоб бўлур».

«ОТАНГ МИРОБ БЎЛСА ҲАМ, АРИҚНИ ТОЗАЛАБ СУВ ИЧ. Бобо деҳқонларимизнинг ибратли, олийжаноб одати-қадималаридан бири шу эдики, ҳар йили эрта баҳорда каттаю кичик ҳамма анҳору ариқларнинг лойқа олган, бегона ўт босган, хас-хашак, чўп-чўлан йиғилиб, тўсиқ-тўсиқчалар ҳосил бўлган ерларини бошдан-оёқ тозалаб, сув тиниқ ва равон оқадиган ҳолга келтириб кўярдилар. Бу иш зарурий, мажбурий ва хайрли ҳисобланиб, унга ҳамма бараварига ёпишар, катта ҳашар эълон қилинар эди. Юқоридаги мақол билан: «Отанг агар мироббоши бўлса ҳам, унинг амалига орқа қилиб, ҳашарга чиқмай ўтирмагин-да, эл қатори ишла, тер тўк, ичадиган, экиннингни суғорадиган сувингни бемехнат ичма, «ҳаллолаб» ич!» демоқчи бўлганлар.

ОТГА ТАҚА ҚОҚҚАНДА, ҚУРБАҚА ОЁҒИНИ КЎТАРАР. Вар.: «Отга тақа қоққанда, эшак оёғини кўтарибди»; «От арпа еса, эшак қулоғини солади». Бу мақолларни биров нима қилса, шуни қилгиси, биров нима кийса шуни кийгиси келадиган, бировга кўр-кўрона етишишга ҳаракат қиладиган одамларга нисбатан киноя, истеҳзо тарзида қўллайдилар.

ОТИ — УЛУҒ, СУПРАСИ — ҚУРУҒ. Буни кўпинча ўзи донги кетган бой бўлатуриб, хасислик қиладиган, «тўртта» одамини бундоқ уйига чақириб, дастурхон ёзмайдиган, фақат ўзининг «фалончи»лигидан керилиб, мағрурланиб юрадиган одамларга нисбатан киноя тариқасида қўллаганлар.

ОТИГА КУЧИ ЕТМАГАН — ШОТИНИ ТЕПКИЛАЙДИ. Буни мажозий маънода ўзидан зўрларга гапини ўтказа олмайдиган, ўзидан кичик, ожиз бўлган одамларни эса хўрлайдиган кишиларга нисбатан қўллайдилар. Вар.: «Исонинг аламини Мусодан олади».

ОТИНГ БОРИДА ЕР ТАНИ, ОШИНГ БОРИДА ЭР ТАНИ. Вар.: «Ошинг бориде эл тани, кучинг бориде ер тани»; «Отанг бориде эр тани, отинг бориде ер тани»; «Ўз

кучингни елга берма, ерга бер, жамғармани селга берма, элга бер». Бу мақоллар билан: «Умрингни беҳуда, зое ўтказиб юборма. Куч-имкониятиңг бор пайтда узоқ-яқинга сафар қил, дунёни кўр, ошна-оғайни орттир», деган маънода насиҳат қиладилар.

ОТОЛМАГАННИНГ ЎҚИ ОЛТИ ҚУЛОЧДАН ОШ-МАС. Бу мақол ношуд камон отувчининг ҳолатидан олинган бўлиб, мажозий маънода эпсиз, гап ва иш билмайдиган одамларга нисбатан қўлланилади. Вар.: «Отолмаганнынги сопқони ҳам бошга тегар, ҳам — кетга».

ОФТОБ ҚИРМАГАН УЙГА ТАБИБ ҚИРАДИ. Бу — халқ медицинаси қарашларининг натижасида келиб чиққан мақоллардан бири. Кишилар ўз ҳаётий тажрибаларида қуёш нурининг, шувингдек, соф ҳаво ва пок сувнинг инсон саломатлиги учун ниҳоятда зарур эканлигини пайқаб, синаб келганлар ва ўз мақоллари, ҳикматли сўзлари воситасида қуёш, ҳаво ва сувдан имкони борича кўпроқ баҳраманд бўлиш зарурлигини уқтирганлар: «Қуёш, сув, ҳаво — энг яхши даво»; «Қуёш, ҳаво — танга даво»; «Қавс суви — дардга даво, қуёши, ҳавоси танга даво» (Қавс — шамсия йил ҳисобида тўққизинчи ойнинг арабча номи бўлиб, 22 ноябрь билан 21 декабрь оралиғидаги даврга тўғри келади).

ОЧ ИТНИНГ КЕТИНИ ТЎҚ ИТ ЯЛАЙДИ. Вар.: «Оч ўлганнынги қўйшдан тўқ тўқоч қидирар» (Тўқоч — қулча нон); «Туя сўйган — эчки сўйгандан эт сўрабди». Бу мақоллар ўтмишда текинхўр, тамагир бойлар ва амалдорларга нисбатан қўлланган. Ҳозир ҳам тамагир шахсларга нисбатан мажозий маънода ишлатилади.

ОЧ ҚОРНИМ, ТИНЧ ҚУЛОҒИМ. Вар.: «Оз томоғим, тинч қулоғим»; «Оз ошим, ғавғосиз бошим»; «Яримта поним — ороми жоним»; «Камбағалнинг айрони — ўзига тотли»; «Қайноқ сув ич — қулоғинг тинч»; «Оч юрсанг ҳам, тинч юр!». Бу мақоллар билан: «Ҳаётингда ҳар қанча етишмовчилик сезганинги, қийналганинги тақдирда ҳам бировдан ҳадеб сўрайверма, тиланма. Негаки, бировнинг нарсаси миннатли бўлади. Оз бўлса ҳам, ўз меҳнатинг билан топилган ҳалол, беминнат нарсанга қаноат қил», деган маънода насиҳат қиладилар.

ОЧКЎЗНИНГ ҰЗИ ТҮЙСА ҲАМ, КЎЗИ ТҮЙМАС.
Вар.: «Ұзи тўймаснинг кўзи тўймас»; «Оч тўяди, суқ тўймайди»; «Жўхориپоя ўқ бўлмас, кўзи оч тўқ бўлмас» (Бунда «ўқ» деганда, икки учига ғилдирак ўрнатиладиган, қаттиқ, чайир ёғочдан ясаладиган ғўла, масала, арава «ўқи» назарда тутилган. Жўхориپояси юмшоқ, ичи панг бўлганлиги учун ҳеч қачон ундан «ўқ» ясамайдилар. Мақолда очкўзнинг тўймас қорни мана шу ичи қавак, панг жўхориپоясига тамсил этилган). «Атон юки озиқ бўлса ҳам, очкўзга оз кўринур» («Очкўз одамнинг кўзига бир туя озиқ-овқат ҳам оздай бўлиб кўринади», демоқчи); «Балиқнинг сувга тўйганини ким кўрган?!»; «Балиқнинг ўзи сувда, кўзи кўкда»; «Ақлли ўтга қарар, аҳмоқ қозонга қарар»; «Очотқи кўз ош ахтарар, ишчан қўл иш ахтарар»; «Очнинг кўзи эмакда, тўқнинг кўзи ҳикматда» (Эмак — хамирни суюқ қилиб, қозонга солиб, димлаб, гуппак қилиб пиширилган нон); «Тўй бўлса, мечкайнинг кунни туғади»; «Очкўз эшак тўрвани тешади»; «Ошга — ўртоқ, бошга — тўқмоқ»; «Ош» деганда — оч биқинига, «Гўш(т)» деганда — тўқ биқинига!»; «Қоринни тўйғазиш осон, кўзни тўйғазиш қийин»; «Одамнинг кўзи тупроқда тўяди»; «Оч бўлсанг ҳам тўқдай бўл, йўқ бўлсанг ҳам бордай бўл!»; «Бол тотли деб бармоғингни чайпама!»

ОШИНГ ҲАЛОЛ БЎЛСА, КЎЧАДА ИЧ. Вар., маз.: «Иши тўғри бўлган — ошини минбарда ер»; «Савдогарнинг моли бешубҳа бўлса, йўл устида ёяди»; «Чолвори бутун хоҳлаганча ўтира олади». Мазкур мақоллар билан: «Тўғри, ҳалол одам бўлсанг, бежавотир бўласан, ҳар бир кимдан чўчиб, ҳадиксираб юрмайсан», демоқчи бўладилар.

ОШИНГНИ БЕРМАСАНГ БЕРМА, ТОШИНГ БИЛАН УРМА! Вар.: «Ошинга тўйғазмасанг ҳам, оқ шиятинга тўйгай!»; «Буғдой нонинг бўлмасин, буғдой» сўзинг бўлсин!». Бу мақоллар билан: «Бировга яхшилик қилсанг — нур устига аъло нур. Яхшилик қилмасанг ҳам майлию, аммо зинҳор ёмонлик қилма, ёмонликни раво ҳам кўрма!» деган маънода нәсиҳат қиладилар.

ОШИНГНИ Е, ИШИНГНИ ҚИЛ. Бу билан: «Сенга ҳеч қандай алоқаси бўлмаган ишга «бош суқиб», сенга

тегишли бўлмаган гап-сўзга аралашиб нима қиласан?! Ундан кўра, топган-тутганингни еб, тивчгина ўз ишингни қилиб юравер!» демоқчи бўладилар.

ОШИҚ ҲИНАГАН ОЗАР, ТҲПИҚ ҲИНАГАН ТҲЗАР, ҲАММАДАН ҲАМ ҚҲЙ БОҚИБ, ҚҲЙРУҚ ЕГАН ҲЗАР. Ошиқ — айрим (қўй, эчки, туя ва ш. к.) ҳайвонларнинг орқа оёғи тизза бўғимидаги бириктирувчи чорқирра суякча. Ошиқ ўйини — шундай суякча (одатда қўй ошини) воситасида ўйналадиган (баъзан пул ёки буюм тикиб, қиморга айлантириб юбориладиган) ўйин. Тўпик — болдир суягининг пастки учидаги ён томонга туртиб чиққан дўмбоқ қисми. Тўпик ўйини — тўпик суягини ўйновчилардан бирига, сўралганда дарҳол кўрсатиш, акс ҳолда ўйновчиларнинг истакларни бажариш (масалан, зиёфат қилиб бериш) шарти билан бериб ўйналадиган писандали ўйин. Мақол: «Бундай бемаъни, ҳар жиҳатдан зарарли ўйинларни ўйнаш билан шуғулланган одам тўғри йўлдан озади, ёмон йўлга кириб кетади. Қўй боқиб, қуйруқ еган — яъни, меҳнат қилиб, унинг орқасида қўлга киритилган моддий неъматлардан баҳраманд бўлган одам эса, ҳар жиҳатдан ютиб чиқади», деган маънода қўлланилади.

ОШСИЗ ҲИ БОР, УРИШСИЗ ҲИ ЙҲҚ. Вар.: «Ошсиз уй бўлса бўлар, уришсиз уй бўлмас». Мазкур мақоллар билан, «Тирикчиликда ҳар қандай уйда ҳам унча-мунча уриш-жанжал, гинахонлик бўлиб туради. Шунинг учун вақтинча бўладиган ва тез ўтиб, унутилиб кетадиган бундай келишмовчиликни деб турмушни бузиш ярамайди», деган маънода эр-хотинга тасалли берадилар.

ОҚ БАДАН, ҚОРА БАДАН — СУВГА ТУШГАНДА МАЪЛУМ. Одатда сувга яланғоч бўлиб тушадилар. Шунда кимнинг бадани оқу, кимники қоралиги маълум бўлади. Бу — мақолнинг тўғри маъноси. Мажозан: «Кимнинг қандайлиги — кўнгли оқми ё қоралиги, вафодор ё бевафолиги, сахий ё бахиллиги, феъли кенг ё торлиги ва ҳ. к. — кези келганда маълум бўлади» деган маънода қўллайдилар.

ОҚ ДАРЁНИНГ УЛ ЮЗИДА БИР ИГНАГА — БИР СИГИР. Бу мақолга изоҳ сўралганда, қуйидаги ҳикояни келтирадилар: «Қадим замонда бир алдамчи ўғри бўлар-

кан. Шу ўғри бир қанча вақт ўз юртидан йўқ бўлиб кетибди-да, бир кун битта сигир етаклаб келибди. Одамлар: «Бу сигирни қаёқдан олдийки?» деб ҳайрон бўлишибди. Ўғридан сўрашган экан, у шундай деб жавоб қилибди: «Бисотимда йиртиқ-ямоқ тикиб юрадиган биттагила игнам бўларди. Иттифоқо Оқ дарёнинг у юзига бориб қолдим. У ерда игна деган нарсаси бўлмас экан. Ҳамма жуводизда тикаркан. Бир куни мендан ҳалиги игнамни сўраб қолишди. «Майли, сотаману, лекин баҳоси қиммат-да», дедим мен. «Қапчага сотасан?» дейишди улар. «Бир сигирга алишаман» дедим мен. Улар рози бўлишди. Шундай қилиб, бир игнага мапа шу сигирни алишиб келдим». Ўша вақтнинг содда одамлари бу гапга ишона қолишибди. Кейин улар ҳам қизиқиб кетиб, аллақанча игна харид қилиб, Оқ дарёнинг у юзига равона бўлишибди. Боришса, иш бутунлай тескари: игна у ерда ҳам кўп, сигирнинг баҳоси бўлса, худди ўзларининг юртларидаги баҳо билан баравар экан. Улар алданганликларини билиб, қарғай-қарғай қайтиб келишибди... Шундан кейин ўша юртда «Оқ дарёнинг ул юзида бир игнага — бир сигир» деган кинояли гап тарқалиб кетибди. Шу йўсинда бу гап халқ ўртасида мақолга айланиб кетган экан». Бу мақолни мажозий маънода ишлатадилар. Масалан, баъзи одам хиёнатлар қилиб, катта маблағ тўплаб олади. Кейин ҳовлиқиб кетиб, серҳашам иморатлар қуради, машина сотиб олади, бутун шаҳарга доврўғ солиб катта-катта тўйлар қилади ва ҳоказо. Одамлар унга шубҳа кўзи билан қарай бошлайдилар. Шунда у хиёнаткор: «Заёмдан ютдим», «Лотереядан ютдим», «Фалон нарсадан мунча фойда кўрдим, писмадон нарсадан мунча фойда кўрдим...» деган вазжларни тўқиб, ўзини «қўй оғзидан чўп олмаган» киши қилиб кўрсатади. Ана шундай муғомбир, айёр, эгриқўл одамга нисбатан киноя тарзида юқоридаги мақолни ишлатадилар.

ОҚ ТАНГА — ҚОРА ҚУНГА. «Қора кунингни — яъни, оғир, йўқчилик бўладиган ёхуд кўп сарф-харажатлар қилишга тўғри келадиган кунингни ўйлаб, олдиндан пул, маблағ ва бошқа зарур нарсаларни жамғариб қўй», деган маънода маслаҳат бериб айтилади. Вар., маз.: «Оқ танганг ортиқ бўлса, қора кунингга сақла»; «Эҳтиётинг бўлса — эҳтиётинг бўлмас»; «Оч бўлсанг — тўярингни ўйла, тўқ бўлсанг — очарингни ўйла»; «Бугун ўтди овқа-

тим, эртага керак сарқитим»; «Ўзда йиғсанг, қишда ейсан»; «Ез қоқиси — қишга дори»; «Езги тезак — қишга керак»; «Сақла сомонни, келар замони»; «Чўпчак деган — чўп бўлар, тераверсанг кўп бўлар»; «Ортиқча мол кўз чиқазмас»; «Ортиқча давлат бош ёрмас».

ОҚ ТОВУҚ СОМОН СОЧАР, ЎЗ КЕТИНИ ЎЗИ ОЧАР. Одатда сомон ичига тухум туғиб, бекитиб юрган товуқ шу сомонни ўзи титкилаб, сочиб, тухумини очиб қўяди. Мақолда шу ҳолни мисолга келтириш билан, мажозий маънода: «Айёр, муғамбир одам: «Сиримни ҳеч ким билмасин», деб уни бошқалардан ўз кўнглида бекитиб юрган бўлади-да, бир кунмас-бир кун оғзи бўшлиқ қилиб, ўз сирини ўзи очиб қўяди. Барибир унинг «ёпиқлик қозони» ёпиқлигича қолиб кетмайди — қилмиши фош бўлиб, шармандаси чиқади», демоқчи бўладилар.

ОҚ УЙДА БЎЛГАН КИШИ ОЛАЧИҚДА ҲАМ БЎЛАДИ. Оқ уй — устига оқ кигиз(оқ қўйнинг жунидан мовутдай сифатли ва юқа қилиб бостирилган кигиз) ёпилган ўтов. Бундай ўтов одатдаги ўтовлардан катта (тўрт, беш, олти, ҳатто саккиз «қанот»ли, яъни керагали) бўлар ва унда хону-беклар, кўчманчи чорвадорларнинг катта бойлари истиқомат қилардилар. Олачиқ — олди очиқ — энг кичик (икки «қанот»ли) ва энг кўримсиз, ҳатто олдида эшиги, чийи ҳам бўлмаган ўтов; қапа, кулба. Мазкур мақол билан: «Ҳар қапча бойиб, давлатманд бўлиб кетган бўлсанг ҳам, бойлигинга керилма, мағрурланма, шинма! Бойликни кишига боғлаб бериб қўйган эмас. Бир кунмас-бир кун бойлигиндан ажраб, почор аҳволга тушиб қолсанг, унда ким деган одам бўласану, кишиларнинг юзига қандай қарай оласан?!» демоқчи бўлганлар.

ОҚ УЙИМ, ҚОҚ УЙИМ, ТЕВАРАҚ ЧЕТИГА БОҚ УЙИМ. Халқ бу мақолни «оқ уй»да истиқомат қиладиган, меҳмонни хушламайдиган зиқна бойлар тилидан айтган ва: «Мана, менинг оқ уйим. Ичига кирмагину, теварак-четига боқиб, томоша қилиб кетавер!» демоқчи бўлган.

ОҚ ҚЎЙНИ ҲАМ ЎЗ ОЁҒИДАН ОСАДИЛАР, ҚОРА ҚЎЙНИ ҲАМ ЎЗ ОЁҒИДАН ОСАДИЛАР. Вар.:

«Қўйни ҳам ўз оёғидан осадилар, эчкини ҳам ўз оёғидан осадилар»; «Оқни ҳам қора тупроққа кўмадилар, қорани ҳам қора тупроққа кўмадилар»; «Оққа қора йўқ, қорага чора йўқ» («Оқ, яъни айбсиз одамни ҳар қанча қоралашга уринмасинлар, барибир у оқибат-натихада оқ бўлиб чиқади ва оқлигича қолади; қора, яъни айб қилиб қўйган одам ўзини ҳар қанча оқлашга уринмасин ё уни оқлашга, айбини яширишга ҳар қанча уринмасинлар, барибир у «қоралигича», айбдорлигича қолади, уни бутунлай оқлаб юборишнинг чораси, имкони йўқ», демоқчи); «Ҳар ким қилмишига қараб топади». Оқ қўй ва қора қўй мисолга олиб айтилган юқоридаги мақолнинг келиб чиқиши билан боғлиқ бўлган қўйидаги ҳикояни келтирадилар: «Бир ака-ука бўларкан. Акаси золим ҳоким экану, укаси динга қаттиқ ишонган мутаассиб экан. Укаси акасининг қонхўр золимлиги туфайли «У дунёда иккаламиз ҳам бунинг жазосини тортамиз» деб қўрқиб, ҳамиша хавотирда бўлиб, спра чеҳраси очилмай, кўнгли ёришмай, еган-ичгани татимай юраркан. Кунлардан бир кун у иттифоқо кушхонага кириб қолибди-да, сўйилган оқ қўйларни ҳам, қора қўйларни ҳам оёғидан осиб қўйганларини кўриб, севиниб кетибди ва бирдан баланд овоз билан: «Оқ қўйни ҳам ўз оёғидан осарканлар, қора қўйни ҳам ўз оёғидан осарканлар!» деб юборибди». Кейинчалик бу сўз халқ ўртасида мақолга айланиб, мажозан: «Бировнинг қилмиши учун бировни жазоламайдилар, ҳар ким ўз қилмишига яраша жазосини тартади», деган маънода қўлланиладиган бўлиб кетган. Мазкур мақолни XV асрда Навоий ишлатганки, бу — унинг қадимийлигидан далолат беради:

Ройи эсанг, тут бу нафас яхши пос,
Ҳар қўйини ўз аёғидин ос.

ОҚАР ЁШДАН — ОТАР ТОШ ЯХШИ. Бу билан: «Ёв агар юртинга бостириб кириб, ўз зулмини ўтказаётган бўлса, сенинг қўрқиб-писиб, йиғлаб-сихтаб, кўз ёши қилиб ўтиришингдан нима фойда?! Ундан кўра, ёвга қарши тик чиқиб, қўлингга битта тош олиб отсанг ҳам — ўша фойда», деган маънода далда берадилар, жасоратга даъват этадилар.

ОҚБОШДАН ЎТИН БЎЛМАС, ЎЙНАШДАН — ХОТИН. Оқбош — бўйи ярим метрча келадиган, сербарг, май-

да оқ тўпгулли ёввойи ўт. Маз.: «Ўйнашга ишониб, эрсиз қолдим». Бу мақоллар билан хоҳ эрга бўлсин, хоҳ хотинга: «Кўнгулхушлик йўлига кириб, ўз оиланга, турмуш ўртоғинга, бола чақанга бевафолик қилма! Бундай дилхушлик — боқий эмас, бот фурсатда, елдай елиб ўтиб кетадиган нарса. Бас шундай экан, бундай шармандали йўлга асло ва асло қадам қўя кўрма!» деган маънода насиҳат қиладилар.

ОҚЛИҚ БОР УЙГА ОҒРИҚ ДОРИМАС. Вар.: «Оқимиз бўлса, сўкимиз бўлса — ўлмаймиз»; «Оқлиқ бўлса, очлик йўқ»; «Оқлик истасанг, шохлик иста»); «Сигири кўпининг — оқи кўп»; «Сигири бор—оч ўлмас», Сигирли уйда сил бўлмас», «Агар бўлса оқлигинг, билинмайди йўқлигинг». Оқлиқ — сут, қатиқ, пишлоқ, қаймоқ, сузма, чалоб, айрон, қимрон, қимиз, қурт ва ш. к. Бу маҳсулотларнинг киши саломатлигига фойдаси катта. Буюк ҳаким Абу Али ибн Синонинг ёзишча, «сут хилтларни муътадиллаштиради, баданни бақувват қилади, семиртиради, ...ички яраларни қуюқ хилтлардан тозалайди, уларни етилтиради ва ювади, ...теридаги хунук изларни кетказди, рангини яхшилайдди, ...юзнинг рангини, айниқса хотинларни чиройли қилади, ...кўз оғриғига, ...йўталга, сил ва қон туфуришга, ...астма ва нафас қисишга, ...сариқ касалига, ...талоқ ва жигардаги кўп касалликларга ...қарши фойда қилади»¹. Халқ ўртасида «Оқлиқ сотган — оқармас» деган мақол ҳам борки, бунинг келиб чиқиши ота-боболаримизнинг бир одати-қадималарига бориб тақалади: ўтмишда деярли ҳар бир хонадонда (айниқса кўчманчи чорвадорлар хонадониди) сигир, ё қўй, ё эчки, ё туя, ё бия ва шу каби сут берувчи ҳайвонлар боқиларди. Сутни, қатиқни, қимизни...; умуман «оқлиқ»ни бировга пулга сотмас эдилар ё бирор нарса эвазига бермасдилар, текинга, ё жуда бўлмаганда — қарзга берардилар. Ўтмиш авлод-аждодларимиз: «Оқлиқ сотган одамнинг косаси оқармайди» (яъни, «бири икки бўлмайди»), уйдан барака қочади», деб қатиқ ирим қилардилар. Ҳатто, бирор одамнинг оқлиқ сотганини билиб қолгудай бўлсалар, ундан ҳазар қилиб, «борди-келди», «олди-берди»ни узиб, уни

¹ Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари. 2-китоб, 362-367-бетлар.

яккалаб қўярдилар, қабила-уруғ бошлиқлари бундай одамга «тўққиз айб» қўйиб, жарима солардилар.

ОҒА-ИНИНГ ТОТУВ БЎЛСА — ОТ КЎП, ОПА-СИНГ-ЛИНГ ТОТУВ БЎЛСА — ОШ КЎП. Ота-боболаримиз ўзларининг бир туркум мақолларида фарзандларнинг бир-бирлари билан ишоқ, тотув, чинакам дўст, меҳрибон, ҳамкор, ҳамнафас, ҳамдард, ҳамроҳ, бўлиб яшашлари — ҳаётда қанчалик муҳим, қанчалик самарадор эканлигини уқтирганлар; турмуш тақозоси туфайли ака-укалар, опасингиллар ўртасида баъзан «нари-бери гап»лар, келишмовчилик, ҳатто уриш-жанжал бўлиб туриши — табиий бир ҳол эканлигини, аммо бу ҳол вақтинчалик бўлишини, туғишганлар барибир бир-бирларига қадрдонлик қилишларини, кези келганда бир-бирларига ҳар жиҳатдан кўмаклашишларини қайд этганлар ва ҳаммавақт тотув бўлишга, бир-бирини иззат-ҳурмат қилишга даъват этганлар: «Оға-ини тотув бўлса, тоғни талқон қилар, опа-сингил тотув бўлса, уйни бўстон қилар»; «Ака қадрини ука билмас, то камолга етмагунча»; «Овулни олалик бузади, орани қоралик бузади»; «Қозилашган — қариндош бўлмас»; «Жон қариндош — мол қариндош эмас»; «Меҳр билмас қариндошдан, меҳр билган ёт яхши»; «Оға-ининг ёмонлаб, қани тулпор топганинг, арғумоқни ёмонлаб, қани тулпор топганинг?!»; «Оға-ини араз(ли) бўлса ҳам ғараз (ли) бўлмас», «Туққан жигарнинг озори бор, безори йўқ», «Оға-ини талашса, ёв чопганда ярашар»; «Овул ити ола бўлса ҳам, бўри келса — бирлашар»; «Туққан — туққандан умид тутар»; «Туғишганинг қадри омонликда эмас, ёмонликда билинар»; «Қоронғида қичқирсанг, қариндошинг товуш берар»; «Қайрағоч қалин бўлса, ёмғир ўтмас, оға-ини тотув бўлса, хўрлик етмас»; «Олтовлон ола бўлса, оғзидагин олдирар, тўртовлон тугал бўлса, унмаганин ундирар».

ОҒЗИ КУЙГАН ҚАТИҚНИ ҲАМ ПУФЛАБ ИЧАДИ. Бу мақол аҳтиётсизлик ё ношудлик билан бир иш қилиб қўйиб, панд еб қолган ё зиён-заҳмат кўрган, кейин ҳар бир ишда ниҳоятда аҳтиёткорлик қиладиган одамнинг ҳолатини ифода этади ва шундай одамга нисбатан қўлланилади. Вар.: «Сутдан оғзи куйган совуқ сувни ҳам пуфлаб ичади»; «Тикан босган қадамини билиб ташлар»; «Илон

чаққан ола арқондан қўрқар», «Оловдан қўрққан тутундан ҳам қочар»; «Томоғинга қилтаноқ кетса, айронни ҳам чайнаб ичасан»; «От ҳурккан еридан ўтмас, эр — қўрққан еридан»; «Тузоқдан бир марта қўрққан қуш, қирқ йилгача айри ёғочга қўнмас».

ОҒЗИ ҚИЙШИҚ БЎЛСА ҲАМ, БОЙНИНГ ҚИЗИ КҮЕВ ТАНЛАЙДИ. Вар.: «Тиртиқ бўлса ҳам, бойнинг қизи чиройли». Ўтмишда бу мақоллар билан бойларнинг эрка, тантиқ, инжиқ, аммо, турмушга чиқарга келганда, куёв таалайдиган, хунук бўлса ҳам — ўзини аллаким деб билувчи ва ўзгаларни назар-писанд қилмовчи қизларини мазаҳ қилганлар, уларнинг устидан кинояли истеҳзо ва заҳарханда билан кулганлар.

ОҒЗИДАН СЎЗИ ТУШГАННИНГ ҚЎЛИДАН БЎЗИ ТУШАР. Буни гап билмас, бўшанг, лапашанг одамларга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар.

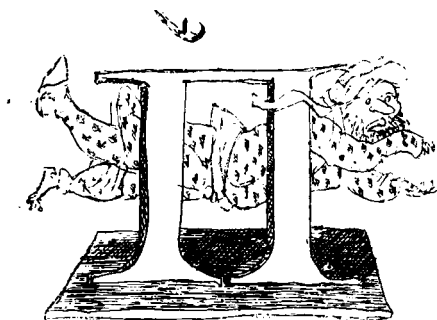
ОҒИР ТОШНИ СУВ ОҚИЗМАС. Вар., маз.: «Пишган қовун палакда ётмас, оғир тошни сув олиб кетмас»; «Оғир босилгунча, енгил кўтарилади» (Бу мақолда тарози мисолга олинган: унинг оғир палласи босилганда, енгил палласи кўтарилади. Оғир, босиқ, чуқур мулоҳаза билан иш кўрадиган, ўйламасдан сўйламайдиган одам билан енгилтак, сал нарсага «пов этиб ёнадиган», ҳар қандай гапни ҳам ўйламай-нетмай гапириб юбораверадиган одам тарозининг оғир ва енгил палласига ташбиҳ этилган); Оғир карвон — оғир кўчар»; «Йигитликка етишсанг, енгилтак бўлма»; «Оғирлик — донолик, енгиллик — нодонлик»; «Оғирлик — раҳмонлик, енгиллик — шайтонлик»; «Оғир бўлсанг, ютасан».

ОҒРИМАГАН БОШГА — ОЛТИН ТАЁҒ. Вар.: «Оғриманган қулоққа — олтин исирға». Баъзи одам ўзининг тинчгина, беғалва-беташвишгина шуғулланиб турган касби корига қаноат қилмай, уни таплаб, баландроқ мартабага «минмоқ» ё кўпроқ фойда орттирмақ ниятида бошқа ишларнинг кетиға тушиб кетади. Аммо, кўзлаган мақсадига эриша олмайди, қайтага баттар аҳволға тушиб, урилиб-сурилиб, чекка-чеккадан туртки еб, гап-сўзға қолиб, ўз бошини ўзи ғам-ташвишға солиб қўяди. Мазкур мақол-

ларни шундай одам ўз қилмишидан афсусланганда, бировга ҳасрат-надомат қилганда айтади ёхуд бошқалар шундай одамларга қарата киноя қилиб айтадилар. «Дардсиз бошингни дардга солма!» деган мақол ҳам борки, бу билан ўшандай одамларни нотўғри йўлдан қайтармоқ мақсадида насиҳат қиладилар.

ОҒРИҚ ТИШНИНГ ДАВОСИ — ОМБИР. Одатда кишининг тиши оғриси, аввало даволашга ҳаракат қиладилар, агар даволашнинг имкони бўлмаса омбир билан шартта суғуриб ташлайдилар. Шу ҳол мисолга олиб айтилган мазкур мақол билан мажозан: «Агар ёр-дўстинг ёмонлиқ тарафига бурилса, зиён-заҳмат етказа бошласа аввало уни бу йўлдан қайтаришга ҳаракат қилиб кўр. Бунинг уддасидан чиқолмасанг, унга гап-сўзинг, ҳаракатинг кор қилмаса, аввалгидек ёмонлигини қилаверса, ҳар қанча қадрдонинг бўлса ҳамки, ундан юзингни ўгир, алоқангни уз, воз кеч!» деган маънода насиҳат қиладилар.

ПАЛАХМОН ТОШИ — ТУШГАН ЕРИГА ОҒИР. Бу мақолни қисқароқ қилиб: «Тош — тушган ерига оғир» деб ҳам ишлатадилар. Палахмон — фалохмон — тош отиш учун ишлатилган қадимий, ибтидоий уруш қуроли. «Палахмондан отилган тош бориб тушган ерини хонавайрон қилади, у ердаги одамлар бошига оғир мусибатлар келтиради, бирор одамнинг, бирор оиланинг бошига кулфат, мусибат тушса, ўша одамнинг, ўша оиланинг ўзигагина оғир бўлади, ўзга одам ва ўзга оилаларга бунинг кўнда оғирлиги тушмайди, улар чинакамига қайғуриб, азият чекмайдилар», демоқчи бўладилар.

«ПАЛОВ» ДЕСА — ПАЙШАНБАГА ЧОПАДИ, «ДЎЛМА» ДЕСА — ДУШАНБАГА. Пайшанба, Душанба — Тожикистондаги шаҳарлар номи. Дўлма — гўшт қиймасини тоқ, карам баргига ўраб ёки помидор, бақлажон ва шу кабиларнинг ичига солиб пишirilган овқат. Бу мақолни текинтомоқ, очкўз, тамагир, суллоҳ, «тутун чиққан ер»дан қуруқ қолмайдиган одамларга нисбатан киноя ва истехзо тариқасида қўллайдилар. Бундай одамларга қарата: «Эшонбозорда ит ўлса, йигирмасидан қуруқ қолмайди» деган гапни ҳам ҳазил-мутойиба тарзида айтадилар. Эшонбозор — жанубий Қозоғистондаги катта бир қишлоқнинг номи.

ПАРДАЛИ ҚИЗ — ПАРИГА ТЕНҒСИЗ. Пардали — хаёли, иффатли. Пари — бу ерда гўзаллик, поклик, нафо-

сат рамзи. Фарзандларнинг, айниқса қизларнинг юксак одоби, хаёли, ифбатли бўлиши — энг яхши ва энг зарур фазилат эканлиги таъкидланадиган мазкур мақолнинг қуйидаги вариантлари ва маънодошлари бор: «Қиз — қилиғи билан иссиқ»; «Қизнинг қилиғи яхши, сутнинг — илиғи»; «Сулувидан жилуви яхши» (Бу мақол билан: «Қиз монанднинг ҳусн-жамолидан ҳам кўра кўпроқ одоби, илиқ қилиғи, фазли-камоли, ёқимли феъл-атвори яхши», демоқчи бўладилар); «Мевани пардаси сақлайди»; «Қизини урмаган — тизини урар» (Баъзи одамларда, айниқса аёлларда, бошга бирор мусибат тушганда, бирор жойга ўтириб олиб, икки қўли билан икки тиззасига уриб-уриб йиғлаш одати бор. Мазкур мақолда шу ҳол мисолга олиниб: «Қизини ўз вақтида тийиб, йўлга солиб, юриш-туришини назорат қилиб, ёмон «дугона»ларидан қайтариб, керак бўлса ҳатто уриб-сўкиб турмаган ота-она кейин пушаймон бўлиб, афсусланиб юриши мумкин», демоқчи бўлинган); «Ҳаё кетди — бало етди» («Қишидан ҳаё кетса, унга ҳамма бало келиб ёпишаверади», демоқчи).

ПАРДОЗЧИНИ УЙДА КЎР, ХОТИНИНГНИ ТЎЙДА КЎР. Бу билан: «Кўча-кўйда ясаниб-тусаниб, пардоз-андоз қилиб юрган бегона хотин-қизларни кўриб. «Оҳ, қандай кўркам, қандай гўзал, қандай чиройли экан-а!» деб, ўз хотинингдан кўнглинг совиб юрмасин. Ўша «пардозчи»ларни ҳам ўз уйида кўргин, биласан, аслида қандай эканлигини! Ўз хотининг ҳам кийиниб-тараниб, тўйга борганда кўрсанг, биласан қандай гўзаллигини!» деган маънода хотинни қадрлаш, иззат-ҳурмат қилишга даъват этадилар. «Пардозни пардоз бузар» деган мақол ҳам борки, бу билан: «Пардоз ҳаддан ташқари ортиқча бўлса, кишининг асл ҳуснини бузиб қўяди» демоқчи бўладилар.

ПАХМОҚ ҚИЗНИНГ БАХТИНИ БЕРСИН. Пахмоқ қиз — сочини ювмай, тарамай, тўзитиб, ҳурпайтириб юрадиган, умуман, бефаҳм, бефаросат, бетартиб, беадаб, кирчир бўлиб юрадиган, покизаликка риоя қилмайдиган қиз. Одатда бундай қизлар «кўзга яқин» бўлмайди, эшигини тақиллатиб совчилар ҳам келмайди. Мазкур мақолни шундай қизларга нисбатан киноя ва истеҳзо тарзида қўллайдилар. «Девонанинг ишини ўзи ўнглисин» деган мақолни ҳам шунга яқин маънода ишлатадилар.

ПЕС ПЕС БИЛАН ҚОРОНҒИДА ТОПИШАР. Пес — пигмент етишмаслиги натижасида киши терисида пайдо бўладиган оқ доғ. Мажозда ўғри, муттахам, юлғич, тамгир, «қўли эгри», нияти қора, дилгир, туҳматчи, ифвогар, ҳасадгўй, фитначи, бузғунчи... умуман, ярамас одамларни «пес»га ташбиҳ этадилар. Бундай одамлар одатда ўзларининг ярамас ишларини кишилардан бекитиқча, қоронғида, пасқам жойларда қиладилар, бир-бирлари билан тунда ва шундай кимсасиз жойларда учрашиб, ўз ниятларини амалга ошириш ҳаракатида бўладилар. Мазкур мақолда шу ҳол ифода этилган. «Икки яланғоч ҳаммомда топишар»; «Сўқир отга — қўтир от уюр». Мажозда «сўқир», «қўтир» сўзлари ёмон, ярамас одамларга нисбат бериб айтилади. Уюр — орасида бир айғири бўлган биялар тўдаси; «Песнинг чекига мохов тушибди».

ПЕШОНАСИНИ СИЛАСАНГ, БҮЙИ ҲСАДИ. Вар.: «Бошини силовчи бўлса, бўй ўсар». Бу мақоллар бола тарбияси ҳақида бўлиб, «Болани ота-она авайлаб, ардоқлаб, эъвозлаб «силаб-сийпаб», эркин ўстирса, у соғлом, дуркин, бўлали, норғул, барваста, бақувват, кўркам, асаблари мустаҳкам. хушчақчақ инсон бўлиб етишади», деган маънода насиҳат қилинади.

ПИЁЗ СОТГАННИНГ МУРЧ СОТГАНДАН ХАБАРИ БОР. Буни: «Қийинчилик кўрган одам қийинчилик кўраётган одамнинг аҳволини билади, тушунади, ҳис этади», деган маънода қўллайдилар.

ПИЁЗНИНГ ПҮСТИ КҮП, ЁМОННИНГ ДҮСТИ КҮП. «Ёмон, беадаб, бемаъни, дайди, саёқ, «рост кўчани қўйиб, паст кўчадан юрадиган» одамнинг ўзига ўхшаган дўстлари, улфатлари, шериклари, ҳамтовоқлари ҳам кўп бўлади», демоқчи. Вар.: «Бемаза қовуннинг уруғи кўп»; «Бемаза қовуннинг уруғи кўп, қув одамнинг йўриғи кўп».

ПИЧОҚНИ ОЛДИН ҲЗИНГГА УР, ОҒРИМАСА — БИРОВГА. Вар.: «Бировга жуводдиз суқмоқчи бўлсанг олдин ўзингга игна ур»; «Ўтти ўзингга бос, ўтмаса — ўзгага». Бу мақоллар билан кишини одамларга зинҳор ёмонлик соғинмасликка даъват этадилар.

ПОҚЛИГИНГ — СОҒЛИҒИНГ. Кишини доймо покиза, озода бўлиб юришга даъват этувчи мақол. Вар., маз.: «Тозалиқ — соғлик гарови», «Соғ юрай десанг, озода бўл!», «Оқ бўлмаса бўлмасин, пок бўлсин»; «Жанда бўлса бўлсин, ганда бўлмасин»; «Қарамаган бошни бит ейди»; «Қўлинг терли бўлса, қўл олишиб кўришма!» (Ўтмишда ота-боболаримиз бир-бирлари билан қўлларини кўксиларига қўйиб кўришганларининг боиси ҳам ана шунда).

ПУЛ БЎЛДИ — КУЛ БЎЛДИ. Бу билан: «Ўзингга керак бўлиб, бир кунингга яраб турган ёки ҳозирча керак бўлмаётган, аммо бир кунмас-бир кун керак бўлиб қоладиган нарсангни сотиб юборма. Чунки, ундан орттирган пулинг унга-бунга сарфланиб, бот кунда йўқ бўлади-кетади, икки орада сотилган нарсангдан ажраганинг қолади», деган маънода насиҳат қиладилар. Вар.: «Олдинг — битдинг, сотдинг — йитдинг»; «Пул тўпласанг — кул бўлар, сомон тўпласанг — пул бўлар».

ПУЛ БЎЛСА — ЧАНГАЛДА ШЎРВА. «Пул бўлса — чангал бошида шўрва» деб ҳам қўлланиладиган бу мақолдаги «чангал» сўзи «одаминг ё ҳайвонотнинг чангали, яъни панжалари ораси» маъносида эмас, балки «чангалзор — тиканакли буталар билан қопланган майдон» маъносида келтирилган ҳамда: «Агар пул бўлса, кимсасиз чангалзорда ҳам шўрва топиб ичса бўлади», мажозан эса: «Агар пул бўлса, «йўқни йўндириш», топишнинг имкони бўлмаган нарсани ҳам топиш мумкин ва ҳ. к.» деган маънода муболаға қилинган. Мазкур мақолнинг бир талай вариантлари ва маънодошлари борки, уларда кишиларнинг пулга нисбатан бўлган объектив ва субъектив қарашлари, муносабатлари ҳамда тушунчалари ўз ифодасини топган: «Пул — белга қувват, бошга — тож»; «Гавҳар белни бақувват қилади»; «Пул тилни бийрон, дастни дароз қилади»; «Нақд пул — қарчиғай»; «Давлат келса — ақл келар, давлат кетса — ақл кетар»; «Пулликка — бозор, пулсизга — мозор»; «Пули борнинг юзи бор»; «Пули борлар — йўрға-йўрға, пули йўқлар зўрға-зўрға»; «Пули борнинг оғзи ўйнар, пули йўқнинг кўзи ўйнар»; «Пул замбурнинг нишини қайтарар»; «Пулик — ботур, пулсиз — ётур»; «Пуллим, пулим бўлса — кимлар бўлмайди қулим?»; «Ҳамма нарсанинг отаси — пул»; «Пулни кўзи йўқ»;

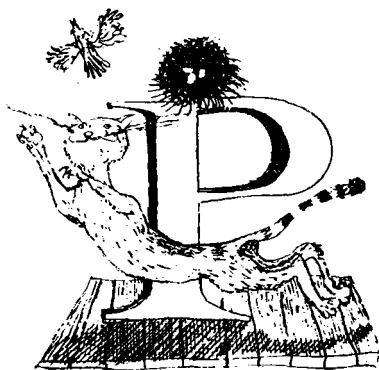
«Пули кўпнинг — кўзи кўр»; «Пул жигардан бунёд бўлади»; «Пулнинг бир учи — билакда, бир учи — юракда».

ПУЛ ТОПГУНЧА, ҲИСОБ ТОП! Иқтисод ва тежамкорликка даъват этиб айтилувчи мақол. Вар., маз.: «Пул топгунча, ақл топ!»; «Пулни берсанг, пулга бер — пулнинг куймас»; «Пули куйган — қалампир чайнар» (Бу мақолнинг келиб чиқиши халқ ўртасида юрадиган қуйидаги бир ҳикоя билан боғлиқ: «Бир ношуд, тажрибасиз одам бозорга кириб қолибди-да, айланиб юриб, бир жойга келса, бир одам қип-қизил, ялтироқ-ялтироқ нарсаларни сотиб ўтирган экан. Ҳалиги одамнинг ҳаваси келиб, иштаҳаси қўзғаб: «Шундан олиб, тўйгунча еб, бир маза қилай!» деган хаёлга борибди-да, дунёнинг қалампирини сотиб олибди. Кейин иккита нон билан чойхонага олиб кириб, бир чеккадан ея бошлабди. Бирдан оғзи ловуллаб, кўзларининг олови чиқиб кета бошлабди. Яна еяй деса — олган нарсаси нақ заҳари қотилнинг ўзгинаси, емай деса — пули куйган. «Э, нима бўлса-бўлсин!» деб, қалампирни чайнаб-чайнаб, пок-покиза тушира бошлабди. Унинг бу ҳолатини кузатиб турган одамларнинг кулгидан «ичаклари узилаёзибди...» Мазкур мақолни мажозий маънода шунга ўхшаш ношуд, нодон, бетамиз, яхши нарса нимаю, ёмон нарса нима — фарқига бормайдиган, пул-маблағини қаёқдаги бўлмағур нарсаларга сарфлаб қўйиб, кейин ҳасрат қилиб, афсусланиб юрадиган одамларга нисбатан истеҳзо ва киноя тарзида қўллайдилар. Бундай одамларга: «Ўзинг пиширган ош, айланиб ич, чайналиб ич!» деган мақол билан ҳам танбеҳ берадилар. «Ҳисобини билмаган — ҳамёнидан айрилар»; «Пулни топиш — осон, харжлаш қийин», «Ҳар зиён — бир панд», «Ҳисобини билган — бир йил етим, ҳисобини билмаган — минг йил етим»; «Оғзига солган ошни юта билмоқ керак, қўлга кирган давлатни тутабилмоқ керак».

ПУЛ — ҚЎЛНИНГ КИРИ, ЮВСА КЕТАДИ. «Пул, мол — боқий нарса эмас, кишининг қўлига келаверадиган, кетаверадиган нарса. Шундай экан, пулни ўзгалар уёқда турсин, ҳатто ўзингдан ҳам қизганиб ўтирмагин-да, зарур-зарур нарсаларга сарфлайвер, пул, мол — топиладиган нарса. Одамийликни, сиҳат-саломатликни эса ҳар қанча пулга ҳам топиб бўлмайди!» деган маънода насиҳат қилиб

айтиладиган мақол. Вар., маз.: «Мол — хас»; «Дунё моли дунёда қолар»; «Тирик қулга мол битар, ўлган — кетар»; «Пулни сен топасан, пул сени топмас»; «Пишиқ бўлиб нетарсан, содда етар бошингга».

ПЎЛАТ ПИЧОҚ ҚИНСИЗ ҚОЛМАС. Йигитни уйлантирмоқчи бўлганларида ҳадеганда муносиб хонадондан муносиб қиз топилавермаса, бундан ташвишланиб, ҳасрат қилиб юрган ота-онага ёхуд йигитнинг ўзига: «Кўп ташвишланаверманг, топилиб қолар, топилмай иложи йўқ» деган маънода тасалли берганларида, «шарда» орасида шундай дейдилар. Агар қизнинг аллақачон «бўйи етган», аммо совчилар келмаётган бўлса ёхуд келаётган бўлса ҳам, ҳар жиҳатдан мос келадиган «жой» чиқмаётган бўлса, бундан ташвишланаётган ота-онага ё қизнинг ўзига: «Тешик мунчоқ ерда қолмас»; «Қизга эр топилади, йигитга ёр топилади»; «Қал қизнинг бахтини кўр, ўтирган тахтини кўр»; «Ҳар бир ишнинг вақти бор, ҳар бир қизнинг бахти бор»; «Қиз боланинг бахти кулнинг тагида ётади» деган мақолларни айтиб, тасалли берадилар.

РАНГ КЎР, ҲОЛ СЎР. Бу билан: «Биров билан муомала қиладиган бўлсанг, унинг ранги-рўйига яъни соғ ё носоғлигига, кайфиятининг яхши ё ёмонлигига, унга айтadиган гап-сўзингнинг ўрними ё ўрни эмаслигига, вақtimi ё вақти эмаслигига ва ҳ. к. қараб иш кўр», деган маънода насиҳат қиладилар. Вар.: «Тоби қочганининг тафтини кўр».

РАҲМАТ ОЛГАН ОМОНДИР, ЛАЪНАТ ОЛГАН ЁМОНДИР. Вар.: «Раҳматнинг ҳам чеки йўқ, лаънатнинг ҳам чеки йўқ»; «Бир раҳмат минг заҳматдан қутқазади». Булар билан: «Кишиларга яхшилик қилиб, яхши ахлоқ-одоби билан улардан раҳмат эшитган, уларнинг миннатдорчилигига, иззат-аҳтиромига сазовор бўлган киши эл-юрт ўртасида обрў-эътибор қозонади. Бунинг аксича, кишиларга ёмонлик соғинувчи ва ёмонлик қилувчи одам уларнинг лаънатига қолади, номи ёмонлик билан тилга олинади», демоқчи бўладилар.

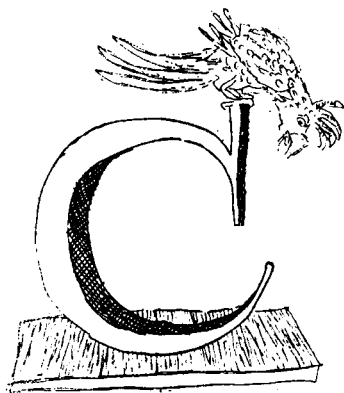
РЕЖАСИЗ ИШ — ҚОЛИПСИЗ ҒИШТ. Вар.: «Режасиз дарахтзор — чангалзор»; «Режали иш — ҳамиша беш»; «Қолипсиз ғишт битмас, режасиз иш битмас». Булар билан ҳар бир ишни олдиндан пухта ўйланган режа асосида қилмоқ зарур, акс ҳолда у иш кўнгилдагидек бўлиб чиқмайди, қайтадан қилишга тўғри келади», демоқчи бўладилар.

РУҲИ ТЕТИКНИНГ ИШИ ТЕТИК. Вар. «Руҳи сўлғиннинг — иши сўлғин». Бу билан: «Ҳаммавақт руҳингни тетик, кайфиятингни яхши тутиб, ўйнаб-кулиб, хушчақчақ бўлиб юришга ҳаракат қилсанг, ҳам ишинг юришгандан юришиб кетаверади, ҳам сиҳат-саломатлигинг жойида бўлади, ҳам ҳамманинг кўзига яхши кўринасан», деган маънода насиҳат қиладилар.

РЎЗИНГНИ СОТ, РЎШНОЛИК ОЛ. Вар.: «Ризқингни сот, рўшнолик ол, қолганига совун ол». «Рўшнолик — ёруғлик, равшанлик, оқлик, поклик; бахтли, фаровон ҳаёт. Бундан ташқари, мазкур сўз «бировга яхшилик қилиб, ўз кўнглини равшан қилиш; бировга қилган яхшилигидан ўзи шодланиб, ич-ичидан қувониб, фахрланиб юриш», деган маънони ҳам англатади. Юқоридаги мақол билан: «Ҳар қандай қилиб бўлса ҳам, ҳатто ўзингнинг кундалик ризқ-насибангдан кечиб ё турмушингга яраб турган маблағингни сарф қилиб бўлса ҳамки рўшноликка эришиш, бировга қўлингдан келганча яхшилик қилиб, унинг раҳматини, миннатдорчилигини олиш ҳаракатида бўл», деган маънода насиҳат қиладилар.

РЎЗҒОР ТУШДИ БОШГА, ҚЎЛ ТЕГМАДИ ОШГА. Вар.: «Рўзғор — ғор»; «Рўзғорнинг нимаси йўқ — бўздан халтаси»; «Уйга уй бўйи уйсанг ҳам — оз»; «Рўзғори катанинг — ташвиши ҳам катта». Булар билан рўзғор тебратиш осон эмаслигини қайд этиб, чидамли, бардошли бўлишга даъват этадилар ва бу борада қийналаётган одамга тасалли берадилар.

САБАБСИЗ ОЕҶҶА ТИҶАН КИРМАС. Вар., маз.: «Сабабдан сабаб, балчиқдан иморат»; «Сабаб билан сават аравага минар»; «Сабабсиз қуш ҳам учмас». Булар — халқнинг фалсафий ва атеистик дунёқарашини акс эттирувчи мақоллардан бўлиб, табиатда ҳам, жамиятда ҳам рўй берадиган ҳар бир воқеа-ҳодиса, руҳонийлар уқтирганидек «оллонинг продаси билан» эмас, балки у ёки бу объектив сабабга бевосита ёхуд билвосита боғлиқ эканлигини таъкидлайди.

САБЗИНИНГ ФОЙДАСИ ШОЛҶОМНИНГ КЕТИГА КЕТДИ. Вар.: «Тегирмон, обжувоз қизнинг сепига кетди». Бир нарсадан фойда қилинса-ю, бошқа бир нарсадан зиён кўрилса, фойда зиённи қоплаб кетса ва кишининг ўзига ҳеч нима қолмаса, шундай ҳолда мазкур мақолларни қўлайдилар.

САБР ТАГИ — САРИ(Ҷ) ОЛТИН. Ота-боболар бу ва бу каби талай мақолларида кишининг ҳаётда сабр-тоқатли, чидамли, қаноатли бўлиши — нақадар яхши фазилат эканлигини таъкидлаб, бунинг акси қанчалар ёмон оқибатларга олиб келишини уқтирганлар: «Сабр — умр хазиnasi»; «Ақлнинг кўрки — сабр»; «Сабр сўнги — соф олтин»; «Қаноат — қизил олтин»; «Сабр туби — сари олтин, сарғайиб турсанг — бари олтин»; «Сарғайган — етар муродга, сабрсиз қолар уятга» (Сарғаймоқ — бу ерда «зори-

қиб кутмоқ, маҳтал бўлмоқ» маъносида келтирилган); «Сабр этган — муродга етган»; «Сабр тоғни йиқитар»; «Тоқатлига тоғлар эгар бошини, тоқатсизнинг итлар еяр лошини» (Лош — жасад, ўлимтик); «Борига — қаноат, йўғига — сабр»; «Озига шукр қилсанг, кўпи келур»; «Сабр қилсанг, ғўрадан ҳалво битар, сабр қилмасанг, ғўра тагидан йитар»; «Сабр қилсанг, ғўрадан ҳалво битар, бесабрлар ўз оёғидан йитар»; «Сабр қилсанг, туянинг юкини ҳам бўта кўтаради»; «Оғирига чпдасанг, енгилни кўрасан»; «Сабр — аччиқ, меваси — чучук»; «Сабр қилган мой ошар, олқиш олган кўп яшар»; «Бардошлига — ёғлиқ ош»; «Сабрсизга — ош ҳам тош»; «Сабрли бўлсанг — ўзарсан, сабрсиз бўлсанг — ўсалсан» (Ўсал — тузалишига умид қолмаган оғир касал); «Қунти йўқ қўра ҳам қуромайди» (Қўра — ёғоч, шох-шабба, панжара ва шу қабилардан қилинган тўсиқ, девор; шундай девор билан ўралган, чорва моллари сақланадиган жой); «Бесабр — ўзига жабр»; «Совун кирни очади, сабрсиз сирни очади»; «Сабрсиз балиқ сағасидан илпнар» ва ҳоказо.

САВДО ҒАВҒОСИЗ БЎЛМАС. Бу ва бу каби бир туркум мақолларида халқ савдо-сотикқа, сотувчи билан олувчига, савдогарлар ва уларнинг феъл-атвори, хатти-ҳаракатига нисбатан бўлган ўз муносабати билдиради, олди-сотдида қандай иш тутиш, нималарга аҳамият бериш зарурлиги юзасидан кишига тегишли маслаҳатлар беради: «Савдо кўп ерда ғавғо кўп»; «Лўлидан савдо қилдим, бошимга ғавғо қилдим»; «Савдогарнинг ошпаси бўлмас»; «Савдогарга сунма бўйинингни, пуч ёнғоққа тўлдирди қўйинингни», «Савдо — соқол сийпагунча»; «Савдолашув — савдонинг ярми»; «Сотувчи саккизга ҳам сотмайди, олувчи олтига ҳам олмайди»; «Бозордан нарх қочса, харидордан нисоф қочади»; «Саломга бўшлиқ йўқ, савдога дўс (т)лик йўқ».

САВР КИРДИ — ЭКИНЛАРГА ДАВР КИРДИ. Савр — шамсия йил ҳисобида иккинчи ойнинг арабча номи бўлиб, 22 апрель билан 21 май оралиғидаги даврга тўғри келади. Бу ойда экинлар авж олиб ўсиш ва ҳосил тутиш даврига киради.

САЁҚ ЮРГАН ТАЁҚ ЕР. Вар.: «Саёқ юрсанг, таёқ ерсан», «Чакки юрсанг, дакки ерсан»; «Чаккига — дакки»; «Шалп юрсанг, шаппаки ерсан». «Саёқ, чакки, шалп юрмоқ — ёмон йўлларга юрмоқ, бежо қадам ташламоқ, ножўя хатти-ҳаракатлар қилмоқ. Мазкур мақоллар билан бундай қилишнинг оқибати ёмон бўлишини уқтириб, кишини огоҳлантирадилар ва ёмон йўлдан, ёмон ишлардан қайтарадилар.

САЁҲАТ — ДИЛГА РОҲАТ. Ота-боболар фарзандларга ўз турмушларини яхши, мазмунли кечириш учун нималар қилиш юзасидан панд-насиҳатлар берарканлар, ҳаётлик даврида дунёни кўриб қолишни, вақти-вақти билан узоқ-яқинга саёҳат қилиб туришни тавсия этганлар ва сафар-саёҳатнинг қанчалар фойдали эканлигини таъкидлаганлар: «Юрган — дарё, ўтирган — бўрё»; «Юрган йўл кезар, ўтирган ер чизар»; «Юрган ўзар, юрмаган тўзар»; «Олти яшар йўлда бўлса, олтмиш яшар йўлдан чиқсин»; «Олти яшар йўлдан келса, олтмиш яшар кўрганни келар».

САЙИЛ ҲАМ — САЙИЛ, САРГАРДОН ҲАМ — САЙИЛ. Сайилгоҳда ҳофизлар, машшоқлар, аскиячилар, масхарабозлар, полвонлар, дорбозлар ва бошқа шу каби ҳар хил ўйин кўрсатувчилар халққа ўз ҳунарларини намойиш этардилар, сотувчилар турли-туман моллар ва озиқ-овқатлар билан савдо қилардилар. Киши буларнинг ҳаммасини кўриб, томоша қилиб, сайилгоҳни бир айланиб чиққунича кун чошгоҳ бўлиб, қайтгунича кеч бўларди. Сайилдан очиқиб, ҳориб-чарчаб қайтаётган одамдан бирор одам: «Ҳа, биродар, ҳорғин кўринасиз, қаёқлардан келаяпсиз?» деб сўраб қолса, у: «Э, нимасини айтасиз?! Сайил ҳам — сайил, бизга ўхшаган саргардонларга ҳам — «сайил» экан!» дейди (у бу кейинги «сайил» сўзини «сайилни томоша қиламиз деб, ўзимиз сайилбоп, яъни томошабоп бўлиб қолдик» деган маънода айтади). Кейинчалик бу мақол мажозий маънода шунга ўхшаш ҳолларда қўллашиладиган бўлиб кетган.

САЛОМ ҲАМ — ФАРЗ, АЛИК ҲАМ — ФАРЗ. Вар.; «Салом ҳам — қарз, алик ҳам — қарз»; «Ассалому алайкумга — «Ва алайкум ассалом»; «Салом бермоқлик —

катта-кичикка баробар», «Аввал — ассалом, бўлмаса — вассалом» (Вассалом — гап тамом, бошқа гап йўқ, бошқа гап бўлиши мумкин эмас). Фарз — бажарилиши зарур бўлган вазифа, бурч. Бировга салом бериш — уни холис ҳурмат қилиш, демакдир. Халқимизнинг одати-қадималаридан бири шуки, болани ёшлигиданоқ, тили чиққаниданоқ салом беришга ўргатадилар. Одоб юзасидан, ёшлар ўзларидан катта ёшдагиларга аввал салом беришлари, улар алиқ олишлари лозим. Ўзидан катта ёшдагиларни қаерда бўлмасин, кўрганда салом бермай, индамай ўтиб кетиш — хоҳ ўғил учун, хоҳ қиз учун ниҳоятда қабиҳ ҳисобланади. Мазкур мақолларни айтиш билан ана шу тартиб-қоидалар юзасидан таълим берадилар.

САН — СОЛОР, МАН — СОЛОР, ОТГА ЧЎПНИ КИМ СОЛАР?! Бу мақолнинг келиб чиқиши қўйидаги ҳикоя билан боғлиқ: «Хонлар замонида икки сипоҳ солор (аскар бошлиғи) бўлар экан. Иттифоқо улар йигитсиз сафарга чиққанлар. Бир манзилга етиб келгач, тушлабмоқчи бўладилар. Ҳар иккиси қанжигасидаги пиширилган овқатларни, нонларни ўртага қўйиб, еябошлаган. Қоринлари тўйгач, ёнбошлаб, у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ётишган. Бир маҳал отларининг оч қолгани эсларига тушиб қолади. Ҳозир йўлга тушишлари керак, отларга хашак солмаса бўлмайди. Лекин, ким солади? Иккови ҳам аскар бошлиғи — ҳуқуқи бир. Улар сипоҳлик қилиб, отга қарашни ўзларига ор қилиб, жим ўтираверганлар. Ахирин биттаси чпдаёлмай, ҳамроҳига: «Сан — солор, ман солар, отга чўпни ким солар?» депти...» Бу гап халқимиз ўртасида мақолга айланиб кетган. Агар икки киши манманликни ташламай, «мен фалончи бўлатуриб шуни қиламанми?!» деса, иккинчиси ҳам шундай деса, ишлар «сансолорлик» да қолиб кетади. Мана шундайларга юқоридаги мақолни ишлатадилар. «Сиз турибсиз тиккайиб, биз турибмиз тиккайиб, ерга тушган қамчинни, ким олади энкайиб?» деган мақолни ҳам сипоҳи, манман ишга бўйни ёр бермайдиган одамларга нисбатан истеҳзо ва киноя тарзида қўлайдилар.

САНАМАЙ САККИЗ ДЕМА. Бу мақол Афанди лати-фасидан олинган: «Афандига ҳамқишлоқлари: «Сиз шаҳарга тушиб кетаётирсиз, биратўла бизларнинг ҳам ҳо-

жатимизни чиқаза қолинг», деб еттита эшакка дон-дун ва мева-чеваларини юклаб, қўша бериб юборишибди. Афанди бир жойга келиб, тушланиб олибди-да, «қани, бир санаб кўрайчи, тугалми, йўқми?» деб эшакларни санабди: саккизта. Кўнгли хотиржам бўлиб, яна йўлга тушибди. Анча юргач, йўлда кетатуриб яна санаса, еттита чиқибди. Афанди бирдан ҳовлиқиб кетиб, у ёқ-бу ёққа аламли турган экан, бир йўловчи сўраб қолибди: «Ҳа Афандим, безовта кўринасиз?». «Э биродар, битта эшагимни йўқотиб турибман. Саккизта эди, еттита бўлиб қолибди». Ҳалиги йўловчи эшакларни санаб кўриб: «Ие, саккизта-ку. Тагингиздаги эшакни санамайсизми?» дебди. «Ҳа, дарвоқе...» деб хижолат тортибди Афанди. У шаҳарга бориб, молларни эгаларига омон-эсон топширибди-ю, кўнгли жойинга тушибди. Шу-шу бўпти-ю, ялқиб қолиб, ҳар бир нарсани қўли билан бирма-бир санашга одатланибди... Бир куни ҳазилкаш ўртоғи: «Афандим, эшагингизнинг оёғи нечта?» деб сўраб қолибди. Афанди эшагидан сакраб тушиб, қўлидаги таёғи билан эшакнинг оёқларига бир-бир уриб: «Бир, икки, уч, тўрт. Тўртта!» дебди. Одамлар бирдан кулиб юборишибди: «Э, Афандим тушмагур-эй! Ахир ҳамма биладики, эшакнинг оёғи тўртта бўлади». «Санамасдан, «саккиз» деб кўйиб, ялқиб қолганман. Айбга қўшмайсанлар», дебди Афанди... Мажоздан: «Ҳар бир ишнинг аниқ, равшан билиб, ундан кейин қилиш керак. Бир нарсани гапиришдан аввал олди-кетини бундоқ ўйлаб олиш лозим», демоқчи бўладилар. Вар.: «Санамай саккиз дема, ўйламай ўттиз дема»; «Санамай саккиз дема, санаб кўрган эмассан, мен биламан дема, санаб кўрган эмассан».

САРА УРУҒ — ҲОСИЛИ БЎЛУҒ. Вар.: «Уруғ соз бўлса, ҳосил оз бўлмас». Булар — бобо-деҳқонларнинг насихат қилиб айтган мақолларидан бўлиб, ҳар қандай экинни ҳам экишдан аввал унинг аъло павли, сара, илгарини санаб кўрилган, ишончли уруғини топиб экин зарурлигини уқтиради.

САРАТОН — САРА ЭКИШ, ҚОЛАВЕРСА — ТАРИ (Қ) ЭКИШ. Саратон — шамсия йил ҳисобида тўртинчи ойнинг арабча номи бўлиб, 22 июнь билан 21 июль оралиғидаги даврга тўғри келади. Бу ой — экин экиш-

нинг кечки, сўнги муддати бўлиб ҳисобланади. Чунки, кунлар исиб кетган бўлиб, янги экинган экиннинг нозик ниҳоллари то ўзини тутиб олиб, илдиз отиб кетгунича иссиқ ҳарорат таъсирида қуриб, қовжираб қолиши мумкин. Шу боисдан, мазкур мақол билан саратон ойида экин экишга тўғри келса, иссиққа чидамли, ёш ниҳоли иссиқ ҳароратда ҳам «тутиб» кетадиган экинни танлаб экиш зарурлигини уқтирганлар. Тариқ — шундай экинлардан бири эканлиги қайд этилган. Саратондан кейин келадиган асад ойида эса экин экиш муддати аллақачон ўтиб кетган бўлади. Шунинг учун ҳам «Асад — нарасад» («Асадда расад қилиб, яъни экин экиб бўлмайди») деганлар. «Саратонда сув қўй, асадда тек қўй» деган мақол ҳам деҳқонларнинг тажрибавий, насиҳатомуз мақолларидан биридир.

САРИШТАЛИ УЙ — ФАРИШТАЛИ УЙ. Вар.: «Қизи бор уй допм саришта»; «Хотиннинг сариштаси — одамнинг фариштаси». Фаришта — диний тасаввурга кўра, худо топшириқларини ижро этувчи, жаннат ва дўзахни бошқарувчи, қанотли, райритабий малак; яхши хулқ-атворга эга бўлган ва гўзал (кўпинча аёлларга нисбатан айтилади). Яхши, хушмуомала, хуштабиат, ширинсухан, ҳалол, покиза, қолаверса кўркам, хосиятли, киши эътиборини ўзига жалб қилувчи одамни «фариштали», «юзидан фаришта «ёғилиб» турадиган одам» деган иборалар билан таъриф қиладилар, бундай фазилатларга эга бўлмаган одамни эса «фариштасиз», «фариштаси йўқ» дейдилар. Юқоридаги мақолларда сариштали аёллар улуғланган.

САХИЙ ТОПСА, БЎЛИБ ЕР, БАХИЛ ТОПСА, БОСИБ ЕР. Халқ ўзининг кўпгина мақолларида сахийлик, жўмардлик, очиқ қўллик нақадар олижаноб фазилат бўлса, бунинг акси бўлмиш бахиллик, зиқналик, хассислик, қизганчиқлик шу қадар тубан иллат эканлигини турли тамсиллар воситаси ила ифода этиб, сахийликни улуғлайди, бахилликни қоралайди: «Бахилда бор бўлса ҳам — йўқ, сахийда йўқ бўлса ҳам — тўқ»; «Ботир тонади, ботмон ейди», «Мард бир ўйлар, номард юз ўйлар»; «Мард бериб хурсанд бўлади, номард — олиб»; «Сахий берганни айтмас, эр айтганидан қайтмас»; «Сахийнинг ўнг қўли

берса, чап қўли билмас»; «Сахий билан бахил бир булоқдан сув ичмас»; «Сахийнинг хайрига бахилнинг боши оғрир»; «Қизғанчиқ бузоқ улоқ эмганни кўролмас»; «Қизғанчиқ қийиқча боғлаганни кўролмас»; «Бер-бер», дейди раҳмон, «Берма», дейди шайтон»; «Сув қаттиқ ерда тўхтайди» (Мажозий маъноси: «Сув қаттиқ ерга сингиб кетмай, туриб қолганидек, мол-дунё ҳам бировга бир нима бермайдиган, ҳатто ўзидан ҳам қизғанадиган зиқна одамларнинг қўлида тўпланади»); «Ёмоннинг моли уйинда куяр, яхшининг моли йиғинда куяр»; «Сахий хор бўлмас, бахил биҳиштга кирмас»; «Сахийнинг қўли очиқ, қўли очиқнинг — йўли очиқ».

СЕМИЗ ҚҶЎНИНГ УМРИ ҚИСҚА. Вар.: «Ориқ боқилар, семиз сўйилар»; «Семиз қўй пичоққа бот учрайди»; «Семиз қўй ўзини қанорада кўради». Одатда қўй семирди дегунча, дарҳол уни сўядилар, умри қисқа бўлади. Ориқ бўлса, яна бир оз боқиб, семиртириб, ундан кейин сўядилар. Юқоридаги мақолларнинг тўғри маъноси шуни пфода этади. Мажозан эса: «Хиёнаткорлик, жинояткорлик, юлғичлик, порахўрлик ва шу каби нопоқ, ҳаром-хариш йўллар билан топилган пуллар ҳисобига босар-тусарини билмай қоладиган одамнинг қилмишлари ошкор бўлиб, қўлга тушиб, тегишли жазосини олади», деган маънода қўллайдилар.

СЕМИЗЛИКНИ ҚҶЙ КЎТАРАДИ. Вар.: «Семизликни қўй кўтарар, ориқликни — булбул»; «Ўланни тўй кўтарар, семизликни қўй кўтарар»; «Мол семирса эгиз топар, одам семирса зиёнга чопар»; Юқоридаги мақолларни: «Семизликни қўй кўтара олади, аммо одам кўтара олмайди. Ҳаддан ташқари семириб кетган одам касалга тез чалинадиган ва унча-мунча касалликни кўтара олмайдиган бўлади», деган маънода қўллайдилар. Совет медик олми Э. И. Янушкевичуснинг ёзишича: «Семизлик ипфаркт хавфиси якки марта оширади»¹.

СИЗ БУҒДОЮ, БИЗ СОМОН, СИЗ ЯХШИЮ БИЗ ЁМОН. Баъзи одам ўзини яхши, ўзгаларни эса ёмон деб ҳисоблайди, ўзини бошқалардан баланд олиб, ўзгаларни

¹ Қаранг: «Доволар саломатлик ҳақида», 53-бет.

паст кўради. Мазкур мақолни ана шундай одамларга қарата киноя ва кесатиқ тарзида айтадилар.

СИЗ КЎРГАН КАТТА ТОЛЛАР КЕСИЛИБ КЕТГАН. Вар.: «Сиз кўрган уйлар айвонга айланиб кетган»; «Сиз ўтган кечувларни сув олиб кетган». Бу мақоллар илгариги яхши аҳволи кейинчалик ёмонлашиб қолган суҳбатдош томонидан қўлланилади.

СИЗДАН — У ГИНА, БИЗДАН — БУ ГИНА. Ё ошкора, ё хуфийона, иш кўрувчи тамагир одамлар тилидан айтилган бу мақолни шундай одамларнинг ўзига нисбатан киноя, ачиқ кесатиқ мақомида қўллайдилар.

СИЙЛАГАН СИҒИМЛИ БЎЛАР. Вар.: «Сийласанг, сий кўрарсан». Бу мақоллар билан: «Сен бошқаларни сийласанг, улар ҳам сени сийлайдилар, иззат-ҳурмат қиладилар», деган маънода кишиларни яхшилик қилишга даъват этадилар.

СИЛАГАННИ СИГИР БИЛМАС, СИЙПАГАННИ — ҲЎҲИЗ. Вар.: «Эшак сийпагани билмас, ёмон — сийлаганни»; «Ит иззатни билмас, ҳўкиз — ҳурматни». Бу мақолларни ўз иззатини билмайдиган кишиларга нисбатан қўллайдилар.

СИЛАСАНГ — СИРТ ЯЛОҒИ, СИЛАМАСАНГ — ИТ ЯЛОҒИ. Бу билан: «Уй-рўзгор асбобларини, идиш-оёқни эҳтиётлаб, озода, покиза тутиб борсанг, унинг ичи тугул, сиртини ҳам яласанг бўлади. Аксинча, вақтида ювиб, артиб, тозалаб турмасанг, бора-бора ифлос, ирқит, жирканч бўлиб, унга солинган нарсани егинг, ичгинг келмайди, у бамисоли ит ялоғидай бир нарса бўлиб қолади», деган маънода озодаликка, покизаликка даъват этадилар.

СИНАМАГАН ОТНИНГ СИРТИДАН ЎТМА. Киши ўзини бало-қазодан, замонанинг турли ҳаводисларидан эҳтиёт қилиши, ҳаммавақт соқ, зийрак, ҳушёр бўлиб юриши зарурлигини уқтирувчи мақол. Вар.; Маз.: «От, бир қилиғи ёт»; «Тишлонғич от тишин кўрсатмас»; «Отни тепмайди дема, итни қопмайди дема»; «Ювош отнинг теп-

киси қаттиқ бўлади»; «Ювош мушук қаттиқ тимдалайди»; «Синалмаган фариштадан — синалган шайтон яхши»; «Сафар борсанг, сарисин сина, сарисин синамасанг, барисин сина»; «Бўри билан дўст бўлсанг, итинг ёнингда бўлсин»; «Айиқни йўқласанг, таёқни қўлга ол»; «Айпқдан ошнанг бўлса, ёнингда ойболтанг бўлсин»; «Бетида туки бор нарса кишига дўст бўлмас».

СИНЧ УЙИМ — ТИНЧ УЙИМ. Вар.: «Уйим синч — кўнглим тинч».

Биология фанлари кандидати А. Усмонов бу мақоллар хусусида шундай ёзади: «Тарихий манбалардан маълум бўлишича, аждодларимиз неча-неча зилзилаларнинг шохиди бўлишган ва натижада улар уйларни зилзилага бардош берадиган қилиб қуриш — синчли уй солишни кашф этишган. Тошкентда бўлиб ўтган зилзилада (муаллиф 1966 йил 26 апрелда бўлган зилзилани назарда тутган)... ҳатто зилзила ўчоғи устидаги синчли уйлар ҳам қулаб тушгани йўқ, фақат деворларида ёриқлар пайдо бўлди холос. «Синч уйим—тинч уйим» халқ мақолининг ҳаққонийлиги яна бир бор исботланди. Демак, синчли уйларни кўпроқ қуриш лозим».

СИРИНГНИ СИРТГА ЧИҚАРМА. Ота-боболар ўзларининг бу ва бу каби бир қатор мақолларида кишига ички сириши сақлаши бениҳоя зарурлигини, бировга айтилмаслиги керак бўлган сирни ошкор қилиб қўйиш ёмон оқибатларга олиб келиши мумкинлигини турли тамсиллар воситасида қайта-қайта уқтирганлар: «Сиринг — сенинг асиринг»; «Юрак дастурхон эмаски, ҳамманинг олдига ёзилаверса»; «Уй сиринг — ёпиғлиқ қозон»; «Эр йилитининг ичида эгарлоғлиқ от ётар»; «Туяни ют, думи оғзингдан кўринмасин»; «Қулон бошига иш тушса, қуйруғига сир айтмас»; «Сирни сукут сақлайди»; «Сир учини сўз очар, сир очгандан эл қочар»; «Кўнгилдаги сирни кўз билдиради», «Айтилган сир — сир эмас»; «Уч киши билган сир — сир эмас»; «Ёйилган гап йиғилмас»; «Ўз юрагингга сиғмаган сир — ўзганинг юрагига сиғмас»; «Ўттиз тишининг орасидан чиққан сўз ўттиз уруққа ёйилади»; «Ёмонга айтсанг сирингни, мингта қилар бирингни»; «Овулга айтсанг ошар, қўшига айтсанг қўшар»; «Синамаган дўстингга сир айтма», «Сар берсанг бер, сир бер-

ма!» («Душман билан олишувда бошишғни берсанг ҳам, яъни ҳалок бўлсанг ҳам, унга асло сирингни бера кўрма», демоқчи); «Оғзинг тўла қон бўлса ҳам, душман олдида тупурма»; «Номард сиринг билмасин, биллиб бағринг тилмасин»; «Ёмон билан йўлдош бўлма, подон билан сирдош бўлма»; «Сир сақлаганга бало йўқ, сақламаганга даво йўқ».

СИЧҚОН СИҒМАС ИНИГА, ҒАЛВИР БОҒЛАР ДУМИГА. Вар.: «Ўзи бозорга сиғмаган туя қўшани билан кирибди». Бу мақолларни айтилмаган ёхуд ҳадди сиғмаган ерга бир ўзигина эмас, бола-чақасини ёки ўртоқларини ҳам бошлаб келувчи орсиз «меҳмон»ларга нисбатан айтадилар.

СИЧҚОННИНГ ЎЛГИСИ КЕЛСА, МУШУК БИЛАН ЎЙНАШАДИ. «Бўладиган балога аксарият ҳолларда кишининг ўзи сабабчи бўлади: ўзидан жисмоний, моддий ё мавқе жиҳатидан кучли бўлган, юқори турадиган одам билан олишади, унинг жаҳлини чиқазади, «жиғи»га тегади ва ҳ. к». деган маънода қўлланадиган мазкур мақолнинг бир қатор вариантлари ва мазмундошлари бор: «Сичқоннинг ўлгиси келса, мушукнинг хотини қитиқлайди»; «Эчкининг калтак егиси келса, чўпоннинг таёғига сурканади»; «Эчкининг ажали етса, қассобни сузади»; «Ажали етган кийик адрга қочади»; «Ажали етган тулки овчининг олдидан чиқади»; «Илоннинг ўлгиси келса, шигирда ётар» (Шигир — арава гилдирагининг изи. Одатда кишилар илонни кўрганлари замони ўлдириш ҳаракати-га тушадилар. Йўл юзига чиқиб ётган илон ўзини-ўзи ўлимга маҳкум этган бўлади. Мақолда шунга шама қилинган). «Итнинг ажали етса, меҳробга ўтиради» (Меҳроб — масжид ичида унинг қибла томонидаги тахмопга ўхшаш жой, саждагоҳ); «Ўлгиси келган чивин болга қўнади»; «Парвонанинг ўлгиси келса, шам билан ўйпашади».

СОВУҒИНГ ОШСА — БЎСТОН, ИССИҒИНГ ОШСА — ГЎРИСТОН. Вар.: «Совуғинг ошса не давлатдур, иссиғинг ошса — қиёматдур». Ота-боболар ўзларининг тиббий қарашларида: «Кишининг «совуғи» ошса, сал нарса билан (масалан, асал еса, поввот чой ичса) тўғри бўлиб кетади. Аммо «иссиғи» ошиб кетса, уни тўғрилаш анча

мушкул ва оқибати ёмон бўлади», деган хулосага келганларки, юқоридаги мақоллар ана шу хулосанинг маҳсулидир.

СОЧГАНДА СЎЗЛАШМАСАНГ, ХИРМОНДА ХИРИЛЛАШАСАН. Бу мақол деҳқонлар ҳаётидан олинган. Тўғри маъноси: «Бирор киши билан шериклашиб деҳқончилик қиладиган бўлсанг, у билан бошида, экин экаётганда (уруғ сочаётганда) ҳамма шартларни келишиб ол. Агар бошида шартлашмасанг ёки пухта келишиб олмасанг, ҳосил пишиб, хирмон кўтарилгач, уни бўлиб олишда шеригинг билан гапинг бир жойдан чиқмайди-да, жанжаллашиб қоласан». Мажозий маъноси: «Умуман, ҳар бир ишни, биров билан бирор нарса хусусида келишув, битишувни ва ҳ. к. бошидан пухта қилмоқ керак».

СОЧИБ МАҚТАНМА, ЙИҒИБ МАҚТАН. Тўғри маъноси: «Ана унча уруғ сочдим (эқдим), мана бунча ҳосил оламав, деб олдиндан мақтанма. Кўтарган ҳосилинг кутганингдек бўлмаса, кўпчилик олдида уялиб қолишинг мумкин. Олдин ҳосилни кўтар, дуруст бўлса, ана ундан кейин бу ҳақда гапирсанг, ҳатто мақтансанг арзийди». Мажозий маъноси: «Умуман, ҳар бир ишни қиларда олдиндан катта гапирма, аввал уни ниҳоясига етказ, натижаси гапиришга арзигулик бўлса, ана ундан кейин гапирсанг бўлади».

СОЯГА ҚАРАБ ТҶН БИЧМА. Бу мақол мажозан: «Ҳар қандай ишни ҳам пухта аниқламай, ҳар тарафини ҳисобга олмай, тахминлаб, қиёслаб, таваккалига қилма», деган маънода қўлланилади.

СОҒ ОЛМА ШОХИДАН ТУШМАС. Олмага касал тегсагина, қурт есагина тушади. Соғ олма шохида туриб, обдан пишганидан кейингина узилиб тушади ёки узиб олинади. Мазкур мақолни мажозан: «Бирор одам» қўлга тушибдими ё амалидан кетибдими — демак, унинг бирор сабаби, хиёнат, жинойти бор. «Соғ» бўлса, тўғри бўлса, ҳақ бўлса бундай бўлмас эди», деган маънода қўллайдилар.

СУВ БИР ЛОЙҚАМАЙ ТИНИМАС. Бу мақол асосан эр-хотин муносабатига тааллуқли бўлиб, «Сув янги ариқ-

қа келганда олдинига лойқаб, кейин тиниб оққанидек, янги турмуш қурган эр-хотин ҳам дастлаб бир-бирининг феъл-атворига, келин янги келган уйининг шарт-шароитларига кўниколмайди. Натижада нари-бери гап-сўзлар, аччиқ-аразлар бўлиши мумкин. Аммо бу вақтинча ҳодисага бардош бериш керак. Тез орада ҳаммаси изига тушиб кетади», деган маънода қўлланилади.

СУВ ЙЎҒИДА ТАЯММУМ. Ислом динининг шартига кўра, намоз ўқишдан олдин таҳорат қилмоқ лозим. Сув йўқ жойда икки кафтни тупроққа уриб, бетларига, билакларига суртадилар. «Таяммум» деб аталмиш бу тадбир гўё сув билан қилган таҳоратнинг ўрнига ўтар эмиш. Мазкур мақолнинг тўғри маъноси гарчи ана шу ҳолни ифода этса-да, ота-боболаримиз уни ва унинг мажозий маъносига мос келадиган қуйидаги бир қатор мақолларни кишига турмуш кечирини юзасидан панд-насихат қилганда: «Яхшироқ нарса топилгунча ёмонроқ нарсанинг қадрига етиш, ундан фойдаланиб туриш лозим», деган маънода қўллаганлар: «Офтоб чиққунча, ойдиндан фойдалан»; «Эти бўлмаса, шўрваси», «Қорп бўлмаса, ёмғири», «Суви бўлмаса, шудринги», «Челақ тешик бўлса ҳам, сув сепишга ярайди»; «Болта ўтмас бўлса ҳам, суяк синдиришга ярайди»; «Қозон йўқ жойда ёриқ қозон ҳам — қозон»; «Ўтин йўғида тезак ҳам — ўтин»; «Хўкизинг бўлмаса ўзинг чоп, омочинг бўлмаса кетмон топ»; «Хўкизга пар топилмаса, эшакни пар қил»; «Сигир йўғида эчки ҳам — сигир»; «От топилгунча оёқ ҳам — улов»; «Йўғинг топилгунча боринг йўқотма».

СУВ КЕТАР, ТОШ ҚОЛАР, ЎСМА КЕТАР, ҚОШ ҚОЛАР. Бу билан мажозан: «Бу сураётган давру давронинг, амалу мартабанг ё мол-дунёнг, ёинки ҳусну жамолинг ҳам ўтар кетар, оддий одамлар қаторига тушиб ҳам қоларсан. Бас шундай экан, бу бақоси бўлмаган, ўткинчи устунликларинг билан керилма, мағрурланма, бошқаларга паст назар билан қарама, камтар бўл», демоқчи бўладилар.

СУВ — ТИЛСИЗ ЁВ. Вар.: «Ўт билан сув — тилсиз ёв»; «Сувнинг иши ўпирмоқ, ўтнинг иши — куйдирмоқ», «Сувнинг кўриниши мулойим, бағри — тош», «Сувнинг

ози ҳам бир бало, кўпи ҳам бир бало». Сувнинг, ўтнинг ана шундай хавфлилигини таъкидлаб, ундан сақланиш чораларини кўриш зарурлигини уқтирганлар: «Ўт балосидан, сув балосидан ўзинг сақла» «Сувдан олдин — тўғон»; «Сув ўпириб кетган тўғонни дўппи билан беркитиб бўлмас»; «Сув келмай, банд ташла»; «Сердарахт қишлоқни сел олмас».

СУВГА СОЛСАНГ, СУВ КЎТАРМАС МИСҚОЛ ТЕМИРНИ, ОЛТИН БИЛАН ОЛИБ БЎЛМАС ҚОЛГАН КЎНГИЛНИ. «Кишининг кўнгли ниҳоятда нозик бўлади. Бировга қаттиқ-қурум гапириб ё ёмонлик қилиб, унинг кўнглини ранжитсанг, унинг кўнглини ўзингдан совутсанг, кейин ундан ҳар қанча узр сўраганинг билан барибир илгариги ҳолига қайтара олмайсан, кўнгли доғи бутунлай йўқ бўлиб кетмайди. Шундай экан, аввало бировнинг кўнглини қолдирарлик иш қилма», деган маънода насихат қилувчи мақол. Вар., маз.: «Зарра билан кўнгли олинди, зарра билан кўнгли қолади»; «Қолган кўнгли — чиққан жон»; «Қолган кўнгли — отган ўқ»; «Очарчиликда еган қуйқанинг дами кетмас, қора қайишда сўққан туянинг доғи кетмас». (Қуйқа — қўй ё эчкининг куйдирилган калла териси. Қора қайиш — туя қамчини, хом қайишдан тўқийдилар, йўғон бўлади. Уй ҳайвонлари ичида энг кек сақлайдигани — туя, дейдилар. Бир марта урилса, у узоқ вақтгача буни эсидан чиқармай, кек сақлаб юради. Ҳатто халқ ўртасида шундай бир гап ҳам юрадики, бировдан калтак еган туя буни ўзига жуда қаттиқ олиб, урган одамни тагига босиб, тўши билан эзиб ўлдирish даражасига ҳам борармиш.) «Бир марта тупурсанг, уч марта юйсан»; «Киши кўнгли — бир шиша, топ отма — қилма пеша»; «Бурдаланган нон бирикмас»; «Синган қўл ишлар, парчаланган юрак ишламас».

СУВНИ КЎРМАЙ, ЭТИҚ ЕЧМА. Бу — қадимий мақолларимиздан бири бўлиб, уни XI асрнинг машҳур олим, тилшунос Маҳмуд Қошғарий шундай изоҳлаган: «... Бу мақол ишларда мулоҳазали бўлишга ундалган кишиларга нисбатан қўлланади».¹

¹ М. Қошғарий. Девону луғотиг турк. 3-том, 431-бет.

СУЗОҒИЧ СИГИРГА МУГУЗНИНГ ҲОЖАТИ ЙЎҚ. Сигир зотида сузоғич бўлса, мугузи (шохи) бўлмаса ҳам, калласи билан сузаверади. Шунингдек, урушқоқ одамга арзмаган бир нарса ҳам — баҳона. Бўлмаган бир баҳонани топиб, у одамнинг айбли-айбсизлигидан қатъий назар, кучи бўлса бўлмаса уришаверади. Мазкур мақолни ва унинг қуйидаги вариантларини шундай одамларга қарата киноя тарзида айтадилар: «Тўқол сигир — сузоғич, оқсоқ бия—тепонғич»; «Сузадиган сигирга тангри мугуз бермас», «Эшакнинг феълени билиб, унга шох ато қилмаган».

СУЛАЙМОН ЎЛДИ, ДЕВЛАР ҚУТУЛДИ. Бу мақол диний афсонага асосланган. Сулаймон пайғамбар «Байтул муқаддас»ни қурдирганда девларни мажбур қилиб ишлатган эмиш. У то иморат битгунига қадар ҳеч қаёққа қимирламай, ҳассасига таяниб турганмиш. Девлар Сулаймондан қўрққанларидан ҳеч қаёққа кетмай, ноилож ишлайверишибди. Сулаймон турган жойида ўлиб қолибди. Девлар буни пайқамай, ишлайверишибди. Ниҳоят, унинг жасади бир ёққа ағанаб тушгач, девлар ҳар тарафга қочиб кетишибди. Мазкур мақол мажозий маънода турли ҳолатларда қўлланади.

СУЛТОН СУЯГИН ХЎРЛАМАС. Бу мақол билан мажозан: «Ҳоқим спиф вакиллари бир-бирларини қўллаб-қувватлайдилар, ўз яқинларини асло хор-зор қилиб қўймайдилар», демоқчи бўлганлар. Ҳозир ҳам бу мақолни ўз мансабини суистеъмол қилиб, яқин қариндош-уруғларини юқори лавозимларга жойлаштириб қўядиган шахсларга нисбатан аччиқ киноя тарзида қўллайдилар.

СУНБУЛАНИНГ КЎРАГИ — ГЎСАЛАНИНГ ХЎРАГИ. Гўсала — бузоқ. Бу мақол деҳқонларнинг кўп йиллик тажрибалари, кузатишлари натижасида келиб чиққан мақоллардан бири. «Сунбула ойида, яъни муддатидан анча кеч бунёд бўлган гўза кўраги ўзига зарур бўлган ҳароратни ололмайди ва мавсумнинг энг охиригача ҳам пишиб етилмайди, пахтаси очилмайди. У фақат молга ем бўлишгагина ярайди, холос. Шунинг учун ҳосилни эрта муддатларда етилтириш чораларини кўрмоқ керак», демоқчи бўладилар.

СУНБУЛАНИНГ ТУҒҚАНИНИ СУВ БИЛАДИ. Вар.:

«Сунбула туғса, сув совир, тарози туғса тонг совир» (Тарози — мезон, яъни сунбуладан кейинги еттинчи ой бўлиб, 22 сентябрь билан 21 октябрь ораллиғидаги даврга тўғри келади); «Сунбулада сув совийди, мезонда — куп». Сунбула ойи бошланса, ариқлардаги сув тиниб, тагида нимаики бўлса, ҳаммаси аниқ-равшан кўринадиган бўлади, ариқларнинг чети захлайди, кунлар ҳам тобора совий бошлайди. Бу — куз фаслининг бошланаётганидан нишон. Мазкур мақоллар билан шу ҳолни ифода этганлар. Сунбуланинг ўзига хос хусусиятларини билдирувчи қуйидаги мақоллар ҳам бор: «Сунбула туғса, от семирар»; «Сунбула — думбула» (Сунбула ойида ҳамма экинларнинг ҳосили пишади. Жўхори ва кунжут эса думбул бўлади. Шунда думбул сўталарни қўрга тоблаб ё кўмпб, «жўхори кабоб» қилиб ейдилар).

СУТ БИЛАН КИРГАН — ЖОН БИЛАН ЧИҚАР.

Вар.: «Қон билан кирган — жон билан чиқади»; «Қоринда пайдо бўлган қилиқ, қора ерда қолади»; «Йўрғакда теккан касал ўлганда ҳам кетмайди»; «Сут билан кирган мижоз — суяк билан бирга кетар»; «Она сути билан кирмаса, тана сути билан кирмас»; «Тўққизида бўлмаган ақл, тўқсонда бўлмас». Инсоний иллат эгаларининг характерини асрлар давомида синаган халқ: «Улар тузалмайдилар, уларни тузатиб ҳам бўлмайди», деган хулосага келиб, мазкур мақолларни тўқиган.

СУТСИЗ СИГИР КўП МАЪРАЙДИ. Илм-билими кам, қўлдан бирор дурустроқ иш келмайдиган, аммо ҳеч кимга гап бермайдиган, маҳмадоналик қиладиган, катта гапирадиган, мақтанадиган кишиларга нисбатап киноя тарзида қўлланилади. Вар., маз.: «Қисир сигир кўп маърайди»; «Тухум туғмас товуқ кўп қақолар»; «Ноғоранинг ичи пўк, овози баланд»; «Ашула билмаганининг авжи кўп»; «Сурнай чалишни билмаганининг оҳанги кўп»; «Саёз дарё шовқин оқар, чуқур дарё сокин оқар».

СўЗ ҚАДРИНИ БИЛМАГАН ЎЗ ҚАДРИНИ БИЛМАС. Кишилик жамиятида сўз ва қандай сўзлаш жуда

ҳам муҳим аҳамият касб этади. Ота-боболар ана шунинг учун ҳам ўзларининг кўпдан кўп мақоллари орқали авлодларга сўзлаш одоби юзасидан қимматли маслаҳатлар, насиҳатлар айтиб қолдиришган: «Сўз — кишининг ўзаги, одоб — унинг безаги»; «Сўзнинг бойлиги — одамнинг чиройлиги»; «Ошнинг таъми туз билан, одамнинг таъми сўз билан»; «Тузсиз хамир тапдирда турмас»; «Тузсиз ошни ит ичмас»; «Тузсизни кўзсиз ҳам билади»; «Эрнинг эрдан неси ортиқ, эплаб айтган сўзи ортиқ»; «Сўз — қилчдан ўткир»; «Куч эгмаганни сўз эгар», «Сўзнинг Лукмон тилидан айтилгани — хўб» (Хўб — яхши. Лукмони ҳаким — шарқ халқлари орасида тенги йўқ ҳаким ва донолик тимсоли ҳисобланган афсонавий шахс); «Сўз — чимилдиқдаги келин» (Чимилдиқ — гўшанга — никоҳ тўйининг биринчи кечи куёв билан келиннинг бошқалардан холи ўтириши ва тунаши учун уй бурчагига тортилган парда. Мақолда: «Чимилдиқдаги келин ўзини ниҳоятда одобли, ҳаёли, ифғатли, уятчан тутгани каби, киши ҳам айтадиган ҳар бир сўзини ўйлаб, одобли, «пардали» қилиб айтмоғи, «бепарда», уятсиз сўзларни айтишдан ўзини тийиши керак», демоқчи бўлинади), «Сўз — бир, сайқал — қирқ»; «Сўздан сўзнинг фарқи бор, ўттиз икки нархи бор»; «Сўзга тушмаган сўзни айтма, созга тушмаган — ғазални»; «Сўзни сўрагандан сўра»; «Сўзлаганга қарама, сўзлатганга қара»; «Сен гапир биров кулсин»; «Сўзи ўлганнинг ўзи ўлар»; «Сўзинг қайтар ердан ўзинг қайт»; «Сувни сен сингар ерга, сўзни қил сигар ерга»; «Жўяли сўз жўясин топар, жўясиз сўз эгасин топар»; «Сўзнинг боши қаттиқ бўлса, охири тотлиқ бўлар» (Бунда «Танқид — келгусининг меваси» деган маъно яширинган); «Сўз — эмгак бўлар, бўз-кўйлақ бўлар»; «Сўзинг кумуш бўлса, тингловчи тилла бўлсин»; «Сўзлагувчи нодон бўлса, тинглагувчи доно бўлсин»; «Нодон сўзлар, доно ибрат олар»; «Яхши гап ҳам бир оғиздан чиқади, ёмон гап ҳам бир оғиздан чиқади», «Сен» ҳам бир оғиздан чиқади, «Сиз» ҳам», «Сўкишдан сўкиш чиқар, урушдап — уруш» («Сўкишдан тилингни, уришдап қўлингни тий», демоқчи); «Сўзи тўнгнинг ўзи тўнг»; «Сўзи сўзга ўхшамас, оғзи сўздан бўшамас»; «Оғзини бекитсанг, қўлтиғи билан гапиради», «Босиб турсанг бопиллайди, қисиб турсанг қимирлайди», «Сўзласам, шақ-шақ дейди, сўзламасам, аҳмоқ дейди»; «Сўз билмасанг, сўзлама!»

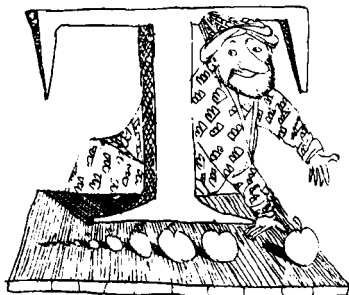
СЎК ОШИГА — СУРНАЙ, УН ОШИГА ҚАРНАЙ. Сўк — тозаланган тариқ. Ўзини эл кўзига бой қилиб кўрсатмоқ учун зўраки кучанувчи, ҳол-қудрати етмаса ҳам данғи-дароз билан тўй ва зиёфатлар қилиб, кўп одамларни таклиф этувчи қуруқ мақтанчоқларга қарата киноя тарзида айтиладиган мақолнинг вар., маз.: «Тор кўчага — қўш сурнай», «Уйда чакса уни йўқ, том бошида қўш тандир» (Чакса — ўтмишдаги оғирлик ўлчови бирлиги бўлиб, турли жойда турлича миқдорни англатган. Масалан, Фарғонада уч чакса бир пудга тенг бўлган); «Тўйингдан ҳам карнайингга завқ қилдим».

СЎНГГИ ПУШАЙМОН — ЎЗИНГГА ДУШМАН. Вар.: «Кейинги аттангни мол ейди»; «Иш ўтгач, бошни тошга ур, ё тошни бошга ур». Бу мақоллар билан: «Қиладиган ишингни, гапирадиган гапингни олдин обдан ўйлаб ол, бошқалар билан маслаҳатлаш, билмаганингни сўра. Акс ҳолда оқибати чакки бўлиб чиқади. Кейин аттанг деб, пушаймон бўлиб ўтиришнинг ҳеч бир фойдаси йўқ», деган маънода насиҳат қиладилар.

СЎРАГАННИНГ АЙБИ ЙЎҚ. Вар.: «Бузганнинг айби бор, сўраганнинг айби йўқ»; «Сўрагандан сўрамаган ёмон»; «Сўраб билган — камтарлик, сўрамаган — хумпарлик»; «Сўраб-сўраб, Маккани топибди»; «Кўп юрганга эргашма, кўп билганга эргаш». Бу хусусда Шайх Саъдий ўзининг машҳур «Гулистон» асарида шундай ёзади: «Имом Ғаззолийдан: «Илмда бундай юксак даражага қандай етишдинг?» деб сўрадилар. У: «Билмаган нарсамни сўраб ўрганишдан уялмадим, деди». Навоийнинг қуйидаги байти эса халқ ўртасида мақолга айланиб кетган:

Билмагани сўраб ўрганган — олим,
Орланиб сўрамаган — ўзига золим.

СЎРАГАННИНГ БИР БЕТИ ҚОРА, БЕРМАГАННИНГ ИККИ БЕТИ ҚОРА. Бу билан: «Биров сендан ҳожати учун бирор нарса сўрагудек бўлса, неча хижолатлар тартади, уялади. Шундай ҳолатдаги одамнинг ҳожатини имконинг борича чиқаз. Йўқ бўлса, афв мақомида йўқ дегин. Бор бўла туриб бермасанг, бу сенинг қизғанчиқлигинг, зиқналигинг аломати бўлади», деган маънода насиҳат қиладилар.

ТАБИБ — ТАБИБ ЭМАС, БОШИДАН ЎТГАН — ТАБИБ. Ўтмишда азайимхон, парихон, мулла, эшонлар қатори ҳеч қандай билими ва мутахассислиги бўлмаган, алдам-қалдамлик билан иш кўриш орқасида енгил-елпи ҳаёт кечириш йўлига кириб олган кишилар табиблик ниқоби остида халқнинг бор-йўғини шилиб олардилару, аммо дардини даволай олмасдилар. Омма орасида турли касалликларнинг пайдо бўлишига ва одамларнинг арзир-арзимас касаллик оқибатида дунёдан кўз юмишига сабаб ҳам ана шунда эди. Халқнинг илғор вакиллари, мутафаккирлар буни тушуниб етганлар ва сохта, нодон, саводсиз табибларга ўзларининг салбий муносабатларини билдирганлар: «Тани бошқа — дард билмас»; «Ош қадрини тўқ билмас, оғриқ қадрини — соғ»; «Дардни — дард чеккандан сўра»; «Ўзингдан ўтгани ўзагинг билади», «Куфсуф» билан касал тузалмас», «Эмини қилгунча, эвини қил», «Оғриққа эмчи кўп» (Маж: «Фалон ерим оғрияпти» десанг, «ундай қилинг, бундай қилинг» деб, билар-билмас маслаҳат берувчилар кўп бўлади, ҳамманинг ҳам гапига кираверма, биладиган одамга қарат); «Дард бир хил, даво минг хил», «Оғриқни отини топганга боқтир»; «Ҳамдарди бор дард — ярим дард».

ТАВАККАЛНИ ТОШГА УР, БАХТИНГДАН КЎР. Вар.: «Таваккал тоғни йиқар»; «Таваккалчининг кемаси ботмас»; «Таваккал андиша билмас»; «Таваккал — нар, андиша — мода»; «Андиша қозон қайнатмас»; «Ўйчи ўйлагунча, таваккалчи ишини битиради». Бу мақоллар би-

лан ҳар бир ишни қиларда иккиланиб ўтирмай, дадил ҳаракат қилиш кераклигини уқтирадилар, лекин ҳамма нарсанинг меъёри бўлгани каби, таваккалнинг ҳам меъёри бор. Ҳар бир ишда таваккал қилавериш, орқа-ўнгини ўйламаслик яхши оқибатга олиб бормади, албатта. Буни «Таваккалнинг таги тахир»; «Таваккалнинг таги вой»; «Таваккалнинг туби тош, бошингни урсанг ёрилади» деган мақоллар билан ифода этадилар.

ТАКА БЎЛСИН, СУТИ БЎЛСИН. Вар: «Така бўлса ҳам сути бўлсин, қуён бўлса ҳам эти бўлсин»; «Эшак бўлсин, хайри бўлсин». Бу мақолларни фойдани ниҳоятда яхши кўрадиган, фойда деса ҳаром-харишниц, яхши-ёмонни фарқ қилмай иш кўраверадиган одамларга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар.

ТАНИ СОҒЛИҚ — ТУМАН БОЙЛИҚ. (Туман — ўн минг, бу ерда «ҳадди — ҳисобсиз» деган маънода келтирилган). «Индивидуал ва ижтимоий соғлиқ — бу халқ мулки, халқ бойлигидир»; — деган эди В. И. Ленин.¹ Бу фикр ўзбек халқининг кўпчилик мақолларида ҳам илгари сурилган: «Соғлигинг — бойлигинг»; «Қимхоб тўнинг бўлгунча, олтин бошинг омон бўлсин», «Соғлиқ бўлса, беклик бўлар»; «Соғлиқда хўрлик йўқ»; «Тани соғнинг — жони соғ»; «Соғлом танда — соғ ақл»; «Соғ юрак — тоғ юрак»; «Тотли ҳаёт — тани соғлиқда»; «Соғ одамга Суқротнинг кераги йўқ» (Суқрот — қадимги юнон файласуфи); «Соқ қуш донин топиб ер, соғ эр нонин топиб ер»; «Душманинг бўлса ҳам, дард кўрмасин»; «Соғлигим — бойлигим, хасталигим — манглай қоралигим»; «Оч бўл, яланғоч бўл, соғу саломат бўл»; «Мол кетсин, пул кетсин, эсон-соғлиққа не етсин?!»; «Молинг кетса кетсин, жопинг кетмасин», «Молга баломат, бошга саломат» («Молга бало урса — урсин, бош омон бўлсин», демоқчи); «Қасалнинг яхши-ёмони йўқ»; «Оғриқда кўз оғриғи ёмон, ҳар кимнинг ўз оғриғи ёмон»; «Оғриқ қаерда бўлса, жон ўша ерда»; «Сўнган кўзга султон кўринмас»; «Қун кўрайин десанг, сиҳатинг сақла!»

¹ Бу цитата «Донолар саломатлик ҳақида» тўпламидан олинди. (7-бет).

ТАРБИЯ ТАҚАНИ ТЎҒРИЛАЙДИ. Тақа — от-улов туёғини зарарланишдан, сирганишдан сақлаш учун туёқ остига михлаб қоқиладиган ярим доира шаклидаги металл буюм. Уни оддий қўл билан тўғрилаб бўлмайди. Бунинг учун махсус асбоб-ускуна ва тадбир керак бўлади. Мазкур мақол билан: «Чинакам тарбия билан «тузалмас» одамни ҳам одобли қилиш мумкин», демоқчи бўладилар. Ота-боблар бола тарбиясида агар сўзнинг, панд-насихатнинг ўзигина кор қилмайдиган бўлса, дўқ-пўписа қилиш, ҳатто калтакни ишга солиш фойдадан холи бўлмайди, деган фикрни илгари сурганлар: «Шайғамбарда ҳам озгина пўписа бўлади»; «Таёқ айиқни ҳам мулла қилади», «Мўй-нанинг пардозини—чивиқ» (Илгари мўйнини ачитилган кепак ва ун билан ошлардилар. Мўйначилар уни ошлагандан кейин юнгининг орасига кириб қолган кепак ва ун қолдиқларини юнг тарафдан чивиқ билан уриб-уриб тозалардилар. Шундан кейин мўйна ялтираб, кўзга чиройли кўринадиган бўларди. Бу мақол ҳам асосан бола тарбияси хусусида гап кетганда қўлланилади). «Токни «так» демасанг, Қашқарга етади»; «Болани сўкаверсанг бети қотар, ураверсанг эти қотар» («Болага таъзир бериш керак, лекин эви билан. Ҳадеб жеркиб ташлайверилса, сўкаверилса, қаттиқ гапираверилса, ураверилса бола бора-бора бунга кўникиб, унча-мунча гап-сўзни ҳам, калтакни ҳам писанд қилмайдиган бўлиб қолади», демоқчи).

ТАРЁКИНГГА ИНОНИБ, ЗАҲАР ИЧМА. Тарёк — заҳарга қарши тайёрланган махсус дори. Мазкур мақолни мажозан: «Ўз кучингга, имкониятингга инониб, хавфли, хатарли ишга қўл урма. Балки кучинг етмай ё инонган имкониятнинг иш бермай қолар-да, зиён-заҳмат кўрарсан», деган маънода қўллайдилар.

ТАРИҒИ ПИШГАННИНГ ТОВУҒИ БЎЛГИНГ КЕЛАДИ. Бу мақолни ўзи ишламай-кучламай, ўз егулик-ичгулигини ўзи топмай, ўзгаларнинг топганидан умид қилувчи дангаса, тамагир одам тилидан айтганлар ва шундай одамларнинг ўзларига нисбатан киноя ва истеҳзо тарзида қўллайдилар.

ТАРКИ ОДАТ — АМРИ МАҲОЛ. Амри маҳол — амалга оширилиши гумон, жуда қийин, имкони бўлмаган

иш. Бу мақолни кўпинча: «Ёмон одам ўзининг ярамас, беўхшов қилиқларини, одатини ташламайди, ташлай олмайди ҳам», деган маънода айтадилар.

ТАРОЗИГА ҚАРАБ ТОШ ҚЎЙГАН ЯХШИ. Тарози ҳар хил бўлади: баъзиси — пуд-пуд тошни кўтара олади, баъзиси (масалан, заргарлар тарозиси) бир қадоқ тошни ҳам кўтара олмайди. Шунингдек, баъзи одам ҳар қанча оғир гапни, қаттиқ ҳазилни ҳам кўтара олади, баъзи одам эса нозиктаъб бўлиб, унча-мунча гапни кўтара олмайди, дарров хафа бўлиб, ўпкаланиб, гина қилиб юради. Мазкур мақол билан: «Ҳар кимга ўз табиати, феъл-атворига қараб жавоб-муомалада бўл», деган маънода насиҳат қиладилар.

ТЕГИБ ТУРСА — «МЎҲ-МЎҲ», ТЕГМАЙ ҚОЛСА — «ҲЎК-ҲЎК!» Бу мақол молни чақирриш ва ҳайдаш ҳолатини мисолга олиб айтилган. Одатда молни ушлайдиган бўлсалар, унинг кўзига ем ё хашакни кўрсатиб, «мўҳ-мўҳ» деб чақирадилар. Мол агар экин экилган ерга ё ғарамга яқин келадиган бўлса, қўлларига говрон олиб, «ҳўк-ҳўк!» деб ҳайдайдилар. Мазкур мақолни ва унинг «Томиб турса — қулингман, томмай қолса — қулимсан» деган вариантини мажозий маънода фойдаси тегиб турган одамни иззат-ҳурмат қилувчи, зиёфатлар қилиб чақирувчи, фойдаси тегмай қолганда эса, уни ҳайдовчи ва унга тескари қараб кетувчи одамларга нисбатан қўллайдилар.

ТЕКИН ЕГАН — КЎЗГА ТИКАН. «Ўзи ишламай-кучламай, ўзи топмай, ўзгалар топганини безбетларча текиндап-текин еяверадиган одам бошқаларнинг кўзига шумшук кўринади, бамисоли тикандек қадалади», демоқчи. Ота-боболар бу ва бу каби бир туркум мақолларда текинхўрликни энг ёмон инсоний иллат сифатида қоралайдилар, унинг оқибати ёмон бўлишини қайта-қайта уқтирадилар: «Текин томоқ танни тоза қилади»; «Текин томоқ тотлиқ келар»; «Текин сирка — болдан тотлиқ». Мазкур мақолларни текинхўр, тамагир, очкўз, баднафс одамлар тилидан айтганлар ва шундай одамларга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар. «Текин томоқ топилганда емоқ керак, текин кафан топилганда ўлмоқ керак» (Буни ҳам киноя тарзида айтадилар); «Текинхўр — ҳаромхўр»; «Те-

кип томоқнинг тиканаги тиқилади»; «Текин гўштнинг суяги бурун йиртар»; «Текин томоқ тиш синдирар», «Текин еган — кетга зпён» (Бу кейинги мақоллар билан: «Текин томоқ миннатли бўлади. Миннати эса кишига қаттиқ ботади», демоқчи бўладилар).

ТЕКИНГА МУШУҚ ҲАМ ОФТОБГА ЧИҚМАЙДИ. Вар.: «Насияга маймун ўйпамайди»; «Қуруқ қўлга қуш қўнмас». Бу мақолларни «Сиздан у гина, биздан бу гина» қабилда иш кўрувчи порахўр, тамагир одамларга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар.

ТЕНГ-ТЕНГИ БИЛАН, ТЕЗАҚ ҚОПИ БИЛАН. Бу мақолни ўтмишда бой ва амалдорлар камбағал, бева-бечораларни менсимай, одам ўрнида кўрмай, мазах қилганда ишлатардилар. Бундан ташқари мазкур мақол халқ ўртасида: «Ҳар ким ўз тенг-тўши билан мулоқотда бўлиши лозим», деган маънода қўлланилади. Вар.: «Тенг тенги билан, тўн ени билан»; «Одам одам билан, писта бодом билан»; «Бош — бошга, ёргучоқ — тошга»; «Тезакчининг тенги бор, ўроқчининг ўрни бор».

ТЕРГА БОТГАН — ЗАРГА БОТАР. Тер — пешона тери — меҳнат символидир. Халқ ўзининг жуда кўп мақолларида: «Тер тўккан — демакки, қийналиб, машаққат чекиб меҳнат қилган одам асло кам бўлмайди, ўзининг ҳаётий аҳтиёжларини таъминлайди. Меҳнат қилмаган одам эса хор-зорликда яшайди», деган фикрни илгари суради: «Ерга томган тер — гавҳар»; «Кумушдек тер тўксанг, гавҳардек дур олурсан»; «Тўкилса манглай теринг, унумли бўлар еринг»; «Тер тўкиб сочсанг уруғ, ер сени қўймас қуруғ»; «Тер тўкканга ер тўқади»; «Бирни берсанг менга, мингни бераман сенга» (Бу мақолни ернинг тилидан: «Агар бир дона дон эксанг, минг дона қилиб оласан, яъни менга озгина меҳнатингни аямасанг, мен сендан кўп неъматимни аямайман», деган маънода айтганлар); «Тани — тупроқдан, ҳосили — кетмондан», «Тўқсон кун лой кечасан, тўққиз ой мой ичасан» (Гўё шולי деҳқонга шундай дер эмиш); «Тиришган тоғдан ошар, тер тўккан бахтли яшар»; «Тиришган — эр, тиришмаган — қора ер»; «Жадалсиз эр — қора ер»; «Тер тўкканга — беш ёнғоқ, тўкмаганга — пуч ёнғоқ»; «Эр толиқмай,

мўлиқмас»; «Ҳазина ғойибдан эмас, меҳнатдан»; «Хўрматинг — савлатинг, меҳнатинг — давлатинг»; «Товуқ ҳам тирмалаб тўйинади»; «Бўрининг ризқи — оёғида»; «Тинмас кампирнинг оёғи ойдинда чарх йиғирар»; «Эрнинг ғайрати тоғни қўзғатар»; «Ғайрат қилган — тоғни тешар»; «Тиришганнинг тўқмоғи тошга чега қоқади»; «Тўқмоғи кучли бўлса, юнг қозиқ ерга кирар»; «Тиришқоқнинг тери чиққунча, ишёқмаснинг жони чиқар»; «Меҳнатнинг ноши шириш, ялқовнинг жони шириш»; «Тараллабедод, жон ғанимат»; «Созанда созини созлар, ишёқмас ўзини нозлар»; «Тек турганга шайтон таёқ тутқазар»; «Тер чиққандан жон чиқмас»; «Одам ишдан чиқмайди, одамдан иш чиқади»; «Тилак бўлса, билак чидайди»; «Интилган эрга денгиз тўпиғидан келади», «Тишинг борида тишлаб қол, кучинг борида ишлаб қол».

ТЕШИК ҚУЛОҚ НЕЛАР ЭШИТМАС. Бевосита бировдан ё орқаворатдан ўзи ҳақида ёмон гап, туҳматли сўз, ҳақорат эшитиб хафа бўлган, ғазабланган одамга тасалли берганда шу мақолни қўллайдилар.

ТИЗ ЧЎКИБ ЯШАГАНДАН—ТИК ТУРИБ ЎЛГАН ЯХШИ. Маън.: «Душманга бўйсуниб, бош эгиб, итоат қилиб, ялиниб-ёлвориб, хор-зорликда, тутқунликда, «оёқ ости» бўлиб яшагандан кўра, унга қарши курашиб, мардонавор ўлган афзал».

Вар.: «Ер бўлиб яшагандан шер бўлиб ўлган яхши»; «Юз йил қул бўлиб яшагандан бир кун ҳур бўлиб яшаган яхши».

ТИКАН БЎЛИБ ОЕҚҚА ҚАДАЛГУНЧА, ГУЛ БЎЛИБ ЧАККАГА ҚАДАЛ. Бу билан: «Ёмон сўзинг, қўпол муомаланг, хатти-ҳаракатинг билан кишилар дилига озор берувчи бўлма, яхши гап-сўзинг, жавоб-муомаланг, ёқимли хулқ-атворинг билан эл-юртнинг иззат-ҳурматиغا сазовор бўл», деган маънода насихат қиладилар.

ТИЛ — ҚИЛИЧДАН ЎТКИР. Ота-боболар: «Киши жамиятда яшаркан, сўзлаш одобига ниҳоятда қаттиқ риоя қилиши, ҳамма нарсани гап деб гапиравермаслиги, ўйлаб гапириши, бўлар-бўлмасга сўз қотмаслиги, тилини тийиб юриши зарур. Акс ҳолда бошига бало орттиради, ўзига

зиён-заҳмат етказади», деган фикрни кўпдан-кўп мақоллар ва тамсиллар воситаси ила ўзларидан келгуси авлодларга панд-насихат қилиб қолдирганлар: «Қилич кесолмаганни сўз кесади»; «Тил тиғи қилич тиғидан ўткир»; «Тил жароҳати битар, тил жароҳати битмас»; «Кўз етмаган ерга сўз етади»; «Фил кўтармаганни тил кўтаради»; «Тоғ-тошни сув бузар, эл орасин сўз бузар», «Тилга ихтиёрсиз — элга эътиборсиз», «Бошга бало недан келур? — Икки энлик тилдан келур»; «Ўн балонинг тўққизи тилдан туғар»; «Бахтли қиладиган ҳам — тил, бахтсиз қиладиган ҳам — тил»; «Севдирган ҳам — тил, бездирган ҳам тил»; «Тил бор — бол кетиради, тил бор — бало келтиради»; «Шакар ҳам — тилда, заҳар ҳам — тилда»; «Тил эрни гўрга солар, норни — қозонга»; «Бир сўз тўрга элтар, бир сўз гўрга»; «Бир сўз кулдиради, бир сўз ўлдиради»; «Сув тошни ёради, сўз — бошни»; «Таёқ этдан ўтади, сўз — суякдан»; «Оёқ югуруги пшга, тил югуруги бошга»; «Очиқ тил ош едирар, аччиқ тил тош едирар»; «Сигир ўз тилидан қирчанги бўлади» (Сигирнинг одати шуки, тили билан танасининг у ер-бу ерини ҳадеб ялайверади. Унинг қирчанги (қўтир) бўлишга ўз тили сабабчи бўлади. Мақолнинг мажозий маъноси шуки, одам ҳам тилига эҳтиёт бўлмаса, ахири бир кун ўз бошига бир бало орттиради); «Одам сўзидан ушланади, мол — мугузидан»; «Қўтир қўлдан юқар, бало — тилдан»; «Узун тил — бошга тўқмоқ, бўйинга сиртмоқ»; «Тоққа нима деб қичқирсанг, шуни эшитасан» («Бировга яхши гап гапирсанг, ундан ҳам яхши гап эшитасан, ёмон гапирсанг, қўпол муомала қилсанг, ҳақоратласанг, шунга яраша жавобини оласан», демоқчи); «Аччиқ савол бериб, ширин жавоб кутма»; «Ёмон сўз эгасига қайтар»; «Туянинг буйдаси ўз чуйдасидан» (Буйда — туянинг чилвири, бурундуғига тақиладиган тизимча арқон. Чуйда — туянинг бўйни ва тиззасидаги ўсиқ юнглари. Уни қирқиб, эшиб, арқон қиладилар. Мақолнинг тўғри маъноси: «Туянинг ўз чуйдасини олиб, ўзининг бурнига тақиб, судраб юрадилар. Туя ўзини-ўзи боғлаб беради». Мажозий маъноси: «Киши ўйлаб сўйламаса, тилини тийиб юрмаса, ўз тили ўзини боғлаб беради»); «Тилнинг суяги йўқ, оғзининг жияги йўқ»; «Оғиз — айғоқ, тил — тайғоқ»; «Тилга тиргак йўқ»; «Тилини тийган — бошини қутқарар»; «Қўлингни ювиб юр, нима еяринг билмайсан, тилингни тийиб юр, нима дея-

ринг билмайсан»; «Тек юрган — тўқ юрар»; «Юмуқ оғизга пашша кирмайди»; «Тилга — тиш қалъа, кўзга — қош»; «Бир эплик оғизга — икки эплик қопқоқ»; «Фойдасиз сўзни айтма, фойдали сўздан қайтма».

ТИЛАБ ОЛГАН БОЛАМНИ ТУЯ ТЕПИБ ЎЛДИРДИ. Вар.: «Тилаб олган эримни эчки тепиб ўлдирди»; «Қараб турган ёримни қароқчига олдирдим». Бу мақоллар аранг етишган парсасидан ажраб, маҳрум бўлиб қолган одам тилидан полиш мақомида айтилади.

ТИЛАБ ОЛГАН ТЎН ТИЗЗАГА ЧИҚМАС. Вар.: «Киши берган — кишига озиқ бўлмас»; «Бировникида еган овқатинг остонасида тушиб қолади»; «Қўлдан берганга қуш тўймас»; «Тиши чиққан болага чайнаб берган — ош бўлмас»; «Кишининг моли кишига суд қилмас» (суд — фойда, наф); «Берувчининг қўли баланд, олувчининг қўли тубан» (Одатда бировга бир нима бераётган кишининг қўли олаётган кишининг қўлидан баландроқ туради. Бу — мақолнинг тўғри маъноси. Мажозан: «Бировдан бир нима сўрагудек бўлсанг, ўзингни ундан паст олишга, ялиниб-ёлворишга мажбур бўласан. Бераётган одам эса, сендан устун туради, тили узун бўлади, хоҳласа беради, хоҳламаса йўқ. Агар у бермаса, уни-бунни баҳона қилса ё сенга кинояли гап қилса, ўзингнинг хижолат тортганинг, қизарганинг, ноқулай аҳволга тушганинг қолади. Шунинг учун имкони борича бировдан бир нима сўрама, ўз эҳтиёжингни ўзинг таъминлашга ҳаракат қил», деган маънода айтадилар); «Тилаб олган иззат-ўлимдан қаттиқ»; «Тилангандан — тилинган яхши».

ТИРИКЛИГИМДА ҚИЛМАДИНГ ШОД, ЎЛГАНИМДАН КЕЙИН ХОҲ ҚИЛУ, ХОҲ ҚИЛМАГИЛ ЕД. Бу мақол билан халқ фарзандларга ота-онани кўз тирикчилигида иззат-ҳурмат қилиш, асло ранжитмаслик, дилини оғритмаслик зарурлигини уқтиради.

Ҳоликим, жондин асар бордур, соғинғил бандани,
Мен чу ўлсам хоҳ унутғил, анда хоҳи ёд қил.

Лутғий.

ТИРИКЧИЛИК ШЕРНИ ҲАМ ТУЛКИ ҚИЛАДИ. Бу билан: «Дуёда тирикчилик ўтказиш осон эмас. Тирикчи-

лик кишини ҳар кўйга солади. Бундан хафа бўлиб, ўпкаланиб, ҳафсалани пир қилиб, тушкунликка тушиб юрмасдан, яшаш учун курашиш керак», демоқчи бўладилар.

ТИРНОҚНИ ЭТДАН АЙИРИБ БЎЛМАЙДИ. Ота-опани болалардан, болаларни ота-онадан, туғишганлар ва яқин қариндош-уруғларни, чин дўсту қадрдонларни бир-биридан айириб бўлмаслиги, айириш қийинлиги, айирилган тақдирда эса уларнинг қаттиқ изтироб чекишларини мажозий маънода ифодаламоқчи бўлганда шундай дейдилар.

ТИРНОҒИ БЎЛМАСА, ЙЎЛБАРС ҲАМ ОЖИЗ. Ота-боболар бу ва бу каби бир қатор мақоллар воситасида Ватанни душмандан мудофаа қилиш, бунинг учун эса ҳамиша ҳушёр ва сергак бўлиб, ёвнинг ҳужумини даф қилишга пухта шайланиб туриш зарурлигини уқтирганлар: «Қуроли бор қулон топар, қуроли йўқ булон бўлар» (Булон бўлмоқ — асир тушмоқ.); «Тўқол така сузишса, енгилди» (тўқол — шох йўқ, шох синган); «Темир таққан — термулмас»; «Найзанг узун бўлса, ёв йироқдан ўтади»; «Ёвга яроғим бор, не ғамим бор?!», «Қуролда қирқ кишининг кучи бор»; «Ёв кетса ҳам, қиличингни занглатма»; «Тоғдаги тулкини тобидаги този олар»; «Чиниқмаган хўроз бир чўқишда қочади»; «Тегирмонда туғилган сичқон момақалдироқдан қўрқмайди». Ёшлигидан чиқиштирилиб, қийинчиликларга кўникма ҳосил қилдириб борилган фарзандлар оғир, мусибатли, жангу жадалли кунларда қўрқиб-писиб, пана жойга буқиниб ўтирмай, мардонавор ҳаракат қиладилар», демоқчи.

ТИРСАК ЯҚИН БЎЛСА ҲАМ, ТИШЛАБ БЎЛМАС. Яқин қариндош-уруғдан ҳеч қандай фойда тегмаса, ёрдам сўралганда у ёрдам бермаса, мажозан шу мақолни қўллайдилар.

ТОМА-ТОМА КЎЛ БЎЛАР, ТИЙИНИЛАРДАН СЎМ БЎЛАР. «Киши тирикчилик учун зарур бўлган нарсалар ва маблағларни оз-оздан бўлса ҳам жамғара бориши, тежаб-тергаб сарфлаши лозим», деган маънода айтиладиган бу мақолнинг қуйидаги вариантлари ва маънодошлари бор: «Тома-тома кўл бўлар, бирин-бирин минг бў-

лар»; «Тома-тома кўл бўлар, ҳеч томмаса чўл бўлар», «Сувнинг боши — қор, ботмоннинг боши — мисқол»; «Танга тийиндан ўсар, йилқи қулундан ўсар»; «Той отга етказар, от — муродга»; «Ўтин деган — чўп бўлар, тераверсанг кўп бўлар»; «Ўтин йиғсанг пул бўлар, ўтга ёқсанг кул бўлар»; «Чораклаб йиғилади, ботмонлаб ейилади»; «Тийин қадрини билмаган — сўм қадрини билмас»; «Қўр кетди — қут кетди» (қўр — запас, қут — барака).

ТОМЧИ ТОШНИ ТЕШАДИ. Вар.: «Тўкилгандан томчиллаган ёмон»; «Томчига тош чидамас». Булар билан: «Ғаму қайғунинг катта-кичиги бўлмайди. Оз-оздан бўлса ҳам, кишининг асабини бузиб, ич-этини кемириб, умрини «эговлаб», ахири адоий-тамом қилади», демоқчи бўладилар.

Фалак пайкони зулми, ваҳқи, тешмиш хаста қўнғлуми,
Нечукким томчи бир ер узра кўп томиб мағок этмиш.

Навоий

ТОПГАН ГУЛ КЕЛТИРАР, ТОПМАГАН — БИР БОҒ ПИЁЗ, ТОПГАН ҚҶЙ КЕЛТИРАР, ТОПМАГАН — ЖҶЖА ХҶРОЗ. «Биров сени сийлаб, бир нима совға қилса, у каттами, кичикми, яхшими, ёмонми — олабер, рад этма, арзимаслигидан хафа бўлма, келтирган одамни ранжитма ҳам. Негаки, ҳар ким ҳоли-қудратига яраша совға ҳадя қила олади», деган маънода айтилади. Вар.; маз.; «Топган — ниёз, топмаган — пиёз»; «Чумолининг совғаси — чигиртканинг оёғи»; «Совғанинг катта-кичиги бўлмас»; «Игна ҳам — ниёз, инган ҳам — ниёз» (инган — она туя); «Туя ҳам — совға, тугма ҳам — совға»; «Дўстдан ҳар нима тегса — совғот»; «Сийлаб сув берса ҳам — ич».

ТОТУВ ТУРМУШ — УЗОҚ УМР. Вар.: «Ёринг билан ахил бўлсанг — ошиғинг олчи»; «Яхши кўрсанг боласин, иззат қилгин опасин». «Қозонда — жиз-биз, кўрпада — сиз-биз» («Рўзғорингни бут, егулик-ичгулик нарсаларни бисёр қилиб қўйсанг, хотининг сени янаям яхши кўради иззат-ҳурмат қилади», демоқчи); «Темирнинг бир боши пессиқ бўлса, бир боши — совуқ» (Асли темирчилар тарафидан тузилган бу мақолни мажозий маънода хотинларга

тасалли берганда айтадилар. Масалан: хотин эридан шикоят қилиб, бировга гапирса кекса аёллар унга: «Эркак деган кўчадан хафа бўлиб, жаҳли чиқиб келса, бирпасдан кейин жаҳлидан тушади, хафалиги тарқайди. Эркакнинг бир тарафи — ёмонлик бўлса, бир тарафи — яхшилик» деган маънода тасалли бериб, муросою мадора йўлини кўрсатадилар); «Яхши рўзгор — жаннат, ёмон рўзгор — дўзах»; «Ёмон турмуш яшатмас»; «Бу дунё ўтар кетар, товуликка не етар?!»

ТОШКЕНТНИНГ ТАРИФИНИ ЕГАН ЧУМЧУҚ МАҚҚАДАН КЕЛАДИ. Вар.: «Қаршининг арпасини еган эшак Самарқанддан ҳанграб келади». Бу каби мақоллар билан ўз она-юртлари, унинг об-ҳавоси, боғу бўстонлари, нозу неъматлари ва ҳ. к. ўзга юртларникига нисбатан нақадар гўзал, нақадар ёқимли эканлигини фахр ва ғурур ила қайд этганлар.

ТОҒ ТОҒ БИЛАН ҚОВУШМАС, ОДАМ ОДАМ БИЛАН ҚОВУШАР. Вар.: «Икки эл қўшилар, икки тоғ қўшилмас». Мазкур мақолни XI асрнинг машҳур олими, тилшунос Маҳмуд Қошғарий шундай изоҳлаган: «Икки тоғ бир-бирига қовушмайди, чунки улар жойларида турғундирлар. Одамлар, кўп вақт ўтиб кетса ҳам, бир-бирларига қовушадилар. Бу мақол узоқ вақтдан сўнг дўстини кўрган одам ҳақида айтилади»¹.

ТУЗОҚ ҚҰЙДИМ ПИЁЗГА, ИЛИНСА ШУ ЁЗГА, ИЛИНМАСА ЯНАГИ ЁЗГА.

Пиёз уруғи қуруқ тупроқда бир йил қолиб кетса ҳам чиримайди, кейинги йилда униб чиқаверади. Деҳқонлар шунга асосланиб, юқоридаги мақолни тўқишган ва мажозан: «Сен бирор хайрли иш қилсангу, ўз даврида одамлар унинг қадрига етмасалар, ҳеч ўксинмай яхшилигини қилавер. Ахирин бир кун ажрини топасан», демоқчи бўлишган.

ТУЛКИ ИНИГА ҚАРАБ ХҲРСА, ҚЎТИР БЎЛАДИ. Вар.: «Тулки инидан нолса, ўзига номус». Булар билан: «Ўзининг униб-ўсган ерини, элини, Ватанини ёмонлай-

¹ М. Қошғарий. Девону луғотит турк. 3-том, 167-бет.

диган, ношукурчилик қилиб ташлаб кетадиган одам ўнгалмайди, хор-зорликка учрайди», демоқчи бўладилар.

ТУЛКИ ТУЛКИЛИГИНИ ҚИЛГУНЧА, ТЕРИСИ ҚЎЛДАН-ҚЎЛГА ЎТАДИ. Халқ бу ва бу каби бир қатор мақолларида айёр, муғамбир, ҳийлагар шахслар ҳар қанча усталик, уддабурунлик, эҳтиёткорлик билан иш кўрмасинлар, барибир бир кунмас-бир кун қўлга тушиб, тегишли жазоларини олишлари муқаррар эканлигини уқтиради: «Тулкининг ўттиз икки найранги бор, энг яхшиси — кўринмаслик», «Тулкининг ҳийласи кўп, яхшиси — қочмоқ»; «Тулки қанчалар қочмасин, борар жойи — мўйнадўзнинг дўқони»; «Тулки тулки билан мўйнадўзнинг дўқонида топишади»; «Тозининг бу келиши бор, тулкини пўстин бозоридан топ»; «Тулки тумшуғидан илинар», «Бурунги тулки — бугунги кулки»; «Ўхшамағил тулкига, қоларсан кўп кулкига»; «Зийрак қуш тумшуғидан илинар»; «Тулкининг тавбасидан қўрқ, муғамбирнинг — навҳасидан» (навҳа — йиғи), «Қулли муғамбир — пандхўр» («Ҳамма муғамбирлар ахири бориб панд ейдилар», демоқчи).

ТУЛКИ ЎЗ ҚУЙРУҒИН МАҚТАР. Тулқининг қуйруғи (думи) бошқа ҳайвонларникига нисбатан чиройли ва баҳоси юқори бўлади. Мажозий маънода мазкур мақолни ўзининг арзиган-арзимаган нарсаси билан ҳамма ерда мақтаниб юрувчи одамларга нисбатан истеҳзо тарзида қўллайдилар. Вар.: «Тулки қуйруғин мақтар, аҳмоқ — уруғин»; «Қалнинг нимаси бор — темир тароғи».

ТУТУННИНГ АЧЧИҒИНИ МЎРИ БИЛАДИ. Мўри — ошхона, ўчоқ ва шу кабиларнинг тутун чиқиб кетадиган йўли; дудбўрон, мўркон. «Ҳар ким ўзидан ўтган қийинчилиқни, азоб-уқубатни ўзи билади, азобини ҳам ўзи тортади демоқчи.

ТУХУМНИНГ ОҚИНИ ОҚЛАБ Е, САРИҒИНИ САҚЛАБ Е. «Оқлаб е» дегани ҳам, «сақлаб е» дегани ҳам — «кўп е» демақдир. Чунки, тухумнинг оқи ҳам, сариғи ҳам киши организмига, кўпгина касалликларга фойдалидир. Ибн Синонинг ёзишича, тухумнинг «энг яхшиси — товуқ тухумининг янгисидир. Ундаги нарсаларнинг энг яхши-

си — мағзп (ичидаги сариғи)дир... Тухумнинг мижози мўътадилга яқин. Оқи — совуққа ва сариғи — иссиққа мойилдир... Оқи елимлаш хусусияти билан ачитадиған оғриқларни босади... Тухумнинг оқи ва сариғи нервларни юмшатади ва бўғин оғриқларининг ҳаммасида, ...тумовда, ...сариғи қулоқдаги иссиқ шишларга фойда қиладди... оқи кўздаги оғриқни босади, сариғи кўзнинг лўқиллашида фойда қиладди. Тухумнинг сариғини аталаб илиқ ҳолида ичиш йўтал, қовурға плевраси, зотилжам, сил, иссиқдан овоз бўғилиши, диққинафас ва қон туфлашда... буйрак ва қовуқ яраларига фойда қиладди».¹

ТУЯ БЎЙИГА ИНОНИБ, ЙИЛДАН ҚУРУҚ ҚОЛИБДИ. Маълумки, Осиё халқларида қадимдан ўн икки ҳайвон (сичқон, сигир, йўлбарс, қуён, балиқ, илон, от, қўй, маймув, товуқ, ит, тўнғиз)нинг номи билан аталадиған ва ҳар ўн икки йилда янғидан такрорланадиған йил ҳисобини юритиш системаси (мучал) қўлланиб келинған. Қишлар туғлиш, ўлиш, жанғлар, буюк воқеалар, йилнинг яхши ё ёмон келиши ва бошқаларни шу мучал асосида «йил ағдариб» ҳисоблаганлар. Мазкур мақолнинг келиб чиқиши мучал билан боғлиқ бўлған халқ афсоналарининг бирига бориб тақалади. Унинг қисқача мазмуни шундай: «Ўн икки йилни бир мучал деб атаб, шу йилларнинг ҳар бирига бирор ҳайвоннинг номини қўймоқчи бўладилар-да, ҳамма турдаги ҳайвонларни бир дарё бўйига ҳайдаб келишни буюрадилар.

Қайси ҳайвон кўзга биринчи кўринса, мучалнинг биринчи йили ўшанинг номи билан аталади, деб шарт қўйганлар. Шунда туя бўйига инониб: «Биринчи йил бизнинг помимиз билан аталади-да», деган ғурурият билан бўйини чўзиб келаверған. Сичқон бундоқ қараса, ҳамма ҳайвонларнинг оёғи остида кўринмай қолиб кетадиған. У эпчиллик билан бир сакраб, туянинг устига чиқиб олади-да, қулогининг учига ўтириб кетаверади... Манзилга яқинлашғач, ҳаммадан баланд бўлиб келаётған сичқон кўзга биринчи бўлиб кўринади. Шартга мувофиқ мучалнинг биринчи йили «сичқон» деб аталади. Туя эса йилдап қуруқ қолади...» Юқоридаги мақолни бойлиғига, кучига, савла-

¹ Абу Али ибн Сино. Тиб қонувлари. 2-китоб, 130—132-бетлар.

тига, амал-мансабига ва ҳ. к. инониб мағрурланиб кетган одамга нисбатан истеҳзо тариқасида айтадилар. «Бўйига ишониб, қамини бўйра бўлибди» деган мақолни ҳам шу маънода қўллайдилар.

ТУЯ УСТИДА ҚАТИҚ УЙИМАС. Қатиқ бир жойда қимирламай турсагина уйийди. Шунингдек, киши тинч, осойишта, хотиржам бўлсагина қиладиган иши унумли, сифатли, ўйлайдиган фикри терап, бамаъни бўлади ва ҳ. к. Мазкур мақол билан мажозан шуни ифода этадилар.

ТУЯ ЎЙИН ТУШСА, ҚОР ЁҒАДИ. Бу — халқнинг асрлар давомида олиб борган кузатишларидан, ҳаётий тажрибасидан, халқ астрономияси, метеорологияси қарашларидан келиб чиққан кўпдан-кўп мақоллар ва аломатларнинг биридир. Ота-боболар ўзларининг бундай мақоллари ва аломатларида қачон, қай ҳолларда ҳаво айниши, ёғингарчилик бўлиши, ёғингарчиликнинг тиниши, ҳавонинг исизи ё совиниши бирмунча олдиндан «айтиб берганлар»ки, бу фикрлари кўпинча тўғри бўлиб чиқади. Жумладан, бу хилдаги мақоллар ва аломатларда қайд қилинишича: бўрга қутурса, асалари уясидан чиқмаса, қалдирғоч паст учса, қора қарға ўйнаса, от хирилласа ва ҳ. к. — ҳаво айнийди; ҳавода чивин ўйнаса, қумурсқа қанотланса, ўргумчак тўр тўқиса, чувалчанг ер юзига чиқса, қисқичбақа қуруққа чиқса, қурбақа қаттиқ қурилласа, илон исинса, қалдирғоч чўмилса, қарға паст учса, турна сайраса, мушук эшик тямдаласа, от тепинса, сигир сутини тортса, тутун ҳавога кўтарилмаса, буғдой ўрганда ўроқ кўкарса, ўримдан кейин анғиздан сув чиқса, сув кўпикланиб оқса, шудринг тушмаса, кун чиқар тарафдан ел эсса, юлдузлар кичкина кўринса, камалакнинг икки боши сувга «тушса», кун қаттиқ қизиса ва ҳ. к. — ёмғир ёғади: камалак кўринса — ёмғир тинади; қушлар чуғурлашса, ҳаво очилиб кетади; қушлар паст учса, қарға қағилласа, туя ўйин тушса ва ҳ. к. — қор ёғади; ит қорда ўйноқласа, от йўлга ётса ва ҳ. к. — бўрон бўлади; чувалчанг ерга кирса, қалдирғоч баланд учса, бойўғли сайраса, ўрдак чўмилса, ғоз бошини яширса, тумшугини такиллатса, тумшугини ё бир оёгини қанотига тикса, ит қорга ағанаса, сигир орқа оёгини қалтиратса, эргалаб қуёшни туман қоқласа, булут сийрак бўлса, ка-

малакнинг икки боши тоққа «мишса» ва ҳ. к.— совуқ бўлади; чигиртка чирилласа, гоз ювинса, ўрдак қичқирса, турна ўйинга тушса, ит йўлга ётса, от пишқирса, сигир ётса ва ҳ. к.— кун исийди.¹

ТУЯ ҚАНЧА, ЯРАСИ ШУНЧА. Вар.: «Филнинг яраси филча бўлади»; «Катта бошнинг оғриғи ҳам катта бўлади». Бу мақоллар билан: «эл-юрт оғасининг, йўлбошчининг, раҳбарнинг, оила бошлиғининг ва ҳ. к. ташвиши, масъулияти, жавобгарлиги бошқаларникига нисбатан катароқ бўлади», демоқчи бўладилар.

ТУЯГА ЯНТОҚ КЕРАК БЎЛСА, БЎЙНИНИ ЧЎЗАДИ. Вар.: «Бора билсанг, ола биласан»; «Бориб олсанг — фойда, келтириб бермоқ — қайда?!» Бу мақоллар билан: «Ҳар ким ўз тирикчилигини ўтказиш учун ўзи меҳнат, ҳаракат қилиши лозим. Бировнинг тирикчилигини биров ўтказиб бермайди», демоқчи бўладилар.

ТУЯДАН: «НЕГА БЎЙНИНГ ЭГРИ?» ДЕБ СЎРАСАЛАР, «ҚАЕРИМ ТЎҒРИ?» ДЕГАН ЭКАН. Бу билан: «Ёмон одамнинг қай бир қилган иши яхши бўларди?!» деган маънода киноя қиладилар.

ТУЯНИ ЧЎМИЧ БИЛАН СУҒОРИБ БЎЛМАЙДИ. Бу билан: «Катта еб, катта ичиб, ўрганиб қолган одамни озгина, арзимаган нарса билан қаноатлантириб, кўпглини олиб бўлмайди», демоқчи бўладилар ва кўпинча порахўр, олғир, юлғич, тамагир одамларга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар.

ТУЯНИ ШАМОЛ УЧИРСА, ЭЧКИНИ ОСМОНДА КЎР. Вар.: «Уюрма шамол учирса, дўппингни осмонда кўр»; «Ел турса, юнг тўзийди»; «Шарнинг бир «пуф»лик ҳоли бор». Булардан эчки, дўппи, юнг, пар камбағал, бевабечораларга, ожизларга, тирикчилигини зўрға, «қўл учида», бир амаллаб ўтказадиган одамларга ташбиҳ этилган

¹ Мазкур аломатларнинг кўпчилиги А. Жабборовнинг «Халқ каромати» номли мақоласидан («Фан ва турмуш» журнали, 1969 йил, 12-сон, 26-29-бетлар) олинди. Айримлари эса бевосита эл оғзидан ёзиб олинган.

ва «Замона нотинч бўлса, офат юз берса, очарчилик, қийинчиликлар бошланса, ўзига тўқ, «қўли узун», эътибори катта бой ва амалдорлар бир оз қийинчиликка йўлиқишлари мумкину, аммо камбағал, бева-бечораларнинг шўри қурийдн», демоқчи бўлинган.

ТУЯНИНГ ДУМИ ҚАЛТА БЎЛСА ҲАМ, ТУЛКИДАН ДУМ СЎРАМАЙДИ. Бу билан кишини ор-номусли, чидамли, қаноатли бўлишга, ҳар қандай эҳтиёж туғилган чоғида ҳам бировдан, айниқса пасткаш одамдан бир нима сўрамасликка даъват этадилар.

ТУЯНИНГ ҲАЗИЛИ БОТМОН ҒЎЗАНИ ЕБДИ. Ботмон — тахминан бир гектарга тенг бўлган сатҳ ўлчови бирлиги. Вар.: «Туяга: «ноз қил» деса, бир таноб ғўзани ебди», «Такага: «ноз қил» деса, тол шохига осилибди». «Қўполдан тўнгак айлансин»; «Қўполнинг ўпганидан, тўқолнинг тепгани яхши». Бу мақолларни ўзи ва сўзи қўпол, дағал, қилиғи совуқ, гап-сўзи ва хатти-ҳаракати билан кишиларга озор берувчи одамларга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар.

ТУҶҚАНИГА СУЮНМА, ТУРГАНИГА СУЮН. Вар.: «Туққани ҳисоб эмас, тургани ҳисоб». Революциядан аввалги узоқ тарихий давр давомида туғилган болаларнинг кўпи турмас эди, яъни узоқ яшамай, гўдаклигидаёқ бирор касалга чалиниб, ўлиб кетарди. Академик И. Кассирский Ўзбекистоннинг ўтмишдаги аҳволи тўғрисида ёзатуриб, шундай дейди: «Маҳаллий аҳоли орасида туғилган ҳар 1000 боладан 300—400 таси бир ёшга етар-етмас, ярмидан кўни эса 4 ёшга борар-бормас ўлиб кетарди».¹

Бундан қаттиқ изтироб чеккан халқ бола туғилгач, турли ирим-сиримлар қилар, ҳатто «ўлмай, соғ-саломат ўссин» деган ниятда болаларга Тўхтасин, Тўхтамурод, Тўхтапнёз, Турсун, Турсуной, Турғун, Турғуной сингари исмлар қўярди. «Туғиб қутилиш — ўлиб тирилиш» деган мақол ҳам борки, бунда хотинларнинг туғишдаги азоб-қубатлари чексиз эканлиги ифода этилган. И. Кассирскийнинг маълум қилишича: «Ҳомиладор аёлларнинг аҳ-

¹ Қаранг: И. К а с с и р с к и й. Минг йилларни ортда қолдириб. Т., 1969, 5-бет.

воли жуда оғир эди. 1914 йили Ўзбекистонда жами 69 туғруқхона ва тахминан 63 акушерка бор эди. Мана шунинг учун ҳам хотинлар ўз кулбаларида ҳеч қандай медицина ёрдамисиз ва антисанитария шароитида туғардилар.¹

ТУҲМАТ ТОШ ЁРАДИ, ТОШ ЁРМАСА, БОШ ЁРАДИ. Бу ва бу каби бир туркум мақолларида халқ туҳматнинг киши учун нақадар зарарли эканлигини таъкидлайди, туҳматчилардан жирканади, уларнинг асл башарасини очиб ташлайди ва улар оқибат-натижада тегишлича жазоларини олмай қолмасликларини уқтиради: «Сув тоғни емиради, туҳмат — одамни», «Ошқора дўқиниқдан қўрқма, яширин туҳматдан қўрқ»; «Бўхтоннинг қолипи йўқ, ёлгоннинг — толиби»; «Туҳматчи ўликни гувоҳ тутайди»; «Бўхтоннинг эги йўқ, макрнинг — чеки» (Эг — яхшилик, эзгулик); «Жала ёпган — жалага йўлиқар» (Жала ёпмоқ — туҳмат қилмоқ); «Туҳматчи туҳмат билан ўлади».

ТҮЙГА БОРСАНГ ТҮЙИБ БОР, ЁМОНЛИГИНГ ҚҮЙИБ БОР. «Жамоат йиғиладиган жойга — тўйга, меҳмондорчиликка дурустроқ кийимингни кийиб бор; жамоат йиғилган жойда ёмонлик қилма, ниҳоятда одоб сақла; тўйзиёфатда овқатни очкўзлардек орқа-ўнгинга қарамай ема» деб насиҳат қилинадиган мазкур мақолнинг қуйидаги вариантлари ва маънодошлари бор: «Тўйга борсанг тўйиб бор, тўрқа тўнинг кийиб бор» (Тўрқа тўн — шойи матодан тикилган тўн); «Тўйга борсанг бурун бор, бурун борсанг ўрин бор»; «Тўйга борсанг тўйиб бор, бўз халтагни қўйиб бор»; «Тўйган ҳам — бир, тотган ҳам — бир»; «Тўйда сўз бер бахшига, харидор бўл яхшига».

ТҮЙНИНГ БОШИ — БОШЛАНГҮНЧА. Одатда тўй қиладиган одам қаттиқ ташвишга тушиб, «қандай ўтаркин, етишмовчилик бўлиб, уялиб қолмасмикинман...» деган хаёлларга бориб, «ич-этнин еб» юради. Мазкур мақоли билан халқ тўй қилувчи одамга: «Кўп ташвиш тортма, тўй то бошлангунча шундай оғир бўлиб туюлади, бошлангандан кейин ишлар ўз-ўзидан юришиб кетади, қариндош-уруғлар, қўни-қўшнилари, ёр-дўстлар қўл қовуштириб қараб турмайдилар, сенга ҳар томонлама кўмаклашади-

¹ Уша ерда, 6-бет.

лар», деган маънода тасалли беради ва уни дадил бўлишга даъват этади. Шунингдек, тўй ва тўй қилиш, унинг ўзига хос хусусиятлари билан боғлиқ бўлган, тўй эгаларига ва меҳмонларига насиҳат қилувчи қуйидаги мақоллар ҳам бор: «Тўйнинг «бўлди-бўлди»си қизиқ, келиннинг «келди-келди»си қизиқ»; «Тўйликнинг тўйича ташвиши бор, уйликнинг уйича ташвиши бор», «Тўй қистови билан тўн битар»; «Қўй семизи — қўйчидан, тўй тамизи тўйчидан»; «Тўйнинг овозаси карнайидан маълум»; «Тўйи бор уй тутунидан маълум»; «Ўлганига чидасанг қўй қил, еганига чидасанг тўй қил»; «Тўй — тегишлиники, ҳайит — ҳамманики»; «Тўй ўғиллининг ўғлидан, қизлининг қизидан қайтар»; «Тўйим ўзди, тўним тўзди»; «Қоққанда қозиқ, оспанда хурмача қолмади» (Бу мақолларни ўзининг ҳол-қудратига қарамай, «ном чиқар»га тўй-зиёфатлар қилиб, охири бор буди-шудидан ажраб, қийналиб қоладиган одамларга нисбатан истеҳзо ва киноя тарзида айтадилар); «Туядай қиз узатиб, тугмадай жаз емадим»; «Тўй ўпқасиз ўтмас»; «Тўйликнинг тўйи ўтар, тўйсизнинг — куни»; «Тўй бўлса яхши бўлар, йнгит-қизнинг бахти кулар».

ТЎҚИЛМАГАН КИМ БОР, СЎҚИЛМАГАН КИМ БОР? Мушкул аҳволга тушиб қолган, оғир дамларни бошидан кечираётган, бирор яқини вафот этган ва ҳ. к. кишиларга тасалли берганда, юпатганда, сабр-тоқатга ундаганда шундай дейдилар.

ТЎҚИСНИКИ — ТЎҚҚИЗ КАМ. Ўзи тўқис, бой бўла туриб, камоли зиқналигидан тўй, зиёфат ва маъракаларни егулик-ичгуликлар етмайдиган қилиб ўтказадиган кишиларга нисбатан киноя тарзида қўлланилган бу мақолнинг қуйидаги вариантлари ва маънодошлари бор: «Камбағалнинг тўйи тўкин бўлур, бойнинг тўйи юпун бўлур»; «Камбағалнинг тўйида яйрайсан, бойнинг тўйида чарчайсан»; «Бой боёгон бўлса, пчаги торогон бўлар».

ТЎНҒИЗДАН — БИР ТУК. Ислом қонунига кўра, тўнғиз (чўчқа)нинг бутун аъзоси ҳаром ҳисобланади. Аммо намоз ўқиганда мабодо кишининг кийимига тўнғизнинг бирор туки ёпишиб қолган бўлса-ю, буни намозхон пайқамаган бўлса, ўқиган намози жоиз бўлаверар-

миш. Пойабзал тикувчи косиблар шариат қонунининг ана шу нуқтасидан фойдаланиб, тўнғизнинг тукини сўзан (игна) ўрнида ишлатардилар. Тўнғизнинг ёлидан олинган тукнинг учи айри бўлади. Тикиладиган ипни шу айри-нинг орасига қистириб, кейин уни тиззага қўйиб, қўл билан ҳимариб, чийирадилар. Шунда тук билан ип чирмашиб, битта бўлиб қолади ва бигиз урилган тешикдан равон ўтади. Юқоридаги мақол билан мажозан: «Бировдан нимайки унадиган бўлса ундириб қол: ҳар бир ғанимат нарсадан имкони борича фойдаланиб қол», демоқчи бўлганлар.

ТЎҚАЙГА ЎТ КЕТСА, ҲЎЛУ ҚУРУҚ БАРАВАР ЕНАДИ. Вар.: «Қуруқнинг ўтига ҳўл куяр». Булар билан: «Замона нотинч бўлса, уруш бошланса. офат-фалокат рўй берса, ҳамма баравар азият чекади, зиён-заҳмат кўради, бало-қазога гирифтор бўлади», демоқчи бўлганлар.

Ўқларинг кўнглумга тушгач, куйди ҳам кўз, ҳам бадан,
Ким куяр ўлу қуруғ чун найистонга тушти ўт.

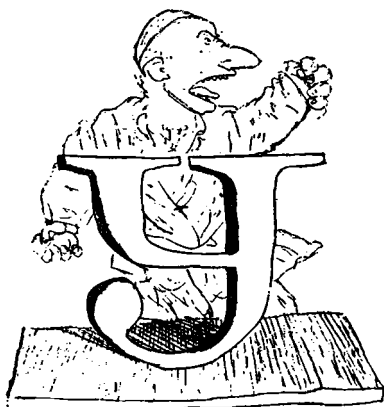
Навоий.

ТЎҚЛИК, ТЎҚЛИҚДАН ЧИҚАР ШЎХЛИК. Вар.: «Тўқликка — шўхлик»; «Қорин тўқлиги — қутуртиради»; «Тўқликдан шўхлик чиқади, очликдан — олов»; «Тўқлик нелар дедирмас, очлик нелар едирмас»; «Тўқлик ишрат қидирар. очлик ўлан едирар»; «Тўқлик сўқиштирар, йўқлик сўқиштирар»; «Имон — ислом — тўқликда, имон кетар йўқликда». Халқ бу мақолларида пули, мол-дунёси қутуртирган бойларнинг инсонийлик чегарасидан чиқиб кетадиган бузуқ ахлоқи, хатти-ҳаракати, феъл-атвори, майшатнарастлиги устидан заҳарханда билан кулган, камбағал, бева-бечораларнинг эса аянчли аҳволини ифода этган.

ТЎҒРИ СЎЗНИНГ ЗАҲРИ ЙЎҚ. Халқимиз ростгўйликни инсоннинг энг яхши фазилатларидан бири деб, ёлғончилик, алдамчиликни эса энг ёмон иллатлардан бири деб биладикки, бу нарса бир қатор мақолларда ўз аксини топган: «Ҳақ гап — ҳақиқдан қиммат»; «Чин сўз чинидай жаранглайди»; «Чиройимдир чиним, нурымдир куним»; «Сувни чим тўхтатар, сўзни чин тўхтатар»; «Шп-

рин ёлғондан аччиқ ҳақиқат яхши»; «Тўғри сўз — қиличдан ўткир»; «Рост гап—шафтолиннинг данагидан аччиқ»; кесмоқ — бор, тил кесмоқ — йўқ»; «Рост гапга завол «Тўғри сўзнинг тўқмоғи бор»; «Тўғри сўз тутоқтиради»; «Тўғри сўз туққанингга ёқмас»; «Тўғри сўзlining тўни йиртиқ»; «Бошинга қилич келса ҳам, тўғри сўзла»; «Бош кесмоқ — бор, тил кесмоқ — йўқ»; «Рост гапга завол йўқ»; «Эгри ўтирсанг ҳам, тўғри гапир»; «Тўғри сўзга тўғаноқ бўлма»; «Тўғри сўзга тан бер».

ТЎҒРИ — ЎЗАР, ЭГРИ — ТЎЗАР. Бу ва бу каби бир туркум мақолларида халқ ҳалоллик ва тўғрилиқни улуғлайди, эгриликни қоралайди, уларнинг яхши-ёмон оқибатларини кўрсатади: «Тўғри юк манзилга етар, эгри юк йўлда битар»; «Тўғрилиқ нажот йўлига бошлар, эгрилик ҳалок чоҳига ташлар»; «Тўғри юрдим — етдим муродга, эгри юрдим — қолдим уятга»; «Тўғри таёқ — балога тўғаноқ»; «Тўғрилиқка ўлим йўқ»; «Тўғрилиқ ҳақликка олиб борар»; «Тўғри ўсган — гул бўлар, эгри ўсган — кул бўлар»; «Ёғоч тўғри бўлса, тўсин бўлар, эгри бўлса, ўтин бўлар»; «Тўғри бўлса ўзига, чивин қўнмас кўзига»; «Тўғри бўлса ошин ер, эгри бўлса бошин ер»; «Рост кўчани қўйиб, паст кўчадан юрма»; «Эгри йўлдан юрсанг ҳам, тўғри юр»; «Тўғри юрсанг, чанг чиқмас».

УЗОҚ ЧАЙНАСАНГ, УЗОҚ ЯШАЙСАН. Бу — халқнинг тиббий маслаҳат берувчи мақолларидан бири бўлиб, озиқ-овқатни наридан-бери, чалакам-чатти чайнаб, ютиб юбормаслик зарурлигини уқтиради. Бошқа баъзи мақолларда киши ҳаёти учун тишнинг аҳамияти катта эканлиги қайд этилиб, уни аҳтиёт қилиш, даволаб туриш лозимлиги уқтирилади: «Тиши йўқнинг — ризқи йўқ»; «Тишсиз оғиз — тошсиз тегирмон»; «Тишнинг оғриси, оғзингга сўк сол».

УЗОҚДАГИ ҚУЙРУҚДАН ЯҚИНДАГИ ЎПКА ЯХШИ. Бу ва бу каби бир туркум мақолларда ота-боболар нақднинг насиядан афзал эканлигини уқтириб, киши унмайдиган нарсани ундираман деб бекорга овора бўлмаслиги, озроқ ва ёмонроқ бўлса ҳам, нақдга, бор нарсага қаноат қилиши лозимлиги юзасидан панд-насихат қилиб қолдирганлар: «Бугунги нақд ўпка эртаги қуйруқдан яхши»; «Насия сариёғдан нақд ўпка яхши»; «Йўқ товуқдан бор тухум яхши»; «Осмондаги шунқордан қўлдаги турумтой яхши»; «Узоқнинг донидан яқиннинг сомони яхши»; «Йироқдаги сув билан сувсоқлик қонмас»; «Фалон ерда олтин бор, борсанг бақир топилмас»; «Насия тилладан — нақд чақа яхши»; «Олисдан аравалагунча, яқиндан тўрвала».

УЗУМ ОЛАМАН ДЕСАНГ, УЗУН КЕС. Бу билан токни қишга қўмишда узун кесини тавсия этилган. «Чор занг — чил маданг» деган мақол ҳам соҳибкорлардан чиққан. Токнинг йўғон танасини «занг», ундан ўсиб чиққан ва қаттиқлашган рўдаларни «маданг», ундан ўсиб чиққан повдаларни эса «панжа» деб атайдилар. Маданг ҳар йили қайтариқ қилиб турилса, зангга айланади. Мақолда токни кесаётганда ҳар тўртта зангга қирқта маданг қолдириш тавсия этилган.

УЗУМНИНГ ЯХШИСИНИ ИТ ЕЙДИ. Вар.: «Қовунинг сарасини ит ейди, олманинг сарасини қурт ейди»; «Темир қармоққа олтин балиқ илинибди». Ҳаётда баъзан шундай бўладикки, яхши, ақлли-камолли, ҳусни-жамолли қиз ёмон, бадфеъл, бадбашара, побоп одамнинг хотини бўлиб қолади. Маъқур мақолларни шундай ҳолга нисбатан ярим ҳазил-ярим чин тариқасида айтадилар.

УЙ СИРИ — ЕПИҚЛИҚ ҚОЗОН. Бу билан: «Ҳар қандай уйнинг, оиланинг ҳам ўзига яраша сир-асрори бўлади. Уни ташқарига чиқармаслик, дуч келган одамга гапиравермаслик зарур», демоқчи бўладилар.

УЙДАГИ ГАП КЎЧАГА ТЎҒРИ КЕЛМАЙДИ. Вар.: «Уйдаги гап бозорга рост келмас»; «Уйдаги ҳисобни бозордаги нарх бузади». Бирор иш кутилгандек, ўйлагандек, олдиндан тасаввур этилгандек бўлиб чиқмаган ҳолларда шу мақолларни қўллайдилар.

УРУШ — ХУНРЕЗЛИК. (Хунрезлик — қонли тўқнашув, қирғинлик). Утмишда чет эл босқинчиларининг ҳужумларидап, хону бекларнинг ўзаро феодал урушларидап қаттиқ азият чеккан халқимиз урушини қоралаган, элу юртга уруш, хунрезлик, қирғинбарон, вайронгарчилик ва потинчилик олиб келган ёвга қарши қаттиқ туриб куралиш, бу йўлда ҳатто жонни ҳам аямаслик зарурлигини уқтирган: «Уруш урушини келтириб чиқаради»; «Урушнинг кенгаши йўқ»; «Эл омонлик тилар, ёв — ёмонлик»; «Уруш бўлса, туриш йўқ»; «Эр юраги пок бўлса, ёв ҳийласи хок бўлур»; «Урушнинг боши—ўйин, охири—ўлим»; «Ўқ ўлим қўмсайди»; «Учган ўқнинг ақли йўқ»; «Уруш

қурбонсиз бўлмас»; «Уруш айиради, тинчлик топиштиради»; «Қилич билан қазиган ерда гул унмас».

**УСТА КЎРМАГАН ШОГИРД ҲАР МАҚОМГА ЙЎР-
ФАЛАР.** Бу мақол шу шаклда кенг тарқалган. Чуқурроқ ўйлаб қараганда, бу гап мантиққа тўғри келмайди: нега энди уста кўрмаган, унинг таълимини олмаган одам ҳар қандай мақом (куй, оҳанг) чалинса ҳам, йўргалаб (ўйнаб, рақсга тушиб) кета оларкан? Ўтмишда ноғорачи ва доирачилар шогирд тушган раққос ва раққосаларни ноғоранинг «так-тум»и, доираининг «гиж-банг»ига ўргатардилар. Орадан маълум вақт ўтгач, шогирдлар ҳар бир мақомнинг ўзига хос оҳангига монанд ҳаракатлар қилиб рақсга тушадиган бўлиб кетардилар. Мазкур мақолнинг тўла ва мантиққа тўғри келадиган варианты ўтган асрда Ўрта Осиёга саёҳат қилган европалик олим А. Вамберининг 1867 йилда Лейпцигда нашр этилган «Чигатой тили дарслиги» номли китобида учрайди: «Уста кўрган шогирд ҳар мақомга йўргалур, уста кўрмаган шогирд андин-мундин қармалур». Н. П. Остроумов фондида сақланаётган мақоллар орасида ҳам шу вариант бор, ammo унинг биринчи қисми сал бузилган: «Уста кўрган шогирд ҳар ерга борса овқат қилади, уста кўрмаган шогирд ундан-мундан қармалади». Тарихий нуқтаи назардан қараганда, мақолнинг А. Вамбери ёзиб олган вариантыни тўла ва мантиқан тўғри деб биламиз. Дарҳақиқат, уста кўрган шогирдларгина ҳар мақомга йўргалай оладилар, уста кўрмаган шогирдлар эса бирон бир мақом чалинадиган бўлса, унинг ўзига хос йўлини билмай, унда-мунда бир қармалаб (яъни, ҳаракат билан доира ясаб) қўяди (ёхуд аҳён-аҳёнда мақомга монанд бир ҳаракат қилиб қолади). Мақолнинг кейинги тараққиётида «ҳар мақомга йўргалар» ибораси билар-билмас ҳаракат қилар маъносини касб этиб, устоз кўрмаган киши муайян касбда моҳирлик кўрсата олмайди, деган семантикага эга бўлган. Хуллас, отабоболар бу ва бу каби мақоллар воситаси билан авлодларга турмушнинг яхши ўтказмоқ учун илм-ҳунар эгалламоқ, тажрибали устозлардан ўрганмоқ, бундай одамларнинг қадрига етмоқ ва иззат-ҳурмат қилмоқ зарурлиги юзасидан насихат қилиб қолдирганлар: «Отбоз кўрган от танир, устоз кўрган хат танир»; «Ўргатилмаган айиқ ўйнай олмас»; «Дарахтига қараб — меваси, устасига қа-

раб — шогирди»; «Устаси қандай — шогирди шундай»; «Шогирд устасидан ўзмаса, кор йитар»; «Устаси — гаранг, шогирди — фаранг»; «Устаси вавақласа, шогирдлари битбилдиқлайди»; «Бурун чиққан қулоқдан, кейин чиққан мугуз ўзади»; «Устоз меҳри: она меҳри — эгизак»; «Уста борида қўлингни тий, устоз борида — тилингни»; «Ота меҳридан — устоз жабри афзал»; «Уста бўлсанг, устовингни унутма».

УХЛАГАНГА УЛУШ ЙЎҚ. «Киши ҳадеб гафлат уйқусида ётаверса, умри, вақти зое ўтади, қиладиган ишлари қолиб кетади, оқибатда ўзига тегадиган улушдан қуруқ қолади», деган маънода айтилади. Вар., маз.: «Уйқу уйқу келтирар»; «Уйқу ўрин таптамас»; «Уйқу касал чақирар»; «Уйқу арслонни ҳам йиқитади»; «Уйқу — ўлим билан тенг»; «Ухласанг уйқу оларсан, ухламасанг йилқи оларсан»; «Уч кун барвақт турган — бир кун ютар»; «Эрта ёт, эрта тур, бир пишмакни ортиқ ур».

УЧҚУНДАН ҚЎРҚАН ТЕМИРЧИ БЎЛМАС. «Биргина темирчиликда эмас, умуман ҳар бир соҳада ҳам киши унинг қийин, оғир, мушкул, хавфли, ноқулай тарафларидан қўрқса, чўчиса, ўрганмоқчи бўлган касбини эгаллай олмайди ҳам, иши унмайди ҳам», демоқчи.

УЯЛГАН — БУЮРГАНДАН ҚУРУҚ ҚОЛИБДИ. Вар.: «Уялгат йигит — қиздан қуруқ қолибди»; «Юзи юпқалик — ризққа зарар»; «Ор этган армонли кетар». Булар билан: «Уялиш, орланиш, тортиниш, камтар-камсуқум бўлиш керагу, лекин эви билан. Ўта уятчанлик, тортинчоқлик кишини кўп нарсадан маҳрум қилади», деган маънода насиҳат қиладилар.

УЯТ — ЎЛИМДАН ҚАТТИҚ. Ота-боболар бу ва бу каби бир қатор мақоллари билан: «Жамиятда яшаётган экансан, кишилар ўртасида уялиб қоладиган иш, хаттиҳаракат ва гап-сўз қилма. Агар шундай қиладиган бўлсанг, ёмон уялиб қоласан. Бу эса — киши учун ўлимдан ҳам баттар!» деган маънода насиҳат қилиб қолдирганлар: «Эман дарахтининг эгилгани — сингани, эр йигитнинг уялгани — ўлгани»; «Оқар сувнинг тўхтагани — тингани, эр йигитнинг уялгани — ўлгани»; «Қизил юзли йи-

гитнинг қизаргани — ўлгани»; «Эр йигитга икки номус — бир ўлим»; «Қуёни қамиш ўлдирар, эрни — номус»; «Йигитни ор ўлдирар, туяни — сарвар» (Сарвар — оғир юк); «Уят юзда бўлади, меҳр—кўзда»; «Кўз кўзга тушса, юз уялар»; «Юз қизили кетар, юз хижили кетмас»; «Уялмагандан — уял»; «Тоғ бошида қор бўлар, эр кишида ор бўлар»; «Ярли бўлсанг ҳам, орли бўл» (Ярли — камбағал); «Мол учун талашма, ор учун талаш»; «Номуссиз юрмоқдан номусли ўлмоқ афзал».

ФАРЗАНД — ЖОНГА ПАЙВАНД. Бу ва бу каби бир туркум мақолларда фарзанднинг оила қувончи, ота-она таянчи, бахти, иқболи, бебаҳо бойлиги эканлиги тараннум этилади: «Фарзанд — белнинг қуввати»; «Фарзандим — асал қандим»; «Одамнинг меваси — бола»; «Она билан бола — гул билан лола»; «Бола — кўнгилнинг гули, кўзнинг нури»; «Бола — гул, тили — булбул»; «Бол — ширин, болдан — бола ширин»; «Давлатинг — ўгил-қизинг».

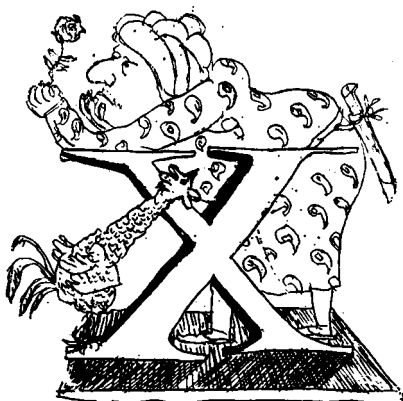
ФАРОСАТ — НИСФ КАРОМАТ. (Фаросат — ақл-заковат, дид, фаҳм, кишининг бир нарсани дарров сезиб, билиб, фаҳмлай олиш қобилияти. Нисф — ярим. Каромат — бирор воқеа-ҳодисанинг қачон ва қандай бўлишини олдиндан билиш, олдиндан айтиб бериш, башорат қилиш, кишининг ақли бовар қилмайдиган, мўъжизавий ишларни қилиш.) Мазкур мақол билан: «Илми, касб-ҳунарни ўқиб-ўргансанг, ақли, фаросатли, моҳир, уддабурон, салкам мўъжизакор одам бўлиб етишасан», демоқчи бўладилар.

ФАҚИР КИШИ ПАНАДА. Вар.: «Фақир киши панада, пўстини — сомонхонада»; «Фақир киши панада, сўқир киши далада»; «Фақир киши панада, қилар иши далада». Бу мақолларни: «Биз — бир фақир, камтар одаммиз, «катта»ларнинг ишига аралашиб нима ҳам қилардик?! Ҳеч

ким билан ишимиз бўлмай, бир чеккада юрганимиз маъқул», деган маънода ишлатадилар, шунингдек унча-мунча даврага аралашавермайдиган, бўлар-бўлмасга бошини суқавермайдиган, кўпинча ўзини четга олиб юрадиган ниҳоятда камтар, камсуқум, тортинчоқ, уятчан одамларга қарата айтадилар.

ФОЛГА ИНОНМА, СУВГА СУЯНМА. Вар.: «Маддоҳнинг ваъзига ишонма, фолбиннинг — сўзига»; «Фолчи — ёлғончи»; «Ромчининг ромидан — ўзингнинг хом хаёлинг яхши». Диний таълимотлар, ирим-чирим, расм-русм ва эътиқодий тушунчалар таъсири кучли бўлган ўтмиш замонларда ҳам илғор фикрли кишилар юқоридаги каби мақоллар тўқиб, текинхўрларча кун кечирадиган фолбинлар, ромчилар, таъбирчилар, азайимхонлар, кинначиларга ишонмаслик, уларга алданиб қолмаслик зарурлигини уқтирганлар.

ФИРИБГАРГА ШАЙТОННИНГ ҲАМ ҲАВАСИ КЕЛАДИ. Мақолда: «Фрибгарларга ҳатто шайтоннинг ҳам ҳаваси келади; уларнинг олдида ҳатто шайтон ҳам «ип ечолмай қолади», деган маънода киноя қилинган.

ХАЙР ҲАМ — ХАЙР, ДАЛОЛАТ ҲАМ — ХАЙР. Хайр — бировга қилинадиган холис ёрдам, яхшилик, саховат. Далолат — бирор ишга ундаб бериладиган маслаҳат. «Бировга моддий ёрдам бериш — яхши. Унга руҳий ёрдам бериш, маънавий жиҳатдан кўнглини кўтариш, далда ва тасалли бериш, йўл-йўриқ кўрсатиш, маслаҳат бериш ҳам — яхши. Ишқилиб, қандай бўлмасин одамларга яхшилик қилган — яхши», деган маънода айтилади. Маз.: «Қўлингдан келса — қўлла, қўлингдан келмаса — йўлла»; «Қўлингдан бермасанг, йўлингдан бер, йўлингдан бермасанг, сўзингдан бер»; «Сийлагани пулинг бўлмаса, сийпагани тилинг бор».

ХАЛҚ БОР ЕРДА ҲАҚЛИҚ БОР. Ота-боболар бу каби кўплаб мақолларида халқнинг, кўпчиликнинг куч-қудрати бениҳоя буюк, элнинг иши, фикру қарори қанчалар тўғри эканлигини кўрсатиб, халқ билан бирга бўлиш, ундан асло ажралмаслик, унинг продасига қарши юрмаслик, унга хизмат қилиш ва содиқ бўлиш зарурлигини уқтирганлар, акс ҳолда оқибати ёмон бўлишини таъкидлаганлар: «Халқ иши — ҳақ иши»; «Халқ сўзи — ҳақ сўз»; «Халқ ҳукми — ҳақ ҳукми»; «Халқ пуфласа, бўрон бўлар, халқ тепинса — зилзила»; «Эл кучи — сел кучи»; «Халқ кучига тўғон йўқ»; «Халқни хон ҳам енголмас»; «Халқ меники дема, сен — халқники»; «Халққа

суянсанг — бўларсан, халқдан чиқсанг — сўларсан»; «Халққа ишонган — ҳақликка чиқар»; «Йўлдан чиқсанг ҳам, элдан чиқма»; «Халқ қарғаса, хор бўласан, халқ қўлласа, бор бўласан»; «Эл сенга этса надомат, дунёда туролмассан саломат»; «Эл назаридан қолганинг эси кетар»; «Элдан ҳазар қилсанг, кимса сенга назар қилмас»; «Эл сени қўлламаса, ўзингдан кўр»; «Халқ хоқласа тузишни, ҳожати йўқ чўзишни» ва ҳ. к.

ХАСНИ ХОР КЎРМА, КЎЗИНГГА ТУШСА, КЎР ҚИЛАДИ. Мажозан: «Душманинг каттаси ҳам — душман, кичиги ҳам — душман, уни назар-писанд қилмасанг, ногаҳон зарба еб, шикаст топиб қолишинг эҳтимолдан холи эмас», деган маънода огоҳлантирадилар. Вар.: «Хасни кўрсанг, Хизр бил».

ХАТГА ТУШДИНГ — ЎТГА ТУШДИНГ. Вар.: «Чўтга тушдинг — ўтга тушдинг». Мақол тарихан хону бекларнинг ҳақсизлиги (масалан 1916 йилда мардикорларнинг рўйхатга олиниши) билан боғлиқ бўлса-да, ҳозир ҳазил тарзида қўлланилади.

ХАТО ҚИЛМОҚ БОРДИР, ТУЗАТМАСЛИҚ — ОРДИР. Ота-боболар бу каби мақолларида киши йўл қўйган хато ва камчиликларини тезда тузатиш ҳаракатида бўлмоғи зарурлигини уқтирганлар: «Хатосиз мерган бўлмас»; «Баъзан донадан ҳам хатолик ўтади»; «Хатонинг йўлдоши — жазо»; «Адашгани орқадаги билади, янглишгани — ёнидаги»; «Адашгани айби йўқ, сўраб йўлини топса, очилгани айби йўқ, билиб этагин ёпса»; «Кишининг янглишгани — қоқилгани, янглишгани тузатмаса — йиқилгани».

ХАШАКИ ОТНИ ЕМГА ЎРГАТСАНГ, ТЎРВАНИНГ ТАГИНИ ТЕШАДИ. Хашаки от — паст зотли, жайдар от. «Дунё кўрмаган, яхши-ёмонни фарқ қилмайдиган, ўз иззатини билмайдиган ахлоқсиз, одамни сийлаб зиёфат қилсанг, ҳадя-совғалар берсанг, у бунга ўрганиб қолиб, ҳадеб келаверади, сени безорижон қилади, одамлар олидида уятга қўяди», деган маънода айтиладиган мазкур мақолнинг қуйидаги вариантлари бор: «Харини ҳарига

боғласанг, оғилни йиқитади; «Тўлмасга қуйма, тўймасга берма».

ХИЗМАТГА — ТУҲМАТ. Вар.: «Ҳам хизмат, ҳам туҳмат». Бу мақолларни кишининг қилган хизмати, яхшиликларини тақдирламайдиган, дарҳол унутадиган, унга туҳматларни ёпиштирадиган поинсоф, дилгир одамларга қарата киноя тарзида айтадилар.

ХОЛ ЖОЙИДА АЗИЗ. Бу билан: «Ҳар ким ўз юртида, ўзига яраша ишда азиз ва қадр-қимматга, иззат-ҳурматга эга бўлади», демоқчи бўладилар.

ХОМСАН ПИШАРСАН, ДАБДАБАНГДАН ТУШАРСАН. Бу мақолни: «Сен ғурурланиясану, аммо ҳали дунёнинг аччиқ-чучугини тотиб кўрганинг йўқ, тотиб кўрганингдан кейин ҳуда-беҳудага мағрурланмайдиган, ўзингни камтар оладиган бўлиб қоласан», деган маънода кўпинча ёшлик ғуруриятига кетганларга қарата айтадилар.

ХОН КИЙИМИ ҲАМ ЎЛЧАБ БИЧИЛАДИ. Бу билан: «Қимсан — хоннинг қимматбаҳо матолик кийими ҳам ўзига лойиқлаб, ўлчаб бичилади. «Ҳа, хонники-ку, кетса кетибди-да», деб ортиқча исроф қилиб, бўй-бастига нисбатан катта қилиб тикилмайди. Шундай экан, молдунёнг ҳар қанча ортиб-тортиб ётган бўлса ҳам, ҳар бир нарсани ўзига яраша сарф-харажат қил, орқа-ўнгинга қарамай, ғарра-шарра сарфлаб юбораверма», деган маънода иқтисод-тежамкорликка даъват этадилар.

ХОТИНЛИ РЎЗҒОР ГУЛДИР, ХОТИНСИЗ РЎЗҒОР ЧЎЛДИР. Бир туркум мақолларда хотинларнинг оила ҳаётида қанчалик катта роль ўйнаши, уй-рўзғор юмушларини бажаришда, болаларни ўстиришда уларга осон эмаслиги қайд этилиб, уларнинг қадрига етиш, иззат-ҳурмат қилиш, асло ва асло хўрламаслик зарурлиги уқтирилади, хотинсизликнинг мушкулотлари кўрсатилади: «Ўтинсиз қозон қайнамас, хотинсиз уй яйрамас»; «Рўзғор зийнати — ўтин, уй зийнати — хотин»; «Уйни қирқ эркак тўлдиролмайди, бир аёл тўлдиради»; «Тоғнинг кўрки қор билан, эрнинг кўрки ёр билан»; «Хотиннинг чиройи—

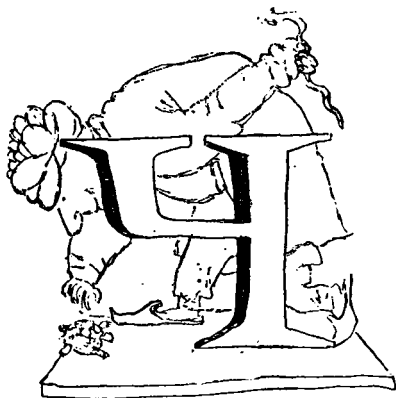
эрдан»; «Эр яхши — хотин яхши. хотин яхши — эр яхши»; «Хотининг ёмон бўлса, айб ўзингда»; «Келининг ёмон бўлса, ўғлинидан кўр, куёвинг ёмон бўлса, қизингдан кўр»; «Хотинга бўздан сўз яхши», «Хотин-қизининг ишини товуқ чўқиб битиролмас»; «Кетмон чопмоқ — олмоқ-солмоқ, қўш ҳайдамоқ — бормоқ-келмоқ, ҳай-ҳай ҳамир қилиб, олов ёқиб, томоқ қилмоқ». (Бу мақол хотинлар тилидан: «Эркакларнинг иши осон, хотинларники қийин», деган маънода айтилган); «Хотинсиз уйни кўр — қаро ерни кўр»; «Ўрта йўлда отинг ўлмасин, ўрта ёшда — хотининг»; «Хотини ўлганнинг хонаси куяр»; «Хотини ўлган қизли овулга қараб йиғлайди»; «Хотинсизлик — меҳнат, хотинбозлик — лаънат»; «Хотинсиз ўтиш — хато, боласиз ўтиш — жафо».

ХУШОМАД СЎЗЛАГАН ТИЛ ЯЛАБ-ЯЛАБ ЯРА ЭТАДИ. Халқ ўртасида шундай бир ҳикматли сўз бор: «Агар хушомад кишини хароб қилишини билганимда, душманамга хушомад қилган бўлар эдим». Дарҳақиқат, хушомадгўй, тилёғламачи, лаганбардорлар ўз манфаатлари йўлида бирор фойдаси тегадиган одамга чунонан яхши, илиқ-иссиқ муомалада бўладилар, чунонан ширинсуханлик қилиб, унинг оёғини ўпгудек бўладиларки, киши бундай сохталик, қалбакиликдан «эриб» кетиб, алданиб қолганини ўзи ҳам сезмай қолади. Бирмунча мақолларда шундай ҳолдан эҳтиёт бўлишга даъват этилади: «Хом кишини хушомад хароб қилади»; «Ширин гапга учма, мақтаганини қучма»; «Чиройли мақтовдан хунук ҳақиқат яхши».

ХЎРОЗ ҚИЧҚИРМАСА ҲАМ, ТОНГ ОТАВЕРАДИ. Вар.: «Хўроз: «Мен қичқирмасам, тонг отмайди», деркан»; «Хўроз йўқ жойда ҳам офтоб чиқаверади». Бу мақоллар билан «Мен аралашмасам, маслаҳат бермасам, фалон иш битмайди, бошқалар унинг удласидан чиқа олмайдилар», деб кериладиган манман одамга: «Кўп керилмай, ўз баҳонгни оширмай қўя қол. Бу иш сенсиз ҳам битиб кетади», деган маънода таъзир берадилар ё у одамнинг устидан мазах қилиб куладилар.

ХЎТИҚЛИГИДА САВАҒИЧ ТАҚИЛАДИ, ЭШАҚ БЎЛГАНДА ЮК ОРТИЛАДИ. Бу мақол, гарчи қўпол

ташбиҳ қилинган бўлса ҳам, болага тааллуқли. Хўтикни эркалатиб, унинг бўйнига бир қарич-бир қарич қилиб кесилган савағичларни ипга тақиб боғлаб қўядилар. Савағичлар бир-бирига тегиб, шилдирагани сайин хўтикнинг завқи келиб, диринглаб ўйнай бошларди. Катта бўлганда эса, уни аяб, эркалатиб ўтирмасдан, кўтарганича юк ортадилар. Мазкур мақол билан: «Болани ёшлигида эркалатиш, аяш керагу, аммо воясига етгач, унинг зиммасига тирикчилик «юки»ни юклаш керак. Шундай қилинмаса, у ҳаётда масъулият сезадиган ва тирикчилик ўтказишга тиришадиган бўлмайди», деган маънода насиҳат қиладилар.

ЧАЁННИНГ КАСБИ — ЧАҚИШ. Бу билан: «Ёмон, бадфеъл одамнинг қиладиган иши ҳам, ўйлайдиган ўйи ҳам, мақсаду-муддаоси ҳам — кишиларга ёмонлик, ёвузлик қилиш, озор бериш, зиён-заҳмат етказишдан иборат», демоқчи бўладилар.

ЧАҚИМЧИГА — ЧОРАК ЎҚ, ҚАЙТИБ КЕЛСА У ҲАМ ЙЎҚ. Халқимиз чақимчиларни ниҳоятда қабиҳ одам санайди ва уларни очикдан-очик нафратлайди. Бу мақол билан: «Сен чақимчига чорак ўқ ҳам — хайф!» демоқчи. Ўқ — бу ерда «тақсим», «улуш» деган маънода келтирилган. Маълумки, жуфтни тоққа, тоқни жуфтга тақсимлаганда бир оз каср қолади. Ана шу касрни яна бўлақларга бўладилар. Охирида қолган энг кичик бўлақни «ўқ» деб атайдилар. Масалан, 11 та нарса 4 кишига тақсим қилинадиган бўлса, олдин икки яримтадан ўнтаси берилади. Қолган биттаси яна тўртга тақсимланади. Ана шу кейинги тўртдан бирини «чорак ўқ» деб атайдилар. Чақимчиликни ва чақимчиларни қоралайдиган, улар устидан заҳарханда билан кулинадиган қуйидаги мақоллар ҳам бор: «Мақтов ўздирар, чақув тўздирар»; «Чақимчи — чипор илон, заҳри — илондан ёмон»; «Чақмачақар олов ёқар, томга чиқиб битини боқар»; «Чақимчи — бир гува-ла, ерга қўйиб увала»; «Чақимчининг жойи — жаҳаннам».

ЧАҒИНИБ ТУРГАН ЧАЁНДАН БУҒИНИБ ЁТГАН ИЛОН ЁМОН. Ота-боболар бир туркум мақолларда «дўст» ниқоби остида юрган ички душмандан сақланиш, эҳтиёт бўлиш зарурлигини уқтирганлар: «Олисдаги душмандан қошингдаги қасд ёмон»; «Хавфли ит ҳуримай қопади»; «Қовун ичидан ирийди»; «Ёғочни ўз ичидagi қурт ейди»; «Қалъа ичидан олинади»; «Ичдан бузилмаса, қўшин енгилмас».

ЧИВИННИНГ ЧЕЧАНИ АХЛАТГА ҚўНАДИ. Вар.: «Пашшанинг маҳмадонаси ахлатга қўпади». Бу мақолларни ўзини билимдон, чечан, ҳамма нарсадан хабардор деб биладиган ва ҳар ерда ҳар бир гапга билса-билмаса аралашиб кетаверадиган, тўғрими-нотўғрими ўз гапини маъқуллайверадиغان маҳмадона одамларга нисбатан истеҳзоли киноя тарзида қўллайдилар.

ЧИЛЛАКИ ЧИЛЛАКИНИ КўРИБ, ЧУМАК УРАДИ. Чиллаки — узумнинг энг эрта пишар тури. Чумак урмоқ — ранг олиб, қизариб, пиша бошламоқ. Одатда қизил чиллакининг бир бошидаги (хўшасидаги) бирорта гужумга қизил ҳол тушса, яъни у чумак урса, бошқа гужумлар ҳам кетма-кет чумак ура бошлайди ёки бир туп токдаги чиллаки бир кун илгари чумак урса, эртасига бошқа туплардаги чиллакилар ҳам чумак ура бошлайди. Бу — мақолнинг тўғри маъноси. Мажозан: «Одамлар ҳам бир-бирларидан ақл, илму ҳунар ўрганиб, бир-бирларидан ибрат, ўрнак олиб, камолотга эриша борадилар», деган маънода қўлланилади. Вар.: «Қовун қовундан ис олар»; «Олма олмани кўриб, ранг олади», «Шароб узумдан ранг олади, одам одамдан онг олади», «Ақл ақлдан қувват олади».

ЧИЛЛАСИ ЧИРОҚ КўРМАГАН МўМ ШАМНИ КАМСИТАР. Ўтмишда халқнинг одати-қадимасига кўра, бола туғилгач, қирқ кунгача (яъни, чилласи чиққунча) тепасига чироқ ёқиб қўядилар. Йигирма кунни «кичик чилла», қирқ кунни «катта чилла» деб атардилар. Қирқ кунгача шам ёқиб қўйишга бой ва ўзига тўқ одамларнинггина қурби етарди, албатта. Қамбағалникида қирқ кунгача шам ёқиб қўйиш қайда?! Мақол мана шу одат асосида юзага келган бўлиб, кўчма маънода ўзининг бир вақтлар

бўлган қашшоқ аҳволини унутиб, мағрурланиб кетган, бошқаларни камситувчи кишиларга нисбатан киноя тарзида қўлланилади.

ЧИНИҚҚАНГА ЧАНГ ЮҚМАС. Киши ўзини ёшлигида ноқ ҳар тарафлама чиниқтириб бориши зарурлиги уқтирилган, чиниқшининг, пишиқ-пухта бўлишнинг фойдасию, чиниқмай, бўйи-баёв бўлиб қолишнинг зиёни кўрсатилган кўплаб мақоллар мавжуд: «Чиниққанга гард юқмас, тиниққанга — дард»; «Чийки терини ит тортар, чийки эрни ёв тортар» (Чийки — хом. Бу сўз бўш, гўр, қўлидан ҳеч бир иш келмайдиган одамларга нисбатан ҳам қўлланади); «Чиниқмаган хўроз бир чўқишда қочади».

ЧИРАНМА ҲОЗ, ҲУНАРИНГ ОЗ. Вар.: «Керилма товук, кетингдан урар совуқ». Товук ёзда кулга, нсиқ тупроққа ўтириб, ағанаб, кетидан чиққан ва патларига ёппишган ифлосларни қуришиб тушириб юборади-да, озода бўлиб, ўзига зеб бериб юради. Қишда эса бундай кул ва нсиқ тупроқ йўқ, одатига кўра ерга ўтириб, ағанаб, баттар ифлосланади. Мақол мажозий маънода вақтипча эришган муваффақиятларига керилувчи, ҳовлиқувчи одамларга нисбатан қўлланилади.

ЧИРОЙИНГ БОРИДА ЧИНОРИНГНИ ТОП. Чинор — энг узоқ умр кўрадиган дарахтлардан бири бўлиб, абадийлик ва қудратли таянч тимсолидир. Кўпинча қизларга насиҳат тарзида айтиладиган мазкур мақол билан: «Хусн-жамолга тўлишган даврингда умр бўйи сенга ҳамроҳлик ва суянчиқлик қиладиган чинакам, вафодор ёрингни топиб ол, вақтни ганимат бил», демоқчи бўладилар.

ЧИРОЙЛИ ҚИЗНИНГ НОЗИ БОР. Бу билан мажозан: «Қўлидан иш келадиган одамнинг нози, инжиқлиги бўлади. Сен бундан хафа бўлмай, раъйига қараб, фойдаланиб қол», демоқчи бўладилар.

ЧИҚАРГА КЕЛСА — ЭР ЁМОН, ҚЎЯРГА КЕЛСА — ХОТИН ЁМОН. Одатда эр-хотин жанжаллашиб қолса, ҳар қайсисининг ўз айби кўзига кўринмайди, эр хотиннинг, хотин эрнинг яхши томонларини унутиб, нуқул ёмон томонларини бўрттириб, «юзига солаверади». Оқи-

батда иш «қўйди-чиқди»га ҳам бориб етиши мумкин. Мазкур мақолда шу ҳол ифода этилиб, эр-хотинга: «Бундай қилиш яхши эмас. Бир-бирини тушунмоқ, иззат-ҳурмат қилмоқ, қизишган чоқларда жаҳлга эрк бермай, оғирроқ бўлмоқ керак. Икки ўртада турмуш бузилгудек бўлса, унда ёмони йўқ», деган маънода насиҳат қилинади. Ушбу фикрни қувватловчи «Узилган ип қайта уланса, туғуни қолади» деган мақол ҳам борки, буни: «Бир бузилиб, қайта тикланган турмуш аввалгисидек бўлиб кетиши қийин. Шунинг учун аввало турмушнинг бузилишига олиб борадиган хатти-ҳаракатлар, гап-сўзлар қилмаслик керак», деган маънода қўллайдилар.

ЧИҚҚАН ҚИЗ — ЧИЙДАН ТАШҚАРИ. Этнограф Б. Х. Кармишева бу мақолни Самарқанд областидаги Намозгоҳ қишлоғида ёзиб олганлигини маълум қилади ва кишиларнинг тушунтирувиغا асосланиб, қуйидагича изоҳлайди: «... Модомики эркак киши уйга ва уйдагиларга хўжайин экан, хотиннинг қариндошлари айрим ҳоллардагина унинг турмушига аралашадилар. Чий — ўтовга ташқари томондан қопланадиган қамиш тўсиқ»¹. Мазкур мақолни: «Турмушга чиқарилган қиз чийдан (яъни, ўтов уйдан — демакки, оиланинг аъзолигидан) ташқарига чиққан, шунинг учун у ўз тақдирини ўзи ва борган оиласидагилари ҳал қилсин. Бўлар-бўлмасга унинг турмушига аралашавериш керак эмас», деган маънода қўллайдилар. Вар.: «Қайта чопган ёв ёмон, қайта келган қиз ёмон»; «Чиққан қиздан ота уйидаги супурги ҳам қўрқад»; «Қулунли бия овулга сиғмас».

ЧОРАҚОР ЧОРАҚЛАБ ОЛАР, БОЙ АҚАМ — БОТ-МОНЛАБ. Чорак — дунимсирнинг 16 дан бир қисми ёхуд ботмоннинг 64 дан бир қисми. Ўрта Осиёнинг турли ерларида ва турли даврларда турлича миқдордаги оғирлик ўлчови бирлигини аниқлаган. XIX асрнинг сўнги чорагида В. Наливкин ва М. Наливкинанинг ёзишча, Фарғонада «кўпчилик ер эгаларининг ерини вақтинча, бир йилга ёлланган ишчилар, чоракорлар ё қўшчилар, шунингдек, узоқ муддатга ёлланган ишчилар — корандалар

¹ Қаранг: «Этнографические очерки узбекского сельского населения». М., 1969, 201-бет.

ишлаб берардилар... Чоракор ўз меҳнати эвазига галла ҳосилининг тўртдан бир қисмини, пахта ва жўхори ҳосилининг учдан бир қисмини олади, бунинг ҳам бешдан бир қисми солиққа ва ўроқчиларнинг иш ҳақига тўланади»¹. К. Шониёзов ўзбек-қарлуқларнинг ўтмиши тўғрисида ёзаркан, чоракорлар хусусида шундай дейди: «Чоракорлар ўзининг ери бўлмаган ёхуд бир озгина ери бўлган камбағал деҳқонлардан дала ишлари бажариладиган бутун давр учун ёллаб олинарди. Ёллашнинг шартлари турлича бўларди: агар чоракор бойнинг ерини ўз ҳўкизи ё оти ва иш асбоблари билан ишлаб берса, ҳосилнинг тўртдан бирдан тортиб, олтидан биригача оларди; агар у бойнинг ҳўкизидан ё отидан, иш асбобларидан ва унинг хизматкорлари кучидан фойдаланса, ҳосилнинг еттидан бирдан тортиб, ўндан биригача оларди»². Р.Я. Рассудова эса ерли кишиларнинг ҳикояларига асосланиб, Зарафшон водийсида XIX асрнинг иккинчи ярмида чоракорлар ҳосилнинг олтидан бирдан то ўндан биригача олганлари, бойларнинг уларга нисбатан турли ҳийла-найранглар ишлатганлари, атайлаб уларни қарздор қилиб қўйганлари ва хирмон кўтарилгач, қарзнинг бирини икки қилиб ундириб олганлари, тоқзор ва полизларда ишлаган чоракорларга «узум, қовун, тарвузларни еганинг оладиган ҳақингни қошлаб кетди», деб ҳақ бермаганлари тўғрисида ёзади³. Бундай ҳоллар чоракорларнинг бойлардан норози бўлишига, улардан ғазабланишига, қолаверса юқоридаги сингари мақолларнинг юзага келишига сабабчи бўлган.

ЧОРВАГА БЎЛ МИРИШҚОР, ТОПАРСАН КУШО-ЙИШҚОР. Авлоддан авлодга ўтиб келаётган бир туркум мақолларда ота-боболаримизнинг чорвачиликка доир панд-насиҳатлари ўз ифодасини топган: «Молли уй — мойли уй»; «Молнинг эти — томоғингга боп, териси — оёғингга қоп, мугузи — пичоғингга чоп, ичаги — қўбузингга ташоб»; «Йилқининг минса усти, ичса сути, еса эти

¹ В. Наливкин ва М. Наливкина. Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганы. Казань, 1886, стр. 19—21.

² К. Шониёзов. Ўзбеки-қарлуки. (Историко-этнографический очерк.) Ташкент, 1964, стр. 134—135.

³ Қаранг: «Этнографические очерки узбекского сельского населения», М., 1969, стр. 77-80.

бор»; «Молинг зотли бўлса, рўзгоринг тотли бўлар»; «Зотли мол — этли мол»; «Чорванинг ити ҳам урғочи бўлсин», «Ачаси кўп бўлса — бачаси кўп»; «Молнинг боши — товуқ»; «Бир товуқ бир эчкини сақлайди»; «Кучинг етса сигир боқ, кучинг етмаса товуқ боқ»; «Етти хазинанинг бири — товуқ, бири — сигир» (Ота-боболар сигир, товуқ, асалари, ишак қурти, ўрмон. тегирмон ва обжувозни «етти хазина» деб билганлар); «Боққанинг метис бўлса, кийганинг батис бўлар»; «Бия кўп бўлса — қулун кўп»; «Бия, топиб беради туя»; «Ёмон отни яхши боқсанг тулпор бўлар, ёмон қушнинг тобин топсанг шунқор бўлар»; «Мол боққанга битади»; «Чорвани чоптирган ҳам — ўт, қўйни қўндирган ҳам — ўт»; «Мол йиғсанг қўйнишин топ. ош есанг идишин топ» («Яйловнинг серўт, серсув жойини топиб қўнсанг, молларинг семиради, кўпаяди», демоқчи); «Ер қутли бўлса, мол сутли бўлар»; «Молни қишда қумга ҳайда, ёзда чимга ҳайда» (Бунда «қумга», «чимга» дейилишининг бойси шундаки, қумли ернинг иқлими бир қадар иссиқроқ бўлиб, қишда мол ҳарҳолда оғзига лойиқ бир нима топиб ейди, очликдан, «ют»дан қирлиб кетмайди. Ёзда бошқа ерларнинг ўт-ўланлари қуриб, қовжираб кетса ҳам, чимлик, яъни сизот ерларда ҳаммавақт кўм-кўк ўт бўлади); «Молга берсанг соз емиш, боқар сени ёзу қиш»; «Сигирнинг сути — тилида»; «Охурга пени солсанг, хурмачадан шуни оласан», «Ерига қараб тол ўсар, емига қараб мол ўсар»; «Отни қамчи билан ҳайдама, ем билан ҳайда»; «Отинг ориқ бўлса, тўрвадан кўр»; «Қўйни ўт ичидан ўтказма, ўтни қўй ичидан ўтказ»; «Қўйнинг оғзи тўймаса, қорни тўймайди»; «Қўй туз билан тирик»; «Шафтолидан боғ қилма, эчкидан мол қилма» (Бошқа мева дарахтларига қараганда шафтолининг умри жуда қисқа бўлади, узоғи билан етти йилда қурийди. Ваҳоланки, анжир ва ёнғоқ 100 йилгача, ўрик ва анор 70 йилгача, олма ва нок 60 йилгача, бодом 45 йилгача, гилос 40 йилгача, олхўри 30 йилгача, олча 25 йилгача ва ҳ. к. умр кўради¹. «Шафтолидан боғ қилма» деганининг бойси ҳам ана шунда. Эчкининг «капалак» деб аталмиш ўлат касаллиги биттасига дориса, биридан-бирига тез юқиб, ҳаммаси қирлиб битади. «Эчкидан мол қилма» деганининг бойси ана шунда; «Эчки юзга борса ҳам, кузга бормас».

¹ Қараи: «Табият ва инсон». Тошкент 1965, 67-бет.

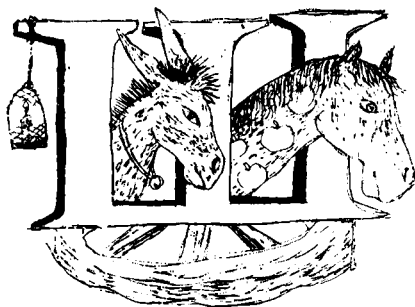

ЧУМЧУҚ СЕМИРСА, ЧАҚСА КЕЛМАС. Вар.: «Чумчуқ семириб, ботмон бўлмас; теша ўсиб, кетмон бўлмас». Буларни кўпинча ўз ҳол-қудрати йўқ бўлатуриб, «мен ундайман, мен бундайман» деб мақтанувчиларга қарата истеҳзо билан айтадилар.

ЧУМЧУҚ СЎЙСА ҲАМ, ҚАССОБ СЎЙСИН. Бу мақол кўпинча: «Бировга бир иш қилдирадиган бўлсанг, у иш арзимаган, кичкина бўлса ҳам — устасига, қўлидан келадиган одамга мурожаат қил», деган маънода айтилади.

«ЧЎК!» ДЕСА, ТУЯ ҲАМ ЧЎКАДИ. Буни: «Ўзингга етганча ўжар, гож бўлма. Бундоқ ўзингдан катталарнинг гашига ҳам киргин-да!» деган маънода айтадилар.

ЧЎТИРНИНГ ҲАМ ЎЗ ҲУСНИ БОР. Бу билан: «У ери ундай экан, бу ери бундай экан, деб бировнинг устидан кулма. Ҳар кимнинг ҳам ўзига яраша ҳусни бор», демоқчи бўладилар.

ШОВЛА КЕТСА-КЕТСИН, ОВРА КЕТМАСИН. (Ов-ра — «обрў» сўзининг талаффузга мослаштирилгани). Вар.: «Қопнинг гарди кетса-кетсин, одамнинг бурди кетмасин». Булар билан: «Одамларга яхшилик қил, бу йўлда унча-мунча нарсангни айма, сахий бўл», демоқчи бўладилар.

ШАЙТОННИНГ ОЗДИРГАНИ — ЎЗИНИКИ. Бу билан: «Жамиятда не-не айёр, мугамбир, алдамчи, қаллоб, фирибгар, кўзбўямачи, маккор одамлар борки, улар кишини турли гап-сўзлар, ҳийла-найранглар билан авраб, алдаб, йўлдан оздириб, ундан ўз манфаатлари йўлида фойдаланадилар. Шундай экан, сен ҳар кимнинг ҳам гапига лақ этиб тушаверадиган бўлма, ақл-идрокиннг тарозиси билан ўлчаб кўриб, шунга яраша иш тут», деган маънода эҳтиёткорликка ундайдилар.

ШАМОЛ БЎЛМАСА, ДАРАХТНИНГ БОШИ ҚИМИРЛАМАЙДИ. Вар.: «Елсиз терак тебранмас»; «Ўт бўлмаса, тутун бўлмас»; «Ит қора кўрмаса, ҳуримас»; «Энгак қимирламаса, соқол ликилламайди»; «Тагсиз хабар тарқамас». Бу мақоллар халқнинг фалсафий қарашлари маҳсули бўлиб, «Табиатда ҳам, жамиятда ҳам рўй берадиган ҳар бир воқеа-ҳодисанинг муайян сабаби бор. Сабабсиз ҳеч қандай оқибат бўлмайди. Масалан, одамлар орасида бир гап тарқалибдими — демак, бир иш бор», деган маънода қўлланилади.

ШАРМАНДА, ОХИР ҚОЛУР АРМОНДА. Шарманда — шарму ҳаёни йўқотган, уятсиз, номуссиз одам. «Жамият бундай одамларни ўз ҳолига қўйиб қўймайди, ахир бир кун адабини беради», деган маънода ишлатилади. Маз.: «Шармандага шаҳар кенг»; «Яхши алжимас, ёмон ёлчимас»; «Шарму ҳаёсиз бўлсанг, ҳар ерда ерсан шатта, маъқул, билимдон бўлсанг, иззат-ҳурматинг катта».

ШАРОБНИНГ ОЗИ — ДОРИ, КЎПИ — ОҒУ. Оғу — заҳар. «Ичкиликни кўп ичадиган, суистеъмол қиладиган одам ҳам аъзойи баданини, ҳам турмушини заҳарлайди, эл-юрт ичида обрў-эътиборини йўқотади, шармандаи шармисор бўлади», демоқчи.

Май мастга душману, ҳушёрга ёрдир,
Ози тарёк, кўпи бир заҳри мордир.

Абу Али ибн Сино.

ШАФ-ШАФ ДЕГАН БИЛАН ШАФТОЛИ ОҒИЗГА ТУШМАС. Бу билан: «Роҳатга эришмоқ учун фақат истакнинг, орзу-ҳаваснинг ўзингина кифоя қилмайди, меҳнат, саъй-ҳаракат қилиш керак бўлади», демоқчи бўладилар.

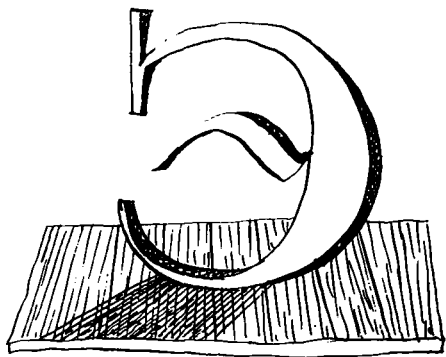
ШАҲАРДА «ҚУЕН ҚОЧДИ» БЎЛСА, ДАЛАДА «ТУЯ ҚОЧДИ» БЎЛАДИ. «Кўпчилик орасида арзимаган бир гап тарқалгудек бўлса ҳам, одамлар уни бўрттириб, қўшиб-чатиб, лоф қилиб, ҳаммаёққа овоза қилиб юборадилар. Сен то ўз кўзинг билан кўриб, қатъий ишонч ҳосил қилмагунча, бундай овоза гапларга ишонма ҳам, қўшилма ҳам», демоқчи.

ШЕРИКЛИК ОШНИ ИТ ИЧМАС. Одатда икки ит бир ялоғдан овқат еб қолгудек бўлса, бир-бири билан таллашиб, ириллашиб, уришиб кетади. Бу мақолни шериклик иш қилиб, ўзаро битишолмай, чиқишолмай, уришиб, жанжаллашадиган одамларга қарата истеҳзо ва киноя тарзида қўллайдилар. Шериклик ишларга доир яна шундай мақоллар ҳам бор: «Шериклик товукдан ёлғиз тухум яхши»; «Шериклашиб ишлаганнинг юраги шердай бўлади»; «Авваламбор мингашма, мингашган сўнг индашма».

ШЕРНИНГ ҲЛИГИ ҲАМ ОТ ҲУРКИТАДИ. «Қўрқоқ, «юраги йўқ» одам мард, ботир, жасур, қўрқмас одамнинг тириги тугул ўлигидан ҳам қўрқади, ҳайиқади», демоқчи.

ШОЛИНИНГ ОРҚАСИДАН КҮРМАК ҲАМ СУВ ИЧАДИ. Вар.: «Буғдойнинг баҳонасида қорамуғ ҳам сув ичибди». Бу мақолларни бир одам бир одам туфайли, унинг баҳонасида бир нимадан баҳраманд бўлиб қолса, яхши одам туфайли ёмон одам ҳам фойдаланиб, манфатланиб қолса ва ҳоказо шу каби ҳолларда ё жиддий, ё ҳазил-мутойиба тарзида айтадилар.

ШОШҚОЛОҚЛИҚ—АҲМОҚЛИҚ. Ота-боболар бу ва бу каби бир қатор мақолларида ҳар бир ишда асло шош-машошарлик қилмаслик зарурлигини уқтирганлар, ошиқш, ҳовлиқш, шошилишнинг оқибати ёмон бўлишини турли-туман мисоллар орқали кўрсатганлар: «Шошган — шайтоннинг иши»; «Шошган ишга шайтон қўшилар»; «Ажал — ўлим қайда йўқ, шошган ишдан фойда йўқ»; «Ошиққаннинг оёғи этагига ўралади»; «Шошган ўрдак ҳам боши билан шўнғийди, ҳам думи билан»; «Шошган зулук шоли поясини тишлайди»; «Ошиққаннинг оғзи куяр»; «Ошиққан ошга етгунча, боши тошга етади»; «Ошиққаннинг ошиғи олчи турмас» (Бу мақол ошиқ ўйинини назарда тутиб айтилган. Ошиқнинг тўрт томони тўрт хил ном билан аталарди: ботиқ томони — «чикка», бўртиқ томони — «пукка», бужур ён томони — «олчи», силлиқроқ ён томони — «харра» («товва»). Ошиқ ўйинининг бир неча турли бўларди. Шулардан бирида кимнинг ошиғи олчи турса, ўша ютарди. Мазкур мақол билан: «Ошиқиб, палапартишлик билан иш қилган одамнинг иши юришмайди», демоқчи бўладилар); «Ошиққаннинг ови юрмас»; «Қиستانмаган қуёнга етар»; «Ошиқмаган аравали қуёнга етибди»; «Ошиқмаган овчи хумо овлар» (Хумо, Хумой — афсонавий қуш, гўё бу қушнинг сояси кимнинг бошига тупса, бахтли бўлар эмиш); «Шошганда «лаббай» топилмас»; «Шошган қиз эрга ёлчмас»; «Бир кун ошиққандан қирқ кун ақл сўрама», «Шошилган ишнинг пушаймони кўн»; «Ошиққан қолар уятга, сақланган етар муродга».

ЭГАЧИМ ЭЛАКЛИ БЎЛДИ, ЭЛАГИ ТИЛАКЛИ БЎЛДИ. Вар.: «Тоз тароқли бўлди, тароғи яроқли бўлди». Бу мақолларни бирор нарсани вақтинча фойдаланиш учун сўраб келган одамга бор бўла туриб йўқ дейдиган, уни-буни баҳона қилиб, қуруқ қайтарадиган қизганчиқ, зиқна одамларга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар.

ЭГИЛГАН БОШНИ ҚИЛИЧ КЕСМАС. Бу билан: «Киши мағрурлик, такаббурлик қилмай, ўзини нечоғли камтар тутса, ширинсухан бўлса, бировнинг айтганига кўнса, ҳар қандай қаҳри қаттиқ одамнинг ҳам кўнглини ўзига нисбатан ийдира олади ва ҳар қандай хавfli, мушкул ҳолатдан ҳам омон-эсон қутулиб кета олади», демоқчи бўлганлар.

ЭГРИ ҚОЗИҚҚА — ЭГРИ ТЎҚМОҚ. Бир туркум мақолларда ёмон одамларнинг қандай бўлиши, ўзига хос хусусиятлари кўрсатилиб, уларга ўзига яраша жавобмуомалада бўлиш лозимлиги уқтирилади: «Эгрининг сояси ҳам — эгри»; «Эгри таёқнинг бутоғи бурун йиртар»; «Эгрибосар оёқ ковушни ҳам эгри қилади»; «Қилиғи қийиннинг қилмиши ҳам — қийиқ»; «Эгри таёқ кўтарганни эгри таёқ билан ур»; «Қалтак кўтарганга чўқмор кўтар»; «Ўқлоқ ўқталганга тўқмоқ ўқтал»; «Аҳмоққа — тўқмоқ»; «Эгри битганни эл тўғрилар».

ЭЗГУЛИКНИНГ КЕЧИ ЙЎҚ. Вар.: «Эзгуликнинг эрта-кечи йўқ»; «Ҳеч бўлмагандан кеч бўлгани яхши». «Одамларга яхшилик қилишнинг, эзгу, хайрли ишлар қилишнинг эрта-кечи йўқ, кейин бўлса ҳам, кечроқ бўлса ҳам, яхшилигинини, яхши ишларинини қилавер!» демоқчи.

ЭЛ ОҒЗИГА ЭЛАҚ ТУТИБ БЎЛМАС. Мажозав: «Сенинг қилмишинини одамлар гапириб, мазах қилиб юришса «гапирманглар, айтманглар» деб, уларнинг оғзини тия олмайсан, эл-юрт ўртасида «отнинг қашқасидек» маълум бўлиб қоласан, шармандаи-шармисор бўласан. Шунинг учун аввало кўпчиликнинг оғзига тушадиган ёмон иш, хатти-ҳаракат ва гап-сўз қилма», деган маънода насиҳат қилиб айтиладиган мазкур мақолнинг қуйидаги вариантлари бор: «Эл оғзини йиғиб бўлмас, челақ оғзини бўғиб бўлмас»; «Эл оғзини ёпмоққа эллик қарич бўз керак»; «Кўп оғзига қалқон тутиб бўлмас»; «Бировнинг оғзига тугма қадаб бўлмайди»; «Эл қулоғи — эллик»; «Юзта кўз бўлса мингта қулоқ»; «Икки одам эшитса, етти иқлимга етади»; «Одамларнинг оғзига тушсанг, қақич бўлиб чайналасан».

ЭЛ ҚЎЗҒАЛСА, ТАХТ ҚЎЗҒАЛАР. Вар.: «Камбагалнинг бахти бойнинг тахтини йиқар». Оламда элнинг, халқнинг кучидан ҳам қудратлироқ куч йўқ. Ота-боболар буни кўплаб мақолларда, масалан: «Элнинг кучи — эллик ботмон» деган мақолда ёрқин ифода этганлар. Модомики шундай экан, эл билан, кўпчилик билан ўйнашиб бўлмайди. Унга зулм қилаверилса, жабр-ситамлар ўтказаверилса, ахири бир кун сабр косаси тўлиб, қўзғолон кўтариб, зolimларнинг адабини бериб, тахтидан ағдариб ташлайди. Бунга тарихда мисоллар кўп. Улуғ Октябрь инқилоби буving энг ёрқин мисолидир.

ЭЛАҚКА КИРГАН ХОТИННИНГ ЭЛЛИК ОҒИЗ ГАПИ БОР. Вар.: «Ўтга келган хотиннинг ўттиз оғиз гапи бор»; «Икки хотин бош қўшса, бозор бўлади». Бу мақолларда аксарият кўпчилик хотинларга хос бўлган одат ифода этилган. В. Наливкин ва М. Наливкина бу хусусда ўтган асрнинг охириги чорагида шундай деб ёзишган: «Сарт аёллар, ҳатто иш билан банд бўлганларида ҳам,

бир жойда бир неча соат ҳеч ким билан гаплашмай, жим ўтира олмайдилар. Агар аёлнинг олдига бирор одам келмаса, унинг ўзи қўшнисиникига чиқиб, бирпасгина бўлса ҳам уёқ-буёқдан гаплашиб қайтади... Борди-ю, бир неча хотин бир ерга йиғилиб қолгудай бўлса, уларнинг гапи сира тугамайди. Узундан-узоқ гаплар ҳамма янгиликлар (тўйлар, эрлар билан жанжаллар, қўйди-чиқди ва ҳ.к.) ҳақида боради. Уларнинг гапи мақоллар, иборалар, қочириклар, баъзан эса ўйноқи, мазмунли эртақ ва латифаларга бой бўлади. Буларни гап орасига едириб юборишга уларнинг ҳаммаси уста бўлади. Гапни топиб гапириш, берилган саволларга ёки ташланган луқмаларга ўринли жавоб қайтариш ва суҳбатдошини гапга солиб қўйишни улар ўзлари учун фахр деб биладилар...»¹ Шунингдек, «Хотин еттига чиқса, етти уйнинг калитини олиб чиқади» деган мақол ҳам бор.

ЭЛГА ҚЎШИЛСАНГ ЭР БЎЛАСАН. ЭЛДАН АЖРАЛСАНГ ЕР БЎЛАСАН. Инсон — жамият маҳсули. У якка ўзи, жамиятдан ажралган, жамият билан алоқа қилмаган ҳолда яшамаган ва яшай олмайди ҳам. Чунки, «бир жамиятда яшаган ҳолда шу жамиятдан четда туриш мумкин эмас» (В. И. Ленин). Шахсни жамият ҳаётининг конкрет шарт-шароитларидан ажратиб бўлмайди. «Инсон шахси — ижтимоий муносабатлар мажмуи» (К. Маркс). Ҳар бир шахс ўзининг бутун ҳаёти давомида жамият билан чамбарчас алоқада бўлади, жамият билан бирга яшайди, бирга нафас олади. Шунинг учун ҳам шахснинг жамиятга, жамиятнинг шахсга муносабати ва таъсири масаласига инсоният қадим-қадимдан аҳамият бериб келади. Бу масала ёзма ва оғзаки адабиётда, жумладан, мақолларда салмоқли ўринни эгаллайди. Ота-боболар ўзларининг кўпдан-кўп мақолларида шахсга жамиятнинг, эл-юртнинг қанчалар қадр-қимматли, қудратли эканлигини уқтириб, у билан бирга бўлиш, унга хизмат қилиш зарурлиги юзасидан панд-насиҳат қилганлар: «Отанг — эл, онанг — эл»; «Элли ер — бозор, элсиз ер — мозор»; «Эр элида азиз, гул — ерида»; «Ҳар ким — элига, ўрдак — кўлига»; «Ҳар қуш ўз уясига қараб учади»; «Турна ҳам қиблани ташлаб, қирига қайтади»; «Товушқонга — туғил-

¹ В. Наливкин ва М. Н а л в к и н а. Кўрсатилган асар, 136-бет.

ган тепаси»; «Тўйган ердан туққан ер яхши»; «Элга киргил элингча, сувга киргил белингча»; «Элнинг этаги кенг»; «Элдан айрилган — озар, элга қўшилган — ўзар»; «Ўпкадан урган ел ёмон, элидан безган эр ёмон»; «Ердан айрилсанг ҳам, элдан айрилма»; «Йўлдан чиқсанг ҳам, элдан чиқма»; «Тўпдан чиқсанг ҳам, кўпдан чиқма»; «Отасидан айрилган — олти кун йиғлар, элидан айрилган эллик йил йиғлар»; «Ўлсанг ўл, Ватанингда бўл»; «Эрнинг куни — эл билан; элнинг куни — эр билан»; «Элим-куним бўлмаса, ойим-куним бўлмасин»; «Эр туғилса элнинг бахти, ёмғир ёғса ернинг бахти»; «Эрлик бор ерда хўрлик йўқ»; «Ерингни гул орасидан изла; эркингни эл орасидан изла»; «Элдан — вафо, заҳардан — шифо»; «Эр қадрини эл билар» «Элда обрўйнинг бўлса, чўлда юкинг қолмайди»; «Эр қариса эл ичида, шер қариса — ғор ичида»; «Элга хизмат — олий ҳиммат»; «Элни қўрғар эр бўлса, элга ёвлар ёвушмас»; «Элига вафо қилган — ёвга жафо қилар»; «Ботир элим дер, қўрқоқ белим дер»; «Эл куюнганда куюнган — ботир, эл суюнганда суюнган — ботир»; «Юк оғирин нор кўтарар, эл оғирин эр кўтарар».

ЭМА БИЛГАН ҚЎЗИ ИККИ ОНАНИ ЭМАР. Бу билан: «Эпчил, ишбилармон, уддабурон одам ҳар қандай кишининг ҳам кўнглига йўл топиб, ишини битириб кета олади», демоқчи бўладилар.

ЭР БЎЛ, ЭР БЎЛМАСАНГ, ҚАРО ЕР БЎЛ. Вар.: «Эр бўлсанг шер бўл, шер бўлмасанг ер бўл»; «Эрнинг юраги — шернинг юраги»; «Эрга навбат, шерга навбат»; «Эрнинг кучин эл синайди». Бу мақоллари билан ота-боболар йиғитларни мард, ботир, жасур, қўрқмас бўлишга даъват этганлар.

ЭР СЎЗИДАН ҚАЙТМАС, ШЕР — ИЗИДАН. Вар.: «Йиғит сўзидан қайтмас, Арслон — изидан»; «Эр айтмас, айтса қайтмас»; «Тупурилган тупук қайтиб оғизга олинмас»; «Турсанг сўзингда, ҳурмат юзингда».

ЭР-ХОТИН — ҚЎШ ҲЎКИЗ. Бу мақолда гарчи қўполроқ ўхшатиш қилинган бўлса ҳам, айтилмоқчи бўлган фикр теран: «Қўш ҳўкиз омовчи баравар торгани сингари, эр-хотин ҳам уй рўзғор ишларини баравар қилиши,

тирикчилик «юки»ни баравар тортиши, бир-бирига кўмаклашиши, ҳамкорлик қилиши керак». Бу фикрни тўлдирувчи ва қувватловчи қуйидаги мақоллар ҳам бор: «Эр-хотин — қўш қанот»; «Хотин — бўйин, эр — бош» («Бўйинни бошдан, бошни бўйиндан жудо қилинса, киши ҳаёти тугагани каби, эр хотиндан, хотин эрдан ажраса, оила инқирозга юз тутади», демоқчи); «Эр — авра, хотин — астар»; «Уйни уй қилган — эрнинг топиши-ю, хотиннинг кўрпа тикиши»; «Эр — даладан, хотин — уйдан»; «Эр қоплар, хотин сақлар».

ЭР-ХОТИННИНГ УРИШИ — ДОКА РҶМОЛНИНГ ҚҶУРИШИ. Вар.: «Эр-хотиннинг уриши — ёз кунининг ёғиши» (Мазкур мақолларда аксарият эр-хотиннинг бир-бири билан тез-тез уришиб, жанжаллашиб туриши ва бирпасдан кейин яна ярашиб, апоқ-чапоқ бўлиб кетиши — тез тугайдиган ҳолатларга ташбиҳ этилган); «Икки ёрнинг уришгани — ўйнашгани», «Эр-хотиннинг уришига уй остонаси қулади»; «Эр-хотин уришади, эси кетган бўлишади»; «Эр-хотиннинг ўртасига эси кетган тушади»; «Аччиқ ўйин ширин турмушни бузар»; «Эримга ёқдим — элимга ёқдим»; «Эр севса — эл севади».

ЭРТАГА ҚАЙҶУ КЕЛТИРАДИГАН ШОДЛИҚДАН КЕЧ. Ҳаётда шундай шодликлар бўладикки (масалан, бибилска топилган пуллар ҳисобига қилинадиган кайфу сафо, маишат, хотинбозлик, ўғирлик ё порахўрлик эвазига келган маблағлар ҳисобига данғиллама уй-жойлар қуриш), кетидан ҳам, алам,қайғу, кулфат келтиради. Мазкур мақол билан кишини ана шундан сақланишга, ўзини тийиб юришга ундайдилар.

ЭСИНГ БОРИДА ЭТАГИНГНИ ЁП. Мажозан: «Уят бўладиган, одамлар устиндан куладиган, ҳаммага мазахмасхара бўладиган ишларни, гап-сўзларни қилма. Айбигни, камчилигингни сездингми ё сенга сездирдиларми — дарҳол олдини ол, бартараф эт», деган маънода насихат қиладилар.

ЭТ БОР ЕРДАН ИТ КЕТМАС. Вар.: «Қозондан қоқоқ кетса, итдан уят кетади», «Ёмон ит яйловдаги ёрмадан умид қилади»; «Итнинг дарди — суякда»; «Дон бор жойда — сичқон бор»; «Ёғлиқ нарсани қумурсқа босади».

Бу мақолларни текинхўр, юлгич, тамагир, очкўз ва нафс бандаларига, шунингдек, бирор фойда чиқадиган жойда айланишиб, ўралашиб юрадиган олибсотар, чайқовчиларга қарата киноя тарзида айтадилар.

ЭШАГИГА ЯРАША — ТУШОВИ. Қиммат эшакларни ҳалқали занжир тушов билан тушовлаб, қулфлаб, калитни чўнтакларга солиб кетардилар. «Бундоқроқ» эшакларни хом теридан қамчига ўхшатиб тўқилган тушов билан тушовлардилар. Арзон, арзимаган эшакларнинг олдинги оёқларини тизимча ё арқон билан боғлаб қўя қолардилар. Бу — мақолнинг тўғри маъноси. Мажозий маънода арзимаган нарсага арзимаган ҳаракат, тараддуд қилинганда ё шундай қилиниши кераклиги уқтирилганда: иззат-ҳурматга арзимайдиган ёмон одам иззат-ҳурмат қилинмаганда ё шундай қилиш кераклиги уқтирилганда ва шунга ўхшаш ҳолларда қўлланилади. Вар.: «Қозонига яраша — қопқоғи»; «Қозонига яраша — ўчоғи, қизига яраша — мунчоғи»; «Ёриқ ҳованчага — синиқ соп».

ЭШАГИДАН ТЎҚИМИ ҚИММАТ. Вар.: «Эшагидан тушови қиммат», «Туясидан қўнғироғи қиммат»; «Бошогидан сомони қиммат». У ёки бу нарсанинг ўзидан ҳам бирор абзали, қисми, анжومي, тўланадиган хизмат ҳақи қиммат бўлса, шундай ҳолларда мазкур мақолларни қўллайдилар.

ЭШАК БАХШИ БЎЛМАС, ЁМОН ЯХШИ БЎЛМАС. Ота-боболар ёмон одамларнинг феъл-атворини, юриш-туришини асрлар давомида кўриб, билиб, синаб, «улар тузалмайдилар, уларни тузатиб ҳам бўлмайди», деган хулосага келганларки, бу нарса бир қатор мақолларда ўз аксини топган: «Эшакни урган билан, от бўлмас»; «Эшак Маккага бориб ҳалол бўлмас, яхши сўз кўп айтилса ҳам малол бўлмас»; «Эшакка атлас тўқим урсанг ҳам — барибир эшак»; «Кучук боқсанг ит бўлур, хўтик боқсанг — эшак»; «Илон пўстини ташласа ҳам, қилиғини ташламас»; «Қора кигиз ювган билан оқармас»; «Сувни минг қайнатсанг ҳам қуюлмас»; «Янтоқдан ёғ чиқмас, жангалдан — боғ»; «Яхшининг ёмон бўлиши осон, ёмоннинг яхши бўлиши қийин»; «Эгри битган дарахт тўғри ўсмас»; «Бўлимсизни бўлдиrolмадим, хуржунини тўлдиrolма-

дим»; «Ёмон одам тўймас, ёмонлигин қўймас»; «Шўр тўнгмас, аҳмоқ ўнгмас» (Тўнгмас — музламас, шўр деганда, бу ерда шўр сув назарда тутилган); «Хўкиз ўлса ҳам, қўзининг олалиги қолмас»; «Ёмонни ўлипти деса — ишон, ёмонлигини қўйипти деса — ишонма».

ЭШАК ЭШАҚДАН ҚОЛСА, ҚУЛОҒИНИ КЕСАДИ. Халқ ўртасида шундай деб қўллаиб келинган бу мақол аслида «Эшак эшакдан қолса, қулоғини кесадилар» бўлиши керак. Туркман халқида: «Эшак эшакдан қолса қулоғин кес, бурнин тил», деган мақолнинг мавжудлиги бу фикрни тасдиқлайди. Ўтмишда бедана уриштириш, хўроз уриштириш, қўчқор уриштириш, от пойгаси сингарилар билан бир қаторда эшак пойгаси ҳам бўларди. Бунда ўзағон эшакка тарафдорлар ҳатто пул тикиб ҳам гаров бойлашардилар. «Эшак пойгаси»да бир йўла йигирма-ўттиз эшак саф қилиниб, бирдан қўйиб юбориларди, яккама-якка эшак билан «кимнинг эшаги ўзарга» ҳам ўйналарди. Бундай пул тикиб ўйналадиган пойгада ўзолмай қолган эшакнинг эгаси жаҳл устида унинг қулоғини шартта кесиб ташлашдан ҳам тоймаслиги — табиий бир ҳол, албатта. Юқоридаги мақол шундай ва шунга ўхшаш ҳолдан келиб чиққан бўлса — ажаб эмас. Бу — мақолнинг тўғри маъноси. Мажозан чоғи келса-келмаса бировдан қолишмасликка, унга кўр-кўрона етишишга ҳаракат қилувчи одамларга нисбатан қўллайдилар.

ЭШАК ҚИРҚҚА ҚИРГАНДА ҚИЛИҚ ЧИҚАРАДИ. Вар.: «Эшак қирққа кирганда ёли оқаради»; «Қари бўз қартайганда йўрға чиқаради». Баъзи одам ёши улғайиб, соч-соқоли оқарганидан кейин ҳам «қуюлмайд», ёшлигидаги енгилтаклигини, безорилигини, ўйинқароқлигини, уришқоқлигини ташламайд, аксинча ёқимсиз қилиқларини авжига чиқаради. Мазкур мақолларни ана шундай «қариб қуюлмаган» одамларга қарата аччиқ кесатик тарзида айтадилар.

ЭШАК ҲАНГРАМАСА, «ҲАНГИ» ДЕМАСЛАР. Вар.: «Эшакни бетамизлигидан — «эшак» дейдилар». Булар билан: «Қишининг ўзи ёмон бўлсагина, ёмонликлар қилсагина, уни ёмон одам деб ҳисоблайдилар, иззат-ҳурмат қилмайдилар, нафратланадилар, лаънатлайдилар, адабини бердилар», демоқчи бўлганлар. Умуман, бир туркум мақол.

ларида халқ ёмон одамларнинг хулқ-атворини, юриш-турушини, кишиларга келтирадиган зиён-заҳматини турли тамсиллар воситасида ифода этади: «Эшакнинг танлагани — шўра»; «Эшакка хашакдан пашмак яхши» (Пашмак — шўралар оиласига мансуб, танаси қалин тола ва тангачалар билан қопланган бир йиллик ўсимлик. Бу билан ҳам: «Ёмон одам яхшидан кўра ёмонни маъқул кўради», демоқчи бўладилар). «Эшак тўқим танламас», «Эшак ўтга ағанамайди, кулга ағанайди»; «Эшак эшакнинг ҳидини олса, ҳанграйди»; «Ёмон йигит тўй бузар, ёмон хотин уй бузар»; «Ёмон жойни билмас, сўқир сойни билмас»; «Эшакнинг ёмони қозиқни булғар, отнинг ёмони — охурни»; «Итнинг иши — узмоқ, ёмоннинг иши — бузмоқ»; «Ёмон ҳўкиз шамийён синдирар» (Шамийён — омов бўйинтуруғининг икки чеккасига иккитадан ўрнатилган, ҳўкизлар бўйинида туриши учун хизмат қиладиган тўртта қозиқ); «Эшак ҳориганин билмас, айғир қариганин билмас»; «Буқанинг ўзи қариса ҳам, бурни қаримайди» (Бу кейинги мақолларни ҳам қариган бўлишига қарамай, шаҳвоний ҳиссийатга берилган хулқи бузуқ одамларга қарата заҳарханда, истехзоли киноя тарзида айтадилар); «Эшак мугуз истаб, қулоқдан ажрабди». (Мажозий маънода мазкур мақолни ўзида йўқ ва эришининг имкони бўлмаган нарсаларни орзу-ҳавас қилиб, беҳудага уринувчи, ўз касби корига, амал-мансабига ва ҳ. к. қаноат қилмай, тағин ҳам фойдалироқ, баландроқ нарсаларни орзу қилиб, шунга сари янтилувчи ва оқибат-натияжада мақсадга эришиш, у ёқда турсин, бор буди-шудидан ҳам ажраб, зиён-заҳмат кўриб, одамларга кулги бўлиб қоладиган шахсларга нисбатан истехзо тарзида қўллайдилар); «Эшак борга саналса ҳам, молга саналмас».

ЭШАКНИНГ КУЧИ ҲАЛОЛ, ГЎШТИ ҲАРОМ. Баъзи одам бировнинг кучидан, берган ёрдамидан фойдаланадию, аммо ўзини иззат-ҳурмат қилиш у ёқда турсин, менсимайди, одам ўрнида кўрмайди. Мазкур мақолни шундай одамларга нисбатан кесатиқ мақомида айтадилар.

ЭШАКНИНГ ФЕЪЛИНИ БИЛИБ, УНГА ШОХ АТО ҚИЛМАГАН. Вар.: «Эшакка мугуз битса, эгасини сузди, туюга қанот битса, томпини бузади»; «Эшакка мугуз

битса, ҳўкизнинг шўри қурйди»; «Мушукка қанот битса, чумчуқ зоти қурирди». Бу мақолларни ёмон, ўз пазатини билмаган, бировни бир пақирга олмайдиган, такаббур, мағрур, манман бошқалардан бирон-бир ортиқроқ жойи бўлиб қолгудай бўлса нақ ўзини қўярга жой топа олмайдиган одамларга қарата: «Яхшиямки унга мансаб-мартаба тегмаган. Бўлмаса кунингни кўрсатарди», деган маънода аччиқ киноя, заҳарханда тарзида айтадилар.

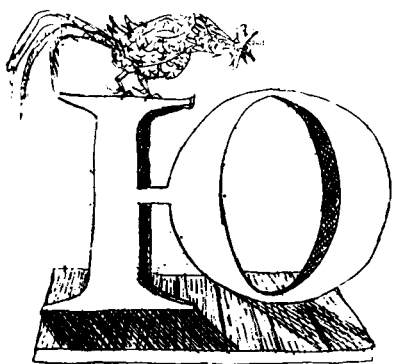
ЭШАКНИНГ ЮКИ ЕНГИЛ БЎЛСА, ЁТАФОН БЎЛАДИ. Эшакнинг одати шунақа: юки енгил ё йўқ бўлса, ҳадеб ётаверади, тупроққа ағанайверади. Юки оғир бўлса, дингиллаб юриб кетади. Уйғурларда: «Юки оғир эшак йўрғалайди» деган мақол ҳам бор. Юқоридаги мақол билан: «Ишёқмас, дангасанинг иши енгил ё кам бўлса, баттар эринчоқлик қилаверади. Шунинг учун унинг ишини қалаштириб ташлаб, зиммасига оғир вазифалар юклаш керак, шундагина елиб-югуриб ишлайди», демоқчи бўладилар.

ЭШОНИМ ДЕБ, ЭШАГИМДАН АЙРИЛДИМ. Фольклоршунос олим Ё. Жўраев бу хусусда шундай ёзади: «Ўтмишда тамагир пир ва эшонларнинг «мурид овлаб» дайдиб юришлари — табиий ҳол эди. Чунки улар борган ерларида назр-ниёз баҳонаси билан динга ишонувчи нодон кишиларнинг бор-йўғини шилиб олардилар».¹ Уларнинг айёрлиги, тамагирлиги ва текинтомоқлигини тушуниб етган плғор фикрли кишилар юқордаги каби бир қатор мақолларни яратганлар: «Эшоним деб, эшагимдан айрилдим, тўрам деб, тўрвамдан айрилдим, хўжам деб, хуржунимдан айрилдим»; «Эшагим эшонга тушмасин — ҳалол қилиб ер»; «Мулла кўп бўлса, тўқли ҳаромга чиқар»; «Муриднинг ихлоси назридан маълум»; «Эшон чиқса далага, мурид қолар балога»; «Қор ёғди деб қувонма — аёзлари бор; эшон келди деб қувонма — ниёзлари бор»; «Қор ёғди деб суюнма — қирови ҳам бор; сўфи келди деб суюнма — сўрови ҳам бор».

ЭҲТИЁТИНГ БЎЛСА, ЭҲТИЁЖИНГ БЎЛМАС. Ҳаёт — жуда мураккаб. Унинг сон-саноқсиз «сўқмоқ»ларида киши адашиши, янглишиши, жиддий қийинчилик-

¹ Ё. Жўраев. Ўзбек халқ оғзаки ижодида динга қарши мотивлар. Тошкент, 1965, 97-бет.

ларга, ҳатто фалокат-ҳалокатларга дуч келиши мумкин. Катта ҳаётий тажриба орттирган халқ шу боисдан ўзининг бир турқум мақолларида кишининг ҳамма вақт ва ҳамма ерда зийрак, ҳушёр, эҳтиёткор бўлиб юриши зарурлигини қайта-қайта уқтиради: «Арслондай олғир бўл, сичқондай — зийрак»; «Офат кўрмай десанг, ҳушёр бўл»; «Кўринмас бало — оёқ остида»; «Бўладиган балого — эгасининг ўзи сабабчи»; «Ўйламай сойга тушдим, энди менга қир қайда?!»; «Оёғи куйган товуқ зир югуради» (Одатда ўчоқнинг кулини кўпинча совимасдан, кўри билан култепага олиб чиқиб ағдарадилар. Товуқнинг ахлат титиш одати бор. У билмай кўр аралаш кулни титади-да, оёғи куйиб, қийқириб, зир югуриб юради... Бу мақолнинг тўғри маъноси. Мажозан: «Баъзи киши зарарли оқибатини билмай, ўйламай-нетмай бир иш қилиб ё гап гашириб қўяди-да, кейин ўзи азобини тортиб, изтироб чекиб, ҳар тарафга елиб-югуриб, ҳар кимга ялиниб-ёлвориб юради. Ваҳоланки, бунга ўзи сабабчи, ўзи эҳтиёт ҳушёр бўлмаган», деган маънода айтадилар); «Авайлаб учмаган қуш қанотидан ажрайди»; «Олдинга бир қарасанг, орқанга ўн қара»; «Бир чўқиб, икки қара» (Бу мақолнинг келиб чиқиши халқ ўртасида айтиб юриладиган қуйидаги масал билан боғлиқ: «Қарга бола-сига: «Бир чўқиб, икки қара», деб насихат қилибди. Шунда боласи: «Бир чўқиб, ўн қарасам қандай бўлади?» деб сўрабди. Онаси суюниб: «Баракалла, болам! Жуда яхши бўлади. Одамлар тош олиш учун ерга энгашгандаёқ учиб кет», дебди. «Энгашмасиданоқ, кўнглига келган вақтдаёқ учиб кетсам-чи?» дебди боласи, «О-о... Баракалла, зийрагим!» деган экан қарга); «Нарвонга чиқсанг шошмай чиқ, ўз ҳаддиндан ошмай чиқ»; «Тоққа чиқсанг, товонингга қараб чиқ»; «Қиш куни қирга қўнма, ёз куни — сойга»; «Сойда ётма — сел олади; қирда ётма — ел олади»; «Денгиздан ўтиб, сойда чўкканлар кўп» («Сойни кичик деб писанд қилмай ўтирма, ундан кечинида ё чўмпилнида эҳтиёт бўл», демоқчи); «Ўйламасдан тўн бичма, бўйламасдан сув кечма»; «Инга кирсанг, чиқар еринг билиб кир»; «Туя қувса ўрга қоч, плон қувса — шудгорга» (Туя ўрга — тепаликка томон тез чопа олмайди, илон эса шудгор ўнгирларидан тез югура олмайди); «Амалин топган ажалдан қутулар»; «Бир эҳтиёткор — ўн одамга тенг».

ЮГУРГАННИКИ ЭМАС, БУЮРГАННИКИ. Халқнинг онгига қадимги даврлардан буён фаталистик, яъни тақдирга, «худонинг ёзмишига» ишонишдан иборат диний-идеалистик ғоялар ҳамда омад ва омадсизлик, бахт ва бахтсизлик, толе ва толесизлик тўғрисидаги асосий тушунчалар сингдириб келинганки, бу нарса юқоридаги сингари бир қатор мақолларда ўз «изини» қолдирган: «Буюрган олур, югурган қолур»; «Ҳасип — қилганники эмас, насиб қилганники»; «Насиб қилса келур Шому Ироқдин, насиб қилмаса кетур қошу қовоқдин»; «Берайин деган қулига чиқариб қўяр йўлига»; «Ўлмасин деган қулига ўлик балиқ йўлиқар»; «Буюрган ошга тиш тегар, ёз тегмаса, қиш тегар»; «Қутлуққа қўша ёғар»; «Берганга — беш қўллаб беради; бермаганни қўш қўллаб уради»; «Берганга — қўша-қўша, бермаганга — қуруқ хурмача»; «Берганга қўша-қўша, бермаганга — ўша-ўша.» Ҳозирги кунда бу мақоллар турли ҳолатларда, кўчма маънода қўлланилади.

ЮЗТА «СИЗ-БИЗ» ДАН БИТТА «ЖИЗ-БИЗ» ЯХШИ. Вар.: «Ўнта «ҳап-ҳап»дан битта чап-чап яхши» («Жиз-биз» — қозонда овқат қовурилаётганда ҳосил бўладиган овоз: «ҳап-ҳап» — оғиздан чиқадиган товуш, бу ерда «қуруқ гап» маъносида келтирилган; «чап-чап» жуда

юпқа нон, шапарак). Мазкур мақоллар: «Уйингга келган меҳмонга қуруқ мулозаматлар қилгунча, олдига топган-тутган ош-нонингни, ноз-неъматингни қўйиб, кўнглини овла», деган маънода ҳам, «кўп насиядан — оз бўлса ҳам нақд яхши» деган маънода ҳам қўлланилади.

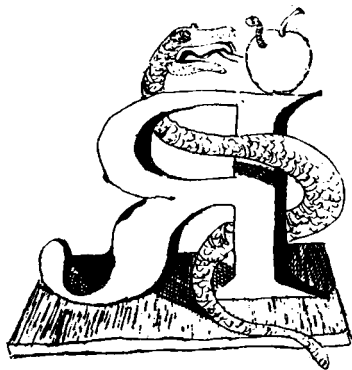
ЮРГАН ДАРЁ, ЎТИРГАН БҮРЁ. (Бўрё — бўйра — тозаланган қамиш чўпидан тўқилган тўшама). Ота-боболар ёш бўғинларга ўз турмушини яхши кечириш юзасидан панд-насиҳат қиларканлар, ҳаётлик даврида дунёни кўриб қолишни, вақти-вақти билан узоқ-яқинга сафар қилиб туришни тавсия этганлар: «Йўлни юрган енгар»; «Йўртган — ўзар, ётган — тўзар»; «Қимирлаган — қир ошар, тифизлаган — тоғ ошар»; «Юрганнинг йўли ўтар, ўтирганнинг кунли ўтар»; «Юрган—йўлдан топади, ўтирган — қайдан тошади?!»; «Йўловчининг озиғи — йўлида»; «Юрган — ютоқмас»; «Кўп излаган — кўмма устидан чиқади» (Кўмма — қўрга кўмиб пишираладиган таом); «Юрганга йўргам йўлиқар» Шоир Сидқий бу мақолни қуйидагича изоҳлаган: «Йўргам —энг лаззатли бир турли ош эрурким, эчкининг ё қўйнинг чарвисини ёйиб, мурч, зира, зирк, турли дориворлардан қиймага қўшиб, қиймани мазкур чарви билан ўрайдилар. Сўнгра чарвини тозаланган ичак билан ҳам ўраб пиширадилар, ейдилар. Бу ош энг қимматли кўрилган бир ош эрурким, бу кунларда барҳам топган эрур. Бу — азиз меҳмонлар учун тортиб берилур. Халқ мақолида келурким: «Юрғонга йўргам илинур».¹ Халқ бундай мақолларида сафарнинг маънавий жиҳатдангина эмас, моддий жиҳатдан ҳам фойдали эканлигини кўрсатиб, кишини сафар қилишга, дунёни кўришга, йўлга чорлайди.

ЮРИБСАН БУ СЎҒМОҚҶА, ЧИДАРСАН БУ ТЎҒМОҚҶА. Баъзи одам орқа-ўнгини ўйламай ёмон йўлларга юради, ман этилган ишлар билан шуғулланади, айб-

¹ «Сирожиддин маҳдум Сидқий (Хондайлиқий)га келган турли мактублар, ўз шеърлари ва хатлари мажмуаси». ЎзФА Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фонди. Инв. № 8073, 86-варақ.

гуноҳ қилиб қўяди-да, унинг ёмон оқибатлари бошига тушиб, азоб-уқубатини торта бошлагач, дод-вой солиб, оҳ-воҳ уриб, ҳаммага «ҳасратидан чанг чиқазиб» юради. Шундай одамга танбеҳ берганда, койиганда: «Ажаб бўпти! Айб — ўзингда. Аввало бундай ишларни қилмаслигинг керак эди. Ҳамонки қилибсанми, энди азобига ҳам чидайсан-да!» деган маънода юқоридаги мақолни қўлайдилар.

ЯНГАМНИНГ ШЎРВАСИНИ ШИРИН ҚИЛГАН — АҚАМНИНГ МАСАЛЛИҒИ. Юқорида келинлар ҳақидаги мақолларга берилган изоҳларда қайд қилиб ўтганимиздек, ўтмишда қайнона, қайнота, эр билан бир қаторда оиланинг бошқа аъзолари ҳам, айниқса қайнэгачи ва қайнсингиллар келинга нисбатан адолатсиз муносабатда бўлардилар, унга ўз зуғумларини ўтказардилар, доим нордон ва тагдор гаплар қилардилар, унинг ҳар бир ҳаракати ва гап-сўзини тергардилар, ҳатто унинг кўзга яқ-қол кўриниб турган яхшиликларини ҳам назарга илмасдилар. Мазкур мақол қайнсингил тилидан келинни камситиб айтилган. Мажозда: «бир одамнинг ютуғи бевосита унинг ўзига боғлиқ эмас, бошқа бир одамга боғлиқ» деган маънода ишлатилади. Халқ «Ғоз аччиғи қарғага бўлади, қиз аччиғи янгага бўлади» деган мақоли билан келинга нисбатан адолатсиз муносабатда бўлган қайнсингил ва қайнэгачилар устидан қулган.

ЯНГИНИ ЭСКИ САҚЛАР. Бу мақол кийим-кечакни асраб, авайлаб кийиш ҳақида. «Эскириб қолган кийим-кечагининг назарга илмай ташлаб юбориб, янчисини бўлар-бўлмасга кияверсанг, у ҳам тез орада эскириб, ишдан чиқади. Эскисидан имкони борича фойдалансанг, янчисини фақат зарур-зарур жойларга киясан ва у узоқ сақланади», деган маънода иқтисод-тежамкорликка ун-

дайдилар. Маз.: «Уйлигини топмаган кўчалигин тўзди-
рар»; «Эскини ямагунча, эсинг кетади»; «Эскини эплаб
кий»; «Ямасанг янги бўлади, янгиинг тенги бўлади».

ЯХШИ БЎЛСА — БОЛА, ЁМОН БЎЛСА — БАЛО.
Бу ва бу каби бирмунча мақолларда яхши ва ёмон фар-
задларнинг феъл-атвори, юриш-туриши, хатти-ҳаракати,
гап-сўзи, қилиқлари, ота-онага ва бошқаларга тегадиган
фойдаси ҳамда зиёни ҳар томонлама ифода этилади:
«Яхши қиз — ёқадаги қундуз, яхши йигит — кўкдаги
юлдуз»; «Қобил фарзанд — жонга пайванд»; «Яхши қиз
эрта туриб соч тарар, ёмон қиз эрта туриб нон сўрар»;
«Яхши ўғил уй тузар, ёмон ўғил тўй бузар»; «Қобил
ўғил отга миндирар, ноқобил ўғил отдан нидирар»; «Ёмон
бўлса боласи, камон бўлар отаси».

ЯХШИ НИЯТ — ЯРИМ ДАВЛАТ. Ота-боболар ки-
шига турмуш кечирish юзасидан панд-насихат қиларкан-
лар, ҳаётдан умидсизланмаслик, руҳни тетик тутиб, кўн-
гилга яхши ниятларни, орзу-истакларни жо қилган ҳолда
келажак сари дадил олға интилиш зарурлигини уқтира-
дилар: «Яхши ният — ярим мол»; «Яхши нафас — ярим
мол»; «Ниятинг — йўлдошинг»; «Бугунги ният — эртаги
ҳақиқат»; «Эскини сўзлагунча, янгини кўзла»; «Кам
сўзла, кўп кўзла»; «Бугунги бир ўйласанг, эртани икки
ўйла»; «Хавас бўлса анқонинг уруғи ҳам топилади»;
«Орауга айб йўқ»; «Мақсадсиз ҳаёт — қуши беқанот».

**ЯХШИ ОТГА ҚАМЧИ КЕРАҚМАС. ЯХШИ ҚИЗГА
СОВЧИ КЕРАҚМАС.** «Қиз одобли, ҳаёли, ифбатли қи-
либ тарбияланса, кишиларнинг меҳрини козонади, унга
турмуш йўли ўз-ўзида очилади», демоқчи. «Сайроқи бе-
данага харидор кўп» деган мақолни ҳам мажозий маъно-
да кўпроқ шунга нисбатан қўллайдилар.

**ЯХШИ ТОПИБ ГАПИРАР. ЁМОН ҚОПИБ ГАПИ-
РАР.** Вар.: «Яхши пайқаб гапирар, ёмон чайқаб гапи-
рар» (Чайқаб — булғаб «лойқатиб», бошқа томонга бу-
риб, деган маънода); «Бировнинг от кўтармас бўзи бор,
биронинг от кўтармас сўзи бор»; «Созандалар созни
чертар қўл билан, ёмон одам кўдиради тил билан»;
«Ақлли нақллаб сўзлар, ақлсиз лақллаб сўзлар»

(Нақллаб сўзламоқ — гап орасида нақллар, ҳикоят-ривоятлар, мисолу далиллар келтириб, кишига тушунарли, аниқ-равшан ва ишонарли қилиб сўзламоқ); «Яхшининг сўзи — қаймоқ, ёмоннинг сўзи — тўқмоқ»; «Ўзи юзсининг сўзи тузсин»; «Ириган оғиздан чириган сўз чиқар»; «Ёмон оғиздан ёлиндай сўз чиқади» (Ёлин — чақмоқ); «Илон заҳри — тишида, ёмон заҳри — тилида»; «Ёмоннинг юзи қурсин, гапирган сўзи қурсин!»

ЯХШИ ХОТИН — УМР БОЛИ, ЁМОН ХОТИН — ЖОН ЗАВОЛИ. Халқ ўзининг бир туркум мақолларида яхши ва ёмон хотинларнинг феъл-атворини, хусусиятларини, юриш-туришини тасвирлаган, эрга ва бошқаларга тегадиган фойдаси ё зиёнини кўрсатиб, уларга баҳо берган: «Яхши хотин — уй бўстони, ёмон хотин — зимистони»; «Яхши тўн — тўй савлати, яхши хотин — уй давлати»; «Яхши хотин — ярим ризқ»; «Яхши хотин йўқни йўмзаб тўйдирар, ёмон хотин ёлғиз отни сўйдирар»; «Яхши хотин йўқ нарсангни бор этар, ёмон хотин кенг уйингни тор этар»; «Эпчил хотин қор қалаб, қозон қайнатар»; «Хотин борки, арпа ундан ош қилар, хотин борки, бугдой унни тош қилар»; «Яхши хотин жун қарз олар, ёмон хотин ун қарз олар» (Бу кўчманчи чорвадорлик даврларидан қолган мақоллардан биридир. Яхши хотин рўзгор тебратишда эрига кўмаклашади. Агар ўз уйида бўлмаса, қўшнидан қарзга бўлса ҳам жун олиб, эшиб, йпгириб, шолча, гилам, чакмонлар қилиб сотиб, рўзгорни яхшилайди. Ёмон хотин эса хушёқмас, даңгаса бўлиб, то эри топиб келмагунча ўзи ишламайди, уйида бўлмаса, қўшнидан тайёр озиқ-овқатларни, масалан, унни қарзга олиб, оиланинг обрўсини туширади. Мазкур мақолда шу ҳол ифода этилган); «Хотиннинг сариштаси — одамнинг фариштаси»; «Хотиннинг яхши-ёмони меҳмон келганда билинади»; «Ой минмай отингни мақтама, йил турмай — хотинингни»; «Билимли аёл бошингга қарайди, билимсиз аёл ёшингга қарайди»; «Ёғмас булут ерни алдар, ёмон хотин эрни алдар»; «Хотин эрка бўлса, эрига серка бўлади» (Серка қўйларнинг олдига тушиб, уларни ўзи юрган йўлдан бошлаб кетгани каби, эрка хотин ҳам эрнинг «бурнидан ип ўтказиб, унни ўз йўригидан олиб юради», демоқчи); «Хотиннинг қақилдоғи — тегирмоннинг шақилдоғи»; «Эрни эр қиладиган ҳам — хотин, қора

ер қиладиган ҳам — хотин»; «Яхши хотин кулмасдан бурун кулдирар, ёмон хотин ўлмасдан бурун ўлдирар».

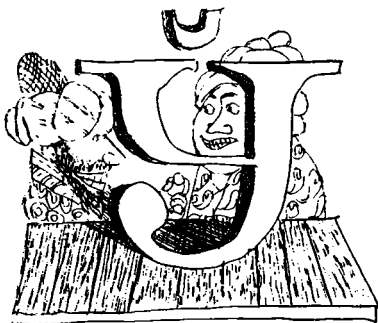
ЯХШИДАН — ВАФО, ЁМОНДАН — ЖАФО. Бу ва бу каби бир туркум мақолларида халқ яхши одамлардан кпшига ва жамиятга фойда тегишини, ёмон одамлардан эса зиён-заҳмат етишини таъкидлайди: «Яхшидан — шарофат, ёмондан — касофат»; «Яхши чечакка болари қўнади» (Бу билан мажозан: «Яхши одамнинг ҳузурига яхши одамлар қўмсаб келадилар, унинг ширин-ширин гап-сўзидан, ёқимли феъл-атворидан, саховатидан баҳра оладилар», демоқчи бўлинади); «Яхшига айтсанг — битирар, ёмонга айтсанг — ер титрар»; «Яхши келар иш қошига, ёмон келар ош бошига»; «Яхшига айтсанг, билар, ёмонга айтсанг — кулар»; «Яхши отга — бир қамчи, ёмон отга — минг қамчи»; «Яхшининг шарофати тегар тор ерда, ёмоннинг касофати тегар ҳар ерда»; «Яхшидан — назар, ёмондан — хазар»; «Яхши юрган ерига, тинчлик солар элига, ёмон юрган ерига, ўт қўяди элига».

ЯХШИЛИК ТЎРГА ЭЛТАР, ЁМОНЛИК — ГЎРГА. Халқимиз бу каби бир туркум мақолларида киши жамиятда ўзини қандай тутиши лозимлиги юзасидан таълим берар экан, одамларга яхшилик қилиш зарурлигини қайта-қайта уқтиради, одамларга қилинган ёмонлик ёмон оқибатларга олиб боражагини таъкидлаш орқали кишини ёмонликдан қайтаради: «Яхшилик нур келтирар, ёмонлик — зулмат»; «Яхши олқиш олур, ёмон қарғишга қолур»; «Яхшилик қилсанг яшарсан, ёмонлик қилсанг қақшарсан»; «Яхши бўлсанг яшарсан, насибангни ошарсан»; «Яхши ошини ер, ёмон — бошини»; «Янчиққа кирган ҳўкиз бешликка чидар» (Янчиқ — ўрилган ғалланинг доинини янчиб, ажратиб олмоқ мақсадида ёйилган хирмон жой. Бешлик — паншаха. «Хирмонга кириб, пайхон қилган ҳўкиз паншахага дучор бўлади», мажозан: «Ёмонлик қилган одамнинг адабини бериб қўядилар», демоқчи). «Ёмонлик қилиб нетарсан, обрўйингдан кетарсан», «Яхшилик кўзга кўринмас, ёмонлик кўмиб қўйилмас» («Қилган ёмонлигининг кишилар кўмиб қўймайдилар, яъни унутиб юбормайдилар, ахирини бир кун жазонинг тортасан», демоқчи); «Бир — яхшилик унутилмас, бир — ёмонлик»; «Яхшидан ёд қолади, ёмондан дод қолади».

ЯХШИЛИК ҚИЛСАНГ ЯШИР, ЯХШИЛИК КЎРСАНГ ОШИР. Бир довишманддан: «Нимани эсда сақлаб қолиб, нимани унутмоқ керак?» — деб сўрабдилар. У: «Агар кишилар сенга яхшилик қилган бўлсалар, уларни унутма, агар сен бировга яхшилик қилган бўлсанг — унут», деб жавоб берибди... Бундай панд-насихатни юқоридаги каби бирмунча мақоллар мазмунидан ҳам топамиз: «Берганингни озга сана, олганингни кўпга сана»; «Ўнг қўлинг берсин, чап қўлинг билмасин»; «Яхшилик қил, дарёга от — балиқ билар, балиқ билмаса, холиқ билар».

ЯХШИЛИККА ЯХШИЛИК — ҲАР КИШИНИНГ ИШИ, ЁМОНЛИККА ЯХШИЛИК — ЭР КИШИНИНГ ИШИ. Ота-боболар бу каби мақолларда кишига яхшилик қилиш, яхшилик қилганларга ундан ҳам ошириб яхшилик қилиш, ҳатто ёмонлик қилганларга ҳам яхшилик қилавериш лозимлигини уқтириб, чин инсонийликка даъват этадилар: «Ёмонлик қилгани яхшилик қилиб уялтир»; «Ҳафо қилганга вафо қил»; «Йўл берганга қўл бер»; «Жон берганга жой бер, жой берганга жон бер»; «Ош берганга бсш бер»; «Сув ичирмаганга сут ичир»; «Отангни ўлдирганга онангни бер» (Бу мақолда бениҳоя ёмонлик қилган одамга ҳам яхшилик қилиш лозимлиги муболаға билан билдирилган).

ЯХШИНИ КЎРИБ ФИКР ҚИЛ, ЁМОННИ КЎРИБ ШУҚР ҚИЛ. Вар.: «Бирни кўриб фикр қил, бирни кўриб шукр қил»; «Олдиндагини кўриб фикр қил, орқангдагини кўриб шукр қил». Бу мақоллар билан: «Ҳаётда сендан ўзиб кетган, сендан яхши яшаётган одамларни кўриб фикр қил, улардан ибрат олишга ҳаракат қил, ҳаётда сендан ортда қолганларнинг, сендан ёмонроқ яшаётганларнинг ҳолини кўру, ўз туриш-турмушинга шукр қил, ундан нолиб, хафа бўлиб, қаноат қилмай юрма», деган маънода насихат қиладилар.

ЎЗ КЎЗИНГ ЎЛИҚ ТИРГИЗАР. Бу ва бу каби бир туркум мақолларда уқтирилишича, киши бировлардан эшитган чалакам-чатти, «узунқулоқ» гапларга кўпда ишонмаслиги, бундан қатъий хулоса чиқариб иш кўрмаслиги, бу ҳақда ҳаммага гапириб юравермаслиги, ўз кўзи билан кўриб, тўғрилигига ишонч ҳосил қилганидан кейингина бир хулосага келиб, иш кўриши лозим: «Кўз билан кўр, дил билан бил»; «Кўнглинг билан эшит — қулоқ алдайди, ақлинг билан кўр — кўз алдайди»; «Чап кўз билан инон, ўнг кўз билан текшир»; «Қулоқдан — кўз ҳақ»; «Кўз — ўзингинки, қулоқ — ўзганики»; «Кўрган билан эшитган тенг эмас»; «Икки қулоқ билан эшитгандан бир кўз билан кўрган яхши»; «Юз марта эшитгандан бир марта кўрган афзал».

ЎЗ УЙИМ — ЎЛАН ТЎШАГИМ. Ўтмишда (баъзилар) қовғадан (гиёҳ, ўт, ўландан) бўйра, бордонга ўхшатиб тўқиб, ундан кўрпа-кўрпача ўрнида фойдаланиб, тагларига тўшаб ўтирардилар. Мазкур мақол билан: «Бировнинг уйида, юртида юмшоқ тўшакда ўтирганингдан кўра, тап-тақир ўлан тўшакда ўтирсанг ҳам, ўз уйинг яхши», демоқчи бўлганлар. Ҳар кимга ўз уй жойи, ўз она-юрти нақадар қадр-қимматли эканлигини пфодаловчи қуйидаги мақоллар ҳам бор: «Исли уйим — ризқли уйим»; «Ўз уйимнинг ҳушлиги — оёқ-қўлимнинг бўшли-

ги»; «Ўз юртининг қадри ўзга юртда билинади»; «Туққан ерга туғинг тик» (Туғ — байроқ); «Ерим — шу, гўрим — шу»; «Ўлсанг ўл, Ватанингда бўл!»

ЎЗ ҚАДРИНИ БИЛМАГАН — ЭЛ ҚАДРИНИ БИЛМАС. Вар.: «Ўз қадрини билмаган — ўзга қадрини билмас»; «Ўзига бахиллик қилган — ўзгага сахийлик қилмас»; «Ўзига енг бўлмаган — ўзгага эн бўлмас»; «Ўзининг арзимаган, кичик ишини қилиш қўлидан келмайдиган ё қурбн етмайдиган одам бировнинг катта ишини қилиб бермайди, қилиб бера олмайди ҳам», демоқчи; «Ўз уйин ёритмаган чироқ, ўзганикида машғал бўлармиди?!»; «Ўз юзини аямаган — киши юзини чия қилур» (Чия — олча, тоғ олчаси. Бу мақолда «кишининг юзини чия қилмоқ» деганда, болаларнинг бир ўйини назарда тутилган: лола очилганда ва олча пишганда болалар бир-бирларини тасқара қилиб, кулмоқ мақсадида лолани ёхуд олчани эзиб, бир-бирларининг юзларига, пешона ва бурунларига суртиб қочардилар. Мақолда: «Юзсиз, ориятсиз одам ўзининг бемаза, ҳақоратли сўзлари билан бировни кишилар олдида уялтириб, қизартириб, хиёлат қилиб қўяди», демоқчи бўлинган); «Ўзига боқмаган — ўзгага ёқмас»; «Қадр билмаснинг — қадрн йўқ».

ЎЗИ БЕМАЛОЛНИНГ СЎЗИ БЕМАЛОЛ. Бу билан: «Бировнинг хизматини ўзига малол олмай, бажовидил, холисона бажарадиган, бировнинг сўзини ерда қолдирмайдиган одам бировга бирор хизмат буюрса, бирор нарсани илтимос қилса, унинг ҳам сўзи унга малол келмайди. Яхшилик қилган одам яхшилик кўради ҳам», демоқчи бўладилар. «Ўзинг ётиқ бўлсанг, ичганинг қатиқ бўлар» деган мақолни ҳам шунга ўхшаш маънода айтадилар.

ЎЗИ ЙЎҚНИНГ — КЎЗИ ЙЎҚ. Одатда тўй, маросимларда, улуш, ҳисса тақсимланадиган пайтларда ўзи ўша ерда бор бўлган одамларга тегишли улушни берадилару, аммо ўзи йўқ бўлган одамга тегажак улушни озроқ қолдирадилар ёки бутунлай қолдирмай, ўзаро бўлишиб оладилар. Мазкур мақолларни шундай ҳолга нисбатан киноя, гина қилиш, ўпкаланиш тарзида қўллайдилар.

«ЎЗИМ» ДЕГАН — ЎЗАҚСИЗ КЕТАДИ. Бу билан: «Фақат ўзинигина ўйлайдиган, ўз манфаатинигина кўз-

лайдиган, бошқалар тўғрисида ўла қолса қайғурмайдиган эгонист, худбин одам ўзаксиз, яъни томирсиз, ёр-дўст, таниш-билиш орттирмай, «якка мохов» бўлиб яшаб, шундайлигича оламдан ўтиб кетади», демоқчи бўладилар. Апа шундай худбин одамлар тилидан айтилган қуйидаги мақолларни уларнинг ўзларига қарата қаттиқ киноя тарзида қўллайдилар: «Мен учун қайнамаган қозонда итнинг калласи қайнасин!»; «Мени чақмаган плон минг йил яшасин»; «У эшакда юким йўқ, йиқилса — хабарим йўқ»; «Меники битсин, сенки йитсин»; «Жон-жон ўзининг жоним»; «Ўзини «ака» дер, эчкисини «така» дер». Қуйидаги мақоллар билан эса худбинликнинг оқибати ёмон бўлажagini уқтириб, бу ёмон йўлдан қайтишга даъват этадилар: Ўзинга ўзинг қарасанг, ўзга сенга қарамас»; «Ўзинга қарамай, оламга қара!»

ЎЗИМДАН ЧИҚҚАН БАЛОГА, ҚАЙГА БОРАЙ ДАЪВОГА? Бу мақол ота-оналар тарафидан ноқобил фарзандлардан шикоят қилиб айтилади. Бундай фарзандларнинг феъл-атворини, ота-онанинг уларга нисбатан бўлган муносабатини ифодаловчи қуйидаги мақоллар ҳам бор: «Ўзақдан чиққан ўт ёмон, ўзингдан чиққан ёт ёмон»; «Ўзингники ўзагингни узади»; «Яхши ота ёмон болага қирқ йил озиқ»; «Бир ота ўн ўғилни боқа олади, ўн ўғил бир отани боқа олмайди»; «Ота-онанг бўлса бўлсин, оғзи бурни бўлмасин» (Бу мақолни халқ ота-онасини боқиш малол келиб қолган ноқобил фарзандлар тилидан айтган ва шундай фарзандларга нисбатан аччиқ киноя тарзида қўллайди); «Бола-чақам ўсганда иссиқ гўннга зор бўлдим» (Бунини гўё қарға айтган эмиш. Мажозий маънода ўғил-қизлари катта бўлгач, қарамай қўйган ота-она томонидан полиш мақомида айтилади); «Дарёнинг ирмоғи кўп, ўзига фойдаси йўқ»; «Эримнинг топганини ўйнаб сймап, ўғлимнинг топганини ўйлаб ейман»; «Ўпта ўғлим бўлгунча, битта чолим бўлсин»; «Ўғилсиз ҳам йиғлайди, ўғилли ҳам йиғлайди»; «Қарғай десам — ёлғизим, қарғамай десам — ялмоғизим» (Ялмоғиз — афсонавий махлуқ. У кишига بازار ташласа, гўё кўзи билан еб қўйгудек бўлармиш. Бу сўзнинг кўчма маъноси — «Ёвуз пиятли», «Қаҳрли», «Шум», «Жуда зарарли (одам)», демакдир. Мақолда бу сўз шу кўчма маъносида келтирилган ва ноқобил фарзандга қаратилган); «Ердан чиққан ҳосилни

қопга солиб сотарсан, ёмон чиққан ўғилни қайга бориб айтарсан?!»

ЎЗИНГ КЕСГАН УТРА ОШ, АЙЛАНИБ ИЧ, ЧАЙЛАНИБ ИЧ! Одатда бирор одам шўр ё бемаза овқат пишириб келсаю, уни ейиш-ичишнинг иложи бўлмаса, пиширган одамга зарда қилиб: «Ма, ўзинг пиширган овқатни ўзинг ич!» дейдилар. Бу — мақолнинг тўғри маъноси. Мажозан эса ёмон хатти-ҳаракати, гап-сўзи ёхуд ўзбошимчалиги оқибатида бир шшнинг пачавасини чиқариб қўйган одамга қарата: «Буни ўзинг буздингми, энди ўзинг тузат!» деган маънода айтадилар. «Ўзинг ёққан ўтга ўзинг псин!» мақолини ҳам шунга ўхшаш маънода қўллайдилар.

ЎЗИНГГА ЭҲТИЁТ БЎЛ, ҚЎШИНГНИ ЎҒРИ ТУТМА. Бу билан: «Хар бир нарсангни аввало ўзинг эҳтиёт қил. Бирор нарсангни йўқотсанг ё қўйган жойингни эслолмасангу, бировдан кўрсанг, бу тухмаг унга қаттиқ ботади, хижолатназлик бўлади, ўртага совуқчилик тушади», демоқчи бўладилар.

ЎЗИНГДА ЙЎҚ — ОЛАМДА ЙЎҚ. Кўпинча шундай бўладики, бирор нарса кишининг ўзида бўлмаса, уни кимдан сўраса ҳам, йўқ бўлиб чиқаверади. Мазкур мақолни шундай пайтда айтадилар. Бир туркум мақолларда шу нарса уқтириладики, киши ўз эҳтиёжларини ва меҳнати, ҳаракати, маблағи ҳисобига жамғариб, ҳозир у нозир қилиб қўйгани, бировдан ҳадеб ҳар бир нарсани сўрайвермаслиги, камроқ ва ёмонроқ бўлса ҳам, ўзида бор бўлган нарсдан имкони борича фойдаланиши лозим: «Ўзингда бўлса эски элак, ўзгдан сўрамоқ не керак?!»; «Бировнинг мис қозонидан ўзингни қора қозонинг яхши»; «Қариндошимда бўлгунча, чирғдонимда бўлсин».

ЎЗИНГДАН УТГАН АЙБ, ҚАЕРГА БОРСАНГ — ХАЙБ. Хайб — хайф — афсус, аттанг. «Айбни ўзинг қилиб қўйсанг, додингни қаерга бориб айтсанг ҳам, жон қулоқлари билан тингламайдилару, шикоятингни инobatга олмайдилар, сени ёқлаб, бошингни силамайдилар. Негаки, айб ўзингда! Қилмишингга афсусланиб, пушаймон

бўлиб, ўз-ўзингдан қийналиб, «ич-этингни еб» юриверасан. Шундай экан, аввало ўзинг айб қилма!» демоқчи.

ЎЗИНГНИ ЭР БИЛСАНГ, ЎЗГАНИ ШЕР БИЛ. Кишини камтар бўлишга даъват этувчи бу мақолнинг қуйидаги вариантлари ва мазмундошлари бор: «Ўзгани буғдой бил, ўзингни — сомон»; «Ўзга муштини емаган — ўз муштини ботмон дер»; «Тош тошдан баланд, бош — бошдан»; «Ўзингни доно санама — сендан ҳам донолар бор, ўзингни нодон санама — сендан ҳам нодонлар бор».

ЎЙИН БИЛМАГАН ХОТИНГА УЙ ТОРЛИГИ БАҲОНА. Баъзи ношуд, қўлидан бир иш келмайдиган одам ўз айбини бўйнига олгиси келмай, ўзини оқламоқ учун турли хил баҳоналар келтиради. Шундай одамлар устидан мазах қилиб айтилган мақол. Вар.: «Ўйин билмаганга этик қўнжи — баҳона»; «Ўзолмаган отга узанги — баҳона»; «Шайхнинг ҳунари бўлмаса, хонақоҳ танг»; «Отолмаган овчи ёйидан кўради»; «Ёқолмаган ўтинидан кўради, қайтиб келиб хотинидан кўради».

ЎЙЛАМАГАН — ЎҚИНАР. Мақолларда шу нарса такрор ва такрор уқтириладигани, киши турмуш кечиршида ҳар бир ишни обдон ўйлаб, тадбиркорлик, омилкорлик билан бошидан пухта қилиши зарур, акс ҳолда оқибати яхши бўлмайди. «Кун ишини тун ўйла!»; «Иш аввалин бир ўйласанг, охирини беш ўйла»; «Қўлинг билан қилар ишни бошинг билан ўйла»; «Қолипсиз гиш(т) битмас, режасиз иш битмас»; «Етти ўлчаб, бир кес»; «Ҳар дарёнинг кемаси бор, ҳар бир ишнинг чамаси бор»; «Ўлгусиз иш ўнғалмас»; «Ўйламай қилган ишингда, кунда гавго бошингда»; «Кўп сўйлаган — ўлар, кўп ўйлаган — бўлар»; «Ўйна болам, ўйна, ўйла болам, ўйла!»

ЎЙНАШМАГИЛ АРБОБ БИЛАН, АРБОБ УРАР ҲАР БОБ БИЛАН. Бухоро хонлигида маҳалла бошлиғини, элликбошини, қишлоқ оқсоқолни, мпроббошини, катта ер-сув эгасини «арбоб» деб атаганлар. Қишлоқда қорандалар, яъни ҳосилнинг чорагидан тортиб ярмигача бўлган қисминигина олишга, қолган қисмини ер-сув эгасига (арбобга) бериш шарти билан байлашиб ишловчи деҳқон ҳосилнинг тегишли қисмини турли хил солиқ-

ларни ўз вақтида тўламаса, тўлашдан бош тортса ё ар-бобга қарши хатти-ҳаракат қилса ҳоли хароб бўларди: ер-сувдан фойдаланиш ҳуқуқидан маҳрум этилар, хона-вайрон қилинар, бало-қазоларга гирифтор этилар эди. Мазкур мақол дастлаб шунга қарата айтилган бўлса ҳам, кейинчалик: «Умуман, ўзингдан хоҳ моддий, хоҳ жисмоний, хоҳ маънавий жиҳатдан кучли бўлган, амал-мартабаси сендан юқори турадиган кишилар билан асло олишиб-тортишма. Акс ҳолда ўзингга чатоқ бўлади. Улар сени ҳар қандай йўл билан эзиб-япчиб, печавангни чиқариб ташлайдилар», деган маънода қўлланадиган бўлиб кетган. Вар., маз.: «Кучли билан курашма»; «Кучли киши чалиб ҳам йиқади, олиб ҳам йиқади»; «Тиг бетига мушт урма»; «Елга қарши тупурма — ўзингга қайтади»; «Осмонга тупурсанг, юзингга тушар»; «Осмонга отган тошинг, қайтиб тушиб ёрар бошинг».

ЎЛАРМОН ҲЎКИЗ БОЛТАДАН ТОЙМАС. Нафси бузуқ, очкўз, бир нарсага муккасидан кетган одамларни «ўлармон» дейдилар. Мақолда: «Очкўз ҳўкиз ўлдираман деб болта кўтариб борсанг ҳам, емга интилишини қўймайди», демоқчи бўлинган. Мажозий маъноси: «Ўлармон одам ўз манфаати йўлида ҳеч нарсадан тап тортмайди, уятни, ор-номусни билмайди, ўлган-тирилганига қарамай, ҳаракат қилаверади». Вар., маз.: «Ўлар тўнғиз қайноқ сувдан тап тортмас»; «Ўлармоннинг кўзи ёмон»; «Ўлармоннинг ўзидан қўрқма, кўзидан қўрқ»; «Ўлармоннинг жони — савил»; «Ўлармон ўз увадасига ўралиб ўлади».

ЎЛГАННИНГ УСТИГА — ТЕПГАН. Ҳаётда баъзан шундай ҳоллар бўладикки, киши ўлгудай қийналиб, ҳориб-чарчаб, танг ҳолга тушиб турган бир пайтда бошқа бир одам келиб, уни баттар қийинроқ бир ҳолга солиб қўяди, уни юпатиш, ҳамдард бўлиш, кўнглини овлаш, ёрдам қўлини чўзиш ўрнига дилига озор беради, асабини бузади. Шундай ва шунга ўхшаш ҳолларда айтиладиган мақол Вар., маз.: «Ўлдирганинг устига — ўн таёқ»; «Ўлганнинг устига — кўмган»; «Йиқилганинг устига — юдуруқ»; «Ўлгандан хўрланган ёмон».

ЎЛИҚ БЎЛИБ ГЎРДА ЙЎҚ, ТИРИҚ БЎЛИБ ТЎРДА ЙЎҚ. Ҳеч бир ишнинг уддасидан чиқа олмайдиган,

ношуд, эпсиз, одамни мазах-масхара қилганда шундай дейдилар.

ЎНТА БЎЛСА ЎРНИ БОШҚА, ҚИРҚТА БЎЛСА — ҚИЛИФИ. Фарзанд — оиланинг қувончи, ота-онанинг таянчи. Шунинг учун ота-боболар ўз мақолларида эр-хотинга фарзандларни кўпайтиришни ва бу билан жамиятнинг тараққиётига ҳисса қўшишни тавсия этганлар: «Боланинг йўғидан бори яхши, очидан тўқи яхши»; «Хотинсиз ўтиш — хато, боласиз ўтиш жафо»; «Ўғли йўқнинг ўрни йўқ, қизи йўқнинг қадри йўқ»; «Ўрада ёт-да, ўғил туғ»; «Туғиладиган болага тўғаноқ бўлма»; «Болали уйдан бахт аримас»; «Олти ўғиллининг олти аршда моли бор» (Арш — эътиқодий тушунчага кўра, осмоннинг энг юқори қисмидаги сарой, тахт, кўчма маънода — ҳар қандай одамга ҳам муяссар бўлавермайдиган олти мартаба ёки юксак жой, тахт, салтанат); «Кўй эгиз туғса, чўпнинг боши айри туғади» (Чўп — ўт-ўлан); «Оғилда ўғлоқ туғилса, адирда ўти униб чиқади» (Ўғлоқ — эчкининг эмизикли боласи. Халқ бу кейинги икки мақоли билан эр-хотинларга парда орасида шундай демоқчи: «Болам кўпайиб кетса, уларни боқишга қийналиб қоламан, деб қайғуриб юрманг, ҳар бир боланинг ўз ризқи бор»); «Ғам емагил бешпкдан, ризқи келар тешикдан».

ЎТ БИЛАН ЎЙНАШГАН — ЁНАР. Вар.: «Ўтни ким тутса, ўша куюди»; «Ўт билан ўйнашма, шамол билан мушшлашма»; «Қилич кўтарган — қиличдан ўлади ҳам»; «Найзагарнинг ўлими — найзадан»; «Бало қувган балога йўлиқади». Ота-боболар бу мақоллари билан уруш бошлаганларнинг ўзи ўлимга юз тутини муқаррарлигини уқтирганлар.

ЎТГАН ИШГА ЎКИНМА. Вар.: «Ўтганга ўкинма, келажакдан чекинма»; «Ўтиб кетган ёмғирдан ўпкалама»; «Ўтган ишдан туш яхши»; «Бўлар иш бўлди, бўёқ хуми синди»; «Ўтган ишга — салавот, қолган ишга — биракот» (Салавот — кечиринч, гуноҳидан ўтиш). Бу мақоллар билан: «Кини ҳаёт кечираркан, ҳар бир нарса учун куйиб-пишиб, ўкиниб, афеусланиб юрмаслиги лозим. Айниқса, ўтиб кетган нохуш, кўнгилсиз воқеа-ҳодисалар, гап-сўзларни деб ич-ичидан эзлиб, ўз-ўзини қий-

наб юрмай, уларни унутишга ҳаракат қилиши ва энди бундан буён бўладиган ишлар тўғрисида ўйлаши, шунга сари интилиши зарур», деган маънода насиҳат қиладилар.

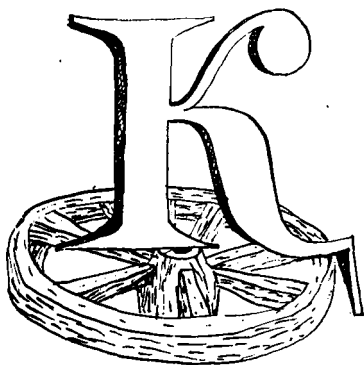
ЎТМАС ПИЧОҚ ҚЎЛ КЕСАР. Бу мақол мажозан: «Ҳиши писанд қилмаган, назарига илмаган нарсадан ё кимсадан қутилмаганда зиёп-заҳмат кўради, шикастланади», деган маънода эҳтиёткорликка ундаб айтилади.

ЎТТИЗ ИККИ ТИШДА ЎТТИЗ ИККИ ИШ БОР. Бу билан: «Гўдаклик давридан ўтиб, катта бўлиб, ўттиз икки тишнинг бутун чиқиб бўлганидан кейин, анча-мунча нарсага ақлинг етадиган бўлиб қолади. Энди ёш бола эмассан, энди турмуш тўғрисида, уни яхши кечприш ҳақида ўйла, бошқотир, шунга кўра иш юрит», деган маънода насиҳат қиладилар.

ЎХШАТМАСДАН УЧРАТМАС. Эр билан хотиннинг (шунингдек, қудаларнинг, икки дўстнинг ва ҳ. к.) характери ҳар жиҳатдан бир-бирига мос тушса, шу мақолни айтадилар. Вар.: «Бир ошганга бир тошган».

ЎҚИГАН ЎҚДАН ОШАР, ЎҚИМАГАН ТУРТКИ-ДАН ШОШАР. Инсон ўз умрини мазмунли ва маъмурчамур ўтказиши учун аввало ўзини ўраб турган борлиқни била билиши, юксак ақл ва тажриба эгаси бўлиши даркор. Бунинг учун эса илм олиши, ҳунар эгаллаши зарур. Карл Маркс таъбири билан айтганда: «Билмсизлик ҳали ҳеч қачон ҳеч кимга ёрдамлашган эмас». Оламда илмдан қудратлироқ куч йўқ. Халқ илмнинг куч-қудрати нақадар буюк экашлигини асрлар оша ўз тажрибасидан ўтказиб келган. Ўзбек халқи ўзининг кўпдан-кўп мақолларида илмни ва илм эгаларини, ақлни ва ақл эгаларини юксак даражада мадҳ этади: уларнинг ҳаётдаги ютуқларини кўрсатади: илмсизлик, жоҳиллик, ақлсизлик, фаросатсизлик, нодонликни қоралайди; буларнинг хунук оқибатларини тасвирлайди ва кишини илм олишга, бу йўлда учрайдиган ҳар қандай қийинчиликларга бардош беришга даъват этади: «Илм — ақл чироғи»; «Илм бахт келтирар, билим тахт келтирар»; «Ўқиган ўғил — отадан улуғ»; «Олим бўлсанг олам

сенки;» «Доно ҳар ерда ҳурматда, подон ўз элида кулфатда»; «Мулла бўлдинг — тилла бўлдинг»; «Ўқиганнинг ошиғи — олчи»; «Билимлидан ақл чиқар, ақлдан нақл чиқар»; «Куч — билимда, билим — кучда»; «Билаги зўр бирни йиқар, билими зўр мингни йиқар»; «Билимли — олим, билимсиз — золим»; «Илми йўқнинг кўзи юмуқ»; «Олимлик ҳам — ошиқлик»; «Ўқиш — жафоли, кети — вафоли»; «Илм олмоқ — игна билан қудуқ қазимоқ»; «Ўқимай мулла бўлмас, чўқимай қарға бўлмас»; «Илигинг куриса ҳам, илм йўлидан қолма»; «Илм ҳазилни ёқтирмайди»; «Ўқиган — ўқиган эмас, уққан — ўқиган»; «Уқуви бор улғаяр, уқуви йўқ сарғаяр»; «Илм қоғоз хатида эмас, мия қатида»; «Дехқон бўлсанг шудгор қил, мулла бўлсанг такрор қил»; «Оз-оз ўрганиб доно бўлур, қатра-қатра йиғилиб дарё бўлур»; «Ўқисанг, — ўзарсан, ўқимасанг — тўзарсан»; «Жоҳиллик жон азоби»; «Жоҳилликдан жоп чиқар, қобилликдан донг чиқар»; «Билмаслик — айб эмас, ўқимаслик — айб»; Илм олишнинг эрта-кечи йўқ»; «Бешикдан чиқиб, тешикка киргунча илм ол» (Тешик — бу ерда «гўр» маъносида ишлатилган); Таълим — йўлга юргунча эмас, гўрга киргунча»; «Юзга кирсанг, юз йил ўқи!»

ҚАДРЛИ НАРСАНИНГ ҚАДРИ ҚЎЛДАН КЕТГАЧ БИЛИНАДИ. Бу билан: «Ҳар бир нарсани қўлингдан кетмасидан олдин, ҳар бир кимсани ундан жудо бўлмасингдан олдин кадрла. Улардан ажралганингдан кейин аттанг деб, пушаймон бўлиб, оҳ-воҳ урганингнинг ҳеч қандай фойдаси бўлмайди», деган маънода насихат қиладилар.

ҚАЗИСАН, ҚАРТАСАН, АСЛИ ЗОТИНГГА ТОРТАСАН. Вар.: «Қазидур, қартадур, асолатига тортадур»; «Эт яхшиси қартадур, ахир аслига тортадур». Бу мақолларнинг тўғри маъноси шуки, қазн, айниқса қарта ҳар қанча тотли таом бўлгани билан, барибир қандайдир ҳиди келиб туради. Мажозан: «Ёмондан туғилган, ёмонлар даврасидан чиққан одам минг яхши бўлиб кетгани билан, барибир асли зотига тортади», деган маънода қўлланилади. Маз.: «Отдан — от, эшакдан — эшак»; «Тулпор тубига тортар»; «Олмадан бодом бўлмас, тағи паст одам бўлмас».

ҚАЙНОНА ҚАЙНАЙДИ, КЕЛИНИ АЙНАЙДИ. Феодализм асорати ўлароқ, қисман ҳанузгача сақланиб келатган иллатлардан бири шуки, оплавий ҳаётда келинга нисбатан паст назар билан қаралади, камситилади. Айниқса қайнона (ёмон қайнона, албатта) келинга «кун

бермайди», унинг «кўзини очирмайди», ҳар бир ҳаракатини, оғзидан чиққан ҳар бир сўзини тергайди, «ўтирса ўпоқ, турса сўпоқ» дейди, келин қанча елиб-югурмасин, «қўлини косов, сочинини сузурги қилиб» ишламасин, қанча адаб сақламасин, барибир қайнона уни назарига илмайди, камситади, асабига тегади, унга бирон-бир яхшиликни, бирон-бир илиқ сўз айтишни раво кўрмайди. Бир туркум мақолларида халқ шу ҳолни ифода этган ҳамда ёмон қайноналарни инсофга, адолатга чақирган, келинларга эса мураса қилиш, сабр-тоқатли бўлиш юзасидан панд-насиҳатлар берган: «Итнинг ёви — девона, келиннинг ёви — қайнона»; «Қизимнинг қайнонаси ёмон, ўзимнинг келиним ёмон»; «Қизгинамнинг боласи — қандак ўрик донаси, ўгилгинамнинг боласи — ҳай-ҳай унинг онаси!»; «Қарга келса қарамадим, зағизғон келса сапамадим, қўлдан келганни аямадим, ҳеч қайнонамга ярамадим»; «Қиз чоғим — султон, келин чоғим — ултон» (ултон — оёқ кийимининг тагчарми); «Отам уйи майдон, қайн уйи — зиндон»; «Қайнонали келин — қарқара келин, қайнонаси келин — масхара келин» (Қарқара — баланд бўйли, қадди тик, қомати келишган, ўсиқ парли, узун соч (тож)ли, (турнани эслатувчи) оппоқ, чиройли бир қуш. Ўтмишда унинг патини шоҳлар ва келинлар (қизлар) бош кийимларига санчиб юрардилар. Умуман, қадди тик, қомати келишган, кишининг кўзига чиройли кўринадиган ҳар бир нарсани (жумладан, одамни айниқса тик қомат, хушрўй хотин-қизларни, оқ теракни ва ҳ. к.) ташбиҳан «қарқара» дердилар. Мақолда: «Сен (келин) қайнонанг туфайли шундай уддабурон, чевар, моҳир бўлиб юрибсан. Чунки, у сенга уй ишларини, бола боқишни ва умуман, ҳаётни юргизишни ўргатган. Қайнонанг уй пойлаб, болаларнинг боқиб қолгани учун сен ясаниб-тусаниб кўчага чиқиб, қаддипни кериб, кишиларнинг ҳавасини келтирадиган бўлиб юрибсан. Агар қайнонанг бўлмаса, бундай ҳар бир ишга моҳир бўлолмасдинг ҳам, кўчага чиқиб бундай юролмасдинг ҳам. Аксинча, ҳеч балонинг уддасидан чиқолмай, ҳаммага масхара бўлиб, уй ишларидан ортмай, болалар билан ўралашиб ўтираверардинг. Шундай экан, қайнонанинг қадрини бил, уни ҳурмат қил», деган кенг маъно яширинган); «Қайнота — ота бўлур, қайнона она бўлур».

ҚАЙТИБ ОЧАР ҚОПҚАНГНИ ҚАТТИҚ ЕПМА. Бу билан: «Одамларга, айниқса купдалик жавоб-муомалада бўлиб турадиган, ишинг тушиб турадиган одамларга зинҳор ёмонлик қилма, қаттиқ-қурум гаширма. Акс ҳолда ўзингга яхши бўлмайди», деган маънода насиҳат қиладилар.

ҚАМИШНИ БЎШ УШЛАСАНГ, ҚЎЛИНГНИ ҚИЯДИ. Бу билан: «Ҳар бир ишни қиларда пишиқ-пухта бўлмасанг, мақсадингга эришолмайсан», деган маънода насиҳат қиладилар.

ҚАНОАТ ҚОРИН ТЎЙДИРАР, БЕҚАНОАТ ЁЛҒИЗ ОТНИ СЎЙДИРАР. Вар.: «Қаноат қорин тўйдирар, беқаноат ўзин ўлдирар»; «Борига қаноат, йўғига — сабр»; «Борига — барака»; «Қора қозон қайнаб турса, қизил ўнғач қуриб қолмас». Булар билан кишини турмуш кечиришда қаноатли, сабот-матонатли, чидамли бўлишга, нисбатан озроқ ва ёмонроқ бўлса ҳам, қўлда бор бўлган нарсага қаноат қилишга ундайдилар.

ҚАРИ БОР УЙНИНГ ЗАРИ БОР. Бир туркум мақолларда қарияларнинг бебаҳо хислатлари, яхшилик томонлари, оқилу доволиги, тажрибакорлиги, меҳрибонлиги, адолат юзасидан иш кўриши қайд этилиб, уларни иззату ҳурмат қилиш, яхши муомалада бўлиш, қўлдан келган яхшиликни улардан аямаслик, айтган сўзларига қулоқ солиб, берган панд-насиҳатларига амал қилиш зарурлиги уқтирилади: «Қариси бор уйнинг париси бор»; «Қари билганни пари билмас» (Бу мақолнинг келиб чиқиши халқнинг қуйидаги бир афсонаси билан боғлиқ: «Қадим замонда қарияларни ўлдириш одати бўлган экан. Шунда отасини жуда яхши кўрадиган бир йигит уни ўлдирма-синлар деб, яширган... Қунлардан бир кун подшо кема билан дарё саёҳатига чиқибди. Иттифоқо кучли пўртана бошланиб, кемани дарёнинг чеккасига чиқариб ташлабди. Подшо ва унинг хизматкор йигитлари қирғоққа тушишибди. Бу ер парилар юрти экан. Улар атрофни айланиб юриб, дарё ёқасидаги бир тепаликка келиб қолишибди. Подшо дарёга қараса, тухумдай бир гавҳар ярақлаб турган эмиш. Дарҳол йигитларга шу гавҳарни олиб чиқишни буюрибди. Йигитлар бирин-кетин сув остига шўнғиб,

гавҳарни тополмай, куруқ қайтиб чиқаверишибди. Подшовинг жаҳли чиқиб, бошқаларни туширса, улар ҳам тополмай чиқишибди. Бу сирли гавҳарга қизиқиб қолган подшо: «Бу гавҳарни кимки тошиб чиқса, унга молу дунёлар пиёом этаман. Тополмай чиққапларни ўлимга маҳкум этаман!» деб шарт қўйибди. Навбат ҳалиги отасини яширган йигитга келибди. У: «Оҳ, энди куним битди» деб, отасининг олдига кириб, видолаша бошлабди. Шунда отаси: «Дарёга тушмасдан бурун тенани бир қарагин. Ҳеч вақтда гавҳар дарёнинг ичида бўлмайди. Қирғоқдаги дарахт шохидан бир қушнинг ини бўлса керагу, гавҳар ҳам ўша инда бўлса керак. Шунинг шуъласи дарёга тушиб тургандир. Ўша дарахтга чиқиб қидир», деб маслаҳат берибди. Йигит отаси айтгандек қилиб, дарахтнинг дарёга эгилган шохига аҳтиёткорлик билан чиқиб борибди. Қараса, ҳақиқатан ҳам пастга энгашган бир инда гавҳар ярақлаб турган эмиш. Дарҳол қўйинига солиб, олиб тушибди. Бу гавҳарнинг борлигини шу юртнинг эгалари бўлмиш парилар ҳам билмас эканлар... Подшо йигитдан: «Буни қандай қилиб билдинг?» деб сўрабди. Йигит отаси ўргатганлигини айтишга мажбур бўлибди. Шунда подшо ўша чолнигини тирик олиб қолмай, қарияларни ўлдириш тўғрисидаги қонунни бекор қилган экан...¹ «Ақлли қария — оқиб турган дарё»; «Катталар айтсин, кичиклар эшитсин»; «Қарияли уйда қўй ҳам омон, бўри ҳам тўқ» (Одатда бир оила фарзандларининг феъл-атвори турлича бўлади: бири ювош, мулойим табиатли бўлса, бири баджаҳл, бадфеъл, қаттиқ кўнгил бўлади. Ота-она уларни бир-бирига қовуштириб, ўртада келишмовчилик, жанжал-сурон кўтарилгудек бўлса, бости-бости қилиб, яраштириб, келиштириб қўяди. Мақолда шу ҳол тамсил билан ифода этилган): «Қария — қариндошлар пойтуғи» (Пойтуғ — байроқ ўрнатилган жой; мажозда: ҳамма йиғиладиган марказий жой. Одати-қадимага кўра, узоқ-яқин қариндош-уруғлар қария яшаб турган уйга вақти-вақти билан келиб, унинг ҳол-аҳволидан хабар олиб турадилар ва шу баҳонада бир-бирлари билан ҳам учрашадилар. Мақолда шу нарса ифода этилган); «Қариянг бор — бараканг бор»; «Қарияда илоннинг шохидан бошқа ҳамма

¹ Бу афсона илмий манбаларда ҳам учрайди. Масалав, қаранг: Сб.—«Фольклор и этнография». Ленинград, изд. «Наука», 1970, 73-бет.

нарсa топилади» (Одатда қариялар: «Бир кунмас-бир кун керак бўлиб қолар», деб ҳар бир нарсани авайлаб, эҳтиётлаб, сақлаб юрадилар. Улардан қачон нимани сўрасанг, топиб беришади. Мақолда шу нарсa тамсил билан ифода этилган); «Қарга учиб ғоз бўлмас, бошлиқсиз уй соз бўлмас»; «Сен сийласанг қарини, танграм сийлар барини»; «Чолни кўрсанг, «бобом» де!»; «Ёшнинг ҳурмати — қарз, қарининг ҳурмати — фарз».

ҚАРИ ҲЛСА НЕ ДАВЛАТДИР, ЕШ ҲЛСА ҚИЕМАТДИР. Киши «ёшини яшаб, ошини ошаб» дунёдан кўз юмса, ўзига ҳам, яқинларига ҳам жуда ҳам алам қилмайди. Аммо ҳали дунё лаззатларидан тўла баҳраманд бўлмаган одам гўдакликда, ўспиришлигида, йиғитлиги ё қизлигида ўлиб қолгудай бўлса, бу ўта аянчли ҳол унинг яқинлари тугул йироқларига ҳам, танишлари тугул нотанишларига ҳам қаттиқ таъсир этади, уларни ҳаддан ташқари хафа қилади, қайғуртиради, ғам-алам гирдобига ташлайди. Мазкур мақолда шу ҳолни ифода этганлар.

ҚАРИЛИК — ХАСТАЛИК. Бир донишманддан: «Дунёда энг оғир дард нима?» деб сўраганларида, у: «Қарилик» деб жавоб берган экан. Дарҳақиқат, қарилик — бедаво «дард» бўлиб, халқ уни қуйидагича ифодалайди: «Қарши келса қарилик, қора норни чўктирар»; «Эр қариса эрки кетар, хотин қариса кўрки кетар», «Қари суякда мой бўлмас», «Қариган дорбозни киндикка чиққанда уй-қу босади» (Киндик — дорбоз юрадиган арқонни ўртароқ жойидан кўтариб турувчи икки ёғоч учларининг бир-бири билан, шунингдек, арқон билан туташган, кесишган жойи. Мазкур мақолни мажозан: «Қариган одам ёшлик даврида бемалол қила оладиган ишларини қилишга энди қурби етмай қолади», деган маънода қўллайдилар). «Қариганда қилга қоқиласан»; «От қариса эшак билан дўстлашади, одам қариса — тўшак билан»; «Арслон қариса сичқон пинини пойлар»; «Бургут қариса, сичқон овлар»; «Бўри қариса итга кулгу бўлар»; «Туя қариса бўтасига эргашади»; «Ёшлик бир марта келади, гўдаклик — икки марта» («Киши умри давомида гўдакликдан ўтгач, ёшлик даврини суради-да, қартайгач яна гўдакдай бўлиб қолади», демоқчи).

ҚАРС ИККИ ҚЎЛДАН ЧИҚАДИ. Икки киши уришпб, жанжаллашиб қолса: «Айб фақат унда ё бунда эмас, ҳар иккисида ҳам бор. Бўлмаса, бунақа келишмовчилик, уриш, жанжал чиқмасди», деган маънода шу мақолни айтадилар. Шунингдек уларнинг орасига тушиб, келиштириб, яраштириб қўймоқчи бўлганларида, бир тарафга ён босмай, икки тарафни ҳам барабар кўриб, адолат юзасидан иш тутганларида ҳам қўллайдилар.

ҚАРҒА БЎЛМА ҚАЙРИЛАСАН, ИССИҚ ЖОЙДАН АЙРИЛАСАН. Қарға қишда яйраб юради-да, кунлар исий бошлагач, совуқ жойларга қараб кетади. Унинг бу одатини мажозан инсонга ташбиҳ этадилар. Баъзи одам ўзининг қадрдон шахрини, қишлоғини, эл-юртини ташлаб, фойда, манфаат орқасидан ҳали у шаҳарга, ҳали бу шаҳарга, ҳали у жойга, ҳали бу жойга кўчиб, умрини дарбадарликда ўтказди, ўзининг «иссиқ» жойидан маҳрум бўлади. Мазкур мақолни шундайларга қарата ҳам насихат, ҳам кесатиқ тарзида қўллайдилар.

ҚАРҒА ҚАРҒАНИНГ КЎЗИНИ ЧЎҚИМАЙДИ. Жаҳоннинг кўпгина халқлари орасида тарқалган бу мақол инсоният яратган энг қадимий мақоллардан биридир. Уни мелодий V асраёқ лотин адиби ва тилшуноси А. Ф. Макробий ўз «Грамматика»сида келтирган. Мақолнинг тўғри маъноси шуки, қарға-қузғунлар одамнинг ё бирор ҳайвоннинг очиқ ерда қолиб кетган мурдасини кўриб қолса, аввал унинг кўзини чўқиб ерканда, кейин гўштини ея бошларкан. Аммо, тирик қарға ва қузғун ўлик қарға ва қузғуннинг кўзини чўқимас экан. Мажозий маъноси: «Золим, қонхўрлар бошқаларга ҳар қанча жабр-ситам ўтказсалар ҳам, бир-бирларининг ёнларини олиб, қўллаб-қувватлайдилар». Вар.: «Ит итнинг қуйруғини босмас»; «Ит итнинг этини емайди»; «Тўнғиз тўнғизни ёрмайди».

ҚАСД ҚИЛГАН — ЎЗАР, ҲАСАД ҚИЛГАН — ТЎЗАР. (Қасд — албатта амалга ошириш кўзда тутилган, жазм этилган қатъий ният, азм-қарор, аҳд. Ҳасад — кишининг муваффақиятини, устунлигини кўролмаслик туйғуси: гайрлик, бахиллик). Вар.: «Қасд қилган — қоя тоғига етар, ҳасад қилган — ўз оёғидан йитар»; «Ёмон

одам ўзи қилолмайди, қилганини кўролмайди»; «Кунчи куйиб ўлар» (Кунчи — бировни кўролмайдиган, ҳасадчи, рашкчи одам); «Ғараз — мараздан ёмон» (Мараз — ҳеч тузалмайдиган эски яра); «Ҳасадчининг иши касод бўлса, фасод кўзгайди»; «Ҳашак ўти хонани куйдирар, ҳасад ўти танани куйдирар»; «Ҳавас қилган етар муродга, ҳасад қилган қолур уятга»; «Ҳасад қилма, ҳавас қил!»

ҚАССОБГА МОЙ ҚАЙҒУ, ЭЧКИГА ЖОН ҚАЙҒУ. Вар.: «Қассобнинг тушига эчки киради»; «Қассобнинг кўзи — семизда, чанқоқнинг кўзи — қимизда»; «Қассобга оқ кўйи ҳам бир, қора кўйи ҳам»; «Бўрининг ўйлагани — ҳаромлик, қўйнинг ўйлагани — омонлик». Бу мақолларни: «Золимлар ўз манфаатлари йўлида мазлумларни ҳар тарафлама эзадилар, бутун жабр-зулмларни ўтказадилар, ҳатто уларнинг ўлиб кетгани билан ҳам ишлари бўлмайди» деган маънода ҳам; «Пул, мол-дунё орттиришга ҳирс қўйган одам ўз фойдаси йўлида ҳар қандай қабоҳат ишлардан ҳам қайтмайди, қандай бўлмасин киши улардан бирор фойда кўриб қолиш кўйида ва фикру ўйида бўлади» деган маънода ҳам ишлатадилар.

ҚАТОРДА НОРИНГ БЎЛСА, ЮКИНГ ЕРДА ҚОЛМАЙДИ. «Чинакам дўстларинг, ёр-биродарларинг бўлса, ҳаётда қийналмайсан, улар сенга ҳар тарафлама кўмаклашадилар, қўллаб-қувватлайдилар, мушкулнингни осон қиладилар», деган маънода. Маз.: «Қушни қаноти учирар»; «Қушни осмонда тутиб турадиган — қаноти билан қўйруғи».

«ҚИЗИЛ»НИ КЎРСА, ХИЗР ҲАМ ЙЎЛДАН ОЗАДН. «Қизил» — олтин, тилла танга. Хизр — афсонавий ҳомий, у ҳаёт булогидан «оби ҳаёт» ичган ва умри боқий бўлган, оғир аҳволда қолган кишининг мушкулини осон қилар эмиш: у билан учрашган, кўришган одам бахтли бўлар эмиш... Мазкур мақолни: «Олтин — пул, мол-дунё шундай қудратга эгаки, ҳар қандай одамни ҳам йўлдан оздиради, тўғри пиятинни эгриликка буриб юборадди, адолат юзасидан иш кўриши лозим бўлган одамни (масалан, қозини) хиёнат, жиноят ва ноҳақлик йўлига киритади», деган маънода айтиб қолдирганлар. Вар., маз.: «Молни кўриб, пайғамбар йўлдан чиқибди»; «Олтинни

кўрса, фаришта ҳам йўлдан тояди»; «Тилингда — олло, дилингда — тилло»; «Қизилдан қози ҳам уялади»; «Қози ришватсиз бўлмас, қиз ишвасиз бўлмас» (Ришват — пора, бир ишни битириш учун амалдорнинг яширин ва ноҳақ равишда оладиган пули ва ашёси); «Қозининг қошида қоринг қашима» («Негаки қорининг қашисанг, у «Ҳамёнини кавлаб, менга бир нима бермоқчи шекилли» деб, сендан умидвор бўлади», демоқчи); «Қози — пора билан рози»; «Қозига бораберма, пора бер»; «Овқат қошиқ билан силлиқ ўтади, даъво пора билан силлиқ битади»; «Сенинг эллигингдан ўтолмайман, сенинг юзингга иложим йўқ» (Ўтган асрнинг охирларида Н. П. Остроумов: «Бу мақол қозиларга тааллуқли», деб ёзган. Дарҳақиқат, халқ бу мақолни кўпроқ пора берганларга ён босувчи қозиларнинг тилидан айтган. Қози (эллик сўм пора берган одамга қараб): «Сенинг эллигингдан ўтолмайману, (юз сўм берганга қараб): аммо, сенинг «юзингга иложим йўқ», деган); «Чинини буқа босиб кетди» (Бу ҳам қозининг тилидан айтилган бўлиб, халқ ўртасида мавжуд бўлган бир ҳикоядан келиб чиққан. Бу ҳикоянинг қисқача мазмуни шуки, даъвогар қозига бир жуфт чинни лаган олиб келиб: «Фалончи менга туҳмат қиляпти, шуни тўғрилайсиз-да, тақсир», деб кетади. Ундан кейин даъволанувчи қозига бир буқача етаклаб келиб, шу даъводан қутултиришни сўрайди. Қози масалани буқача берган киши фойдасига ҳал қилади. Чинни келтирган киши: «Бу қандай бўлди?!» деган мазмунда берган нарсага шама қилганда, қози: «Э биродар, чинини буқа босиб кетди», деб жавоб беради. Кейинчалик унинг бу гапи халқ ўртасида мақолга айланиб кетган), «Оллога ёқайин десанг азонинг бўлсин, қозига ёқайин десанг қозонинг бўлсин»; «Берган — бекка ёқар»; «Арава мойсиз юрмайди»; «Кети мойланган эшак ҳаиграй олмас» (Халқ бу мақоли билан мажозан: «Пора еган, «оғзи мойланган» қози бир нима деёлмайди», деган маънода истеҳзо билан кулган), «Тегирмон бўшга айланмайди»; «Йўққа қалам юрмайди» (Илгарӣ қозихона, маҳкамаларда саводсиз авомга ариза ёзиб берувчи муфтилар, мирзолар бўларди. Улар ўз хизматлари эвазига «қалам учи», «қалам ҳақи» талаб қилардилар. Акс ҳолда қаламни беҳудага тебратмас эдилар. Мақолда шу ҳол ифода этилган); «Қуруқ қўлни ит талайди»; «Игна ўтган жойдан иш ҳам ўтади»;

«Ош тошни эритар»; «Пора, пора олганнинг икки бети қора»; «Пора берганнинг бир бети қора, пора олганнинг икки бети қора»; «Пора еган — пона ер».

ҚИЗИМ СЕНГА АЙТАМАН, КЕЛИНИМ, СЕН ЭШИТ. Баъзан шундай бўладики, бир гапни (турли сабабларга кўра) тегишли одамнинг юзига бевосита айтмайдилар-да, унинг иштирокида (ёхуд у йўғида) бошқа бировга айтадилар. Тегишли одам зийрак, уқувли бўлса, бу гап унинг ўзига тегишли эканини дарҳол фаҳмлаб олади ва шунга кўра иш тутади. Юқоридаги мақол билан ана шундай ҳолни ифода этадилар.

ҚИЗЛИ УЙ — ФАЙЗЛИ УЙ. Маълумки, бола туғилиши оилага катта қувонч бахш этади. Аммо, ўтмишда исломнинг реакцион таълимотлари натижасида шундай аянчли ҳол ҳам юзага келган эдики, кўпгина оилаларда (айниқса, эксплуататорлар, руҳонийлар ва динга кўр-кўрона ишоновчилар оиласида) қиз туғилишини бахтсизлик деб билганлар, қиз туққан аёлларни камситганлар, хўрлаганлар. Ўтган асрда Ўрта Осиёга, жумладан ўзбеклар яшаб турган ерларга саёҳат қилган, халқнинг турли табақалари орасида бўлиб, уларнинг ҳаётини, урф-одатларини, расм-русмларини ўрганган этнограф А. П. Хорошхин бу хусусда шундай ёзади: «Бола туғилганини эшитган қўни-қўшнилари табриклар келмоқ учун ўша оилага ошиқадилар. Агар ўғил туғилган бўлса, бамисоли бир тўй бўлиб кетади. Ўғил кўрган ота туғулуқ сўраб келганларни қўй, ҳатто мол сўйиб, палов дамлаб, дастурхонга шириликларни тўкиб-солиб меҳмон қилади. Қиз туғилганида эса сира ҳам бундай қилмайдилар. У дунёга келган дамлариданоқ гўё яққаланган, қоронғу, ҳуқуқсиз ҳаётга маҳкум этилгандай бўлади»¹. Қўйидаги мақоллар қиз туғилишига нисбатан бўлган ана шундай салбий муносабатнинг маҳсулидир: «Қиз туғилди — ғам туғилди»; «Қиз туққунча, қуз туғ!» («Қуз — «Луғати — Чигатой»да келтирилишича, «ғуз, соя, кўланка, моя, урвоқ» деган маъноларга тўғри келадиган сўз). «Қиз боққунча, қисир боқ»; «Япалоқ-япалоқ қор ёғар, ёмон хотин қиз туғар»;

¹ А. П. Хорошхин. Сборник статей, касающихся до Туркестанского края. СПб., 1876, стр. 119.

«Ўғил туғмаган хотиндан — ўғлоқлаган эчки ортиқ» ва ш. к. Халқ оммасининг илғор дунёқарашдаги вакиллари бундай нотўғри фикру хулосаларга қарши зарба берароқ, қизни ҳам ўғил каби тўлақонли фарзанд деб ҳисоблаганлар, қизларнинг ўзига хос фазилатларини мадҳ этганлар, қиз кўрган ота-оналар келажакда эл-юрт ўртасида қадрли ва эътиборли бўлажакларини қайд қилганлар: «Хотиним қиз туғди деб ўпкалама, шернинг эркак-урғочиси барабар». «Ўғил ёққан чироқни қиз ҳам ёқади» (Зардўштиийлар, яъни ўтпарастлар дини ҳукм сурган қадимги даврларда ўлган одамни эсга олмоқ, ҳурматини жойига қўймоқ, руҳини шод этмоқ мақсадида маълум бир давргача чироқ ёқиб қўйиш одати бор эди. Мазкур мақол билан: «Қизим бору, аммо ўғлим йўқ-да, деб ўксинмаёқ қўя-қол. Ўғил сени хотирлаб ёқадиган чироқни қиз ҳам ёқади», деган маънода тасалли берганлар). «Қиз билагин шимарур, турли ипак химарур»; «Қизнинг жони — қирқта» (Бу билан қизларнинг чидамли, сабот-матонатли, унча-мунча касалликка, оғирчилик-қийинчиликларга бардошли эканлигини билдирмоқчи бўлганлар); «Қизли киши қир ошар»; «Қизли уй — қизил гул»; «Гул ўсса — ернинг кўрки, қиз ўсса — элнинг кўрки»; «Қизни ким суймайди, қимизни ким ичмайди?!», «Қизли уй — қимизли уй». Ота-боболар ўз мақолларида қизларнинг бундай ажойиб хусусиятларини кўрсатарканлар, ота-оналарга қизни ахлоқли, одобли, ҳар ишга моҳир ва меҳнатсевар қилиб тарбиялаш, бўйига етгач, уйда «қари қиз» қилиб сақлаб ўтирмай, тенгини, севганини, ҳар жиҳатдан яхши оилани топиб, узатиб, уйли-жойли ва бахтли саодатли қилиш чора-тадбирларини кўрмоқ юзасидан панд-насиҳат қилганлар: «Қизин тиймаган — тизин қучоқлар»; «Қиз сақласанг туз сақла, туз сақламанг юз сақла» (Туз — тўғри); «Қизни онаси тийсин, ўғилни отаси»; «Қизнинг қилиғи кўчада билинади»; «Қизим уйда, қилиғи тузда»; «Қиз бор — нап(ф) тегизар, қиз бор гап тегизар»; «Қиз бола — бировнинг хасми»; «Қизнинг боши — палахмон тоши»; «Бўйга етган қиз — учирма бўлган қуш»; «Қизга олтиндан тахт эмас, бармоқдай бахт керак»; «Қиз қариса қози бўлур, қари чолга рози бўлур». (Бунда: «қози бўлур» дейиш билан: «инжиқ, унча-мунчани ёқтирмайдиган, ўз айтганидан қайтмайдиган, ҳаммани тергайдиган бўлиб қолади», демоқчи бўладилар);

«Эриккан қиз энагаси билан ўйнашар» (Эрикмоқ — эрсирмоқ. Энага — бировнинг қизини тарбиялаб, катта қиладиган мураббий аёл); «Қари қизга тонг отмас», «Қари қиз овға чиқар, кетидан ғовға чиқар»; «Пишган қовун палагида тураверса, чирийди»; «Туз сақлама — сув бўлур, қиз сақлама — қув бўлур»; «Қори бўлмаса — қиш хунук, ёри бўлмаса — қиз хунук».

ҚИЗНИКИ ҚИЙИН БИЛАН БИТАР, ЎҒИЛНИКИ ЎЙИН БИЛАН БИТАР. Халқимиз турмушида қадимдан ҳукм суриб келаётган урф-одатлар, расм-русмларга биноан, қиз узагиш ўғил уйлантиришга нисбатан анча мушкул ва кўп маблағ талаб қилади. Бу ҳолни ифода этувчи мақоллар талайгина: «Ўғилнинг тўйи — ўйин, қизнинг тўйи — қийин»; «Ўғилга бир керак бўлса, қизга минг керак»; «Қумга сепган билинмас, қизга берган кўринмас»; «Катта қиз чўнтак кавлар, кичик қиз бурун кавлар»; «Қизни бешикка сол, сепини сандиққа сол»; «Олтида йиғсанг ошади, еттида йиғсанг етади»; «Қизли уй қизилга тўймас», «Қизнинг кўзи қизилда, ёшнинг кўзи яшилда» (Одатда қизлар қизил рангли матолар ва бошқа нарсаларга ўчоқ бўладилар. Илгари қизлар сидирға қизил алвон, қизил шойи, қизил атласдан кўйлак киярдилар. Ҳатто, паранжиларни, саллача ва рўмолчаларни ҳам қизил рангли бўларди); «Қиз деса қизиқасан, ҳай-ҳай унинг қалини!» (Этнограф Н. А. Кисляков қалин хусусида шундай ёзади: «Революциядан илгари Ўрта Осиё ва Қозоғистонда хотинни сотиб олиш, унинг учун қалин тўлаш никоҳнинг асосий ва кенг тарқалган формаси эди... Ўзбеклар ва тожикларда бунинг шартлари анча мураккаб бўлган»¹. А. П. Хорошхининг ёзишича: «...Кувёв томон келип томонга қалин сифатида 9 та рўмол, 9 та кўйлак, 9 та лозим, 9 жуфт оёқ кийими, 9 жуфт зирак, 9 та узук, 9 бутмон гуруч, 9 қоп сабзи, 9 та қўй, 9 тилла ва ҳ. к. ҳар бир нарсани 9 тадан бериши керак»². В. Наливкин ва М. Наливкина Фарғона водийсининг деҳқончилик воҳаларида яшовчи ўзбекларнинг XIX аср 80-йилларидаги

¹ Н. А. Кисляков. Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана. Ленинград, изд. «Наука», 1969. 66-стр. 77-78.

² А. П. Хорошхин. Кўрсатилган асар, 121-бет.

ҳаётини тасвирлаб ёзарканлар, шуни маълум қиладиларки, қалиннинг миқдори ҳар жойда ва ҳар хил табақалар орасида ҳар хил бўлган. Одатда қалин тўлаш муддати, айниқса, камбағал оилаларда, бир неча йилларга чўзилиб кетарди. Қалин тўлаш ва тўйга ҳаддан ташқари кўп сарф-харажатлар қилиш, деб таъкидлайди улар, кўпинча камбағал оилаларни хонавайрон қиларди.¹ Б. Х. Кармишева Самарқанд ўзбекларининг революциядан аввалги турмуши ҳақида ёзаркан, шундай дейди: «Қатта ташвиш туғдирадиган талбирлардан бири — ўғил уйлантириш эди. Урф-одатга қаттиқ риоя қилинганлиги туфайли, камидан камидан ботмон ғалла, тўртта қўй, мағиз, гуруч топишга, келин-куёв учун алоҳида ўтов қуриб беришга қурбон етмаган оила ўз ўғлини ҳатто энг камбағал деҳқоннинг қизига ҳам уйлантира олмас эди». Қалиндан волиш мақомидаги бир қанча мақолларнинг келиб чиқишига халқнинг анча қийноққа солиб қўйган ана шундай урф-одатлар сабабчи бўлган); «Саксон бия, саккиз туя — сепли қизнинг қалини» (Муболаға тарзида шундай деганлар); «Қиз қалини — қирқ йилқи»; «Қалин бергандан кейин ўлик куёв ҳам тобутда ётолмас»; «Балиқ тутмоққа тўр керак, хотин олмоққа қўр керак» (Қўр — жамғарма, запас); «Қалам йўнсанг узун йўнгил учини, хотин олсанг тўлдир қути ичинини», «Хотин олмоққа чўт керак, ботмон даҳсар эт керак»; «Йиғитга ё зар керак, ё зўр»; «Ё зўр, ё зар, ё шаҳардан сафар»; «Пулсиз ошиқ — қанотсиз қуш»; «Емига чидасанг от ол, сарфига чидасанг хотин ол»; «Қарз узилиб кетар, хотин ёнга қолар»; «Қизнинг ўсса уйга ют келади, ўғил ўсса уйга қут келади»; «Қизнинг бўйи етди — бошинга ёв етди»; «Бўйдоғинг бор бўлса, молим бор дема, азроил бор бўлса, жоним бор дема»; «Ўғил уйлантирганга ўн йил ёндашма, қиз чиқарганга қирқ йил ёндашма».

ҚИНҒИР ИШНИНГ ҚИРҚ ЙИЛДАН КЕЙИН ҲАМ ҚИЙИҒИ ЧИҚАР. Вар.: «Эгри иш эллик йилдан кейин ҳам эланар»; «Яширин нарса етмиш йилда топилади»; «Қор қанча қалин ёғмасин, барибир ёзга етмас»; «Қилмиш — қидирмиш»; «Қинғир иш — қирғин иш»; «Бурун-

¹ Бу ҳақда батафсил қаранг: В. Наливкин ва М. Наливкина. Кўрсатилган асар, 196-229-бетлар.

гининг мазасин, сўнги берур жазосин» («Хиёнат, жиноятлар қилиб, мўмай даромадга эга бўлиб, аввалига катта-катта еб-ичиб, яхши-яхши кийиниб, зебу зийнатларга безаниб, данғу дароз тўй-зиёфатлар қилиб, данғиллама уй-жойлар солиб, маншатини суриб, маза қилиб юрадиган одам охир-оқибатда қўлга тушиб, жазосини тортади ҳам» демоқчи).

ҚИРҚ КИШИ ҲАМ БИР, ҚИНҒИР КИШИ ҲАМ БИР. Бу мақол ўзи билмаса ҳам, кўпчилик маъқуллаб турган гапни рад этиб, «ундай эмас, бундай» деб, қийиқлик, маҳмадоналик қилувчиларга қарата айтилади.

ҚИРҚИГА ЧИДАГАН ҚИРҚ БИРИГА ҲАМ ЧИДАЙДИ. Ўтмишда подшолар, хону беклар гувоҳкор одамга таъзир бермоқчи бўлганларида шарият пешволарининг фатвосига биноан, уни 40 дарра урдирардилар. Халқ ҳикоятларидан бирида айтилишича: «Бир одамга бўҳтон қилиб, бўйнига гувоҳ қўйиб, 40 дарра уришга маҳкум этадилар. У «тишини тишига қўйиб», ғинг демай, дод-фарёд қилмай, 40 даррани ичида санаб туради. Аммо даррачи ҳисобдан янглишиб, унга бир даррани ортиқ уриб юборади. Шунда у одам «дод!» деб юборади. Ҳазолаш жараёнини томоша қилиб ўтирган хон: «Нега дод дейсан?! Нима, хон ҳукмига қаршимисан?!» деб ўшқиради. «Қарши эмасману, тақсир, аммо даррачингиз битта ортиқ уриб юборди-да», дейди шунда «гувоҳкор». «Ахир қирқига чидаганингдан кейин, қирқ бирига ҳам чидада!» дейди хон...» Бу гап кейинчалик халқ ўртасида мақолга айланиб кетган бўлиб, уни мажозан қийинчиликларга чидамли, бардошли, сабот-матонатли бўлишга даъват этганда, бир нимадан қийналиб, изтироб чекаётган одамни юпатиб, унга далда ва тасалли берганда қўллайдилар. Вар.: «Қиши кетиб, ёзи қолди, кўни кетиб, ози қолди».

ҚИРҒИЯҚДА ҚИНДАГИ ҲАМ ПИШАДИ. Бу билан: «Қирғияқда (яъни, август ойида) жамши экининг (ҳатто қинга тушиб қолган уруғининг ҳам) ҳосили пишади», демоқчи бўлганлар. Мазкур мақолнинг «Қирғияқда етти сариқ пишади» деган варианты ҳам борки, бунда

«етти сариқ» деганда, буғдой, арпа, тарик, ўрик, анжир, жийда ва беҳи назарда тутилган.

ҚОВУН ДЕБ ЭККАНИМ ТАРРАК БЎЛИБ ЧИҚДИ. (Таррак-палак отиб ўсадиган полиз экини ва унинг бодрингдан кўра йирикроқ, куврак, бемаза ҳосили). Вар.: «Қўйнимга тасбеҳ деб солганим илон бўлиб чиқди». Ҳаётда баъзан шундай ҳам бўладикки киши у ёки бу одамни яхши деб ўйлаб, ўзига яқин олиб, ҳурматлаб, ёрдам бериб юради. Аммо, оқибат-натижада у одам киши ўйлагандек бўлиб чиқмайди: Юқоридаги мақолларни ана шундай ҳолларда ишлатадилар.

ҚОЗОН ОЛСАНГ ҚОҚИБ ОЛ, ХОТИН ОЛСАНГ БОҚИБ ОЛ. (Қозон қоқиб олинса, унинг дарз ё дарз эмаслиги билинади). Бу каби бир қанча мақолларида халқ кишига турмуш қуриш, муносиб ёр танлаш юзасидан насихат қилиб, бу ишда тажрибасизлик, шопмашошарлик қилмаслик, бир умрга ёр, ҳамкор ва ҳамроҳ бўлгувчи маҳбубани обдан сўраб-суриштириб, ўз кўзи билан кўриб, феъл-атворини билиб, синаб кўриш, ҳар жиҳатдан мос келгани тақдирдагина, унга кўнгил бериш ва ёр қилиш зарурлигини уқтиради: «Арқоғини кўр, бўзини ол, онасни кўр, қизини ол» (Мазкур мақолнинг биринчи қисми: «Қирғоғини кўр, бўзини ол...»; «Милкини кўр, бўзини ол...»; «Қарисини кўр, бўзини ол...» деган вариантлари ҳам бор. Қари — турли даврлар ва турли ерларда турлича узунликни англатган ўлчов бирлиги). «Қиз берсанг, отасига қараб бер, қиз олсанг, онасига қараб ол», «Эшиги ёмоннинг уйига борма, онаси ёмоннинг қизини олма»; «Кундош кўрганнинг қизини олма»; «Теракка қараб тол ўсар, онага қараб қиз ўсар»; «Она ўтган кўприкдан қиз ҳам ўтади»; «Ёталоқ туянинг бўталоғи ҳам ёталоқ бўлади»; «Синамасдан ёр қилма»; «Бўй-бўйлаб, тенг-тенглаб»; «От олма пиёданнинг маслаҳати билан, хотин олма бўйдоқнинг маслаҳати билан»; «Бўйдоқнинг ақли — икки кўзида»; «От олсанг, овулинг билан кенгаш, хотин олсанг, уруғинг билан кенгаш»; «Маслаҳатсиз турмуш тўйдан кейин бузилар», «Боқмагил наслига, боққил аслига»; «Қалмоқ олган қаримас, арғумоқ олган ҳоримас»; «Ўтиннинг яхшиси янтоқ, хотиннинг яхшиси қал-

моқ, қайси номарднинг иши, ёр устига ёр олмоқ?! (Қалмоқ хотин-қизлари ниҳоятда меҳнатқаш, серғайрат, ишлаб чарчамайдиган бўлади. Кўчманчи чорвадорлик ҳаётида хотин-қизлар зиммасига жуда кўп ва оғир ишлар: онла хўжаликка қарашли бир неча бия, сигир ва эчкини соғиш, уй ҳайвонларини парвариш қилиш, ёрғучоқ тортиш, қув пишиш, кигиз бостириш, овқат пишириш, кир ювиш, бола боқиш ва ҳ. к. юклашган. Бундай ишларни бажариш учун эса ғайратчан, меҳнатда чиниққан аёллар керак бўларди. Мақолда уйлашмоқчи бўлган кишига: «Агар от оладиган бўлсанг, арғумоқ (яъни энг кучли от) ол — ҳоримайсан: хотин оладиган бўлсанг, қалмоқдан ол — у ҳамма ишларни тинчитади, сени қаритмайди», деб маслаҳат берилган), «Сеплини олма, эплини ол»; «Сандиғи тўла сепи бўлгунча, юраги тўла эпи бўлсин»; «Эшик кўрганни олма, бешик кўргандан қолма»; «Эшик кўрган — юрт бузар, бешик кўрган — юрт тузар»; «Онаси мақтаган қизни олма, янгаси мақтаган қиздан қолма»; «Ўзинг суйганни олгунча, ўзингни суйганни ол»; «Қирма юз, терма қошга йўлама» («Уйланадиган бўлсанг, серпардозларга йўлама, чунки улар ўзига зеб беришдан бўшамайди, ишга бўйни ёр бермайди», демоқчи); «Чиройидан ҳам чиммати керак» (Чиммат — парда. Бу ерда — юз пардаси, ҳаё пардаси, пок ифбат маъносида келтирилган); «Чиройга нон ботириб еб бўлмас»; «Чирой — ҳусни-жамолда эмас, фазли-камолда»; «От олсанг юришлигини ол, хотин олсанг эс-ҳушлигини ол»; «От олсанг яқиндан ол, хотин олсанг йироқдан ол» («Чунки ота уйи яқин бўлган хотини ҳуда-беҳудага «ғир этиб» уйига бориб келаверади, ҳадеб боргиси келаверади, кўпглининг бир чеккаси ўша ёқда бўлади», демоқчи. Бу фикрнинг қувватловчи «Тўркини яқиннинг тўшаги йиғилмас, деган мақол ҳам бор. Тўркин — турмушга чиққан қизнинг ота уйи); «Яраб турар деб том солма, яраб турар деб хотин олма»; «Ўтмас пичоқ таққунча, тишлаб егин тўйгунча; ёмон хотин олгунча, бўйдоқ юргин ўлгунча».

ҚОЗОН ҲАМ — МОЙ, ЧЎМИЧ ҲАМ — МОЙ. Тўкин-сочинлик, мўл-қўлчилик бўлганда шундай дейдилар.

ҚОЗОНДА БЎЛСА, ЧЎМИЧГА ЧИҚАДИ. Бу билан мажозан: «Ҳар ким илм-билими, касб-ҳунарига яраша га-

пира олади, ёза олади, иш қила олади», демоқчи бўладилар. Вар.: «Ҳар идиш ўз ичидagini тўкади».

ҚОЗОНИ БОШҚАНИНГ ҚАЙҒУСИ БОШҚА. Вар.: «Тутуни бошқанинг туйшаги бошқа» (Туйшак — ғам, қайғу, қийинчилик, азоб-уқубат мушкулот, ташвиш). Булар билан: «Ҳар ким ўз тирикчилиги, ғами, ташвиши тўғрисида қайғуради, елиб-югуради. Бировнинг қайғусини биров тортмайди», демчоқи бўладилар.

ҚОЛОҚДАН ЧЎЛОҚ ЯХШИ. Ишёқмас, дангаса, боқи-беғам, имиллаб юрадиган ва ишлайдиган, лапашанг одамларнинг устидан истеҳзо билан кулувчи мақол. Вар.: «Қўли султ косибдан оёғи илдам гадо яхши», «Қўнимсиз, қўнимсизнинг иши — унумсиз».

ҚОН-ҚАРИНДОШ — ЖОН ҚАРИНДОШ. Бу каби бир туркум мақолларда кишига қариндош-уруғларнинг нақадар яқин, ҳамроҳ, ҳамнафас, ҳамкор, ҳамдари бўлиши, яхши-ёмон ёрдами тегиши кўрсатилиб, уларни қадрлаш, иззат-ҳурмат қилиш, яхшилигига ортиқроқ яхшилик билан жавоб қайтариш, кўнглини раижитмаслик зарурлиги уқтирилади: «Уруғ-аймоғим — қуюқ қаймоғим»; «Қариндошим — қора қозоним, уруғим — унли чуволим» (Чувол — катта қоп); «Қилдай томир бўлса, туққанига тартади»; «Туққан туққандан умид тутар»; «Қариндошинини қоронғи кунда сина»; «Қоронғида қичқирсанг, қариндошинг товуш берар». «Ёғ ичганда ёт яхши, қон ичганда — қариндош»; «Туққан-туққан топишар, ётга бало ёпишар»; «Қаттиқ гапирсанг, қариндошингга ёқмайсан»; «Қариндошинини ошга чақир, чошга чақирма»; «Қариндошинг келса келсин, бўз халтаси келмасин»; «Бор қариндош — қариндош, йўқ қариндош — зипендош»; «Қариндошингда қайғу бўлмасин»; «Ота ўлими — мерос, она ўлими — мерос, қариндош ўлими — қиёмат».

ҚОННИ ҚОН БИЛАН ЮВИБ БЎЛМАЙДИ. Вар.: «Ўтни ўт билан ўчириб бўлмас». Бу мақолларни: «Урушни уруш қилиб бостириб бўлмайди, сулҳ тузиб, тинчлик ўрнатиш керак», деган маънода қўллайдилар.

ҚОР ЁҒДИ — ЗАР ЁҒДИ. Бир туркум мақолларида ота-боболар ёзингарчиликка ўз муносабатларини билдириб, вақтида ёққан қор-ёмғирнинг фойдали, бевақт ёққан қор-ёмғирнинг эса зарарли эканлигини қайд этганлар: «Қор ёғди — нон ёғди»; «Қор — ернинг кўрпаси, ёмғир — ернинг шўрпаси»; «Нон — новвойда, калити — осмонда»; «Савол — осмондан, жавоб — тегирмондан»; «Қори қалин қишнинг ўлани ҳам қалин бўлади»; «Қиш қорли бўлса, ёз ярли бўлмас» (Ярли — йўқсил, камбағал); «Қишнинг қори — ёзга дори»; «Савр ёмғири — сари олтин» (Савр — шамсия йил ҳисобида иккинчи ойнинг арабча номи бўлиб, 22 апрель билан 21 май оралиғидаги даврга тўғри келади. Бу ойни «ёмғир ойи» деб ҳам атайдилар); «Вақтида ёққан ёмғир — ош билан нон, вақтсиз ёққан ёмғир — илон билан чаён»; «Қишдаги ёмғирдан илон-чаён ёққани яхши»; «Кичик чиллада бол бўлса ҳам ёғмасин, катта чиллада заҳар бўлса ҳам ёғсин».

ҚОРА ТОВУҚ ҲАМ ОҚ ТУХУМ ҚИЛАДИ. Ота-боболар киши жамиятда яшаркан, у кимга қандай муносабатда бўлиши лозимлиги юзасидан таълим берарканлар, у ёки бу одамнинг ташқи кўринишига қараб хулоса чиқариши, шунга кўра жавоб-муомала қилиши керак эмаслигини, аксинча ҳар қандай одамнинг ақлу заковатига, фазлу камолига, маъноли ва ёқимли гап-сўзига, қилган ва қилаётган хайрли ишларига, жамиятда қозонган ҳурмат-эътиборига, тутган мавқеига қараб муносабатда бўлиши лозимлигини уқтирганлар: «Қора сигир ҳам оқ сўт беради»; «Қоҳати елин сутли бўлар» (Қоҳати елин — сигирнинг кичик, киши назарга илмайдиган елини. Бу ташбиҳ билан мажозан: «Баъзи назарга илмайдиган, кўринишидан ёмондек туюладиган одамдан кўп фойдали ишлар ва маънили гаплар чиқади. Шунинг учун кишининг кўринишига қараб баҳо берма, шунга қараб у билан муомала қилма», демоқчи бўладилар); «Қора булутдан тиниқ сув томар»; «Қозондан қора нарса йўқ, очсанг қорнинг тўйдирар; қордан оппоқ нарса йўқ, тегсанг қўлинг тўнгдирар»; «Сиртин кўриб, ичидан тўнгилма, қорасин кўриб, кучидан тўнгилма»; «Ҳар юзи оқнинг кўнгли оқ бўлавермас, ҳар юзи қоранинг кўнгли қора бўлавермас».

ҚОШ ҚЎЯМАН, ДЕБ КЎЗ ЧИҚАЗИБДИ.. Вар.: «Ортиқ қиламан деб тиртиқ қилипти»; «Шапоғини оламан, деб кўр қилибди». Бу мақолларни қўлидан келса-келмаса ҳар бир ишга аралашувчи, ношуд, бефаросат, тажрибасиз одамларга истеҳзоли киноя тарзида айтадилар.

ҚОШИНГ ҚОРА, КЎЗИНГ ҚОРА, ЎЗ ИШИНГГА ЎЗИНГ ҚАРА. Вар.: «Бугдойингни ўзинг ўр, тегирмонингни ўзинг торт»; «Қуш ҳам уясини ўзи қуради». Бу мақоллар билан «Ўз зиммангга юкланган, ўзинг қилишинг зарур бўлган ишни, шунингдек, ўз турмушинг, тирикчилигинг учун керак бўлган ишларни ўзинг бажар, эринма, бировга орқа қилма!» деган маънода насихат қиладилар.

ҚОШИҚ БИЛАН ОШ БЕРИБ, СОПИ БИЛАН КЎЗ ЧИҚАЗМА. Вар.: «Отингни берма, бергандан кейин: «Минди» дема!» Бу мақоллар билан: «Бировга қилган яхшилигингни миннат қилиб, кези келганда «юзига солиб» юрма!» демоқчи бўладилар.

ҚОҶИЛСАНГ, ТОШДАН ЎПҚАЛАМА. «Бирор ишда ўзинг хато қилиб қўйиб, бошқа бировга тўнкама, ўзгардан ўпқаланиб юрма!» демоқчи.

ҚУДА БЎЛГУНЧА КЎП СИНАШ, ҚУДА БЎЛГАЧ КЎП СИЙЛАШ. Бу каби бир туркум мақолларда қудачилик муносабатлари ўз инъикосини топган: «Қуда бўлмоқ — қийин, жудо бўлмоқ — осон»; «Шерикчилик — бир йилчилик, қудачилик — минг йилчилик»; «Қирқ уй қуда бўлса, қирқ йил қирғин келмас» (Ўтмишда қабилауруғлар ер, яйлов талашиб, бир-бирлари билан уришиб, ёвлашиб юрардилар. Бир элатнинг одамлари иккинчи бир элатнинг юртига тўсатдан бостириб келиб, ҳамма нарсани талон-торож қилиб кетардилар. Шунда агар элатнинг одамлари уюшган, бир-бирларига қадрдон, қариндош, қуда-анда бўлиб, чатишиб кетган бўлсалар, ёв келганда бир ёқадан бош чиқариб жанг қилардилар, бир-бирларини қўллаб-қувватлардилар ва ҳимоя қилардилар. Бундан ташқари, хонлар, беклар ё қабилалар бир-бирлари билан ёвлашиб юрган бўлсалар, ўртага аҳли оварлар тушиб, бир-бирларига қиз бериб, қиз олишни, қудалашишни так-

лиф этардилар. Агар улар бу таклифга кўнсалар, қудалашгач, бир-бирлари билан апоқ-чапоқ бўлиб кетардилар, элларда тинчлик ўрнатиларди. Тарихда бундай воқеалар кўп учрайди. Бу нарса юқоридаги мақолда ҳам ўз изини қолдирган).

ҚУДАНИНГ ОШИ БИЛАН ҚУДАҒАЙНИ СИЙЛАБДИ. Қудағай — 1. Хотин қуда, яъни қувънинг ё келиннинг онаси (агар эркак қуданинг иккита ва ундан ортиқ хотини бўлса, катта хотинини «қудағай», кичик хотинини «қудача» дердилар). 2. Эр ва хотиннинг ота-оналари ва уларнинг яқин қариндошларининг ҳаммаси ҳам «қудағай» дейилади. Мазкур мақолни айёр, маккур, устомон, бировларнинг нарсаси ва маблағи билан бировларни сийлаб, кўнглини олиб, ўзини яхши, сахий одам қилиб кўрсатувчи, «учар» одамларга нисбатан аччиқ киноя, истеҳзо ёки ҳазил-мутойиба тарзида қўллайдилар.

ҚУРБАҚА ҲАМ ВАҚТИ БИЛАН ВАҚИЛЛАЙДИ. Бу мақолни одамлар орасида бўлар-бўлмас, маза-бемаза гапларни ўрни бўлса-бўлмаса гапираверадиган, кишига танбеҳ, таъзир берганда айтадилар.

ҚУРУҚ ГАП ҚУЛОҚҚА ЕҚМАС. «Бировдан бирор манфаат кўрмоқ учун уни ҳам бирор нима билан манфаатдор қилиш, киримга эришмоқ учун чиқимдан қочмаслик керак бўлади. Акс ҳолда мақсадга эришиш — амримаҳол», деган маънода айтилувчи мақол. Вар., маз.: «Қуруқ қошиқ оғиз йиртар»; «Қуруқ сўз бош оғритар, ёриқ қошиқ оғиз йиртар»; «Ошу понсиз яшаб бўлмас, қуруқ гапни ошаб бўлмас»; «Қуруқ нафас пайдан наво чиқармас»; «Қуруқ қўлга қуш қўнмас»; «Қуруқ суякни ит ҳам ғажмайди»; «Мевасиз дарахтга маймун ҳам чиқмайди»; «Мушук ҳам бекорга офтобга чиқмайди».

ҚУШ ТИЛИНИ ҚУШ БИЛАДИ. Вар.: «Туя тилини туякаш билур». Ҳаёт қонуниятини шундайки, ҳар бир касб эгасининг «тили»ни яъни унинг ҳол-аҳволини, сир-асорини, ички кечинмаларини, ният-мақсадини, нуқсон-камчилигини, хуллас, жамки ўзинга хос хусусиятларини ўша касб эгалари бошқаларга нисбатан яхши биладилар, яхши тушунадилар, ҳис этадилар. Мазкур мақолларда шу нарса ифодаланган.

ҚУШ УЯСИДА ҚЎРГАНИНИ ҚИЛАДИ. Вар.: «Қуш уясида нимани кўрса, учганида шуни олади». Бу мақоллар билан: «Болаларнинг қандай ўсиб, вояга етиши, феъл-атворининг қандай бўлиб шаклланиши ота-онанинг қандай тарбиялашига, ота-она уларнинг олдда ўзини қандай тутишига, ибрат кўрсатишига, ижобий ё салбий таъсир этишига бевосита боғлиқ», демоқчи бўладилар.

ҚЎЙ БИР ТЕРИНИНГ ИЧИДА НЕЧА ОЗИБ, НЕЧА СЕМИРАДИ. Бу — мушкул аҳволга тушиб қолган, моддий ва маънавий қийинчиликларга дучор бўлган, оғир дамларни бошидан кечираётган кишиларга тасалли берганда, уларни юпатиб, сабр-тоқатга ундаганда, ҳаётдан умидсизланмай, истиқбол сари дадил қадам ташлашга даъват этганда айтиладиган мақоллардан биридир.

ҚЎЙ СЕМИЗИ — ҚЎЙЧИДАН. Вар.: «Қўйни боқса, қўй туғида қаттиқ чўпон боқсин» (Қўй туғи қаттиқ бўлади. Чўпон ҳам шундай қаттиқ, яъни меҳнат машаққатларига чидамли, матонатли, чиниққан бўлиши керак. Шундагина иши юришади, қўйлари кўпаяди, семиради», демоқчи); «Қалпоғингни қайтоқи қилгунча, қўйларингни бўрдоқи қил».

ҚЎЙНИДАН ТЎКИЛСА — ҚЎНЖИГА. Кишининг мол-мулки, маблағи қўлидан кетсаю, аммо беҳудага кетмаса — ўғил қизига, ўз яқинларига насиб қилса, бу ҳолни мазкур мақол билан ифода этадилар. Шунингдек, фойдали, манфаатли нарсаларни «бегона» қилмай, «ўз одамларига», тапиш-билишларига «буриб» юборадиган ноҳақ, ноинсоф одамларга нисбатан киноя тарзида айтадилар.

ҚЎЙЧИВОН КЎП БЎЛСА, ҚЎЙ ҲАРОМ ЎЛАР. Вар.: «Хотин кўп бўлса, чўмични ит ялайди»; «Ишбоши кўп бўлса, иш кетига кетади». Агар кишилар бирор ишни қилишга эринсалар, ишни сансолорликка солсалар, оқибат-натихада ўша иш бажарилмай қолиб кетади. Мазкур мақолларни шундай ҳолга нисбатан қўллайдилар.

Хўблар тийғи етишмастин бурун бу зор ўлар,
Чин эмишким, бўлса кўп қассоб, қўй мурдор ўлар.

Навоий .

ҚЎЛ ЕТМАСГА БЎЙ ЧЎЗМА. Ота-боболар фарзандларга турмуш кечирининг йўл-йўриқлари юзасидан панд-насихат қиларканлар, киши хоҳ жисмоний, хоҳ моддий, хоҳ маънавий жиҳатдан ҳоли-қудратига қараб иш кўриши, қурби етмаган ишга уринмаслиги зарурлигини, акс ҳолда бунинг оқибати ёмон бўлишини уқтирадилар: «Ойни қўл билан узиб олиб бўлмас»; «Қуюшқондан ташқари кучанма»; «Қўлинг кўтара олмаган чўқморни бошингга бойлама»; «Беҳуда ҳаракат белни синдирар»; «Ҳолини билмаган ҳалок бўлади»; «Ҳолини билган — ҳоримас»; «Қўлинг етган шохнинг шафтолиси — ширин»; «Йигит яхши сўзга қилсин амал, қўлдан келмас ишга қилмасин жадал».

Отойи, сен киму, ул сарв қомат ким,
Илик етмаса не ҳосил қўлни сунмоқ.

Отойи.

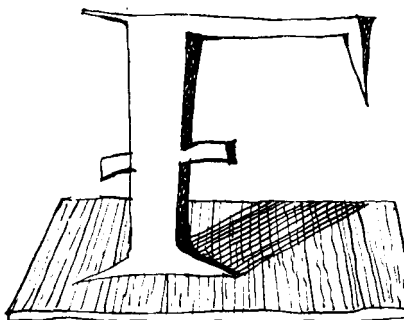
ҚЎЛДАН БЕРГАНГА ҚУШ ТЎЙМАС. Бу билан: «Қафасдаги, эгаси бир нима берса ейдиган, бермаса оч қолаверадиган қуш тўймайди. Шунингдек, бировнинг қўлига қарам бўлиб қолган одам ҳам қисиниб-қимтиниб ейди, озиқ-овқатга мириқмайди. Шунинг учун бировнинг берадиган луқмасидан дам кутиб ўтирма, ўзинг меҳнат қилиб топ, шундагина яйраб ейсан, тўйинасан», демоқчи бўладилар.

ҚЎЛИНГДАН БЕРМАСАНГ, ЙЎЛИНГДАН БЕР, ЙЎЛИНГДАН БЕРМАСАНГ, СЎЗИНГДАН БЕР. Вар.: «Қўлингдан келса — қўлла, қўлингдан келмаса — йўлла»; «Сийлагани пулинг бўлмаса, сийпагани тилинг бор»; «Қоқилса — суя, йиқилса — кўтар»; «Қайғурганга қайрилган — яхши». Бу мақоллар билан: «Киши жамиятда яшаркан, одамларга қўлидан келганча, озми-кўпми яхшилик қилиши лозим ва эинҳор ёмонлик қилмаслик, ёмонликни соғинмаслиги зарур», деган маънода насихат қиладилар.

ҚЎРҚАНГА ҚЎШ КЎРИНАР. Қўрқоқлик — шахсининг ўзи учун ҳам, жамият учун ҳам энг ёмон, зарарли иллат. Шунинг учун ҳам халқ ўзининг кўпдан-кўп мақолларида қўрқоқликни қоралайди, қўрқоқлик устидан заҳарханда ва кинояли истеҳзо билан кулади, турли мисоллар ва тамсиллар воситасида қўрқоқликнинг ёмон оқибатларини кўрсатади: «Қўрқоққа қўй боши қўш кўринар,

қўшмоғи билан беш кўринар»; «Сичқон назарида мушукдан зўр махлуқ йўқ»; «Қўрқоққа кўланкаси — азроил»; «Қўрқоқ от ўз соясидан ҳуркар»; «Бир қўрққан қуённинг қирқ кунгача ранги кирмайди»; «Хўрознинг сути йўқ, қўрқоқнинг қути йўқ»; «Чумчуқ «пирр...» этса, қўрқоқ юраги «ширр...» этади»; «Қўрқоқни кўзи белги беради»; «Қўрқоқнинг кўзи катта, эҳмоқнинг сўзи катта»; «Қўрқоқ кета туриб мақтанар, ботир кела туриб мақтанар»; «Қўрқоқ уятни билмас»; «Қўрқоқ олдин мушт кўтарар»; «Сўқолмаган сўйил кўтарар»; «Чўчиган чўқмор кўтарар»; «Шарпадан қўрққан қоровул шиқилдоқ чалар»; «Бир қўрққан ит уч кун ҳурар»; «Қорғили ит овга ярамас, юраги йўқ ёвга ярамас» (Қорғи—ит бўйнига боғланадиган қайиш бўйинбоғ): «Қўрқоқнинг ўз қуроли — ўзига ёв»; «Қўрқоқнинг қони чиққани — жони чиққани»; «Қўрқув ўлимдан қутқармас»; «Қўрқса ҳам қўй ўлади, қўрқмаса ҳам қўй ўлади»; «Қўрқоқ ўлмасдан бурун ўлади»; «Қўрқоқнинг ақли шошар, йилит майдонда тошар», «Қўрқмас қийинни енгар, қўрқоқ бўйинни эгар»; «Ур! деганда, номард қочар»; «Қирғий учса, чумчуқни ёриқда кўр»; «Қўрқоқ қўрқоққа ўртоқ»; «Қочган қуён ётган қуённи ола қочади»; «Ўнта қочоқ битта қувувчидан қочади»; «Қочқинга бир «Хой!» кифоя»; «Етти балога — бир чалпақ, юз қарғага — бир кесак»; «Қочиш бошланса, қиё боқилмас»; «Қўрқоққа ўр ҳам — тор, қир ҳам — тор»; «Қочқинга сичқоннинг ини — минг танга».

ҚҰЯ-ҚҰЯ ЕСАНГ, ҚҰЙ ОРТАР, ТОРТА-ТОРТА ЕСАНГ, ТОЙ ОРТАР. Ота-боболар кишига турмушни яхши ўтказиш юзасидан таълим берар эканлар, ҳар бир нарсада, ҳар бир соҳада иқтисод ва тежамкорликка риоя қилиш зарурлигини, ақс ҳолда моддий қийинчиликларга дучор бўлиб қолиши муқаррарлигини уқтирганлар: «Қириб есанг, қирқ кунга етади, ўйиб есанг, ўн кунга етади». «Товуғини есанг, бир ейсан, тухумини есанг, минг ейсан»; «Соғиб ичсанг, минг кунлик, сўйиб есанг, бир кунлик»; «Йўғонни йўниб е, илгичкани чўзиб е»; «Кўп бўлса кетар, оз бўлса, етар»; «Ҳар кунни ема паловни, ҳар кунни ёққил оловни»; «Қозонга тушган қопга тушмас»; «Беҳисоб дунё йўқ»; «Таом туз билан, туз ўлчам билан»; «Тежамкор зорикмас, тежамсиз бойиқмас»; «Тежоғлик рўзғор — бежоғлик қўғирчоқ».

ҒАЙРАТЛИНИНГ ЮРАГИ ҚАЙНАР, ҒАЙРАТСИЗНИНГ ЮРАГИ ЎЙНАР. Халқ ўзининг бу каби бир қатор мақолларида меҳнатсеварлик, ғайратчанликни улуғларкан, аини пайтда бунинг акси бўлган ишёқмаслик, ғайратсизлик, сусткашликни энг ёмон иллат сифатида қоралайди, ишламай-кучламай, бекор лақиллаб юрувчи шахслардан ҳазар қиладн ҳамда ишёқмас дангасаликнинг оқибати ёмон бўлишини уқтиради: «Ғайратлидан имон қочиб қутулмас»; «Ғайратсизнинг ғайрати иш битганда қўзийди»; «Ялқовнинг мақтаниши — иш бошига боргунча»; «Ғайратлига — буюк ўлжа, ғайратсизга — куюк кулча».

«ҒАТ-ҒАТ» КЕЛГАНДА — «ҒУМ-ҒУМ». Халқ ўрта-сида бу мақолнинг келиб чиқиши билан боғлиқ бўлган қуйидаги ҳикоя бор: «Бир кампир қизини узатадиган бўлибди-да, чарх йлгириб, сепини тайёрлай бошлабди. Куёв тарафдан тўйни тезлатиш учун тиқилинч қилинаверишти. Кампир: «Менинг ҳали кам-кўстим кўп, тўйни ёзда қиламиз», депти... Ёз ҳам ўтиб кетибди. Кеч куз келиб қор учқувлай бошлабди ҳамки, кампирнинг «кам-кўсти» битмасмиш. Куёв тараф қўярда-қўймай, тўйни бошлаттириб юборибди. Куёв жўралари билан карнай-сурнай садолари

остида келинникига яқинлашиб келаётган эмиш ҳамки, кампирнинг «ғум-ғум» қилиб чарх йингириши тамом бўлмасмиш. Шунда бир одам: «Ҳой кампир, «ғат-ғат» келганда ҳам «ғум-ғум»ми?!» деган экан». Бу гап халқ ўртасида мақолга айланиб кетган бўлиб, вақтнинг қадрига етиш, ҳар бир ишни ўз вақтида қилиш зарурлигини уқтирганда қўллайдилар. «Товуқ тухуми тиқилганда жой қидиради»; «Том сувоғи қор ёққанда авжига чиқади» деган мақоллар билан ҳам: «Олдинига вақтнинг қадрига етмаган одам кейин вақт тигиз келганда типирчилаб қолади», демоқчи бўладилар.

«ҒАТ-ҒАТ» ЭТГАН — ҚАРНАЙЧИ, БАЛОГА ҚОЛГАН — СУРНАЙЧИ. Тарихдан маълумки, инсоннинг қадр-қиммати пул билан, бойлик билан ўлчанадиган, мулкӣ ва ҳуқуқӣ тенгсизлик ҳукм сурган, ёмонлар, зўравонлар устун бўлган, яхшилар, тўғрилар ва ҳалоллар оёқ ости қилинган замонларда адолатсизлик, шафқатсизлик, ноинсофлик, оқни қора, қорани оқ дейишлик, ҳақни ноҳаққа, ноҳақни эса ҳаққа чиқаришлик — ҳаётӣ қонунийят касб этган. Бу нарса халқнинг юқоридаги каби бир қатор мақолаларида ўз инъикосини топган: «Тариқни еган — чумчуқ, балога қолган — бедана»; «Ғўзани туя ейдию, бўзчи балога қолади»; «Қатик ичган қутилди, хурмача ялаган тутилди»; «Отган колмас балога, айтган қолар балога»; «Ўғри қутилар, тўғри тутилар»; «Сув келтирган — хор-зор, кўза синдирган — азиз».

Ишни сен қилдинг, балога қолдилар бечора халқ,
Ғўзани сен еб, кесилди бўзчиники, ё эшон!

Завқӣй.

ҒУНАЖИН КЎЗИНИ СУЗАР, БУҚАЧА ИПИНИ
УЗАР. Ғунажин — пкки ёшдан ошган ургочи бузоқ. Мазкур мақол билан «парда» орасида эркакларни, йигиту йигитчаларни йўлдан урадиган суюқ оёқ аёллар ва қиз-жувонларга қочирим қиладилар ҳамда содир бўлган нохуш воқеанинг бирламчи сабабчиси — уларнинг ўзи эканлигини қайд этадилар.

ҒУРУРЛИК ҒУРБАТГА СОЛАР. Халқ ўзининг бир туркум мақолларида мағрур ва манман, такаббур, ўзини катта олувчи ва ўзгаларни менсимовчи шахслар устидан қулади ҳамда бундай ярамас феъл-атворнинг оқибати ёмон бўлишини уқтиради: «Сурур — бир бошқа, кибру ғурур — бир бошқа»; «Амал оздирар, амалга мағрурлик — тўздирар»; «Бошинг осмонга етса, бўйингни ҳам қил»; «Кеккайиш теракка ярашади»; «Гердайган дарахтни довул синдирар»; «Қамиш бош кўтарди—бўриё бўлди, тупроқ бош эгди — тўтиё бўлди».

ҲАЁСИЗГА — ҲАР КҮН ҲАЙИТ. Вар.: «Уятлига — уч кун ҳайит, уятсизга — ҳар кун ҳайит»; «Ишчанга — йилда байрам, ялқовга — кунда байрам»; «Кунда-кунда тўй бўлса, ҳафтада ҳайит бўлса, ўртада бир кун бўлса, у ҳам жума бўлса». (Буни дангаса, ялқов ишёқмас, нуқул тўй-ҳашамни ҳайит-байрамни, маншатни ўйлайдиган танбал одам тилидан айтганлар ва шундайларга нисбатан мазах-масхара, истехзо, аччиқ киноя тарзида қўлайдилар. Бу ўринда шуни эслатиб ўтиш керакки, ўтмишда жума куни — дам олиш куни бўлиб ҳисобланарди).

ҲАЗИЛ, ҲАЗИЛНИНГ ТАГИ — ЗИЛ. Вар.: «Ҳазилдан зил чиқар, зилдан — зилзила»; «Ўйиндан ўқ чиқарди»; «Ҳазил, ҳазилни тушунмаган — кал фозил»; «Ҳазилни кўтарганга чиқарган». (Бу кейинги икки мақол билан: «Тенгқурларинг, ёр-дўстларинг сени ўзларига яқин олиб, ҳаддилари сиғиб, бир кулишиш, дил яйратиш мақсадида беғараз ҳазил қилибдиларми, сен буни тўғри тушун, кўнглингга олма, шунчаки кулги учун, мутойиба юзасидан сенинг гап-сўзингни, хатти-ҳаракатингни ё бошқа жиҳатларингни танқид қилиб, муболаға ишлатиб ҳазил этсалар — хафа бўлма, аччиғланма, жавобан қат-

тиқ-қурум гапирма», демоқчи бўладилар). «Ҳазилнинг бир шингили яхши»; «Яхши ҳазил—хуш бўлур, ёмон ҳазил мушт бўлур»; «Ножўя ўйин — синдирад бўйин».

ҲАЙИТДАН КЕЙИН ХИНАНИ КЕТИНГГА ҚЎЙ!
Ҳайит — йилда икки марта: рамазон ойи тамом бўлгач уч кун ва қурбон ойида уч кун бўлиб ўтадиган диний байрам (буларнинг олдингисини «катта ҳайит», кейингисини «кичик ҳайит» ёки «қурбон ҳайити» деб атайдилар). Ана шу ҳайитлар арафасида хотин-қизлар қўлларига хина қўядилар. Бошқа вақт хина қўйиб юриш одат тусига кирмаган эди. Қимки ҳайитдан кейин қўлига хина қўйиб юрса, бу ҳол одамлар кўзига бамисоли саратонда пўстин кийиб юргандек нохуш, эриш, ғайритабиий кўринар ва уни ҳамма мазах қиларди... Мазкур мақолнинг тўғри маъноси — шу. Ҳамият ҳаётида баъзан шундай бўлиб турадики, биров бировга бир нарсани ваъда қилади-да, аммо вақтида келтириб бермайди, қилиб бермайди ва ҳ. к. У вақт ўтгандан кейин келтириб берса ё қилиб бермоқчи бўлса, бу ёқдаги одам: «Кераги йўқ! Энди вақт ўтди. Энди бунинг сира ҳам фойдаси йўқ. Бор, бу нарсани энди ўзингга ярат!» деган маънода унга зарда қилиб ё ундан ўпкалаб юқоридаги мақолни ишлатади. Умуман, ҳар бир ишни, ҳар бир нарсани ўз вақтида қилишга чорлаб, кечикиб қилинган иш эса танқид қилиниб айтиладиган мазкур мақолнинг қуйидаги вариантлари ҳам бор: «Ҳайитдан кейин — арафа»; «Тўйдан кейин — ноғора»; «Ёв кетган сўнг, қиличингни ерга чоп!»; «Ҳар нарса ўз вақтида қизиқ».

«ҲАЙТ» ДЕГАН — ТУЯГА МАДОР. Туяни юришга ундаганда: «Ҳайт!» дейдилар. Бу мақолнинг тўғри маъноси шуки, туякаш туянинг юкини кўтариб, унга ёрдам беролмаса ҳам, вақти-вақти билан унинг «ҳайт», «ҳайт!» деб тургани — туяга куч бағишлайди, рағбатлантиради, мадор бўлади. Мазкур мақол билан мажозан: «Бировнинг бирор мушкулини осонлаштириш қўлингдан келмаса ҳам, унга ёрдамлаша олмасанг ҳам, маслаҳатингни ёхуд унинг кўнглини кўтарувчи ширин сўзингни аяма. Шунинг ўзи ҳам унга мадор ва мадад бўла олади», деб одамийликка ундайдилар. Вар.: «Ҳорма!» деган — қўш-чига мадор»; «Ҳорма!» деган — ҳолга қувват».

«ҲАЛВО» ДЕГАН БИЛАН ОҒИЗ ЧУЧИМАС. Бу билан: «Киши ширин орзу-хаёллар билангина яхши яшашга, яхши нарсаларга, кўзлаган мақсадига, дилига туккан ниятига ета олмайди. Буларга эришмоқ учун ҳаракат қилиши, ишлаши, жон куйдириши, елиб-югуриши, бу йўлда учрайдиган қийинчиликларга чидаши ва уни енгиши керак бўлади», деган маънода насиҳат қиладилар.

ҲАЛВОНИ ҲОҚИМ ЕР, ҚАЛТАКНИ — ЕТИМ. Бу — халқнинг ҳуқуқий ва мулкий тенгсизлик, адолатсизлик, зўравонлик, ноҳақлик ҳукм сурган ўтмиш замонлардан нолиб айтган мақолларидан биридир. Адолатсизликка, ноҳақликка тўхматга дучор бўлинганда, «оқ»ни «қора», «қора»ни «оқ» деб турилганда, ҳозир ҳам мажозий маънода қўлланилади.

ҲАМАЛ ҚИРДИ — АМАЛ ҚИРДИ. Ҳамал — шамсия йил ҳисобида йилнинг биринчи ойи бўлиб, 22 мартдан 21 апрелгача бўлган даврни ўз ичига олади. Маълумки, бу даврда «қиш уйқусидан уйғонган» табиат аста-секин чирой оча бошлайди, дарахтлар куртак отиб, ўсимликлар, ўт-ўланлар амал ола бошлайди. Мазкур мақол билан ана шу хушҳол ҳодисани ифода этганлар.

ҲАР ГУЛНИНГ ЎЗ ИСИ БОР, ҲАР ЭЛНИНГ ЎЗ ТУСИ БОР. Вар.: «Ҳар гулнинг ҳиди бошқа»; «Ҳар супранинг пони бошқа». Булар билан: «Оламда ҳар бир нарса ва кимсанинг ўзига хос, бошқалардан озми-кўпми фарқ қилувчи яхши ё ёмон хусусияти, фазилати бўлади», деган фикрни билдирадилар. Мазкур мақолларда «гул» деганда, кўпроқ қизларни назарда тутадилар.

ҲАР ЙИГИТГА — БИР ОМАД. Ҳаёт қийинчиликларидан, ишлари юришмаётганлигидан нолиб, тушкунликка тушиб, ҳафсаласи пир бўла бошлаган йигиту йигитчаларга тасалли берганда, уларни ҳаётга комил ишонч билан қараш, олға қараб дадил одим ташлаш сари руҳлантирганда шундай дейдилар.

ҲАР КИМ СУЙГАН ОШИНИ ИЧАДИ. Бу билан: «Ҳар ким ўзи ёқтирган, ўз кўнглига «ўтирган», ўз феъл-

атворига, дунёқарашига мос тушадиган одамга кўнгили беради, у билан дўстлашади, борди-келди, олди-берди қилади», демоқчи бўладилар.

ҲАР КИМ ЎЗ АРАВАСИНИ ЎЗИ ТОРТАДИ. Мажозий маънода ҳар ким ўз тирикчилигини ўзи ўтказиши, ўз кам-кўстини ўзи тўлдириши лозимлигига даъват қилиб айтиладиган мақол. Вар., маз.: «Қайси бутага ўт тушса, ўша бута куюди»; «Ҳар ким ўз бошига ёққан қорни ўзи курайди».

ҲАР КИМ ЎЗ КЎМОЧИГА ЎЗИ КУЛ ТОРТАДИ. Кўмоч—қўрга (ва унинг кулига) кўмиб пишириладиган нон. «Инсоннинг ҳам, ҳайвоннинг ҳам табиати шунақа: биринчи навбатда ўзини ўйлайди, ўз тирикчилигини, ўз манфаатини, ўз ҳузур-ҳаловатини кўзлайди», деган маънода айтилади. Вар., маз.: «Ҳар ким қилар ўзига, иллик суртар кўзига», «Ҳар ким қилса, ўзига қилади»; «Ҳар кимнинг ўз қўли ўзига қараб букилади»; «Ҳар кимнинг жони ўзига ширин».

ҲАР КИМ ЎЗ ҚАРИЧИ БИЛАН ЎЛЧАР. Вар.: «Ҳар ким ўз алчини билан ўлчайди. (Алчин — узунлик ўлчов бирлиги бўлиб, кишининг бармоғи учидан кеккирдагигача бўлган масофани ташкил этади.) Мазкур мақоллар билан: «Одамларнинг қаричи, алчини узун-қисқа бўлгани каби, ақл-идроқи, дид-фаросати, илм-билими ҳам ҳар хил бўлади. Биров сенинг кўнглингдэгидек қилиб гапирса, фикр билдирса, биров энса қотирма, суюқ, бемаъни гап қилади. Шунинг учун бундан хафа бўлиш керак эмас», демоқчи бўладилар.

ҲАР КИМ ЎЗИГА ХОН, ЎЗИГА СУЛТОН. Вар., маз.: «Ҳар ким ўзига хон, ўзига бек»; «Йиртиқ бўлса — тўним йиртиқ, кўнглим — подшодан ортиқ»; «Ҳамма одам — бир одам». Бу мақоллар билан: «Ҳар кимнинг ўзига яраша қадр-қиммати, иззат-нафси бор: хоҳ у шоҳ бўлсин, хоҳ гадо; хоҳ у бой бўлсин, хоҳ камбағал; хоҳ у катта амалдор бўлсин, хоҳ оддий хизматчи ва ҳ. к. Ана шуни мулоҳазага олиб, кишилар билан муомала қил, бировнинг кўнглини оғритувчи, пастга урувчи гап-сўз қила кўрма!» демоқчи бўладилар.

ҲАР КИМНИКИ ЎЗИГА, ОЙ КҮРИНАР КҮЗИГА.
«Ҳар кимнинг ўз боласи ўз кўзига ойдек равшан кўри-
нади, яъни боласи яхшими, ёмонми, хушрўйми, хунук-
ми, ақллими, телбами ва ҳ. к.— уни севади, ардоқлайди,
ўзгалар боласидан ортиқ кўради», деган маънода. Вар.,
маз.: «Қарға боласин оппоғим дер, кирпи боласин юмшо-
ғим дер» (Бу мақолнинг келиб чиқиши бир афсона би-
лан боғлиқ. Бу афсона «Дала вилоятининг газети»да
(1899 йил, 13-сон) қуйидагича баён қилинган: «Ер-дунё-
нинг подшоси Сулаймон пайғамбар кирпи билан қарғага
шундай деб буюрибди: «Сен қарға, бор, бир кечада ер-
дунёни оралаб, бир яхши сайрайдиган қуш топиб кел-да,
уйнинг тепасидаги қафасга солиб қўй. Тонг отганда бу
қуш сайраган товуши билан мени уйғотсин! Сен кирпи,
бор, ернинг юзини тинтиб, бир юмшоқ нарса топиб кел-
да, менинг ёстиғим устига, бетим тегадиган қилиб қўй!
Қушнинг сайраганига уйғониб, қафасга қарайман деган-
нимда бу юмшоқ нарса бетимга тегадиган бўлсин... Қар-
ға кўп ерларни тинмай оралаб, турли қушларнинг сай-
раганини эшитибди. Лекин, бирорта қушнинг ҳам сай-
рагани унга ёқмабди... Овози ёқимли қушни тополмаган
қарға: «Энди мени ўлдиради», деб қайғура бошлабди ва
болалари билан видалашгани уясига келибди. Онасининг
қайғули ҳолатини кўрган палапонлар қарқирай бошла-
шибди. Шунда уларнинг қарқираган товуши қарғага жу-
да ёқиб кетибди, у қувониб кетиб, болаларини обориб,
Сулаймоннинг қафасига солиб қўйибди... Кирпи ҳам тун
бўйи тинмай ер юзини кезиб, юмшоқ нарса излабди, аммо
кўнглига ёқадиганини топа олмабди. У ҳам: «Энди мени
ўлдиради», деб қайғура бошлабди ва болалари билан ви-
долашгани унгурига келибди. Онасининг қайғули ҳола-
тини кўрган болалари югуриб чиқиб, уни қучоқлай бош-
лашибди. Шунда кирпига болаларининг танаси жуда юм-
шоқ туюлиб кетибди. У: «Ер юзиде ўзимнинг болаларим-
дан юмшоқ парса йўқ экан-ку! деб суюниб кетибди ва
уларни обориб, Сулаймоннинг ёстиғи устига қўйибди...
Тонг отгач, қарғанинг болалари қарқирай бошлашибди.
Сулаймон «бу нима?» деб қафасга қарамоқчи бўлганида
бетига тиканақлар қадалибди... У аччиғланиб, қарға би-
лан кирпини ўлдиришга ҳукм қилибди. Шунда уларнинг
ҳар иккиси ҳам Сулаймондан ўлдирмасликни илтижо қи-
либ, бўлган воқеани айтиб берибди. Сулаймон: «Ҳа, ҳар

кимники ўзига болдан тотлиқ, ўтдан иссиқ, кундан ёруғ, момикдан юмшоқ кўринар экан-да», деб ўйлабди-да, қарға билан кирпини озод қилибди»), «Қуён боласини ботирим дер»; «Ит боласин қоплоним дер», «Қуш боласин—полапоним», «Ҳеч ким ўз айропини аччиқ демас».

ҲАР СУПРАДАН — БИР ҚУЛЧА. Вар.: «Ҳар чинордан — бир япроқ». Бир оиладан бир қиз олган бўлсалару, у яхши, кўнгилдагидек чиқмаган бўлса, «келиндан куйган» бўлсалар, боз устига қудалари иккинчи қизларини ҳам шу оиллага бермоқчи бўлаётганларини бевосита ё билвосита маълум қилсалар, йиғит тарафдаги қудалар: «Йўқ, энди, бир оиладан — бир қиз-да, бошқасини ҳам бир кўрайлик», деган маънода рад этиш ишоратини билдириб, юқоридаги мақолларни айтадилар.

ҲАРОМДАН ЙИҒИЛГАН ҲАРОМГА КЕТАР. Отабоболар ҳаётий кузатишлар ва ҳаётий тажрибадан келиб чиқиб: «Ўғирлик, фирибгарлик йўллари билан осонгина, мўмайгина қўлга киритилган пулнинг, молнинг, бойликнинг қут-баракаси бўлмайди, қўлга қандай тез келган бўлса шундай тез кетади, тўғрилиқча кетибгина қолмай, кишининг бошига бало келтиради», деган хулосага келганлар ва буни бир туркум мақолларда ифода этиб, кишини «ҳаром йўл»дан қайтишга ундаганлар: «Оломончининг йиққани оломонга кетади». (Оломончи — қуролланган-яроғланган ҳолда кўплашиб келиб, тинч яшаб турган аҳолининг мол-ҳолини талон-булон қилиб кетувчи, зўравон, қотил). «Келишига яраша — кетиши»; «Давлат қандай келган бўлса, шундай кетади»; «Тез келган давлатнинг бақоси бўлмас»; «Ҳаром қўл аралашса, ҳалол қўлдан қут кетар»; «Ҳаром қўл бор жойда барака бўлмас», «Ўғирлик ош баданга юқмас»; «Ҳаром иш тез қаритар»; «Ўнғай ўлжа ўнғалтирмас».

ҲАҚ ЖОҒИГА ҚАРОР ТОПАР. Узоқ тарих давомида не-не ҳақсизлик, адолатсизликларни бошидан кечирган, (Бу ўринда «Ҳақиқат — осмонда, нарвони — ҳамёнда»; «Ҳақни айтсанг урарлар, хушомадни суярлар»; «Ёлгон чинга чиққан замона, чинга чечак чиққан замона» деган мақолларни эсга олмоқ—кифоя) лекин ҳаётий тажрибада ҳақиқат барибир ҳақиқатлигича қолишига,

ҳақ-ноҳақ устидан ғолиб чиқишига, ноҳақ иш тутганлар бир кунмас-бир кун бунинг азобини ҳам тортишига тўла ишонч ҳосил қилган халқ ҳақиқатни ёқлаб, ноҳақликни қоралайди, кишиларни ҳақиқат йўлидан боришга даъват этади: «Ҳақиқат қилни қирқ ёради»; «Ҳақиқат ўтда ҳам куймас, сувда ҳам чўкмас»; «Ҳақиқат — қуёшдир, яшириб бўлмас»; «Ҳақиқат эгилади, лекин синмайди»; «Ноҳақ ишга ривож йўқ»; «Ҳақ — куч, куч — ҳақ», «Ҳамма ўтар, ҳақлик ютар»; «Ҳақиқат бир кун офтобдай ярқ этиб чиқади».

ҲУНАР — БИР, ПАРДОЗ — ҚИРҚ. Косиб ва ҳунармандлар ўлчовда бир хил тикар, тўқир ва ясар эдилару, аммо маҳсулотларига пардоз беришда ўзларига хос услубда иш кўрардилар, молларини харидоргир қилиш мақсадида пардозга зўр берардилар. Усталар шогирдларига: «Ҳунар — бир хил ҳунару, аммо пардозни қирқ хил, ҳаммадан ҳам пардозни ўрган», деб насиҳат қилардилар. «Онаниги отанга бепардоз кўрсатма» деган мақолда шу фикр муболаға тарзида билдирилган.

ҲУНАР, ҲУНАРДАН УНАР. Бир туркум мақолларда ҳунар — турмушнинг моддий ва маънавий асосларидан бири эканлиги, ҳунарли киши ўз ризқини топа олиши, мушкул ишларнинг ҳам улдасидан чиқа олиши, ҳунарсиз кишининг эса турмушда ҳар томонлама қийналиши қайд этилади, шунинг учун ҳунар эгаллаш, эгаллаганда ҳам пухта эгаллаш зарурлиги уқтирилади: «Қунт билан ўрган ҳунар, ҳунардан ризқинг унар»; «Ҳунар тўйғазар, от миндириб, тўн кийғазар»; «Ҳунар ошхўрга ош беради, понхўрга — нон»; «Касб, касб туби — насб»; «Юз туман олтиндап, юз дирам ҳунар яхши». (Туман — ўн минг; юз туман — бир миллион. Дирам — дирҳам — пул бирлиги, турли ерларда ва турли даврларда турлича бўлган. Масалан, 1 дирҳам Бухорода 3,36 граммга, Хоразмда — 3,185 граммга тенг бўлган. Дирҳам асосан кумуш тангаларнинг ўлчов бирлиги ҳисобланган)¹. «Ҳунарли эр хор бўлмас, дўст-душманга зор бўлмас»; «Ҳунарли эр хор бўлмас, бурда нонга зор бўл-

¹ Бу ҳақда қаранг: В. Хинц, Е. А. Давидович. Кўрсатилган асар, 11, 81-бетлар.

мас»; «Хунар билган очга ўлмас, йўл таниган кечга қолмас»; «Ақл кўпга етказар, ҳунар — кўкка»; «Билган — билганин ишлар, билмаган — бармоғин тишлар», «Билганга — лапар, билмаганга — дардисар»; «Билган — битар, билмаган — йитар»; «Хунар зар, ҳунарсиз—хар» (хар—эшак); «Қарғанинг ҳунари бўлса, тезак эмасди»; «Хунари йўқ эркакдан игна бор хотин яхши»; «Хар касбнинг ўз гашти бор»; «Касбнинг ёмони йўқ»; «Бир йигитга етмиш ҳунар оз»; «Ота касби — олтин касб»; «Ота ҳунари болага — мерос»; «Мерос моли тўзади, меросли ҳунар ўзади»; «Хунар ўрганишга ҳам ҳунар керак»; «Юз ҳунарни чала билгандан бир ҳунарни тўла билган яхши»; «Билмагандан билган яхши, тўғри ишни қилган яхши»; «Яхши билсанг ишингни, яхшилар силар бошингни».

ХУСН — ЯРИМ ДАВЛАТ, ЯРИМ ОФАТ. Кишилик жамиятида шундай ҳоллар тез-тез учраб турадики, кишининг, айниқса хотин-қизларнинг гўзал ҳусни туфайли ишқибоз, шайдолар кўп бўлади. Улар уни кўп балоларга дучор қиладилар, ҳатто ҳалок этадилар. Тарихда бунга мисоллар кўп. Шунинг учун ҳам халқ ўзининг бир туркум мақолларида ҳуснга писбатан салбий муносабат билдиради: «Хусн гоҳ бахт келтирар, гоҳ бахтсизлик»; «Яхши отга ўғирлик кўп, яхши хотинга зўрлик кўп»; «Булбул овозидан қафасга грифтор»; «Гап — ҳуснда эмас, юсунда»; «Хусн хулқи билан чиройли»; «Яхши хулқ — кишининг ҳусни»; «Фойдасиз чиройдан фойдали чўтир яхши»; «Чиройлилиқ — мурод эмас, хунуклик — уят эмас»; «Хуснинг бўлгунча, бахтнинг бўлсин».

ХУТ КИРДИ — ДЕҲҚОН ПАЙТАВАСИГА ҚУРТ КИРДИ. Мазкур мақол билан: «Хут киргач, деҳқонлар қизғин ҳаракат қилиб, экин экишга ҳозирлик қўра бошлайдилар», демоқчи бўладилар. Вар.: «Хут кирди — ер остига дуд кирди».

ХУТ — ЮТ. Вар., «Яхши келса — ҳут, ёмон келса — ют»; «Яхши келса ҳут, кади кади сут, ёмон келса ҳут — керага тўла пут» (Кади — қовоқ: бу ерда «бутун қовоқнинг ичидаги эти ва уруғлари олиб тапганиб ясалган қўлбола идиш» маъносида келтирилган. Пут — қўй, эчки, қорамолнинг сови. Керага — ўтовнинг четанга ўхшатиб

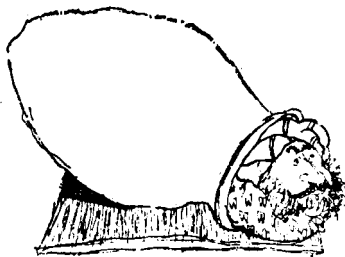
ишланган девори. Мақолда: «Хут ойи қутли келса, ўт-ўлан кўп бўлиб, моллар тўйиниб, маҳсулдор бўлади. Хут ойи қутсиз келиб, «ют» бошлангудай бўлса, чорва моллари ёппасига қирила бошлайди, чорвадорлар улгурганларини «ҳаром ўлмасин» учун мажбуран сўйиб, гўштини ўтовнинг керагасига қатор қилиб осиб ташлайверадилар», демоқчи бўлинган), «Яхши келса, ҳутни кўринг, хурма-хурма сутни кўринг, ёмон келса, ҳутни кўринг, серрайиб ётган путни кўринг»; «Ёмончилик бўлганда, қор устига муз ёғар». Баъзи йиллари ҳут ойида кунлар илиб, қорлар эрий бошлаганда бирдан қаттиқ совуқ бўлиб, ернинг бети қалин музлайди. Қишга жамғарилган ем-хашақлар бу пайтга келиб тугаган бўлади. Чорва моллари эса музлаган ердан бир нима топиб еёлмайди-да, очарчиликка учраб, ёппасига қирилиб кетабошлайди. Ана шу оғир дамларни чорвадорлар «ют» деб атайдилар. Халқ ўзининг асрий тажрибасига кўра ют ҳар 10—12 йилда бир такрорланишига ва кўпинча «қуён йили»да бўлишига ишонч ҳосил қилган. Дарҳақиқат, архив материалларига кўра, кейинги бир ярим аср мобайнида бўлган оғир ютлар ҳар 10—12 йилда бир такрорланган ва асосан «қуён йили»га тўғри келган. Масалан, 1867—1868, 1879—1880, 1891—1892, 1902—1903 йиллардаги қишда бўлган оғир ютлар Оқмўла (Акмолинск), Тўрғай ва Сирдарё областларидаги жами чорва молларининг 48—50 процентини қириб юборган. Бундан: «Ют фақат қуён йилидагина бўлади», деган қатъий хулоса чиқариб бўлмайди, албатта. Ют баъзан бошқа йилларда ҳам содир бўлади. Масалан, 1911—1912, 1919—1920 йилларда (яъни, тўнғиз ва қўй йилларида) ҳам ют бўлган.¹

ХҶК ДЕСА, ХҶК, ЧҶК ДЕСА, ЧҶК. Хўкизни тўх-ташга ундаганда «Хўк!» дейдилар, туяни тиз чўкиб, ётишга ундаганда «Чўк!» дейдилар. Мазкур мақолни баъзи ўта содда одамларга нисбатан истеҳзоли киноя тарзида қўллайдилар. Бундай одам ўзича бир мустақил иш, хатти-ҳаракат қилолмайди-да, бировга суяниб қол-

---

Бу ҳақда батафсил қаранг: М. Исқақов. Халық календары. Алматы, 1963, 187-бет, Х. Арғынбаев. Қазақтың, мал шаруашылығы жайында этногрфыялық очерк. Алматы, 1969 56—58-бетлар.

ган, бировнинг ёрдами ё қистови билан иш қилади. У одам унга: «Тур» деса туради, «Юр» деса юради, «Ўтир» деса ўтиради ва ҳ. к. Мақолни «Бундай бўлма, ўзинг ақл юритиб, ташаббус кўрсатиб, мустақил равишда иш қилишга ўрган, одатлан». деган маънода насиҳат қилганларида ҳам айтадилар. Халқ ўртасида шунга мос бир латифа ҳам бор: «Бир одам кўчада боласини уриб, бақиртириб келаётган экан, бир одам ундан: «Хой биродар, бу болани нега ураяпсиз?» деб сўрабди. «Э кўрмайсизми, буни,— дебди ҳалиги одам,— бир ишни айтгандан кейин қилади!» «Ҳа, ундай бўлса, уринг-е, буни, уринг!» дебди у одам...». «Хўк!» деган — ҳўкизга ўлим» мақоли ҳам борки, буни номуси кучли, бировни пастга урувчи, таҳқирловчи, «пастроқ» ишга буюрувчи сўзини асло кўтара олмайдиган, «ҳазм қила олмайдиган». дарҳол жаҳли чиқиб, фигони фалакка кўтарилиб. асабланиб, «бир нима» деб юборадиган одамларга нисбатан қўллайдилар.

На узбекском языке

ШОТУРСУН ШОМАКСУДОВ, ШУХРАТ ШОРАХМЕДОВ

ПОЧЕМУ ТАК ГОВОРИМ

Толковый словарь узбекских пословиц

Редактор Н. СОДИҚОВ
Расмлар редактори А. БОБРОВ
Техн. редактор М. МІРРАЖАБОВ
Корректор С. ТОҲИРОВА

ИБ № 3560

Босмахонага берилди 03.04.87. Босишга рухсат этилди 26.08.87. Р. 03122. Формати 84×108^{1/32}. Босмахона қоғози №2. Янги оддий гарнитура. Юқори босма, Шартли босма л. 18,48. Шартли кр.—оттиск 18,69 Нашр л. 16,62. Тиражи 30000. Буюртма № 1021. Шартнома № 205—86. Баҳоси 4-ялтироқ муқовада 2 с. 90 т. оддий муқовада 1 с. 40 т.

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти 700129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриёт, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитети «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг Бонхонаси. Тошкент—700129. Навоий кўчаси, 30.

Шомақсудов Шотурсун, Шораҳмедов Шухрат.

Нега шундай деймиз: Ўзбек мақолларининг изоҳли луғати / [Рассом В. Апухтин]. — Т.: Адабиёт ва саъват нашриёти, 1987. — 352 б.

Мазкур китобдан жой олган халқ мақоллари, маталлари ва иборалари ўн йиллар мобайнида тўпланиб, классификация қилинган ва текстологик жиҳатдан ўрганиб чиқилган.

«Нега шундай деймиз» номи билан нашр этилаётган мазкур халқ мақол ва маталлари ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий тарбиявий аҳамиятга эга. Тўплам кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

I. Автордош.

Шомақсудов Шотурсун, Шораҳмедов Шухрат. Почему так говорим: Толковый словарь узбекских пословиц.

ББК 81.2Ўз-4